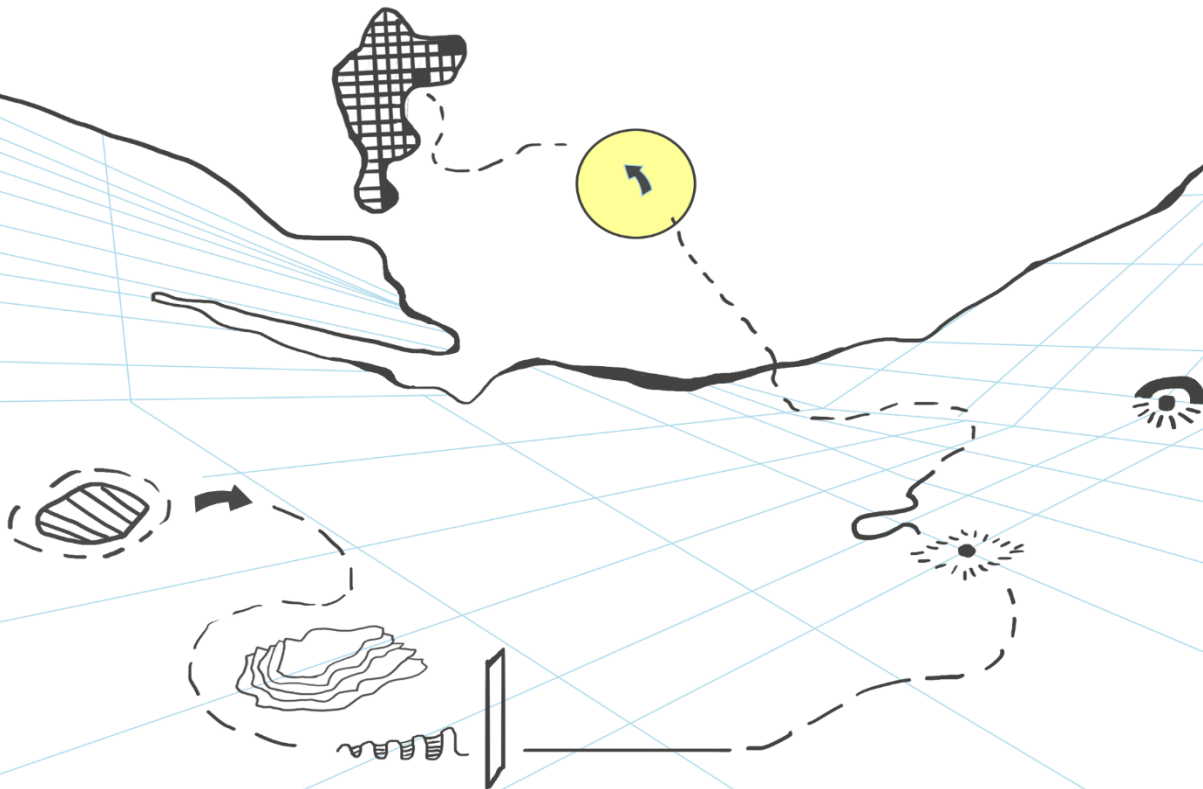

Ένταξη και χωρο-κοινωνικές διαπραγματεύσεις του ανήκειν

Στεγαστικές διαδρομές και χώροι εμφάνισης προσφυγικού
πληθυσμού στην Αθήνα την περίοδο 2015-2020.

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ
Μυλωνά Βασιλική (Βίλυ)

Αθήνα, 2023

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ
ΣΧΟΛΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ
ΤΟΜΕΣ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑΣ-ΧΩΡΟΤΑΞΙΑΣ

ΕΝΤΑΞΗ ΚΑΙ ΧΩΡΟ-ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΔΙΑΠΡΑΓΜΑΤΕΥΣΕΙΣ ΤΟΥ ΑΝΗΚΕΙΝ.

Στεγαστικές Διαδρομές και Χώροι Εμφάνισης Προσφυγικού Πληθυσμού στην Αθήνα κατά την περίοδο 2015-2020.

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Μυλωνά Βασιλική (Βίλυ)

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

Παναγιώτα Κουτρολίκου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Σχολή Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ, Επιβλέπουσα
Νίκος Μπελαβίλας, Καθηγητής, Σχολή Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ
Βασίλης Αράπογλου, Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Μέλη Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής

Ειρήνη Μίχα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Σχολή Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ
Σταυρούλα Λυκογιάννη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Σχολή Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ
Γιώργος Μαυρομαμάτης, Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Παναγιώτης - Αρίων Χατζηπροκοπίου, Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας και Ανάπτυξης, ΑΠΘ

Το έργο συγχρηματοδοτείται από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση», στο πλαίσιο της Πράξης «Ενίσχυση του ανθρώπινου ερευνητικού δυναμικού μέσω της υλοποίησης διδακτορικής έρευνας – 2^{ος} Κύκλος» (MIS-5000432), που υλοποιεί το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών (ΙΚΥ).

Επιχειρησιακό Πρόγραμμα
Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού,
Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση
Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΑΘΗΝΑ, 2023

Η έγκριση της παρούσας διδακτορικής διατριβής από την επταμελή εξεταστική επιτροπή και τη Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου δεν προϋποθέτει και την αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 202, παράγραφος 2 του Ν.5343/1932

Πίνακας Περιεχομένων

Πίνακας Περιεχομένων.....	5
Κατάλογοι χαρτών, εικόνων και διαγραμμάτων	7
Περίληψη.....	11
Abstract	13
Εισαγωγή.....	17
Κεφάλαιο 1. Η μετανάστευση στον 21^ο αιώνα με επίκεντρο την Ευρώπη	25
1.1. Τα πρώτα χρόνια της νέας χιλιετίας (2000-2010). Ισχυροποίηση συνόρων και έλεγχος μετακινήσεων	26
1.2. Η μετανάστευση την δεκαετία των «κρίσεων» (2010-2020)	28
ΜΕΡΟΣ Α ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΝΤΑΞΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΝΗΚΕΙΝ	32
Κεφάλαιο 2. Η Συζήτηση για την «Ένταξη». Συγκρούσεις ορισμών και προσεγγίσεων	34
2.1. Το μοντέλο της αφομοίωσης	34
2.2. Η πολυπολιτισμικότητα ως μοντέλο πολιτικών και ως αφήγημα.....	38
2.3. Ένταξη και ενταξιακές πολιτικές. Μεταξύ αφομοίωσης και διαφορικής συμπερίληψης	40
Κεφάλαιο 3. Διαπραγματεύσεις ταυτότητας και το αίσθημα του (χωρικού) ανήκειν. Μεταξύ κινητικότητας και εγκατάστασης.	48
3.1. Διαστάσεις της Πολιτειότητας.....	54
3.2. Πρακτικές και διαδρομές στέγασης. Το Σπίτι ως πόρος και ως αίσθημα.	60
ΜΕΡΟΣ Β ΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΈΡΕΥΝΑΣ	65
Κεφάλαιο 4. Ερευνητικά ερωτήματα και η υπόθεση εργασίας.....	65
4.1. Αφετηρίες και εναύσματα	67
4.2. Η σημασία του χρόνου Πότε και για πόσο;	68
4.3. Πρόσφυγας, μετανάστης, νεοαφιχθέντας, άλλο Ευαλωτότητα και το σύστημα ασύλου	70
Κεφάλαιο 5. Η έρευνα πεδίου, μεθοδολογίες έρευνας και ερευνητική δεοντολογία	75
5.1. Σχεδιασμός και διάρθρωση της έρευνας πεδίου	75
5.2. Μεθοδολογικά διλήμματα, αδιέξοδα και η δεοντολογία της έρευνας	89
ΜΕΡΟΣ Γ ΈΡΕΥΝΑ ΠΕΔΙΟΥ: ΕΠΑΝΑΠΡΟΣΕΓΓΙΖΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΕΝΤΑΞΗΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΣΤΕΓΑΣΗ.....	93
Κεφάλαιο 6. Ένταξη και προσφυγική «κρίση».....	93

6.1. Μεταναστευτικές ροές κατά την περίοδο 2015-2021. Η κατασκευή της μετανάστευσης ως «προσφυγική κρίση».....	94
6.2. Η Ευρωπαϊκή ατζέντα για την ένταξη.....	101
6.3. Από την υποδοχή έως την ένταξη. Το πλαίσιο των ενταξιακών πολιτικών στην Ελλάδα.	104
6.4. Από το εθνικό στο τοπικό επίπεδο. Ο Δήμος της Αθήνας.....	132
Κεφάλαιο 7. Στεγαστικές διαδρομές και διαδρομές καθημερινότητας των μεταναστευτικών υποκειμένων στην Αθήνα [2015-2020]	139
7.1. Αφηγήσεις νεοαφιχθέντων με στεγαστική αφετηρία θεσμικές δομές.....	144
7.2. Στεγαστικές πρακτικές εκτός θεσμικών προγραμμάτων	165
7.3. Όντας γυναίκες στις στεγαστικές διαδρομές.	194
7.4. Στεγαστικές πρακτικές. Συν-κατοικήσεις, προδιαγραμμένες διαδρομές και η ύστερη επιλογή	213
ΜΕΡΟΣ Δ ΈΡΕΥΝΑ ΠΕΔΙΟΥ: ΔΙΑΜΕΣΟΛΑΒΗΤΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΧΩΡΟΙ	
ΕΜΦΑΝΙΣΗΣ ΩΣ ΜΕΣΑ ΔΟΜΗΣΗΣ ΤΟΥ ΑΝΗΚΕΙΝ	218
Κεφάλαιο 8. Διαμεσολαβητικές πρακτικές ένταξης στους χώρους εμφάνισης. Διαπραγματεύσεις ταυτότητας και το αίσθημα του ανήκειν στην καθημερινή ζωή.	219
8.1. Η εμφάνιση στον δημόσιο χώρο. Συλλογικοποίηση του πολιτικού.....	221
8.2. Πρόσβαση στην εκπαίδευση. Το σχολείο ως τόπος αποκλεισμού αλλά και ένταξης.	223
8.3. Το λατρευτικό δικαίωμα. Διαπραγματεύσεις θρησκευτικής ταυτότητας σε χώρους αποκλεισμού.	229
8.4. Πρόσβαση στην εργασία. Στο ίδιο έργο θεατές;.....	231
8.4. Αναζητώντας την θύμηση και η συναισθηματική οικειοποίηση του χώρου.	232
Ένταξη και το αίσθημα του ανήκειν Συμπεράσματα και ανοιχτά ερωτήματα	235
Παράρτημα	246
Λίστα προνομιακών πληροφορητών/τριών.....	246
Οδηγός συνέντευξης με στελέχη της τοπικής αυτοδιοίκησης.....	246
Οδηγός συνέντευξης με εργαζόμενους και εργαζόμενες σε ενταξιακά προγράμματα και στέγασης (ΜΚΟ και δήμος)	248
Λίστα μεταναστευτικών υποκειμένων.....	250
Οδηγός συνέντευξης και νοητικοί χάρτες με τα μεταναστευτικά υποκείμενα.....	252
Βιβλιογραφία	254

Κατάλογοι χαρτών, εικόνων και διαγραμμάτων

Χάρτες

Χάρτης 1. Χωρική συγκέντρωση υπηκόων τρίτων χωρών στον Δήμο της Αθήνας [2011] _____	135
Χάρτης 2. Χωρική συγκέντρωση υπηκόων τρίτων χωρών στην Αθήνα ανά εθνοτική ομάδα _____	136
Χάρτης 3. Κατανομή του αριθμού κενών κατοικιών στην Αττική [2011] _____	137
Χάρτης 4. Ποσοστιαία συγκέντρωση των διαμερισμάτων ESTIA ανά Δημοτική Κοινότητα στον Δήμο Αθηναίων _____	146
Χάρτης 5. Στεγαστική διαδρομή της Κουσάρ _____	149
Χάρτης 6. Στεγαστική διαδρομή Μπασιράτ _____	153
Χάρτης 7. Στεγαστική διαδρομή του Μάντλα. _____	162
Χάρτης 8. Καταλήψεις στέγης προσφύγων στον Δήμο Αθηναίων. _____	166
Χάρτης 9. Στεγαστική διαδρομή του Μαλέκ και της Αμίρα _____	171
Χάρτης 10. Στεγαστική διαδρομή του Σαλμάν. _____	172
Χάρτης 11. Στεγαστική διαδρομή της Ναχίντ _____	175
Χάρτης 12. Στεγαστική διαδρομή του Νταμπάχ _____	178
Χάρτης 13. Στεγαστική διαδρομή της Καρίμα _____	182
Χάρτης 14. Στεγαστική διαδρομή του Φερχάλ _____	192
Χάρτης 15. Στεγαστική διαδρομή της Εζίν _____	197
Χάρτης 16. Στεγαστική διαδρομή της Ινές _____	200
Χάρτης 18. Στεγαστική διαδρομή της Φοίφη _____	207
Χάρτης 19. Στεγαστική διαδρομή Φρουζάν _____	208
Χάρτης 20. Στεγαστική διαδρομή της Μάριαμ _____	211
Χάρτης 21. Στεγαστικές διαδρομές μεταναστευτικών υποκειμένων _____	217
Χάρτης 22. Σχολεία σε ΖΕΠ με πρωινά τμήματα υποδοχής στην Αθήνα [α.έ. 2017-2018] _____	225
Χάρτης 23. Σχολεία σε ΖΕΠ με πρωινά τμήματα υποδοχής στην Αθήνα [α.έ. 2018-2019] _____	227

Εικόνες

Εικόνα 1. Οι «κρίσεις των προαστίων» του Παρισιού το 1981 (αριστερά) και το 2005 (δεξιά) _____	37
Εικόνα 2. Οι τρεις τομείς κοινωνικής ένταξης κατά των Penninx, R. και Garcés-Mascareñas, 2016 _____	42
Εικόνα 3. Οι τέσσερις τομείς ένταξης κατά τους Ager and Strang (2008). _____	44
Εικόνα 4. Διαδικασία ασύλου μετά την είσοδο στην Ελλάδα. _____	72
Εικόνα 5. Κέντρα Υποδοχής και Ταυτοποίησης προσφύγων στα Ελληνικά νησιά [2015]. _____	96
Εικόνα 6. Αξιωματούχοι της συνοριακής υπηρεσίας της EE Frontex σε μια βάρκα μεταξύ Λέσβου, Ελλάδα και Ντικιλί της Τουρκίας, απελαύνουν μετανάστες στις 4 Απριλίου 2016. _____	97
Εικόνα 7. Στιγμιότυπο από βίντεο δείχνει την ελληνική αστυνομία στο κέντρο κράτησης στη Χίο καθώς απελαθέντες διαμαρτύρονται για την επιστροφή τους στην Τουρκία στις 3 Απριλίου 2016 _____	97
Εικόνα 8. Το τζαμί στην περιοχή του Ελαιώνα. _____	115
Εικόνα 9. Συγκέντρωση των 36 άτυπων μουσουλμανικών χώρων λατρείας στην Αθήνα. _____	116
Εικόνα 10. Βομβιστική επίθεση σε άτυπο μουσουλμανικό χώρο λατρείας στα Πατήσια [2022] _____	117
Εικόνα 11. Χωρική κατανομή των μονάδων στέγασης στην Ελλάδα κατά το πρώτο και το τελευταίο έτος λειτουργίας του προγράμματος ESTIA [Δεκέμβριος 2017 και Νοέμβριος 2020]. _____	120
Εικόνα 12. «Επόμενος σταθμός, πλατεία Βικτωρίας.» _____	141

Εικόνα 13. Τίτλοι άρθρων από δημοσιογραφικά sites σχετικά με την πλ. Βικτωρίας [2016, 2020] ____	142
Εικόνα 14. Σχέδιο κάτοψης της προσωρινής δομής στο Λιμάνι του Πειραιά. _____	143
Εικόνα 15. Ο νοητικός χάρτης της Κουσάρ _____	151
Εικόνα 16. Στις σκηνές των προσφύγων στο Πεδίον του Άρεως. _____	156
Εικόνα 17. Παράδοση - παραλαβή της Προσωρινής Δομής Ανοιχτής Φιλοξενίας του Ελαιώνα από το Υπ. Μετανάστευσης και Ασύλου στον Δήμο της Αθήνας. _____	158
Εικόνα 18. Η εκκένωση του camp στον Ελαιώνα. _____	159
Εικόνα 19. Twitte του υπουργού Μετανάστευσης και Ασύλου, Νότη Μηταράκη, σχετικά με την εκκένωση του camp Ελαιώνα (2022). _____	159
Εικόνα 20. Τοιχογραφία του Νεβές σε container του Ελαιώνα όπου απεικονίζει δύο γυναίκες από διαφορετικούς πολιτισμούς να μαγειρεύουν μαζί. _____	161
Εικόνα 21. Το εσωτερικό του container-ατελιέ του Νεβές στον Ελαιώνα. _____	161
Εικόνα 22. Σχέδιο της συγγραφέως από το εσωτερικό του container. _____	162
Εικόνα 23. Ο νοητικός χάρτης του Μάντλα. _____	163
Εικόνα 24. Ο νοητικός χάρτης του Σαλιμάν _____	173
Εικόνα 25. Ο νοητικός χάρτης της Ναχίντ _____	176
Εικόνα 26. Σχέδιο κάτοψης της προσωρινής δομής του Σκαραμαγκά. _____	179
Εικόνα 27. Ο νοητικός χάρτης του Νταμπάχ. _____	181
Εικόνα 28. Εκκενώσεις των καταλήψεων στέγης Σπ. Τρικούπη και 5ο Λύκειο [2019] _____	185
Εικόνα 29. Συγκέντρωση αιτούντων/ουσών άσυλο στο Σύνταγμα [2019] _____	186
Εικόνα 30. Ο νοητικός χάρτης του Αλί _____	190
Εικόνα 31. Το ΚΥΤ στην Μόρια μετά το διήμερο πυρκαγιών, Σεπτέμβρης 2020 _____	195
Εικόνα 32. Ο νοητικός χάρτης της Εζίν. _____	198
Εικόνα 33. Ο νοητικός χάρτης της Ινές _____	201
Εικόνα 34. Ο νοητικός χάρτης της Καμίλ _____	204
Εικόνα 35. Κάτοψη της γκαρσονιέρας της Φοίφη. _____	206
Εικόνα 36. Ο νοητικός χάρτης της Μάριαμ. _____	212

Διαγράμματα

Διάγραμμα 1. Η ανεργία σε σχέση με την διακύμανση του ΑΕΠ στην Ελλάδα [2008-206]. _____	29
Διάγραμμα 2. Αφίξεις πολιτών τρίτων χωρών στην ΕΕ [2008-2022]. _____	29
Διάγραμμα 3. Μετανάστευση προς το Ηνωμένο Βασίλειο πολιτών από χώρες εντός και εκτός ΕΕ [00s]. _____	40
Διάγραμμα 4. Στρατηγικές ένταξης σε ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο _____	94
Διάγραμμα 5. Αφίξεις μεταναστευτικών υποκειμένων στην Ελλάδα [2014-2023] _____	94
Διάγραμμα 6. Αιτήσεις ασύλου σε (α) ΕΕ (αριστερά) και (β) Ελλάδα (δεξιά). _____	99
Διάγραμμα 7. Τελικές αποφάσεις χορήγησης και απόρριψης ασύλου στην Ελλάδα [2011-2022]. _____	100
Διάγραμμα 8. Ηλικιακή κατανομή και χώρες προέλευσης των εγγεγραμμένων στο HELIOS [Ιανουάριος 2023] _____	125
Διάγραμμα 9. Νέες συμβάσεις μίσθωσης στα πλαίσια του HELIOS, ανά τρίμηνο [Ιανουάριος 2023] _____	128
Διάγραμμα 10. Ιθαγένεια (%) και μόνιμος πληθυσμός με ιθαγένεια άλλης χώρας για την Περιφέρεια Αττικής [2021] _____	133
Διάγραμμα 11. Συγκέντρωση των μονάδων στέγασης στην ευρύτερη μητροπολιτική περιοχή της Αθήνας 2017-2020. _____	144

Διάγραμμα 12. Ποσοστιαία διακύμανση εθνοτικών ομάδων εντός της Ανοιχτής Δομής Φιλοξενίας του Ελαιώνα [2016-2020]. _____ 157

Πίνακες

Πίνακας 1. Λίστα προνομιακών πληροφορητών _____	80
Πίνακας 2. Λίστα μεταναστευτικών υποκειμένων _____	83
Πίνακας 3. Πληθυσμός Δήμου Αθηναίων [1991-2001-2011] _____	134
Πίνακας 4. Ποσοστό Ελλήνων και αλλοδαπών μαθητών/τριών ανά σχολείο με τάξεις υποδοχής στα 6ο και 4ο Δημοτικά Διαμερίσματα [2017–2018]. _____	226

Συντομογραφίες

ΜΚΟ	Μη Κερδοσκοπική Οργάνωση
ΔΟΜ	Διεθνής Οργανισμός Μετανάστευσης
ΥΑ	Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ
ΕΕ	Ευρωπαϊκή Ένωση
ΕΦΜ	Ελληνικό Φόρουμ Μεταναστών
ΚΕΣΑ	Κοινό Ευρωπαϊκό Σύστημα Ασύλου
ΕΛΙΑΜΕΠ	Ελληνικό Ίδρυμα Ευρωπαϊκής & Εξωτερικής Πολιτικής
ΣΕΜ	Συμβούλιο Ένταξης Μεταναστών
ΣτΕ	Συμβούλιο της Επικρατείας
AMIF	Asylum, Migration and Integration Fund
CEAS	Common European Asylum System
IOM	International Organization for Migration
UNHCR	United Nations High Commissioner for Refugees

Περίληψη

Αντλώντας από τις θεωρητικές και εμπειρικές επεξεργασίες των σπουδών για την πόλη, της αστικής κοινωνιολογίας και των μεταναστευτικών σπουδών, η παρούσα διδακτορική διατριβή επεξεργάζεται την έννοια της «ένταξης» μειοψηφικών πολιτισμικών ομάδων στις κοινωνίες της Δύσης. Σκοπός, η αποδόμηση του κυρίαρχου κανονιστικού πλαισίου και η επανανοηματοδότηση της έννοιας από την σκοπιά των ίδιων των υποκειμένων. Ενώ οι πολιτικές ένταξης χαράσσονται σε μια εποχή ποικίλων εθνικών και τοπικών συννοημάτων πρακτικών, δημιουργώντας μια σειρά από κατηγοριοποιήσεις και ιεραρχίες μεταξύ «γηγενών» και «ξένων», υπηκόων και μη, «εμείς» και «άλλοι», τα ίδια τα υποκείμενα της μετανάστευσης δημιουργούν πεδία διεκδίκησεων του δικαιώματος να έχει κανείς δικαιώματα μέσα από μικρές και μεγάλες πράξεις στην καθημερινή ζωή. Οι πράξεις αυτές, συλλογικές ή ατομικές, εμφανίζονται σε όλο το φάσμα των χωρικών πεδίων ύπαρξης (ιδιωτικοί, δημόσιοι ή ενδιάμεσοι χώροι) εκφράζοντας την συνεχή αμφισβήτηση των κοινωνικά κατασκευασμένων ταυτοτήτων, μεταξύ αυτών και του μετανάστη/στριας. Η παρούσα διατριβή εξετάζει τους τρόπους που αυτές οι πρακτικές αναδύονται, μέσα από την διεκδίκηση του δικαιώματος του ανήκειν και την οικοδόμηση του αισθήματος του Σπιτιού.

Όψεις των διεκδίκησεων διερευνώνται μέσα από τους χώρους εμφάνισης στον Δήμο Αθηναίων, με αφετηρία τα πρώτα στάδια των εμπειριών στέγασης κατά την περίοδο 2015-2020 οπότε και παρατηρείται μεγάλη αύξηση των μεταναστευτικών μετακινήσεων προς την Ευρώπη. Η αύξηση αυτή συνεπάγεται την ταυτόχρονη αναδιαμόρφωση των πολιτικών διαχείρισης της μετανάστευσης και της ένταξης από την ΕΕ και τις ελληνικές κυβερνήσεις στην κατεύθυνση της αύξησης του ελέγχου των συνόρων, της αποτροπής και του χωροκοινωνικού εκτοπισμού. Μεθοδολογικά, η έρευνα αναπτύσσεται σε δύο επίπεδα. Το πρώτο επίπεδο αφορά την ανάδειξη της κυρίαρχης αντίληψης για την ένταξη και το πλαίσιο εκτέλεσης της, μέσα από την ανάλυση θεσμικών κειμένων και την πραγματοποίηση ημιδομημένων συνεντεύξεων (15 συνολικά) με στελέχη και εργαζόμενους/ες στα πεδία σχεδιασμού και εφαρμογής των ενταξιακών πολιτικών στο τοπικό επίπεδο. Ταυτόχρονα, αντλούνται ποσοτικά στοιχεία από αρμόδιους οργανισμούς (UNHCR, Υπηρεσία Ασύλου, ΜΚΟ, κλπ.) με έμφαση στην κοινωνική γεωγραφία των ενταξιακών πολιτικών. Στο δεύτερο επίπεδο δίνεται βαρύτητα στις αφηγήσεις και τα βιώματα του νεοαφιχθέντα πληθυσμού μέσα από βιογραφικές συνεντεύξεις (20 συνολικά) και νοητικούς χάρτες φανερώνοντας τις διεργασίες εμφάνισης και ανήκειν από-τα-κάτω.

Μέσα από την ανάλυση των ποιοτικών και ποσοτικών δεδομένων, η διατριβή αναδεικνύει μια σειρά πρακτικών εμφάνισης και ανήκειν που ξεκινούν από το δικαίωμα στην στέγαση και εξαπλώνονται

σε όλα τα πεδία της καθημερινής ζωής. Αναδεικνύονται οι διαφορετικές πρακτικές στέγασης, ως μια προδιαγεγραμμένη συνθήκη αλλά και ως μια αυτόνομη επιλογή, ενάντια στην κυρίαρχη τοποθέτηση. Ταυτόχρονα, αναδεικνύονται διαμεσολαβητικές πρακτικές ένταξης οι οποίες διαμορφώνονται μέσα από τις κοινωνικές σχέσεις του νεοαφιχθέντα πληθυσμού. Όλα τα παραπάνω οδηγούν σε ατομικές και συλλογικές πράξεις πολιτειότητας οι οποίες εντοπίζονται στα διαφορετικά επίπεδα χώρων εμφάνισης.

Λέξεις κλειδιά: ένταξη, «αίσθημα ανήκειν», πολιτικές ένταξης, νεοαφιχθέντες, στεγαστικές πρακτικές, χωροκοινωνικές διαπραγματεύσεις ταυτότητας, χώροι εμφάνισης

Abstract

This doctoral dissertation, rooted in urban studies, urban sociology, and migration studies, critically explores the concept of "integration" within Western societies as it relates to minority cultural groups. The primary aim is to deconstruct the prevailing regulatory framework while reevaluating the concept of integration through the lens of these minority groups particularly of the newcomers. In an era marked by diverse national and local border practices, resulting in various categorizations and hierarchies, individuals undergoing migration actively construct spaces to assert their rights, both in daily actions and broader societal contexts.

Methodologically, the research unfolds on two interconnected levels. The first level entails the elucidation of the prevailing perception of integration and the delineation of its operational framework. This is achieved through a comprehensive analysis of institutional texts and semi-structured interviews (comprising a total of 15 interviews) conducted with key stakeholders and practitioners in the domain of integration policy formulation and implementation, particularly at the local level. Simultaneously, a corpus of quantitative data is extracted from pertinent organizations, with a specific emphasis on the social geography that underlies integration policies. The second level of inquiry accentuates the narratives and lived experiences of newly arrived populations. This is facilitated through a series of biographical interviews (comprising a total of 20 interviews) and the utilisation of cognitive mapping techniques. These methodological tools serve to elucidate the intricate processes associated with emergence and a sense of belonging from the perspective of individuals within these communities.

In conclusion, this interdisciplinary research reveals a spectrum of practices related to appearance and the sense of belonging, originating from the foundational right to housing and extending to all aspects of everyday life. These findings emphasize the emergence of individual and collective acts of citizenship across diverse spatial arenas of appearance, shaping the discourse on integration within Western societies.

Keywords: integration, sense of belonging, integration policies, newcomers, housing practices, sociospatial cultural identity, places of appearance

Ευχαριστίες

Το πρώτο και μεγαλύτερο ευχαριστώ το οφείλω στην επιβλέπουσά μου, Πέννυ Κουτρολίκου, η οποία όχι μόνο με καθοδήγησε επιστημονικά αλλά στάθηκε δίπλα μου σε κάθε στιγμή, καλή και κακή, εύκολη και δύσκολη, αυτού του ταξιδιού. Την ευχαριστώ από τα βάθη της καρδιάς μου γιατί ενάντια στην λογική του ανταγωνισμού και της «αριστείας» που πάει να επιβληθεί στα δημόσια πανεπιστήμια, η πρωταρχική της έγνοια ήταν η διαφύλαξη της σκέψης και η παραγωγή της γνώσης. Ευχαριστώ επίσης τον καθηγητή Βασίλη Αράπογλου του οποίου οι παρατηρήσεις πλαισίωσαν επιστημονικά την διατριβή στην πιο κρίσιμη στιγμή της συγγραφής της και τον καθηγητή Νίκο Μπελαβίλα για τις κομβικές επισημάνσεις του στις μεθοδολογικές μου επιλογές.

Ευχαριστώ τους γονείς μου, Επαμεινώνδα και Μαρία, και τον αδερφό μου Δημήτρη που με την αγάπη, την φροντίδα και την στήριξή τους μου δίνουν δύναμη, υπομονή και επιμονή. Η παρουσία τους στην ζωή μου είναι κάτι παραπάνω από ευτυχία.

Ευχαριστώ τους συναδέλφους μου στην ερευνητική μας κολεκτίβα Open Lab Athens, Γρηγόρη Τ., Γιάννη Ε. και ιδιαίτερα τον Γιάννη Ζ., που σχεδίασε και επιμελήθηκε το εξώφυλλο της διατριβής, με τους οποίους μοιράστηκα τις αγωνίες και τις σκέψεις μου και που με την αλληλέγγυα στάση και την συμπαράστασή τους κατάφερα να ολοκληρώσω αυτή την διατριβή. Επίσης, ευχαριστώ τους εργαζόμενους και τις εργαζόμενες στις ΜΚΟ που με εμπιστεύτηκαν και όχι μόνο μου μίλησαν αλλά με βοήθησαν να αποκτήσω πρόσβαση στο ερευνητικό μου υλικό.

Ευχαριστώ τις φίλες και τους φίλους μου με τους οποίους μοιραζόμουν τους προβληματισμούς μου καθ' όλη την διάρκεια της έρευνας και που διεύρυναν τους ορίζοντες της σκέψης μου μέσα από τις συζητήσεις μας. Ιδιαίτερα, ευχαριστώ τον Γιώργο Σπ. που μοιράστηκε μαζί μου όλες τις πολύτιμες εμπειρίες του από το πεδίο των camps και την παιδική μου φίλη Μαρία, διδάκτορας και η ίδια πλέον, για τις ατελείωτες στιγμές αλληλοϋποστήριξης στον δύσκολο δρόμο της ακαδημαϊκής μας σταδιοδρομίας. Επίσης, ευχαριστώ την Όλγα που ξέρει να ακούει. Τέλος, ένα τεράστιο ευχαριστώ και πολλή αγάπη στον Γιώργο Κ. που βρισκόταν καθημερινά πλάι μου και με την παρουσία του καθησύχαζε τις αγωνίες μου.

Την περίοδο που γράφεται αυτή η διατριβή συνέβη το πολύνεκρο ναυάγιο 80χμλ ανατολικά της Πύλου, όπου πάνω από 500 μετανάστες, μετανάστριες και παιδιά δολοφονήθηκαν σε ένα από τα βαθύτερα σημεία της Μεσογείου. Λίγους μήνες αργότερα βρέθηκαν απανθρακωμένοι άλλοι 20 άνθρωποι στην καταστροφική πυρκαγιά στο δάσος της Δαδιάς, στην προσπάθειά τους να διασχίσουν τα σύνορα. Οι

πολιτικές αποτροπής και επαναπροωθήσεων που εφαρμόζουν το ελληνικό κράτος και η Ευρωπαϊκή Ένωση θυσιάζουν ανθρώπινες ζωές στον βωμό της ασφάλειας της Δύσης. Όταν το δικαίωμα στην ζωή απαξιώνεται, η μελέτη των μεταναστευτικών πολιτικών, ακόμα και των βιωμάτων των μεταναστών και μεταναστριών, φαντάζει άσκοπη, κενή περιεχομένου και επικρατούν μόνο το μούδιασμα, η θλίψη και η οργή. Σκέφτομαι πως καλύτερη είναι η σιωπή. Από την άλλη όμως η ζωή πρέπει να νικήσει τον θάνατο. Και αυτό κάνουν ο Σαλμάν, η Κουσάρ, η Μπασιράτ, ο Μάντλα, ο Νταμπάχ, η Ναχίντ, ο Μαλέκ, η Αμίρα, η Καρίμα, ο Νεβές, ο Φερχάλ, η Κετζάλ, ο Αλί, η Φρουζάν, ο Ρεμί, η Ινές, η Εζίν, η Καμίλ, η Φοίφη και η Μάριαν. Νίκησαν τον θάνατο. Σε αυτή την διατριβή μεταφέρονται οι εμπειρίες τους. Τους ευχαριστώ.

Εισαγωγή

Αν έπρεπε να περιγράψω με λίγες λέξεις το περιεχόμενο της παρούσας διατριβής, αυτές θα ήταν η επανανομηματοδότηση της χωροκοινωνικής ένταξης μεταναστών και μεταναστριών. Γιατί όμως υπάρχει η ανάγκη επανανομηματοδότησης μίας έννοιας που σε πρώτο πλάνο έχει θετικό πρόσημο για τα υποκείμενα στα οποία αναφέρεται; Η απάντηση σε αυτή την ερώτηση προέρχεται από τις θεωρητικές επεξεργασίες των μεταναστευτικών, φεμινιστικών, απο-αποικιοκρατικών σπουδών και των σπουδών για την πόλη και τον χώρο. Η ένταξη, ως διαδικασία και ως πολιτική, προσβλέπει στην αρμονική συνύπαρξη διαφορετικών πολιτισμικών ομάδων σε έναν ορισμένο τόπο. Όμως, όπως αναφέρει η Massey (2005), ο τόπος ή ο χώρος δεν είναι ουδέτερος και στατικός αλλά φέρει όλα εκείνα τα στοιχεία που διατρέχουν τόσο τα κυρίαρχα συστήματα εξουσίας όσο και την «ακαταστασία» (messiness) των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων έτσι όπως αυτές εκφράζονται στην καθημερινή ζωή. Συνεπώς, η αναζήτηση πολιτικών για την «αρμονική συνύπαρξη» σε έναν χώρο που διαμορφώνεται από ένα κυρίαρχο σύστημα εξουσιών και αξιών δεν μπορεί παρά να διαστρεβλώνει την ίδια την έννοια της «αρμονίας». Αρμονία για ποιον; Αρμονία για μία δομημένη κοινωνία, με συγκεκριμένη ιστορία, κουλτούρα και συλλογικό υποσυνείδητο, που υποδέχεται το διαφορετικό, τον Άλλο και προσπαθεί να δομήσει κοινωνικότητες με επίκεντρο αυτή την διαφορετικότητα.

Στην βιβλιογραφία υπάρχει πληθώρα μελετών για τα κοινωνικά, πολιτικά, οικονομικά και χωρικά πεδία ένταξης των μεταναστών και μεταναστριών σε μία κοινωνία υποδοχής. Οι μελέτες αυτές επικεντρώνονται στο δίπολο «Εμείς» και οι «Άλλοι», προσπαθώντας να επεξεργαστούν ένα σύστημα κοινωνικής συνύπαρξης όπου και οι δύο πλευρές έχουν δικαιώματα και υποχρεώσεις, όπου και οι δύο πλευρές θα πρέπει να κάνουν μία προσπάθεια επαναπροσδιορισμού των όρων της κοινωνικής τους ζωής με σκοπό οι μεν να αποδεχθούν το διαφορετικό και οι δε να προσαρμοστούν στις υπάρχουσες κοινωνικές αξίες και πολιτισμικά πρότυπα. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε πως στην σύγχρονη βιβλιογραφία δεν υπάρχει ένας μοναδικός ορισμός για την ένταξη. Αντίθετα, η ένταξη ορίζεται με διαφορετικούς τρόπους χωρίς κανένας από αυτούς να είναι κοινά αποδεκτός, κάτι που αντανακλά τις αμφισημίες τόσο του όρου όσο και της διαδικασίας. Αυτό συμβαίνει για δύο λόγους: πρώτον, επειδή η ένταξη είναι μια πολύπλοκη διαδικασία που φέρει μεγάλο ιδεολογικό και πολιτικό βάρος και, δεύτερον, επειδή η αξιολόγηση της ένταξης (είτε θεωρείται επιτυχημένη είτε αποτυχημένη) βασίζεται σε ποσοτικούς δείκτες που αναπαράγουν την δυαδική σχέση μεταναστών/στριών και κοινωνίας υποδοχής και την αποικιοκρατική θεώρηση ότι κάποιες αξίες είναι «ανώτερες» από κάποιες άλλες (Favell 2022).

Ενώ, λοιπόν, το κυρίαρχο παράδειγμα της ένταξης αναφέρεται σε πολιτικές, κρατικούς φορείς και γενικότερα σε μία κανονιστική σκέψη, ελάχιστα έχουν γραφτεί για το πώς τα υποκείμενα της

μετανάστευσης επιδιώκουν την ένταξη στους τόπους εγκατάστασης ή ακόμα και σε τόπους προσωρινής διαμονής, όπως στην περίπτωση του νεοαφιχθέντα πληθυσμού την περίοδο 2015-2020, την περίοδο δηλαδή της «προσφυγικής κρίσης» στα εδάφη της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η διατριβή εστιάζει χρονικά σε αυτή την περίοδο και χωρικά στον ελλαδικό χώρο και συγκεκριμένα στην Αθήνα για δύο λόγους. Πρώτον, γιατί κατά την περίοδο της «προσφυγικής κρίσης» παρατηρείται εντονότερα μια μεταστροφή των ευρωπαϊκών και εθνικών μεταναστευτικών πολιτικών σε μια συντονισμένη και οργανωμένη μορφή διαχείρισης της μετανάστευσης μέσω της αποτροπής, του ελέγχου και του εκτοπισμού (Gilbert 2015, Crawley et al. 2016, Garelli και Tazzioli 2018, Goñda et al. 2020, Papatzani et al. 2022). Δεύτερον, διότι η Ελλάδα βρέθηκε στο επίκεντρο εφαρμογής αυτών των μεταναστευτικών πολιτικών λόγω της γεωγραφικής της θέσης στα σύνορα της ΕΕ. Ταυτόχρονα, είναι μία χώρα που πριν από το 2015 τα ενταξιακά σχέδια μεταναστών/στριών δεν είχαν καμία πρακτική εφαρμογή, παρόλο που ήδη από την δεκαετία του 1990 είχε μετατρέπεται από χώρα που στέλνει μετανάστες, σε χώρα που υποδέχεται.

Με στόχο την διερεύνηση των πρακτικών ένταξης που αναπτύσσουν τα υποκείμενα που φτάνουν σε έναν νέο τόπο λαμβάνοντας υπόψη τόσο τις αφηγήσεις και τα βιώματά τους όσο και το συγκεκριμένο μέσα στο οποίο λαμβάνουν χώρα αυτές οι πρακτικές, η διατριβή διαρθρώνεται σε τέσσερα κύρια μέρη. Ξεκινώντας από την μελέτη για μια διαφορετική νοηματοδότηση της ένταξης, στο πρώτο μέρος της διατριβής [Α' Μέρος: Θεωρητικές Προσεγγίσεις της Ένταξης και του Ανήκειν], γίνεται μια προσπάθεια επισκόπησης της κριτικής βιβλιογραφίας στα διαφορετικά μοντέλα διαχείρισης της πολιτισμικής διαφοράς στις κοινωνίες της Δύσης και συγκεκριμένα της αφομοίωσης, του πολυπολιτισμικού μοντέλου και των πολιτικών ένταξης που το συνοδεύουν. Μέσα από μια συστηματική ανασκόπηση των θεμελιωδών αφητηριών και εναυσμάτων της έρευνας, προκύπτουν και οι βασικές έννοιες που αντικαθιστούν το κανονιστικό περιεχόμενο της ένταξης με το αίσθημα του ανήκειν, ως το καταλληλότερο πεδίο διερεύνησης της σκοπιάς των υποκειμένων. Υπό αυτή την έννοια, η διατριβή συμβάλλει στον διάλογο που αντιλαμβάνεται την συνύπαρξη διαφορετικών ομάδων όχι ως μια ανταγωνιστική διαδικασία μεταξύ τους αλλά ως ένα πεδίο διεκδικήσεων και διαπραγματεύσεων ταυτοτήτων συνυπολογίζοντας όσο το δυνατόν μεγαλύτερο φάσμα του κοινωνικού και πολιτικού πλαισίου στο οποίο αυτές λαμβάνουν χώρα. Μέσα από αυτές τις επεξεργασίες, σκοπός είναι η ανάδειξη πτυχών της καθημερινότητας των μεταναστευτικών υποκειμένων όπου οι διαδικασίες ένταξης μεταφράζονται από από-τα-πάνω πολιτικές, σε διαπραγματεύσεις του ανήκειν.

Οι διαπραγματεύσεις του ανήκειν αναλύονται μέσα από δύο καταστάσεις, οι οποίες δημιουργούν τις προϋποθέσεις ώστε τα υποκείμενα να επιδιώξουν τρόπους ένταξης στους νέους τόπους. Η πρώτη αφορά το αίσθημα του Σπιτιού, δηλαδή του οικείου χώρου που δίνει την προοπτική εκπλήρωσης των προσδοκιών

και των στρατηγικών ζωής των υποκειμένων της μετανάστευσης (Ahmed 2000, Bauman 2001). Έτσι, εντός των πολύπλοκων διαπραγματεύσεων του αισθήματος του ανήκειν, το Σπίτι γίνεται η αδυναμία και ταυτόχρονα η αναγκαιότητα του υποκειμένου να έχει μέλλον είτε στον τόπο που παραμένει είτε σε κάποιο επόμενο, νέο τόπο (Ahmed 2000). Η ιδέα των στεγαστικών διαδρομών/περασμάτων (pathways) και πρακτικών, όπως την επεξεργάζεται η Clapham (2002), προσφέρεται ως ένας τρόπος κατανόησης του πεδίου της στέγασης που φέρνει στο προσκήνιο την νοηματοδότηση του Σπιτιού από τα ίδια τα υποκείμενα και τις κοινωνικές αλληλεπιδράσεις που διαμορφώνουν τις πρακτικές στέγασης¹. Ταυτόχρονα είναι ένας τρόπος να αναδειχθεί η δυναμική φύση της εμπειρίας της στέγασης και η διασύνδεσή της με άλλες πτυχές της καθημερινής ζωής, των διαπραγματεύσεων ταυτοτήτων και του ανήκειν. Η προσέγγιση αυτή αποτελεί έναν τρόπο κατανόησης της στέγασης και του Σπιτιού όχι ως ένα καθολικό νόημα για όλα τα υποκείμενα, αλλά ως μια διαδικασία που ακολουθεί μοτίβα αλληλεπίδρασης και διάδρασης που αφορούν το Σπίτι και την κατοικία μέσα στο χρόνο και τον χώρο.

Η δεύτερη κατάσταση αφορά την διεκδίκηση του δικαιώματος να έχει κανείς δικαιώματα (Arendt 1958). Αν σκεφτούμε την ένταξη των μεταναστών και μεταναστριών πέραν των πολιτικών και της νομικής κατοχύρωσης δικαιωμάτων και υποχρεώσεων που πλαισιώνουν την καθιερωμένη ερμηνεία του «ενταγμένου πολίτη», αυτό που προκύπτει είναι η ενσώματη απόδοση της πολιτεότητας (Isin and Neilsen 2008, Kallio et al. 2020). Είναι οι στιγμές που, ανεξάρτητα από το νομικό καθεστώς του καθένα και της καθεμίας, τα άτομα διεκδικούν μέσα από συλλογικές και ατομικές πράξεις το δικαίωμα να έχουν δικαιώματα μέσα από τις δημόσιες ή ιδιωτικές, μικρές ή μεγάλες, ατομικές ή συλλογικές πράξεις τους, αυτό που ο Isin (2007) περιγράφει ως πράξεις πολιτεότητας. Όλες εκείνες οι διεργασίες συμβάλλουν στην διαμόρφωση των ηθικών και πολιτικών συστημάτων αξιών, με την έννοια του ποιος πιστεύει ότι είναι κάποιος και πού και με ποιόν τρόπο πιστεύει ότι ανήκει (Hall 1996). Κάθε τέτοια πράξη, είτε πρόκειται για μια συλλογική πράξη ρήξης με το κυρίαρχο (Arendt 1958) είτε για την απλή, ενσώματη παρουσία του Άλλου (Rancière 2015, Butler 2017) διαμορφώνει χώρους εμφάνισης των υποκειμένων που χρησιμεύουν ως ζωτικοί τόποι για την εκδήλωση της ανθρώπινης ελευθερίας και δράσης.

Στο Β' Μέρος της διατριβής παρουσιάζεται το πλαίσιο, η μεθοδολογία και η δεοντολογία της έρευνας. Όπως ανέφερα και παραπάνω, η διατριβή έχει στο επίκεντρο τις αφηγήσεις των υποκειμένων της

¹ Την ίδια χρονιά που υποστηρίχθηκε η παρούσα διατριβή, δημοσιεύθηκε ο συλλογικός τόμος “Boccagni, P. (eds.) (2023) Handbook on Home and Migration. Edward Elgar Publishing Limited: UK.”, όπου προτείνεται η τυπολογία χρήσης και λειτουργίας της έννοιας του σπιτιού στα ταξίδια της μετανάστευσης. Παρόλο που η εν λόγω τυπολογία δεν συμπεριλήφθηκε στην διατριβή λόγω της χρονικότητας έκδοσης των δύο ερευνών, παραπέμπω τον/την αναγνώστη να προστρέξει στην έρευνα του Paolo Boccagni για περαιτέρω μόρφωση.

μετανάστευσης και τους τρόπους νοηματοδότησης της ένταξης από τα ίδια. Ταυτόχρονα, υπάρχουν υποομάδες ερωτημάτων που απαντούν πρώτον, στο κυρίαρχο πλαίσιο διαμόρφωσης και εφαρμογής των πολιτικών ένταξης στο τοπικό επίπεδο (Δήμος Αθηναίων) και δεύτερον, στις συναισθηματικές γεωγραφίες των υποκειμένων, στους κοινωνικούς δεσμούς και στα διαφορετικά επίπεδα ανήκειν (Yuval-Davis 2006). Το κυρίαρχο πλαίσιο (θεσμικό, πολιτικό, πολιτισμικό, οικονομικό, ιδεολογικό) είναι και αυτό που καθορίζει τις διαδικασίες ένταξης από-τα-πάνω και τον τρόπο με τον οποίο τα μεταναστευτικά υποκείμενα τοποθετούνται στο κράτος «υποδοχής». Άλλωστε, η μελέτη του βιώματος, της επιθυμίας και του αισθήματος του ανήκειν στην καθημερινή ζωή των υποκειμένων δεν μπορεί να προκύψει αναπόσπαστα από την κατανόηση του κυρίαρχου συστήματος και του εποικοδομήματος αυτού. Τα ερωτήματα που προέκυψαν συνοψίζονται ως εξής: Τι αφορά η συμπερίληψη και συγκεκριμένα η συμπερίληψη μειοψηφικών πολιτισμικών ομάδων εντός ενός έθνους-κράτους που συνεχίζει να θέλει να αναπαράγεται και να κυριαρχεί πολιτισμικά; Τι συμβαίνει όταν οι πολιτικές ένταξης απευθύνονται σε υποκείμενα που βρίσκονται σε μία διαρκή προσωρινότητα εξαιτίας του τρόπου διαχείρισης της μετανάστευσης από τους ίδιους θεσμούς και πολιτικές που διαμορφώνουν το πλαίσιο και τις διαδικασίες ένταξης;

Για το λόγο αυτό, στο πρώτο στάδιο της έρευνας προσπαθώ να κατανοήσω πως το ελληνικό κράτος οριοθετήθηκε γύρω από το ζήτημα της διαχείρισης των μεταναστευτικών ρευμάτων μέσα από την μελέτη και ανάλυση θεσμικών κειμένων και συγκεκριμένα των Εθνικών Στρατηγικών για την Ένταξη του 2013, 2016 και 2018-2019 και της αντίστοιχης νομοθεσίας, ώστε να κατανοήσω την κατασκευή του Άλλου μέσα από τις ενταξιακές στρατηγικές του ελληνικού κράτους. Οι εθνικές στρατηγικές είναι ευθυγραμμισμένες με τις ευρωπαϊκές οδηγίες στις οποίες όμως δεν εμβαθύνω, παρά παρακολουθώ κομβικά σημεία και αλλαγές σε ότι αφορά την διαχείριση της μετανάστευσης κατά την περίοδο μελέτης σε κοινοτικό επίπεδο, το οποίο επηρεάζει τελικά την κινητικότητα των υποκειμένων. Παράλληλα, από το 2018 έως το 2023 με το αναγκαστικό κενό που επέβαλε η πανδημία του Covid-19, πραγματοποίησα συνεντεύξεις με 15 προνομιακούς πληροφορητές από το πεδίο σχεδιασμού και εφαρμογής των πολιτικών στον Δήμο της Αθήνας και συγκεκριμένα με: α. εργαζόμενες και εργαζόμενους σε ΜΚΟ, τον ΔΟΜ και τον δήμο που υλοποίησαν ενταξιακά προγράμματα, β. με εκπαιδευτικούς σε σχολικές μονάδες του Δήμου όπου λειτουργούσαν τμήματα ένταξης προσφύγων και γ. με υψηλόβαθμα στελέχη της τοπικής αυτοδιοίκησης που ήταν ενεργά την περίοδο 2015-2019 σε κρίσιμες θέσεις σχεδιασμού και εφαρμογής ενταξιακών πολιτικών στο τοπικό επίπεδο. Η επιλογή να συνομιλήσω με προνομιακούς πληροφορητές που εργάζονται στο πεδίο καλύπτει το ενδιάμεσο μεταξύ των πολιτικών του κράτους περί ένταξης, του πεδίου εφαρμογής τους και του βιώματος των μεταναστευτικών υποκειμένων. Παράλληλα, οι συνεντεύξεις με το πολιτικό προσωπικό του Δήμου, συνδέουν την εμπειρία του πεδίου, δηλαδή της εφαρμογής, με τον σχεδιασμό των πολιτικών στο τοπικό επίπεδο, που είναι και η χωρική κλίμακα εφαρμογής της «ένταξης». Τέλος,

επεξεργάστηκα ποσοτικά δεδομένα από πρωτογενείς (συνεντεύξεις) και δευτερογενείς (UNHCR, IOM, κά) πηγές παράγοντας χάρτες και διαγράμματα σχετικά με την κοινωνική γεωγραφία των ενταξιακών πολιτικών και των προγραμμάτων στέγασης στην Αθήνα.

Όσο αφορά στην διερεύνηση και ανάλυση της οπτικής των μεταναστευτικών υποκειμένων, επέλεξα ως τα καταλληλότερα μεθοδολογικά εργαλεία τις βιογραφικές συνεντεύξεις (20 στο σύνολο) και τους νοητικούς χάρτες. Αυτές οι δύο μεθοδολογικές επιλογές έγιναν με γνώμονα την παραγωγή γνώσης με επίκεντρο τις «βάσεις» πάνω στις οποίες θεμελιώνονται οι βασικοί λόγοι για την ένταξη αλλά και οι «εικόνες» που παράγουν το αίσθημα του Σπιτιού και του ανήκειν. Τα υποκείμενα της έρευνας βρίσκονται σε μία διαρκή κίνηση, μεταφορικά και κυριολεκτικά, μέσα στην οποία υπάρχουν και κρίσιμες στιγμές ακινησίας που όμως δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ως στατικές στιγμές. Συνεπώς, προκύπτουν τα εξής ερωτήματα - Ποιες είναι οι νέες χωρικότητες που δημιουργούνται εκτός των «πολιτικών του ανήκειν» και παράγουν το «αίσθημα του ανήκειν»; Ποιες πράξεις και πρακτικές των μεταναστευτικών υποκειμένων, συλλογικές και ατομικές, είναι εκείνες που διαμορφώνουν/συμβάλλουν στο αίσθημα του ανήκειν εκτός αλλά και εντός των πολιτικών ένταξης; Η χωρική αφετηρία είναι το σπίτι ως τόπος και ως αίσθημα και με βάση αυτό κινήθηκε και η επιλογή των πληροφορητών/τριών μου. Τρία είναι τα βασικά κριτήρια επιλογής των συνομιλητών/τριών μου: α. άτομα που έχουν στεγαστεί, έστω και για λίγο, σε μία τουλάχιστον από τις διαφορετικές στεγαστικές διεξόδους την περίοδο μελέτης, δηλαδή τις θεσμικές δομές στέγασης στην Αθήνα (ESTIA, camp Ελαιώνα, ξενώνες) και τις μη θεσμικές διαδρομές στέγασης (καταλήψεις, αυτοστέγαση), β. νεοαφιχθέντες που βρίσκονταν στην χώρα υπό διαφορετικό νομικό καθεστώς (πρόσφυγες, αιτούντες άσυλο, επικουρική προστασία) ως χαρακτηριστικό του βαθμού συμπερίληψής τους στις εθνικές ενταξιακές πολιτικές και γ. η μη στόχευση σε μία συγκεκριμένη εθνοτική ομάδα ώστε να προκύψει ο πολυδιάστατος αντίκτυπος των θεσμικών πολιτικών και οι διαφοροποιήσεις ανάλογα με την τροχιά του κάθε υποκειμένου.

Σε ότι αφορά στους νοητικούς χάρτες, η αξία τους στην έρευνα ανακύπτει από το γεγονός ότι η αναπαράσταση ενός τόπου δεν περιορίζεται μόνο στην προφορική περιγραφή, αλλά συμπεριλαμβάνει τις εικόνες αυτού, οι οποίες αναδεικνύονται μέσω του ελεύθερου σχεδιασμού. Αυτό παρέχει στους συνομιλητές και τις συνομιλήτριες την αίσθηση ότι οι αντιλήψεις τους για τον χώρο, τα συναισθήματα που τους προκαλεί και η έκφρασή τους έχουν μεγαλύτερη σημασία. Μέσω της αναπαράστασης αυτών σε χαρτί, μπορούν να τα δουν και να τα διαμορφώσουν οπτικά και συναισθηματικά. Οι θεματικές που πλαισίωσαν την διαδικασία σχεδιασμού των νοητικών χαρτών από τα υποκείμενα είναι τρεις: α. η αφετηρία, που αφορούσε την πρώτη εμπειρία στέγασης, β. στεγαστική διαδρομή, που συμπεριλάμβανε τα επόμενα στάδια της στεγαστικής εμπειρίας (όπου αυτά υπήρχαν) και γ. καθημερινότητα και κοινωνικές σχέσεις, ως πεδία

που φανερώνονται πιθανές διαμεσολαβητικές πρακτικές ένταξης, εγκατάστασης, στέγασης, κλπ. Η ανάλυση των νοητικών χαρτών περιλαμβάνει την κωδικοποίηση τόσο των στοιχείων που παρουσιάζονται στο χαρτί κατά την ολοκλήρωση του σχεδιασμού όσο και εκείνων που απουσιάζουν από τις αφηγήσεις των συμμετεχόντων. Στην παρούσα διατριβή, οι πληροφορίες που παρέχουν οι νοητικοί χάρτες δεν υπόκεινται σε αυστηρή κατηγοριοποίηση και ποσοτικοποίηση των δεδομένων, αλλά αντιμετωπίζονται ευρύτερα ως μέρος των πολύπλοκων διαστάσεων και σχέσεων που διαμορφώνουν τους τόπους όπου λαμβάνει χώρα η διαδικασία της ένταξης. Αυτό συμβάλλει στη δημιουργία του υπόβαθρου όπου εκδηλώνονται οι αντιλήψεις, οι αξιώσεις και η αντίσταση έναντι του αποκλεισμού.

Το Γ Μέρος της διατριβής [Έρευνα Πεδίου: Επαναπροσεγγίζοντας την Έννοια της Ένταξης μέσα από την Στέγαση] χωρίζεται σε δύο κεντρικά υποκεφάλαια. Στόχος του πρώτου υποκεφαλαίου [Κεφάλαιο 6.] είναι η εμβάθυνση στις ενταξιακές πολιτικές και στρατηγικές στην Ελλάδα κατά την περίοδο μελέτης, ταυτόχρονα με τον ορισμό του συγκείμενου της διαχείρισης της μετανάστευσης σε κοινοτικό επίπεδο. Οι όψεις της διαχείρισης της μετανάστευσης δημιουργούν το πλαίσιο μέσα στο οποίο τα μεταναστευτικά υποκείμενα πράττουν, ως ενσώματοι φορείς των αντιλήψεων σχετικά με το «ενιαίο» της κοινωνίας υποδοχής και την θέση τους (ως Άλλου) μέσα στο κυρίαρχο σύστημα του έθνους-κράτους. Ταυτόχρονα, οι συνολικά 15 ημιδομημένες συνεντεύξεις με στελέχη από τα πεδία της υλοποίησης και του σχεδιασμού των ενταξιακών πολιτικών στο τοπικό επίπεδο δίνουν δεδομένα σχετικά με τα κενά, τις ασυνέχειες, τα προβλήματα αλλά και ορισμένες καλές πρακτικές, που προκύπτουν κατά την διάρκεια εφαρμογής των πολιτικών ως ένας τρόπος αξιολόγησης και αναστοχασμού της ένταξης και των μέσων που την διαμορφώνουν σε πολιτικό και πολιτειακό επίπεδο.

Στο δεύτερο υποκεφάλαιο [Κεφάλαιο 7.] μπαίνουν πλέον στο επίκεντρο οι αφηγήσεις και τα βιώματα των υποκειμένων της μετανάστευσης. Ξεκινώντας από την πρώτη τους στεγαστική εμπειρία στην Αθήνα, οι συνομιλητές και συνομιλήτριές μου περιγράφουν τις στεγαστικές τους διαδρομές, τα μέσα που τους οδηγούν από το ένα σημείο της πόλης στο άλλο, τις κοινωνικές σχέσεις και επαφές (τυχαίες και σύντομες, συστηματικές ή φιλικές) που με κάποιο τρόπο επηρέασαν σημαντικές στιγμές της διαμονής τους στην πόλη, τα εμπόδια ή την υποστήριξη που συνάντησαν κατά την συνδιαλλαγή τους τόσο με το κεντρικό κράτος και τους θεσμούς όσο και με την τοπική κοινωνία, τις αυτόνομες πρακτικές οικειοποίησης του χώρου και της δημιουργίας χώρων που μπορούν να αποκαλούν Σπίτι και όλες εκείνες τις στιγμές εμφάνισης που με συλλογικό ή ατομικό τρόπο διεκδίκησαν χώρο και ορατότητα στον νέο τόπο. Από την ανάλυση των ποιοτικών δεδομένων που προσέφεραν οι βιογραφικές συνεντεύξεις και οι νοητικοί χάρτες δημιουργήθηκε ένα «ψηφιδωτό στεγαστικών πρακτικών», κάθε μία από τις οποίες φανεώνει τις στρατηγικές ζωής των υποκειμένων (συνειδητές ή ασυνείδητες) που μπορεί να έχουν ήδη διαμορφωθεί από τον τόπο προέλευσης

δημιουργώντας ένα δι-εθνικό χώρο εμφάνισης και οι οποίες αναδιαμορφώνονται ή αλλάζουν εντελώς στην πορεία ανάλογα με το σύνολο των κοινωνικών συναλλαγών, την εικόνας για τον εαυτό και των προσδοκιών για το μέλλον.

Τέλος, στο Δ Μέρος [Έρευνα Πεδίου: Διαμεσολαβητικές Πρακτικές και Χώροι Εμφάνισης ως Μέσα Δόμησης του Ανήκειν] συνοψίζονται οι χώροι εμφάνισης έτσι όπως προκύπτουν μέσα από τις αφηγήσεις για την σχέση με την πόλη, τις πρακτικές στέγασης, τις συλλογικές και ατομικές πράξεις πολιτειότητας, δίνοντας ορατότητα και αναλυτική βαρύτητα στις επαναλαμβανόμενες πρακτικές των μεταναστευτικών υποκειμένων που βρίσκονται σε συνθήκες αναμονής και διαρκούς προσωρινότητας. Οι πρακτικές αυτές, συχνά, κρύβουν ενταξιακές διεργασίες που διαφοροποιούνται από τις πολιτικές ένταξης ως προς τα κίνητρα, τα μέσα και τον τελικό σκοπό. Ενώ οι πολιτικές ένταξης διαμορφώνονται σε ένα πλαίσιο αναπαραγωγής και στιγματισμού του Ξένου, τα ίδια τα μεταναστευτικά υποκείμενα παράγουν πρακτικές ένταξης, ακόμα και στους ενδιάμεσους τόπους και χώρους του ταξιδιού τους μέσα από τις πράξεις και την ομιλία τους διατηρώντας την διαφορετικότητα αλλά και μετασχηματίζοντας την σε μια διαδικασία οικοδόμησης του αισθήματος του ανήκειν. Ακολουθώντας την εξελικτική σκέψη για την ευρύτητα του νοήματος των χώρων εμφάνισης, με την έννοια ότι αυτοί δεν προέρχονται αποκλειστικά από συστηματικές συλλογικές δράσεις στον δημόσιο χώρο, αλλά μπορεί να είναι στιγμές της καθημερινής ζωής και ατομικές πρακτικές σε κάθε χώρο ύπαρξης των υποκειμένων, προκύπτει μια σειρά πρακτικών που εντοπίζονται τόσο στη σφαίρα του ιδιωτικού όσο και στην σφαίρα του δημόσιου, οι οποίες δημιουργούν τις προϋποθέσεις της εγκατάστασης και τελικά του ανήκειν. Στην περίπτωση του νεοαφιχθέντα πληθυσμού, όπου το κράτος τείνει να αποτρέπει οποιαδήποτε δημόσια εμφάνιση, τα υποκείμενα δημιουργούν και διεκδικούν τους δικούς τους χώρους εμφάνισης. Σε αυτό το πλαίσιο, πράττουν και δρουν στους χώρους εμφάνισής τους, παράγουν και διαμορφώνουν αυτούς τους χώρους που έχουν μεταφορική και κυριολεκτική διάσταση. Στα πλαίσια της διατριβής, οι χώροι εμφάνισης όπου διακυβεύεται η ένταξη και το αίσθημα του ανήκειν εντοπίζονται σε πέντε χωρικά και κοινωνικά πεδία και συγκεκριμένα, στον δημόσιο χώρο όπου κυριαρχεί η συλλογικοποίηση του πολιτικού, όπως περιγράφεται από την Arendt (1952), στο σχολείο ως χώρου αποκλεισμού και ταυτόχρονης διαπραγμάτευσης του ανήκειν τόσο για τους μαθητές/τριες όσο και για τους γονείς τους, σε χώρους αποκλεισμού μέσα από την διεκδίκηση του λατρευτικού δικαιώματος, στους χώρους δουλειάς και εν γένει στην πρόσβαση στην εργασία με όρους μη εκμεταλλευτικούς και τέλος, σε χώρους, δημόσιους ή ιδιωτικούς, μέσα από την συναισθηματική οικειοποίηση και την αναζήτηση της θύμησης του αισθήματος του Σπιτιού.

Εν κατακλείδι, η διδακτορική διατριβή παρουσιάζει ένα διαφορετικό πλαίσιο ερμηνείας και κατανόησης της ένταξης, πέραν των κανονιστικών ρυθμίσεων των πολιτικών, τοποθετώντας στο επίκεντρο

τις αφηγήσεις, προσδοκίες, εμπειρίες και πρακτικές των υποκειμένων της μετανάστευσης, συμβάλλοντας στον διάλογο των σπουδών για τον χώρο και την μετανάστευση που αντιλαμβάνονται το φαινόμενο της μετανάστευσης ως κοινωνικό κατασκεύασμα. Μέσα από μια διεπιστημονική ανάλυση, η διατριβή συμβάλλει στην εννοιολογική κατανόηση των διαδικασιών της κοινωνικής κατασκευής της μετανάστευσης και των επιπτώσεών της στην κοινωνική πραγματικότητα, τονίζοντας την αλληλεξάρτηση διαφορετικών χωροκοινωνικών διαστάσεων, δομών και διαδικασιών που χαρακτηρίζουν μεγάλο φάσμα αυτού του κοινωνικού φαινομένου.

Κεφάλαιο 1. Η μετανάστευση στον 21^ο αιώνα με επίκεντρο την Ευρώπη

Τα κοινωνικά, οικονομικά, πολιτικά, πολιτισμικά και χωρικά χαρακτηριστικά της μετακίνησης πληθυσμών και το βίωμα της μετανάστευσης είναι ζητήματα που έχουν ειπωθεί, διερευνηθεί και αναλυθεί εκτενώς, ανά τα χρόνια και ανά τον κόσμο, τόσο μέσα από επιστημονικά άρθρα και βιβλία, όσο και μέσα από τις τέχνες, στη λογοτεχνία, την ποίηση και την μουσική. Η ιστορικότητα της μετακίνησης των πληθυσμών είναι που καθιστά την μετανάστευση πολύπλοκη και πολυδιάστατη νοηματοδοτώντας το φαινόμενο ανάλογα με την εκάστοτε ιστορική συγκυρία. Από τις ανταλλαγές πληθυσμών² μετά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο μέχρι τις μετακινήσεις από τις αγροτικές περιοχές προς τις αστικές για την αναζήτηση δουλειάς στις αναπτυσσόμενες βιομηχανίες, η μετανάστευση έπαιξε σημαντικό ρόλο στην οικονομική ανάπτυξη των χωρών, κυρίως της Δύσης. Παράλληλα, η μετανάστευση υπήρξε σημαντικός παράγοντας σε ζητήματα επανανομηματοδότησης θεμελιακών στοιχείων της συγκρότησης των εθνών-κρατών, όπως το ποιο κομμάτι του πληθυσμού χρήζει του δικαιώματος του πολίτη.

Κατά το δεύτερο μισό του εικοστού αιώνα, οι βιομηχανικές χώρες της κεντρικής και δυτικο-κεντρικής Ευρώπης είδαν στην μετανάστευση μια ευκαιρία αύξησης και ανανέωσης του εργατικού τους δυναμικού, κυρίως στην χειρωνακτική εργασία, ενώ το τέλος του Ψυχρού Πολέμου και η πτώση της Σοβιετικής Ένωσης σηματοδοτεί νέα ένταση της μετανάστευσης και την ανάδυση νέων χωρών προέλευσης/προορισμού, όπως για παράδειγμα προς χώρες της Νότιας Ευρώπης, μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα. Τα κράτη υποδοχής, είτε αντιμετώπισαν την εγκατάσταση των οικονομικών μεταναστών και μεταναστριών ως μία προσωρινή συνθήκη (λαμβάνοντας ως βεβαιότητα την επιστροφή στον τόπο καταγωγής τους) είτε παρέμειναν παθητικά μπροστά στις κοινωνικές και πληθυσμιακές μεταβολές που επέφερε η νέα πραγματικότητα (Rodríguez-García 2010). Τα κράτη που είδαν την εγκατάσταση ως μια προσωρινή συνθήκη διαψεύστηκαν καθώς ο αριθμός των μεταναστών που εγκαθίστανται, κυρίως στις πρώην αποικιοκρατικές Ευρωπαϊκές χώρες, αυξανόταν. Η αύξηση αυτή των μεταναστευτικών ροών είχε ως αποτέλεσμα η διαχείριση των κοινωνικών και πολιτισμικών αλλαγών να επικεντρώνεται σε μηχανισμούς και πολιτικές ελέγχου και όχι στον σχεδιασμό μιας συγκροτημένης και ολοκληρωμένης στρατηγικής για την μετανάστευση. Εξαίρεση σε αυτή την στρατηγική (μη) διαχείρισης αποτελούν χώρες όπως η Γαλλία, που εφάρμοσε πολιτικά καθεστώτα τα οποία έβλεπαν την μετανάστευση μέσα από το

² Η Συνθήκη της Λοζάνης (1923) είναι ίσως το ορόσημο της ανταλλαγής πληθυσμών κατά την προπολεμική περίοδο. Σε μια προσπάθεια συγκρότησης ομοιογενών χωρών, παραπάνω από δύο εκατομμύρια άνθρωποι εξαναγκάστηκαν να μετακινηθούν από περιοχές της σημερινής Τουρκίας προς την Ελλάδα και αντίστροφα, στοχεύοντας ουσιαστικά σε εθνοκάθαρση στον βαλκανικό χώρο.

αφήγημα της επιστροφής στην «μητέρα πατρίδα» (Alexander 2003), ένα αφήγημα που υποδηλώνει την αποκοπή από κάθε σύνδεσμο με την χώρα καταγωγής ως προϋπόθεση για την μόνιμη εγκατάσταση των μεταναστών και μεταναστριών στην πρώην αποικιοκρατική χώρα.

Οι πολιτικές που εφάρμοσαν τα κράτη, κυρίως της κεντρικής και δυτικο-κεντρικής Ευρώπης από την μία, και η ακαδημαϊκή κοινότητα (πολιτικοί επιστήμονες, κοινωνιολόγοι, ανθρωπολόγοι, κλπ.) μέσω της έρευνας από την άλλη, φαίνεται ότι δεν κατάφεραν να προβλέψουν τα χαρακτηριστικά της μετανάστευσης του δεύτερου μισού του 20ού αιώνα. Οι αναλύσεις και οι τρόποι διαχείρισης τους βασίστηκαν σε εδραιωμένες υποθέσεις και προκαταλήψεις σχετικά με τα κίνητρα και τις ανάγκες των μεταναστευτικών υποκειμένων, αγνοώντας σε μεγάλο βαθμό την ανθρώπινη δραστηριότητα και τους μηχανισμούς επιβίωσης που αναδύθηκαν από τα ίδια τα υποκείμενα (Castles 2002). Οι χώρες υποδοχής βασίστηκαν στην πεποίθηση της πολιτισμικής κυριαρχίας της Δύσης και στο γεγονός ότι η μετανάστευση είναι ένας τρόπος αύξησης του φθηνού εργατικού δυναμικού, με αποτέλεσμα τα μοντέλα διαχείρισης της μετανάστευσης να περιστρέφονται γύρω από αυτές τις παραδοχές. Έτσι, οι μεταναστευτικές στρατηγικές τον ευρωπαϊκό χώρο προσέγγισαν την πολιτισμική ποικιλότητα με πολλαπλούς τρόπους, με την ισορροπία να κλίνει πιο έντονα είτε υπέρ ενός πιο πλουραλιστικού μοντέλου είτε υπέρ μιας αφομοιωτικής προσέγγισης (Rodríguez-García 2010). Στην πραγματικότητα όμως, η αύξηση της μετανάστευσης, η κοινωνικο-πολιτισμική ποικιλότητα, η ανάπτυξη διεθνικών κοινοτήτων και συνειδήσεων των μεταναστών και η διάχυση της πληροφορίας εντός των διεθνικών κοινοτήτων μέσω των ολοένα και περισσότερο ανεπτυγμένων τεχνολογιών, συντέλεσε στην αυτονομία της μετανάστευσης και των πρακτικών ένταξης των υποκειμένων, προκαλώντας κοινωνικο-πολιτικούς μετασχηματισμούς (De Genova 2017, Mezzadra 2011, Μαρβάκης, Παρσάνογλου και Τσιάνος 2006).

1.1. Τα πρώτα χρόνια της νέας χιλιετίας (2000-2010). Ισχυροποίηση συνόρων και έλεγχος μετακινήσεων

Ο χαρακτήρας της μετανάστευσης του 21ου αιώνα συμβαδίζει με τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές αλλαγές που έχει ήδη φέρει η παγκοσμιοποίηση. Η εγκαθίδρυση της «ελεύθερης μετακίνησης» στην ΕΕ επέφερε μια άνευ προηγουμένου κοινωνική και πολιτική αλλαγή σε όλο στον δυτικό κόσμο. Το δικαίωμα της «παγκόσμιας κινητικότητας» εδραίωσε την αδιαμφισβήτητη ελευθερία μετακίνησης κεφαλαίου (ελεύθερη αγορά) την οποία υπερασπίζονται σθεναρά οι δυτικές κυβερνήσεις και οι κυρίαρχοι θεσμοί. Αντίθετα, στην περίπτωση της μετακίνησης ανθρώπων ισχύει η αδιαμφισβήτητη αρχή της υπεράσπισης των εθνικών συνόρων, όπου πλέον η ελεύθερη μετακίνηση θεωρείται ως απειλή από την

οποία τα κράτη οφείλουν να αμυνθούν. Όταν, λοιπόν, η συζήτηση μεταφέρεται από την ελεύθερη μετακίνηση του κεφαλαίου στην ελεύθερη μετακίνηση πληθυσμών, η φανταστική γεωγραφία του «κόσμου χωρίς σύνορα» που προτάσσει η ιδέα της παγκοσμιοποίησης, δίνει την θέση της στην γεωγραφία του εθνικισμού και της περιχαράκωσης των κρατών εντός των εθνικών τους συνόρων (Massey 2008).

Ο 21ος αιώνας, λοιπόν, αναδεικνύει μια νέα πραγματικότητα για την μετανάστευση, όπου πλέον οι χώρες της Δύσης, και ειδικά η Ευρωπαϊκή Ένωση, μετατοπίζονται από την μέχρι πρότινος θέση ότι ο άνθρωπος που κατατρέχεται έχει δικαίωμα να χτυπήσει την πόρτα ενός εύτακτου κράτους³ και εντάσσουν τρίτες «ασφαλείς χώρες» ως διαμεσολαβητή του ίδιου αυτού του εύτακτου κράτους και του κατατρεγμένου. Αυτή την πραγματικότητα περιέγραψε ο Castles, ήδη από τις αρχές του 2000, ο οποίος σε ένα τα επτά σημεία σχετικά με το μέλλον της παγκόσμιας μετανάστευσης τονίζει ότι:

«Οι πλούσιες χώρες θα συνεργαστούν μεταξύ τους και θα ασκήσουν πίεση στον υπόλοιπο κόσμο για αυστηρότερους περιορισμούς στη μετανάστευση, ειδικά των ατόμων με χαμηλή ειδίκευση. Τα αυστηρά μέτρα επιτήρησης που χρησιμοποιούν νέες τεχνολογίες θα αυξήσουν το ανθρώπινο κόστος της μετανάστευσης, οδηγώντας σε χιλιάδες θανάτους στους ωκεανούς, τα βουνά και τις ερήμους που προσπαθούν να διασχίσουν οι μετανάστες. Αλλά αρκετοί άνθρωποι θα τα καταφέρουν για να ενθαρρύνουν τους άλλους να προσπαθήσουν.»

Και συνεχίζει,

«Επιπλέον, δεδομένου ότι οι πληθυσμοί των πλούσιων χωρών θα έχουν ουσιαστικά πάψει να αναπαράγονται, οι μετανάστες από ενδιάμεσες χώρες - προσεκτικά επιλεγμένοι με βάση οικονομικά και πολιτιστικά κριτήρια που χρησιμεύουν ως υποκατάστατα της φυλής - θα επιτρέπεται να εγκατασταθούν, να σχηματίσουν οικογένειες και να ανανεώσουν τον πληθυσμό.»

Castles 2000:1164

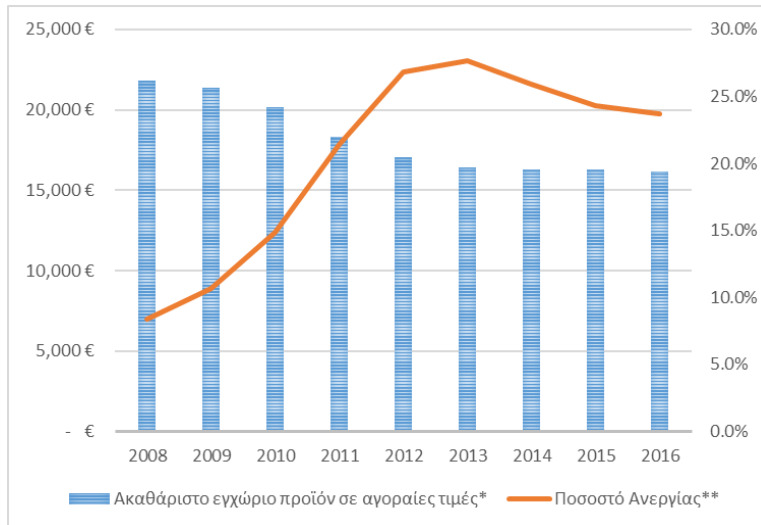
³Η Συνθήκη της Γενεύης του 1951 και το Πρωτόκολλο του 1967 ορίζουν τον πρόσφυγα ως ένα άτομο που έχει αναγκαστεί να εγκαταλείψει τη χώρα του λόγω βάσιμου φόβου διώξεων λόγω καταγωγής, θρησκείας, εθνικότητας, πολιτικών πεποιθήσεων ή ως μέλος συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας, και αδυνατεί ή δεν επιθυμεί να επιστρέψει στη χώρα προέλευσης λόγω αυτού του φόβου. Οι πρόσφυγες αναζητούν ασφάλεια και προστασία σε άλλη χώρα και συχνά χρειάζονται διεθνή βοήθεια και προστασία για να διασφαλιστεί η ευημερία τους και η προστασία των βασικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων τους την οποία υποχρεούνται να προσφέρουν τα άλλα κράτη.

Πολύ σωστά, επισημαίνεται ότι τα πρώτα χρόνια της νέας χιλιετίας, η διαχείριση της μετανάστευσης διαπερνάται από τον έλεγχο των μεταναστευτικών ρευμάτων, της κινητικότητας και το φιλτράρισμα των μεταναστευτικών υποκειμένων με βάση οικονομικά και πολιτισμικά κριτήρια αποδίδοντας ταξικά χαρακτηριστικά στο δικαίωμα του να είναι κανείς «κινητικός» (Bauman 1998). Πράγματι, η διαχείριση της παγκόσμιας μετανάστευσης σήμερα χαρακτηρίζεται από τον κατακερματισμό νομικών κατηγοριοποιήσεων των υποκειμένων και τις επισφαλείς τροχιές του νομικού καθεστώτος που είναι χωρικά και νομικά απρόβλεπτες και ουσιαστικά ασυνεχείς, δημιουργώντας με αυτόν τον τρόπο διαφορετικά καθεστώτα κινητικότητας εντός, εκτός και ανάμεσα των εθνικών συνόρων (Goldring and Landolt 2021, Papatzani et al. 2022). Μετά τις επιθέσεις σε αστικά κέντρα ευρωπαϊκών χωρών (Βρετανία 2005, Ισπανία 2004, Βέλγιο 2016, Γαλλία 2015), η σύνδεση της μετανάστευσης με την τρομοκρατία, αποτέλεσε αφορμή για μεγαλύτερο έλεγχο των μετακινήσεων του εισερχόμενου πληθυσμού. Το φαινόμενο αυτό έβαλε επιτακτικά στο τραπέζι του δημόσιου διαλόγου και κατ' επέκταση των μεταναστευτικών πολιτικών και των συστημάτων χορήγησης ασύλου, την εξασφάλιση της ασφάλειας των ευρωπαϊών πολιτών. Όπως θα δούμε και στην συνέχεια της διατριβής (Κεφάλαιο 6.), η αυστηροποίηση της κινητικότητας επήλθε ύστερα από μια σειρά κανονισμών, όπως το Δουβλίνο II, και διμερών συμφωνιών με τρίτες χώρες (Hampshire 2016). Το πνεύμα που διέπει τις πολιτικές ελέγχου της κινητικότητας όμως, διαπερνά και την διαχείριση των εγκατεστημένων μεταναστών και μεταναστριών εντός των ευρωπαϊκών συνόρων. Ο στιγματισμός, κυρίως μουσουλμάνων, μεταναστών/στριών επήλθε σχεδόν ως αντανακλαστικό των ευρωπαϊκών κρατών με σκοπό την οχύρωση της εθνικής ταυτότητας και τον αποκλεισμό πιθανών «τρομοκρατών» αφήνοντας χώρο σε ρατσιστικές και ξενοφοβικές συμπεριφορές (Koutrolίκου 2016).

1.2. Η μετανάστευση την δεκαετία των «κρίσεων» (2010-2020)

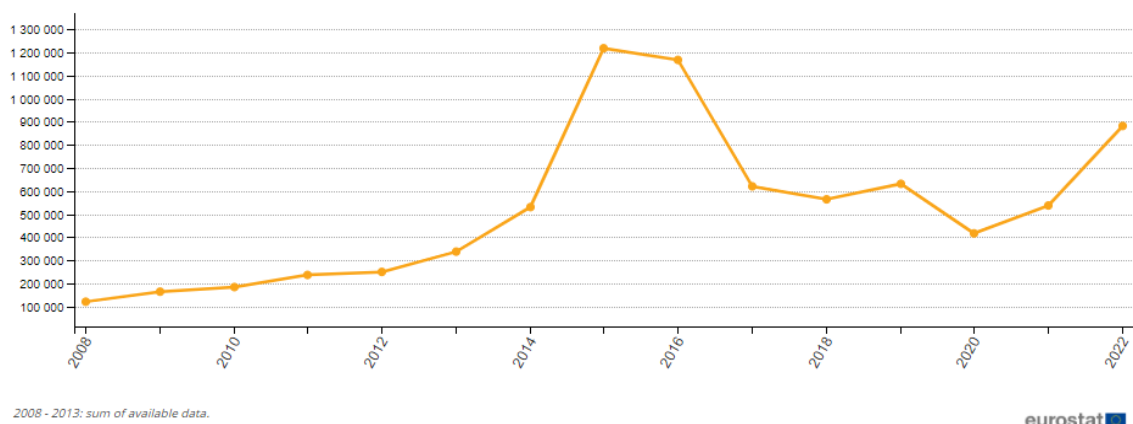
Η μετανάστευση της τελευταίας δεκαετίας (2010-2020) πραγματοποιείται σε ένα πλαίσιο συνεχόμενων «κρίσεων» οι οποίες εκφράζονται με διαφορετικούς τρόπους, πρόσημα και ερμηνείες και βρίσκονται σε άμεση συσχέτιση με την παγκόσμια οικονομική και γεωπολιτική συγκυρία. Το πρώτο φαινόμενο κρίσεως αφορά την οικονομική κρίση στην Ευρωζώνη (2008) η οποία πυροδοτήθηκε από την κατάρρευση της αγοράς ακινήτων των Ηνωμένων Πολιτειών, και επηρέασε κυρίως τις χώρες του Ευρωπαϊκού Νότου, οδηγώντας στην φτωχοποίηση τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα. Η ελληνική οικονομία, η οποία δεν κατάφερε να ανταπεξέλθει στο αυξανόμενο κόστος κρατικού δανεισμού, λόγω της αύξησης των επιτοκίων, βρέθηκε στο επίκεντρο της κρίσης. Οι πολιτικές εσωτερικής υποτίμησης που αναπτύχθηκαν με διακηρυγμένο στόχο την αντιμετώπιση των μεγάλων ελλειμμάτων, μείωσαν δραστικά τα εισοδήματα του πληθυσμού. Ενδεικτικά, το κατά κεφαλήν ΑΕΠ σε αγοραίες τιμές υποχώρησε από 21.845€

το 2008, σε 16.272€ το 2014, ενώ το ποσοστό ανεργίας εκτινάχθηκε από 8,4% το 2008, σε 25,9% το 2014 (ΕΛΣΤΑΤ 2023).

Διάγραμμα 1. Η ανεργία σε σχέση με την διακύμανση του ΑΕΠ στην Ελλάδα [2008-2016]. Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ 2023 και ίδια επεξεργασία

Σε αυτή την οικονομική και κοινωνική συγκυρία, από το 2012 με αποκορύφωμα το καλοκαίρι του 2015, παρατηρήθηκε σημαντική αύξηση των ροών αιτούντων άσυλου προς την Ευρώπη [Διάγραμμα 2.] ως αποτέλεσμα της συνάντησης πληθώρας παραγόντων, με βασικό τον πόλεμο στην Συρία. Σύμφωνα με την Έγχαρη Ύπατη Αρμοστή του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες (UNHCR), μέχρι το τέλος του 2020 υπήρχαν περίπου 4,1 εκατομμύρια πρόσφυγες και αιτούντες άσυλο στην Ευρώπη, μια σημαντική αύξηση από το 2015, όταν ο αριθμός ανερχόταν σε 2,8 εκατομμύρια. Αυτή η άνοδος στις αφίξεις προσφύγων χαρακτηρίστηκε ως η μεγαλύτερη μετά τα προσφυγικά ρεύματα του Β Παγκοσμίου πολέμου.

Διάγραμμα 2. Αφίξεις πολιτών τρίτων χωρών στην ΕΕ [2008-2022]. Πηγή: EUROSTAT (2023)

Η «προσφυγική κρίση» του 2015 ώθησε την Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ) να εφαρμόσει μια σειρά πολιτικών και κανονισμών με σκοπό τη διαχείριση της μετανάστευσης. Μεταξύ αυτών ήταν η συμφωνία ΕΕ-Τουρκίας του 2016, που είχε ως στόχο τον περιορισμό της παράτυπης μετανάστευσης μέσω ενός μηχανισμού απελάσεων με αντάλλαγμα τη χορήγηση οικονομικής βοήθειας στην Τουρκία. Επιπλέον, η ΕΕ εισήγαγε το πακέτο μεταρρυθμίσεων του Κοινού Ευρωπαϊκού Συστήματος Ασύλου (CEAS) το 2016, με στόχο τον εναρμονισμό των πολιτικών ασύλου σε όλα τα κράτη μέλη. Διεθνώς, οι συζητήσεις γύρω από τις ροές προσφύγων εστιάστηκαν στις αρχές της κατανομής του βάρους της διαχείρισης, της μοιρασιάς των ευθυνών και του τρόπου χορήγησης ασύλου με την Ελλάδα να βρίσκεται στο επίκεντρο των μεταρρυθμίσεων ως η βασική «πύλη εισόδου» των μεταναστών και μεταναστριών από το νοτιοανατολικό ευρωπαϊκό σύνορο.

Μετά τις μεταναστευτικές ροές του 2015 προς την Ευρώπη, η έννοια του συνόρου, ως μέσο ελέγχου και πειθάρχησης, εμπεριέχεται ακόμα εντονότερα στις επίσημες πολιτικές ασύλου, υποδοχής και ένταξης των μεταναστευτικών υποκειμένων ορίζοντας το τοπίο των μεταναστευτικών μετακινήσεων, οι οποίες δεν είναι μονοσήμαντες και στατικές. Το ερευνητικό έργο TRAFIG (2019-2022)⁴ έχει αναδείξει σημαντικές πτυχές της χωροκοινωνικής διάστασης τόσο των πολιτικών ελέγχου της μετακίνησης όσο και των καθημερινών διαπραγματεύσεων των μεταναστευτικών υποκειμένων που βρίσκονται «εγκλωβισμένα» σε ενδιάμεσους τόπους, παραμένοντας σε καθεστώς διαρκούς προσωρινότητας και ακούσιας ακινησίας ως αποτέλεσμα των πολιτικών για την αντιμετώπιση της «προσφυγικής κρίσης». Όπως παρουσιάζεται στα ερευνητικά αποτελέσματα του προγράμματος, το εδραιωμένο ευρωπαϊκό καθεστώς μετανάστευσης, που περιλαμβάνει την πολλαπλασιασμό των συνόρων και την εξωτερίκευση του ελέγχου, αναπαράγει τον εκτεταμένο εκτοπισμό τοποθετώντας αναγκαστικά τους αιτούντες άσυλο σε συγκεκριμένες εγκαταστάσεις υποδοχής. Η τοποθέτηση τους αυτή ενσωματώνεται και στη συνέχεια συνδέεται με τα λοιπά στάδια της διαδικασίας ασύλου, επιβάλλοντας έναν αυξανόμενο αριθμό περιορισμών. Έτσι, ο εκτοπισμός χαρακτηρίζεται από συγκεκριμένα χρονικά πλαίσια και διακριτές γεωγραφίες που επηρεάζουν την καθημερινή ζωή των μεταναστευτικών υποκειμένων και καθορίζουν τη (μη) θέση τους και τις προσδοκίες τους για κινητικότητα και μετανάστευση. Επιπλέον, μέσω της αλληλεπίδρασης του συστήματος υποδοχής και ένταξης, των διαδικασιών ασύλου και των (μη) δυνατοτήτων κινητικότητας, ο εκτοπισμός αναπαράγεται και παρατείνεται εντός της χώρας ασύλου.

⁴TRAFIG - Transnational Figurations of Displacement το οποίο εκπονήθηκε από το Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας και Ανάπτυξης είναι ένα πρόγραμμα ευρωπαϊκής χρηματοδότησης (Horizon 2020) και στο οποίο συμμετείχαν συνολικά 12 ερευνητικοί φορείς από την Ευρωπαϊκή Ένωση, την Ασία και την Αφρική, με συντονιστή το ερευνητικό κέντρο "Bonn International Center for Conversion" (BICC). (TRAFIG Synthesis Report, 2022)

Τα συμπεράσματα της πρωτογενούς έρευνας ανέδειξαν επίσης μια σειρά από πολυδιάστατες κινητικότητες των ίδιων των υποκειμένων στην Ελλάδα τα οποία αμφισβητούν τις γεωγραφίες εκτοπισμού του καθεστώτος μετανάστευσης μέσω της «μη θεσμοθετημένης» κινητικότητάς τους, δηλαδή της κινητικότητας που πραγματοποιείται εκτός του καθεστώτος μετανάστευσης (TRAFIG Synthesis Report, 2022). Οι πράξεις και οι στρατηγικές των υποκειμένων για να αντιμετωπίσουν, προσαρμοστούν, αντισταθούν, παρακάμψουν ή και να εκμεταλλευτούν το μηχανισμό ακινητοποίησης και ελέγχου παρεμβαίνουν στις καθιερωμένες πρακτικές εκτοπισμού, τις ανατρέπουν και τις αναμορφώνουν, ακόμη και στην περίπτωση που αυτές οι πρακτικές έχουν αρνητικό αντίκτυπο στην ζωή τους (πχ. στέρηση οικονομικών βοηθημάτων ή καθυστερήσεις στις διαδικασίες ασύλου).

Το τοπίο της μετανάστευσης και της διαχείρισης της στον ευρωπαϊκό χώρο έχει διαμορφωθεί μέχρι σήμερα μέσα από μηχανισμούς ελέγχου και αποτροπής, εκτοπισμού, περιθωριοποίησης και ταξινόμησης των μεταναστών και μεταναστριών. Παράλληλα όμως αναπτύσσονται μηχανισμοί και στρατηγικές αντίστασης από τα μεταναστευτικά υποκείμενα και από ορισμένα κομμάτια των ντόπιων κοινωνιών δημιουργώντας ένα τοπίο διαρκών διαπραγματεύσεων σε πολλαπλά επίπεδα της πολιτικής ζωής και της καθημερινής ζωής. Την στιγμή που γράφεται αυτή διατριβή βρίσκεται σε εξέλιξη ο πόλεμος στην Ουκρανία, με παραπάνω από πέντε εκατομμύρια Ουκρανών πολιτών (μέχρι τον Αύγουστο 2023, UNHCR) να μετακινούνται προς την Ευρώπη αναζητώντας προστασία. Ταυτόχρονα, σύμφωνα με την Έκθεση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου για τις επιπτώσεις της κλιματικής καταστροφής (Επιτροπή Ανάπτυξης 2021), το μέλλον της μετανάστευσης και του πλανήτη συνολικά προβλέπεται δυσοίωνο. Υπολογίζεται ότι έως το 2050, περισσότεροι από 143 εκατομμύρια άνθρωποι στη Λατινική Αμερική, τη Νότια Ασία και την υποσαχάρια Αφρική είναι πιθανό να μεταναστεύσουν εντός των χωρών τους για να αποφύγουν τις βραδείες επιπτώσεις της κλιματικής κρίσης. Ο Διεθνής Οργανισμός Μετανάστευσης προβλέπει ότι στα επόμενα 30 χρόνια θα μετακινηθούν περίπου 1,2 δισεκατομμύρια περιβαλλοντικοί μετανάστες, ενώ η Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες περιγράφει ότι οι φυσικές καταστροφές εκτοπίζουν δέκα φορές περισσότερους ανθρώπους από ό,τι ο πόλεμος και οι συγκρούσεις. Λαμβάνοντας υπόψιν τα παραπάνω αλλά και το απρόβλεπτο των κοινωνικών και γεωπολιτικών συγκυριών, φαίνεται ότι οι μετακινήσεις πληθυσμών και η εγκατάστασή τους σε νέους τόπους (εσωτερικά και εξωτερικά των χωρών) θα είναι ένα από τα κρισιμότερα ζητήματα των επόμενων δεκαετιών.

ΜΕΡΟΣ Α | ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΝΤΑΞΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΝΗΚΕΙΝ

“For a start, any claim and practice that concerns ‘integration’ should be the object of research, rather than the project of research.”

Schinkel, W. (2018)

Το εννοιολογικό περιεχόμενο της ένταξης δεν είναι σαφώς και κοινώς ορισμένο στην ακαδημαϊκή βιβλιογραφία και παραμένει θολό στο πλαίσιο των ενταξιακών πολιτικών, αποτελώντας από πολλές απόψεις ένα «ανοιχτό σημαίνον» (empty signifier) (Laclau 1996) που μπορεί να σημαίνει διαφορετικά πράγματα σε διαφορετικά πλαίσια. Η «ένταξη», στις μεταναστευτικές σπουδές ερμηνεύεται κυρίως γύρω από την δυαδική σχέση του μεταναστευτικού υποκειμένου και της κοινωνίας υποδοχής και αξιολογείται βάσει του τελικού στόχου αυτής της διαδικασίας. Ο στόχος αυτός, σε κοινωνικό επίπεδο, αφορά την αποδοχή των νεοεισερχόμενων από την τοπική κοινωνία, και σε πολιτικό/θεσμικό επίπεδο αφορά την πρόσβαση στις κρατικές δομές και πιο μακροπρόθεσμα, στην απόκτηση της ιθαγένειας. Στις θεωρητικές προσεγγίσεις για το τί είναι ένταξη και δη «επιτυχημένη», ο διάλογος επικεντρώνεται σε τρεις άξονες: α. στο ότι η διαδικασία της ένταξης δεν σταματά με την πρόσβαση σε πόρους της κοινωνίας υποδοχής (εργασία, εκπαίδευση, στέγαση, υγεία) αλλά επικαθορίζεται από την ουσιαστική, αδιαμεσολάβητη και καθημερινή συμμετοχή σε αυτές (Ager and Strang 2008), β. στο εάν και κατά πόσο η ευθύνη της ένταξης ισομοιράζεται στα δύο μέρη (Alexander 2003, Penninx 2004, 2016 και 2019, Klarenbeek 2019) και γ. στην επί της αρχής αμφισβήτηση αυτής της δυαδικής σχέσης, με την έννοια ότι τα δύο μέρη - κοινωνία υποδοχής και υποκείμενα μετανάστευσης - δεν αποτελούν ενιαίες ομάδες, με ενιαία κοινωνικά, πολιτισμικά και ταξικά χαρακτηριστικά και άρα δεν μπορούμε να καταλήξουμε σε μία ευρεία και σαφώς ορισμένη διαδικασία ένταξης (Favell 1999 και 2020, Rytter 2018, Schinkel 2018). Σε αυτή την εξίσωση προστίθεται και ένα τέταρτο σημείο που αφορά τα χαρακτηριστικά του κάθε τόπου (ιστορικά, δημογραφικά, πολιτισμικά, οικονομικά, κοινωνικά, πολιτικά) τα οποία προσπαθεί να ικανοποιήσει ένα μοντέλο ένταξης (Rodríguez-García 2010). Η χάραξη των μεταναστευτικών πολιτικών και των μοντέλων ένταξης διαπερνώνται από τις κυρίαρχες αντιλήψεις και ερμηνείες αυτών των χαρακτηριστικών, ιδεολογικοποιώντας και νοηματοδοτώντας όχι μόνο το περιεχόμενο και τις κατευθύνσεις των πολιτικών αλλά και τον επίσημο λόγο για τον ρόλο, τα χαρακτηριστικά και την κοινωνική θέση των διαφορετικών μειοψηφικών πολιτισμικών ομάδων (Tissot 2008, Meer and Modood 2010).

Οι θεωρητικές επεξεργασίες της διατριβής εστιάζουν σε αυτά ακριβώς τα τρία σημεία από την σκοπιά των διαπραγματεύσεων ταυτοτήτων του «Ξένου»/«Αλλου» ως βασικό υποκείμενο

ετεροκαθορισμού σε ένα έθνος-κράτος που προσβλέπει στον σχηματισμό ενός κοινωνικά συνεκτικού «Εμείς». Αντλώντας επιχειρήματα από την κριτική σκέψη της μαρξιστικής θεωρίας και της φεμινιστικής και μετα-αποικιοκρατικής σκέψης, γίνεται μια προσπάθεια να συμβάλλω στον διάλογο που αντιλαμβάνεται την συνύπαρξη διαφορετικών ομάδων, όχι ως μια αποκλειστικά ανταγωνιστική διαδικασία μεταξύ τους, αλλά ως ένα πεδίο διεκδικήσεων και διαπραγματεύσεων, συνυπολογίζοντας όσο το δυνατόν μεγαλύτερο φάσμα του κοινωνικού και πολιτικού πλαισίου στο οποίο αυτές λαμβάνουν χώρα. Μέσα από αυτές τις επεξεργασίες, σκοπός μου είναι να αναδείξω πτυχές της καθημερινότητας των μεταναστευτικών υποκειμένων όπου οι διαδικασίες ένταξης μεταφράζονται από από-τα-πάνω πολιτικές σε *διαπραγματεύσεις του ανήκειν*. Καθώς το θέμα που προσπαθεί να καλύψει η διατριβή είναι ιδιαίτερα ευρύ, πολυδιάστατο και πολυπαραγοντικό, αγγίζοντας πληθώρα επιστημονικών πεδίων - από την κοινωνιολογία και την ανθρωπολογία μέχρι την ιστορία, τις οικονομικές επιστήμες αλλά και την ψυχολογία - σε καμία περίπτωση δεν υποστηρίζω ότι η βιβλιογραφική συζήτηση του κεφαλαίου είναι υπερπλήρης. Η πρόθεση εδώ είναι να προσεγγίσω το θέμα στα πλαίσια του χώρου μέσα από τις κοινωνικοχωρικές διαπραγματεύσεις του ανήκειν των μεταναστευτικών υποκειμένων εστιάζοντας στην έννοια του *Σπιτιού* και τις πράξεις ορατότητας και διαπραγμάτευσης της ταυτότητας ως το *δικαίωμα στην πόλη*.

Το πρώτο μέρος της διατριβής χωρίζεται σε δύο βασικά κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται μια επισκόπηση της συζήτησης για την νοηματοδότηση της ένταξης και την κριτική στο ερμηνευτικό της πλαίσιο, μέσα από μια αναδρομή στα κυρίαρχα μοντέλα υποδοχής και εγκατάστασης των μεταναστευτικών ρευμάτων του δεύτερου μισού του 20ου αιώνα με επίκεντρο τον ευρωπαϊκό χώρο. Εν συνεχεία, παρατηρείται η σύνδεσή τους με τον σχηματισμό του έθνους-κράτους, την ιδιότητα του πολίτη και συνολικά τον ρόλο της μετανάστευσης στον σχηματισμό και στις διαπραγματεύσεις ταυτοτήτων. Στο δεύτερο κεφάλαιο, προσπαθώ να συνδυάσω χωρικές οπτικές μαζί με θεωρητικές προσεγγίσεις του ανήκειν, ως έναν διαφορετικό τρόπο ανάγνωσης των δυναμικών σχέσεων συνύπαρξης (πέραν της δυαδικής σχέσης κοινωνία υποδοχής-ξένοι) που εξελίσσονται σε έναν συγκεκριμένο τόπο και χρόνο. Αφετηρία των χωρικών αναζητήσεων είναι η ανίχνευση του ρόλου της έννοιας του *Σπιτιού* στην συνθήκη όπου τα μεταναστευτικά υποκείμενα εγκαταλείπουν το αρχικό τους σπίτι (τόπο), τοποθετώντας τα εκτός χωρικού ανήκειν. Η συνθήκη του να βρίσκεται κανείς σε έναν τόπο που δεν «ανήκει», από την μία γεννά τον «Ξένο» με την έννοια του μη γνώριμου και από την άλλη καλεί τα ίδια τα υποκείμενα να επανοηματοδοτήσουν το προσωπικό τους ανήκειν πέραν του τόπου διαμονής (δηλαδή, πέραν του σπιτιού και του οικείου), προς έναν καινούριο χώρο όπου ο μετανάστης/στρια βλέπει το μέλλον του, μπορεί να δημιουργήσει ένα πλάνο ζωής και έχει έναν στόχο και προορισμό. Προϋπόθεση για αυτές τις αναζητήσεις είναι η μελέτη του πολιτικού, ιστορικού, κοινωνικού και χωρικού πλαισίου όπου τα υποκείμενα καλούνται να δράσουν. Συνεπώς, μελετώνται οι ειδικές συνθήκες που χαρακτηρίζουν το συγκεκριμένο πλαίσιο ως την υπάρχουσα

και δεδομένη κατάσταση όπου διαμορφώνονται οι μεταναστευτικές πολιτικές, η ιδιότητα του πολίτη και η σχέση με τον Άλλο. Εν προκειμένω, η παρούσα διατριβή εστιάζει στον ελλαδικό χώρο και στην πιο πρόσφατη πραγματικότητα των μεταναστευτικών ροών του 2015 που αποτέλεσαν τομή τόσο στον σχηματισμό ενταξιακών πολιτικών όσο και στην δημιουργία ενός νέου τοπίου διεκδικήσεων και διαπραγματεύσεων ταυτότητας και ανήκειν.

Κεφάλαιο 2. Η Συζήτηση για την «Ένταξη». Συγκρούσεις ορισμών και προσεγγίσεων

Στη συνέχεια του κεφαλαίου γίνεται μια συνοπτική περιγραφή των μοντέλων διαχείρισης των πολιτισμικών μειοψηφιών με επίκεντρο τον ευρωπαϊκό χώρο και των διαφορετικών προσεγγίσεων ενσωμάτωσης και ένταξης των μεταναστευτικών υποκειμένων κατά το δεύτερο μισό του 20ού και τις αρχές του 21ου αιώνα. Μέσω αυτής της αναδρομής τόσο των ίδιων των μοντέλων όσο και του εκάστοτε κοινωνικού, ιστορικού, πολιτικού και οικονομικού πλαισίου, το κεφάλαιο καταλήγει στα σύγχρονα θεμελιακά ερωτήματα του τί νοηματοδοτεί, εν τέλει, την ενταξιακή διαδικασία, πώς ερμηνεύεται η ένταξη στα διαφορετικά κοινωνικά και θεσμικά επίπεδα, πού αποσκοπεί, και ποιες είναι οι επιπτώσεις των ενταξιακών πολιτικών στην καθημερινότητα των μεταναστευτικών υποκειμένων κατά την δεδομένη νέα κοινωνικοπολιτική κατάσταση που διαμορφώνεται τα τελευταία χρόνια (2010-2020).

2.1. Το μοντέλο της αφομοίωσης

Παρατηρώντας τις κοινωνικές σχέσεις έτσι όπως διαμορφώθηκαν στις μητροπόλεις των ΗΠΑ τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, και δίνοντας έμφαση στις φυλετικές συγκρουσιακές σχέσεις της περιόδου, οι Park και Burgess από τη Σχολή του Σικάγο, ανέδειξαν τέσσερα στάδια κοινωνικοποίησης των διαφορετικών κοινωνικών ομάδων στον αστικό χώρο (*relational circle*): τον ανταγωνισμό, την σύγκρουση, την εγκατάσταση και τέλος την αφομοίωση (Park and Burgess 1925). Το τελευταίο στάδιο, αυτό της αφομοίωσης, αποτελεί και την πρότασή τους για την άμβλυνση των κοινωνικών συγκρούσεων μέσα από τη δημιουργία μιας «διαδικασίας συγκρότησης ενός «εταιρικού» χαρακτήρα ο οποίος θα μπορούσε να συμβάλει στην κοινωνική αλληλεγγύη και στην ενότητα του κράτους» (Αράπογλου 2013:157). Η θεωρία της αφομοίωσης (*assimilation theory*) περιγράφει μια διαδικασία κοινωνικής οργάνωσης της ποικιλότητας εντός των μητροπόλεων, όπου η κοινωνικοποίηση του μεταναστευτικού πληθυσμού επέρχεται μέσα από

την προσαρμογή του στα υπάρχοντα οργανωτικά πρότυπα, τις αξίες και τις συμπεριφορές της χώρας υποδοχής.

Αν και οι Park και Burgess περιέγραψαν στην θεωρία της αφομοίωσης έναν τρόπο οργάνωσης των πόλεων όπου η ετερότητα συνυπάρχει αλλά διαχωρίζεται στον μητροπολιτικό χώρο, η αρχή της αφομοίωσης συναντάται και στα μοντέλα και στις πολιτικές διαχείρισης των πολιτισμικών μειοψηφιών σε διάφορες χώρες της Ευρώπης. Το μοντέλο της αφομοίωσης, ιδωμένο ως μοντέλο περιγραφής των τρόπων μέσω των οποίων ο Άλλος τοποθετείται στην εκάστοτε κοινωνία, βασίζεται στην ιδέα της μονοπολιτισμικότητας και της πλήρους υιοθέτησης (είτε με υποταγή είτε με απορρόφηση) των κανόνων και των αξιών της κυρίαρχης κοινωνικής ομάδας, έτσι ώστε η μειονοτική ομάδα να ταυτιστεί πολιτισμικά με την κυρίαρχη (Rodríguez-García 2010). Με άλλα λόγια, θεωρεί ότι οι εθνοπολιτισμικές μειονότητες θα απομακρυνθούν από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους και θα υιοθετήσουν εκείνα της κυρίαρχης ομάδας, χωρίς η τελευταία να αντιμετωπίσει σημαντικές αλλαγές. Με αυτόν τον τρόπο, θα ενσωματωθούν στην κοινωνία υποδοχής και το κράτος, και κατ' επέκταση, λόγω αυτής της ενσωμάτωσης τα αίτια των συγκρούσεων θα μειωθούν ή θα εξαφανιστούν. Συνεπώς, η έννοια της αφομοίωσης όχι μόνο έχει ως στόχο να εξομαλύνει την κοινή πολιτισμική ζωή του πλειοψηφικού πληθυσμού, αλλά τείνει να τη βλέπει ως ανώτερη απαξιώνοντας τις εμπειρίες, τις αξίες και τις συμπεριφορές των μεταναστών και μεταναστριών που θεωρεί ως απειλή για την ενιαιότητα του κράτους (Inglis 1996).

Το αντιπροσωπευτικότερο ίσως παράδειγμα ενός αφομοιωτικού μοντέλου διαχείρισης της μετανάστευσης στον ευρωπαϊκό χώρο, που αποτυπώνεται και χωρικά, είναι η περίπτωση της Γαλλίας. Η γαλλική ιθαγένεια, βασισμένη στα ιδεώδη της Γαλλικής Επανάστασης και του κυρίαρχου λαού (*laïcité*⁵), αρνείται κάθε μορφή εθνοφυλετικής διάκρισης εντός του κράτους και στηρίζεται στην αρχή ότι όλοι οι Γάλλοι πολίτες έχουν τα ίδια δικαιώματα και υποχρεώσεις στη δημόσια θεσμική σφαίρα (εργασία, εκπαίδευση, κλπ.) ενώ τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά, όπως η θρησκεία, κατατάσσονται στην σφαίρα του ιδιωτικού (Rodríguez-García 2010). Έτσι, η νοηματοδότηση της ιδιότητας του πολίτη (ιθαγένεια) περιστρέφεται γύρω από την «ενιαιότητα» αγνοώντας τις πολιτισμικές ανισότητες ακόμα και εκεί που αυτές υπάρχουν (de Wenden 2005). Αντίστοιχα, οι κοινωνικές πολιτικές που στοχεύουν στην άμβλυνση των ανισοτήτων μεταξύ των πολιτών εστιάζουν περισσότερο στην τάξη παρά στο έθνος, αγνοώντας τις φυλετικές ανισότητες ακόμα και εκεί που αυτές υπάρχουν (Bertossi 2007). Αυτή η έμφαση στην τάξη και

⁵*Laïcité* είναι έννοια της Γαλλικής Επανάστασης που βασίζεται στον διαχωρισμό μεταξύ της ιδιωτικής ζωής, στην οποία ανήκουν πολιτισμικά χαρακτηριστικά, και της δημόσιας σφαίρας, στην οποία κάθε άτομο πρέπει να εμφανίζεται ως ένας απλός πολίτης που είναι ίσος με όλους τους άλλους, χωρίς να δίνει έμφαση σε οποιαδήποτε εθνική, θρησκευτική ή άλλη ταυτότητα.

όχι στη φυλή σημαίνει ότι το γαλλικό κράτος δεσμεύεται να εγγυηθεί την πρόσβαση σε ίσες ευκαιρίες για κάθε Γάλλο πολίτη, συνθήκη που αρκεί για να επιφέρει και την «επιτυχή» ενσωμάτωση των μεταναστών/στριών στη γαλλική κοινωνία. Έτσι, τα ζητήματα κοινωνικού αποκλεισμού αντιμετωπίζονται παραδοσιακά μέσω κρατικών προγραμμάτων που στοχεύουν στη μείωση των ανισοτήτων, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη ο ρόλος που παίζει η πολιτισμική ταυτότητα σε αυτές τις ανισότητες.

Ωστόσο, η αύξηση της μετανάστευσης προς την Γαλλία μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και κυρίως, ως αποτέλεσμα των πολέμων για την ανεξαρτησία πρώην γαλλικών αποικιών, όπως αυτός στην Αλγερία την δεκαετία του 1960, έφερε τις εθνοτικές κατηγοριοποιήσεις στο προσκήνιο των δημόσιων πολιτικών και της γαλλικής νομοθεσίας. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αυτής της σιωπηλής μεταστροφής ήταν ο δημόσιος διάλογος για τα Παρισινά “*banlieues*” και την διαχείριση των “*quartiers sensibles*” (ευάλωτες γειτονιές) που σηματοδότησε σημείο καμπής για τα εθνοτικά ζητήματα από την δεκαετία του 1980 μέχρι και σήμερα (Tissot 2008). Αν ακολουθήσει κανείς την ιστορία του κοινωνικοχωρικού διαχωρισμού στο Παρίσι από την σκοπιά της στέγασης⁶, θα παρατηρήσει την αντικατάσταση της έννοιας της «τάξης» με αυτήν της «εθνικότητας». Οι μετανάστες και οι μετανάστριες άρχισαν να αποτελούν σταδιακά την πλειοψηφία της εργατικής τάξης στα προάστια της πόλης, αφού εργάζονταν στα εργοστάσια, αναδεικνύοντας παράλληλα τα ταξικά χαρακτηριστικά του εθνοτικού διαχωρισμού, ο οποίος δεν αφορούσε για παράδειγμα Αμερικανούς ή Ιάπωνες, οι οποίοι θεωρούνταν εργαζόμενοι με υψηλή επαγγελματική εξειδίκευση, αλλά κυρίως Άραβες και Αφρικανούς (Alexander 2003).

Η διάκριση βάσει παραγωγικής αξίας ή η διαφοροποίηση βάσει πολιτισμικής ταυτότητας, αποδεικνύουν πως ακόμα και το μοντέλο της αφομοίωσης δεν αφορά το σύνολο του μεταναστευτικού πληθυσμού με αποτέλεσμα τον αποκλεισμό συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων, αυτό που ο Castles (2002) αναφέρει ως διαφορικό αποκλεισμό. Ο όρος *διαφορικός αποκλεισμός* χρησιμοποιείται για να περιγράψει την προσωρινή ενσωμάτωση των μεταναστευτικών υποκειμένων σε ορισμένα κοινωνικά υποσυστήματα

⁶ Η Sylvie Tissot (2008) αναφέρει τα εξής τρία ορόσημα στις δημόσιες πολιτικές που διαμόρφωσαν των χωρικό-εθνοτικό διαχωρισμό: α. τις κυβερνητικές πολιτικές της δεκαετίας του 1970 που στόχευαν στην διάλυση των slums που μέχρι πρότινος κατοικούσαν κυρίως Άραβες μετανάστες και στην μεταφορά αυτού του πληθυσμού στα συγκροτήματα κοινωνικών κατοικιών των προαστίων, β. την παροχή χαμηλότοκων στεγαστικών δανείων στις μεσαίες τάξεις με αποτέλεσμα την αύξηση της ιδιόκτητης κατοικίας και την μετεγκατάστασή τους σε περιοχές εκτός των προαστίων και γ. την αύξηση της ανεργίας στα προάστια λόγω της συρρίκνωσης της βιομηχανικής δραστηριότητας που έπληξε κατά κύριο λόγο τους μετανάστες και τις μετανάστριες που εργάζονταν στα εργοστάσια.

Επίσης, για μια λεπτομερή αναδρομή των συνθηκών εγκατάστασης μεταναστών/στριών στο Παρίσι, βλ. Ένθετα και Παραρτήματα στην διδακτορική διατριβή του Μπαλαμπανίδης, Δ. (2016).

όπως η αγορά εργασίας και σε περιορισμένα δικαιώματα πρόνοιας και τον ταυτόχρονο αποκλεισμό από άλλα, όπως την πολιτική συμμετοχή και την δυνατότητα απόκτησης της ιθαγένειας. Έτσι, ένας μεγάλος αριθμός μεταναστών που παρέμενε στην χώρα κατέληγε να βρίσκεται σε μια περιθωριοποιημένη και οριακή νομική και κοινωνική κατάσταση. Ωστόσο, τόσο η αφομοίωση όσο και ο διαφορικός αποκλεισμός μοιράζονται μια σημαντική κοινή αρχή, ότι «η μετανάστευση δεν θα πρέπει να επιφέρει σημαντικές αλλαγές στην κοινωνία υποδοχής» (Castles 2002:1155).

Η μη αναγνώριση των διαφορετικών πολιτισμικών ταυτοτήτων στον δημόσιο λόγο, ο ταυτόχρονος κοινωνικός και χωρικός αποκλεισμός, ο έλεγχος των εθνοτικών μειοψηφιών, ο ρατσισμός και ο στιγματισμός συγκεκριμένων γειτονιών ως «προβληματικές» και «επικίνδυνες» (Tissot 2008) είχαν ως αποτέλεσμα την γέννηση κοινωνικών συγκρούσεων και αντιστάσεων στις περιοχές όπου έμεναν τα φτωχότερα κοινωνικά στρώματα που ήταν κατά πλειοψηφία μετανάστες. Οι συγκρούσεις αυτές, με κυριότερες αυτές στις αρχές της δεκαετίας του 1980 και το 2005, έγιναν γνωστές ως οι «κρίσεις των προαστίων» (crise des banlieues). Όπως αναφέρει η Sylvie Tissot (2008), η καθιέρωση του όρου «κρίση των προαστίων» για την περιγραφή του ζητήματος των εθνοτικών ανισοτήτων και του αποκλεισμού μεταναστών και μεταναστριών εντός του Γαλλικού κράτους, μετατόπισε το ζήτημα από δομικά πολιτικό σε αποκλειστικά χωρικό, σε μια προσπάθεια να διατηρηθεί και να αναπαραχθεί η λογική των αφομοιωτικών κοινωνικών μοντέλων, μειώνοντας έτσι την διάσταση του προβλήματος. Μέσα στις εννοιολογικές και θεσμικές κατηγορίες των “banlieues” και “quartiers”, οι μετανάστες/στρίες έγιναν άνθρωποι που δημιουργούν προβλήματα και όχι άνθρωποι που αντιμετωπίζουν προβλήματα και οι συνέπειες των διακρίσεων έγιναν άσχετες, ή ακόμη και αόρατες σε αυτό το πλαίσιο.

Εικόνα 1. Οι «κρίσεις των προαστίων» του Παρισιού το 1981 (αριστερά) και το 2005 (δεξιά). Πηγή: The Guardian (2006) και The New Yorker (2015).

Η διαδικασία της αφομοίωσης και του διαφορικού αποκλεισμού, λοιπόν, εμπεριέχει μια αποικιοκρατική θεώρηση της κοινωνικοποίησης του μεταναστευτικού πληθυσμού και «μία προσδοκία χωρίς σκοπό», όπως αναφέρει ο Lefebvre (2007 [1968]:133), κατά την οποία το έθνος-κράτος αναμένει ότι οι μετανάστες και οι μετανάστριες θα κοινωνικοποιηθούν με «νέους όρους», εντός ενός ενιαίου πολιτισμικά έθνους. Όμως, η κοινωνικοποίηση με «νέους όρους» προϋποθέτει την εξάλειψη των παλαιών που αντικαθίστανται. Έτσι, οι τρόποι κοινωνικοποίησης των μεταναστών και μεταναστριών παράγουν «κατώτερους Άλλους», που πρέπει να αποτινάξουν τα χαρακτηριστικά τους και να προσαρμοστούν στις προσδοκίες των κρατών υποδοχής. Σε χώρες όπου η μετανάστευση του 20ού αιώνα δεν βασίστηκε στον δημοκρατικό ολοκληρωτισμό, η αφομοίωση δεν κατάφερε να γίνει ένα πειστικό και αποτελεσματικό μοντέλο διαχείρισης. Σε αυτή την περίπτωση, η επιβολή της κυρίαρχης πολιτισμικής και κοινωνικής ταυτότητας έγινε μέσω άλλων διαδικασιών, όπως οι πολιτικές ένταξης και το μοντέλο των πολυπολιτισμικών κοινωνιών.

2.2. Η πολυπολιτισμικότητα ως μοντέλο πολιτικών και ως αφήγημα

Η πολυπολιτισμικότητα ως μοντέλο διαχείρισης των μειοψηφικών πολιτισμικών ομάδων είναι ένα φαινόμενο που εμφανίστηκε στις δυτικές κοινωνίες ως αποτέλεσμα των μετακινήσεων πληθυσμών κατά την μεταπολεμική περίοδο, έπειτα από πολέμους για την ανεξαρτησία πρώην αποικιών αλλά και στα πλαίσια της παγκοσμιοποίησης και των «ελεύθερων» μετακινήσεων. Η κοινωνία της Βρετανίας (μαζί με της Ολλανδίας η οποία όμως διαφοροποιείται ως προς τα ιστορικά και κοινωνικοπολιτικά χαρακτηριστικά) είναι ένα από τα πιο χαρακτηριστικά και πολυσύνθετα παραδείγματα «πολυπολιτισμικότητας» στον ευρωπαϊκό χώρο. Η πολυπολιτισμικότητα στη Βρετανία συνίσταται σε μια προσέγγιση όπου οι μεταπολεμικοί μετανάστες/στριες που έφτασαν ως πολίτες του Ηνωμένου Βασιλείου και της Κοινοπολιτείας, αλλά και οι επόμενες βρετανικής καταγωγής γενιές, έχουν αναγνωριστεί ως εθνικές μειονότητες που απαιτούν κρατική υποστήριξη και διαφοροποιημένη μεταχείριση χωρίς εμπόδια στην άσκηση της ιθαγένειάς τους (Meer and Modood 2009). Βλέπουμε λοιπόν ότι το πολυπολιτισμικό μοντέλο διαφοροποιείται από το αφομοιωτικό ως προς την αναγνώριση του δικαιώματος για την διατήρηση της πολιτισμικής ταυτότητας των υποκειμένων και τη δημιουργία κοινοτήτων με επίκεντρο την ισότητα και την προστασία τους από κοινωνικές διακρίσεις, η οποία εκφράζεται τόσο στην σφαίρα του ιδιωτικού όσο και του δημόσιου (Rodríguez-García 2010).

Αντίστοιχα με τις «κρίσεις των προαστίων» στην Γαλλία που έφεραν στο προσκήνιο την κριτική του αφομοιωτικού μοντέλου και την ανάγκη αναστοχασμού σχετικά με την διαχείριση της πολιτισμικής

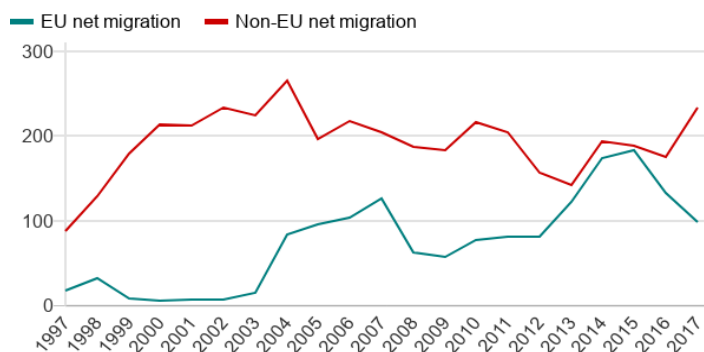
διαφοράς, η κριτική στο βρετανικό πολυπολιτισμικό μοντέλο επήλθε έπειτα από πιέσεις που ασκήσαν αντιρατσιστικά και εργατικά κινήματα, όπως οι κινητοποιήσεις του 2001 στις βόρειες βιομηχανικές πόλεις (Inglis 1999, Modood and Webner 1997), ή με αφορμή άλλα γεγονότα, όπως οι βομβιστικές επιθέσεις στο Λονδίνο το 2005 (Rodríguez-García 2010). Η κριτική και ο αναστοχασμός του πολυπολιτισμικού μοντέλου με αφορμή την καταστολή κοινωνικών αγώνων ή την αντιμετώπιση εξτρεμιστικών συμβάντων, είχε δύο αλληλένδετα αποτελέσματα. Πρώτον, την επανανοηματοδότηση της πολυπολιτισμικότητας από το έθνος-κράτος και την μετατόπιση από το αφήγημα ότι η Μ. Βρετανία είναι μια μεγάλη «κοινότητα κοινοτήτων», στην ανάγκη για την συγκρότηση ενός «συνεκτικού έθνους» και της «κοινοτικής συνοχής» για την αντιμετώπιση της «τρομοκρατίας» και την κατοχύρωση της εθνικής ασφάλειας (Bertossi 2007). Δεύτερον, αποτέλεσμα αυτής της μετατόπισης είναι η ευθυγράμμιση των πολιτικών με επίκεντρο τον έλεγχο της μετανάστευσης και την αυστηροποίηση των διαδικασιών ασύλου⁷ (Rodríguez-García 2010, Bertossi 2007, Sighn 2003).

Ο αναστοχασμός για την διαχείριση της μετανάστευσης και γενικότερα το πολυπολιτισμικό μοντέλο στην Βρετανία πέρασε σε μια νέα φάση κατά την περίοδο του δημοψηφίσματος για την παραμονή ή όχι της Βρετανίας στην Ε.Ε. Επίκεντρο της συζήτησης, πέραν της οικονομίας, ήταν η μετανάστευση και συγκεκριμένα η μείωση ή τουλάχιστον ο έλεγχος αυτής. Τα επιχειρήματα υπέρ και κατά του Brexit σχετικά με την μετανάστευση περιστρέφονταν κατά κύριο λόγο γύρω από τα δικαιώματα (κυρίως εντός των θεσμών) των πολιτισμικών μειοψηφιών που έχουν την βρετανική υπηκοότητα έναντι των ευρωπαίων πολιτών. Είναι χαρακτηριστικό ότι το ένα τρίτο των ψηφοφόρων υπέρ του Brexit προέρχονταν από εθνοτικές μειονότητες (κυρίως Βρετανο-Ινδοί) οι οποίοι θεώρησαν ότι τα προηγούμενα χρόνια η μετανάστευση προς το Ηνωμένο Βασίλειο από χώρες της Ευρώπης ήταν πολύ υψηλή (εικόνα χ.) και πως με την έξοδο από την ΕΕ θα περιοριζόταν το φαινόμενο και μαζί θα μειώνονταν τα προνόμια των ευρωπαίων μεταναστών (κυρίως των λευκών) έναντι των μεταναστών από τον υπόλοιπο κόσμο (Modood 2022).

⁷ ενδεικτικά: UK White Paper (2002) ‘Secure Borders, Safe Haven’, the Nationality, Immigration and Asylum Act (2002), Preventing Violent Extremism and the broader European Neighbourhood Policy (CoC, 2004; 2007) as well as to the transfer of issues of integration to the Justice and Security European Directorate.

Long-term net migration to the UK

Net migration by EU and non-EU migrants, '000s

Source: ONS

Διάγραμμα 3. Μετανάστευση προς το Ηνωμένο Βασίλειο πολιτών από χώρες εντός και εκτός ΕΕ [00s].

Το πνεύμα των μεταναστευτικών πολιτικών μετά το Brexit, δεν φαίνεται να διαφοροποιείται από την μέχρι πρότινος φιλελεύθερη πολιτική. Όπως παρατηρεί ο Modood (2017), μετά το Brexit υπάρχει ένα περαιτέρω καθήκον να ενσωματωθούν εντός του θεσμικού συστήματος περί τα τρία εκατομμύρια ευρωπαίοι οι οποίοι θεωρούνται εργαζόμενοι υψηλών δεξιοτήτων. Η προτεραιοποίηση ενσωμάτωσης των “white-collars”⁸ λόγω της παραγωγικής τους αξίας αλλά και της πολιτισμικής εγγύτητας με τους λευκούς βρετανούς έχει ως αποτέλεσμα να παρακάμπτονται άλλοι (μη ευρωπαίοι) μετανάστες. Το Brexit απέδειξε (και συνεχίζει να αποδεικνύει) πως η ηγεμονία της κυρίαρχης πολιτισμικής ταυτότητας και οι ταξικές διαφορές μπορεί να δημιουργήσουν συγκρούσεις ακόμα και εντός κοινωνιών που προτάσσουν την συνύπαρξη της διαφορετικότητας ως θεμελιακή αξία, δημιουργώντας νέα «σύνορα» στις διαρκώς εξελισσόμενες διαπραγματεύσεις για μια πραγματικά πολυπολιτισμική κοινωνία (Modood 2017).

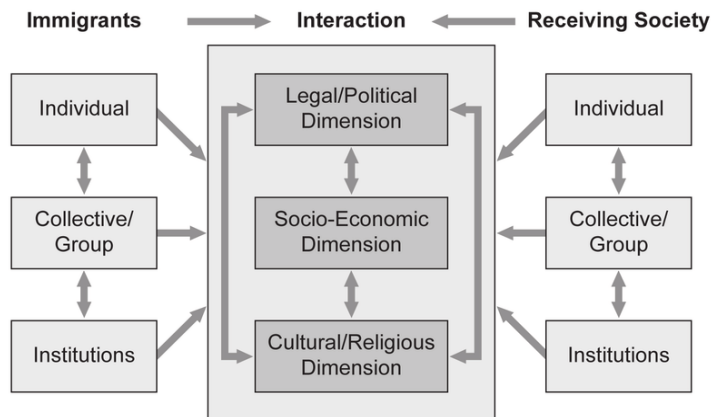
2.3. Ένταξη και ενταξιακές πολιτικές. Μεταξύ αφομοίωσης και διαφορικής συμπερίληψης

Τα μοντέλα της αφομοίωσης και της πολυπολιτισμικότητας ως δύο τρόποι ενσωμάτωσης των μειοψηφικών πολιτισμικών ομάδων στα εκάστοτε εθνικά πλαίσια, μπορούν να διαβαστούν ως δύο

⁸ Ο όρος “white-collar” χρησιμοποιείται για να περιγράψει τους εργαζόμενους που βρίσκονται σε επαγγελματικές, διευθυντικές ή διοικητικές θέσεις (μη χειρωνακτικά) σε έναν οργανισμό και οι οποίοι έχουν συνήθως από υψηλό μορφωτικό επίπεδο, με περισσότερες επαγγελματικές δεξιότητες και μεγαλύτερα εισοδήματα. Αντίθετα, οι εργαζόμενοι σε χειρωνακτικές δουλειές περιγράφονται με τον όρο “blue-collar”.

εφαρμογές ενός φιλελεύθερου μοντέλου διαχείρισης της μετανάστευσης (Favell 2001, Bertossi 2010). Στον αντίποδα, η ένταξη (integration) που μπήκε στον δημόσιο διάλογο μετά και την ανάγκη αναθεώρησης των μέχρι πρότινος πρακτικών, θεωρήθηκε μία πιο συμπεριληπτική διαδικασία καθώς συνεπάγεται μια αμφίδρομη προσαρμογή στην πολιτισμική συνύπαρξη ντόπιων και μεταναστών, η οποία διαπερνά τις πολιτικές και τις θεσμικές ρυθμίσεις. Σε γενικές γραμμές, κατά την διαδικασία της ένταξης, τα μεταναστευτικά υποκείμενα θα πρέπει να προσαρμοστούν στην κοινωνία υποδοχής, αλλά ταυτόχρονα, οι κοινωνικές πολιτικές και πρακτικές προσαρμόζονται ώστε να εξυπηρετούν τις ανάγκες των υποκειμένων (Berry 2006). Στην σύγχρονη βιβλιογραφία δεν υπάρχει ένας μοναδικός ορισμός για την ένταξη. Αντίθετα, όπως θα δούμε παρακάτω, η ένταξη έχει κατά καιρούς λάβει διάφορους ορισμούς χωρίς κανένας να είναι κοινά αποδεκτός, κάτι που αντανακλά τις αμφισημίες τόσο του όρου όσο και της διαδικασίας. Αυτό συμβαίνει για δύο λόγους - πρώτον, διότι η ένταξη είναι μία πολυπαραγοντική διαδικασία με μεγάλο ιδεολογικό και πολιτικό φορτίο και δεύτερον, γιατί η αξιολόγηση της ένταξης (επιτυχημένη ή αποτυχημένη) προκύπτει από ποσοτικούς δείκτες που αναπαράγουν την δυαδική σχέση μεταναστευτικού υποκειμένου - κοινωνίας υποδοχής και την αποικιοκρατική θεώρηση ότι κάποιες αξίες και κρατικές πρακτικές είναι «ανώτερες» από κάποιες άλλες (Favell 2022).

Στην βιβλιογραφία υπάρχουν πολλές θεωρητικές επεξεργασίες που προσπαθούν να προσδιορίσουν το πλαίσιο των ενταξιακών πολιτικών. Η πιο σχετική και ευρέως διαδεδομένη συνεισφορά είναι αυτή του Rinus Penninx (2004) την οποία ανέπτυξε περαιτέρω με την Blanca Garcés (2016). Οι Penninx και Garcés-Mascareñas, προκειμένου να δώσουν έναν ανοιχτό και μη κανονιστικό ορισμό για την ένταξη, εστιάζουν στην πορεία προς αυτή και αποφεύγουν να προσδιορίσουν προαπαιτούμενες συνθήκες που σηματοδοτούν την αποδοχή ενός νεοεισερχόμενου πληθυσμού από την κοινωνία υποδοχής. Έτσι, καταλήγουν να ορίζουν την ένταξη ως «[...] τη διαδικασία κατά την οποία οι μετανάστες/τριες γίνονται αποδεκτοί/ες από το σύνολο της κοινωνίας υποδοχής» σε προσπάθεια διάκρισης της διαδικασία προς την ένταξη και των πολιτικών για την ένταξη. Οι πολιτικές ένταξης έχουν σκοπό να αντιμετωπίσουν ένα «πρόβλημα» δίνοντας «λύσεις» και κατευθύνσεις που βασίζονται στην κυρίαρχη αντίληψη για την διαχείριση της μετανάστευσης συνολικά. Αντίθετα, η κοινωνική ένταξη είναι μια ευρύτερη διαδικασία η οποία αναπτύσσεται σε τρεις βασικούς τομείς: (α) θεσμικο-πολιτικό, (β) κοινωνικο-οικονομικό και (γ) πολιτισμικο-θρησκευτικό (Penninx and Garcés-Mascareñas 2016). Την εξίσωση συμπληρώνουν τα υποκείμενα που εμπλέκονται στην διαδικασία, δηλαδή οι νεοεισερχόμενοι, η κοινωνία υποδοχής και η αλληλεπίδρασή τους σε ατομικό, συλλογικό και θεσμικό επίπεδο [Εικόνα 2.].

Εικόνα 2. Οι τρεις τομείς κοινωνικής ένταξης κατά των Penninx, R. και Garcés-Mascareñas, 2016

Στο πλαίσιο αυτό, η μελέτη των ενταξιακών πολιτικών δεν μπορεί παρά να εστιάζει στο πνεύμα της πολιτικής διακυβέρνησης και όχι στα παράγωγα αυτής, δηλαδή στις πολιτικές πρακτικές που εφαρμόζονται ανά την δεδομένη στιγμή και συγκυρία. Σύμφωνα με τους Penninx και Garcés-Mascareñas, για την κατανόηση του πλαισίου υπάρχουν τρία βασικά ερωτήματα που πρέπει να απαντώνται σε κάθε περίπτωση. Αρχικά, πώς αντιλαμβάνονται οι πολιτικοί και κοινωνικοί φορείς την ένταξη των μεταναστών από τη σκοπιά του πολιτικού πλαισίου. Δηλαδή, εάν τα μεταναστευτικά υποκείμενα θεωρούνται ξένοι, προσωρινώς φιλοξενούμενοι ή μόνιμα μέλη της κοινωνίας, εάν οι μεταναστευτικές ροές αποτελούν πρόβλημα ή ευκαιρία για το κράτος υποδοχής και εάν οι μετανάστες, πρόσφυγες και αιτούντες άσυλο αντιμετωπίζονται ισότιμα με τους γηγενείς πολίτες ως προς τις κοινωνικές παροχές και δικαιώματα. Εφόσον διερευνηθούν αυτά τα θεμελιακά ερωτήματα που διαμορφώνουν το ιδεολογικό πλαίσιο των πολιτικών, μπορεί κανείς να προχωρήσει στην μελέτη, καθορισμό και αξιολόγηση αυτών. Οι Penninx και Garcés-Mascareñas χρησιμοποιούν ως παράδειγμα για την αξιολόγηση των πολιτικών, την τυπολογία του Alexander (2003) βάσει της οποίας υπάρχουν τέσσερις μορφές μεταναστευτικών πολιτικών στο τοπικό επίπεδο οι οποίες προκύπτουν από την σχέση μεταξύ του κράτους υποδοχής και του Ξένου/Άλλου (Host-Stranger approach). Ο Alexander ανέπτυξε μια τυπολογία τεσσάρων μορφών πολιτικών ένταξης στο τοπικό επίπεδο, η οποία συνοψίζεται ως εξής:

1. *non-policy*, που στόχο έχει την de facto αδιαφορία για τα μεταναστευτικά υποκείμενα,
2. *guestworker policy*, κατά την οποία οι πολιτικές επικεντρώνονται στις βασικές ανάγκες των υποκειμένων ενώ δεν υπολογίζεται η παράτυπη μετανάστευση,
3. *assimilationist policy*, η ένταξη επιτυγχάνεται από το άτομο-μετανάστη μέσω της ενσωμάτωσης στην κοινωνία υποδοχής και

4. *pluralist policy*, όπου η ένταξη του μεταναστευτικού υποκειμένου επιτυγχάνεται παράλληλα με την διασφάλιση της φυλετικής και πολιτιστικής του ταυτότητας.

Για την χρήση της παραπάνω τυπολογίας, ο Alexander αναφέρει τέσσερις βασικούς τομείς κοινωνικής πολιτικής: α. τον πολιτικο-οικονομικό, β. τον κοινωνικο-οικονομικό, γ. τον πολιτιστικό και θρησκευτικό και δ. τον χωρικό παράγοντα, ο οποίος εμπεριέχει την στέγαση, τα εθνοτικά δίκτυα και την συμβολική χρήση του δημόσιου, αστικού χώρου.

Η τυπολογία του Alexander που βασίζεται στην προσέγγιση «υποδοχέα/οικοδεσπότη-ξένου» (Host-Stranger approach) έχει στο επίκεντρο τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του κάθε εθνικού πλαισίου αλλά και τις αλλαγές στο παγκόσμιο, κάτι το οποίο συναντάμε και στα γραπτά του Castles⁹. Ο Castles (2002: 14) αναφέρει ότι η ένταξη είναι η διαδικασία με την οποία «[...] οι μετανάστες γίνονται μέρος του κοινωνικού, οικονομικού και πολιτιστικού ιστού της χώρας υποδοχής διατηρώντας τη δική τους πολιτιστική ταυτότητα». Αυτός ο ορισμός υπογραμμίζει τη διττή φύση της ένταξης, σε μια προσπάθεια εξισορρόπησης της κυρίαρχης κουλτούρας και της ταυτόχρονης διατήρησης της πολιτισμικής πολυμορφίας. Αναγνωρίζει επίσης πως η «επιτυχής» ένταξη θα πρέπει να προσβλέπει στην εξάλειψη του αποκλεισμού και να διευκολύνει την συμμετοχή των μεταναστών σε όλους τους τομείς της κοινωνίας, ως μια αμφίδρομη διαδικασία. Κεντρικός άξονας στην ανάλυση του Castles είναι το παγκόσμιο οικονομικό, πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο, τονίζοντας την πολυπλοκότητα της ένταξης ως μια δυναμική και συνεχώς εξελισσόμενη διαδικασία, την οποία οι πολιτικές θα πρέπει να ακολουθούν όντας ευέλικτες και προσαρμόσιμες στις μεταβαλλόμενες αυτές συνθήκες. Σε αυτό το πλαίσιο, οι πολιτικές ένταξης περιλαμβάνουν διάφορες διαστάσεις, συμπεριλαμβανομένης της κοινωνικής, οικονομικής, πολιτικής και πολιτιστικής οι οποίες είναι αλληλένδετες και επηρεάζουν αμοιβαία η μία την άλλη.

Ακολουθώντας την συνεισφορά του Castles, οι Ager and Strang (2008) ανέπτυξαν ένα εννοιολογικό πλαίσιο για την ένταξη με αφορμή τους δείκτες ένταξης του Υπουργείου Εσωτερικών του Ηνωμένου Βασιλείου (2002). Η έρευνά τους στηρίχθηκε σε μία εκτενή καταγραφή των διαφορετικών δεικτών και ορισμών για την ένταξη, στην έρευνα πεδίου σε δύο διαφορετικούς προσφυγικούς οικισμούς και στη δευτερογενή ανάλυση δεδομένων από διατομεακές έρευνες. Χρησιμοποιώντας αυτές τις πηγές δεδομένων, διατύπωσαν το εννοιολογικό πλαίσιο που καθόρισε τους τέσσερις τομείς ένταξης και το περιεχόμενό τους: (α) την πρόσβαση στην αγορά εργασίας, την στέγαση, την εκπαίδευση και την υγεία, (β) την πρόσβαση στην ιθαγένεια και τα ανθρώπινα δικαιώματα, (γ) τις κοινωνικές σχέσεις με εθνοτικές

⁹Integration: mapping the field (2002)

κοινότητες και την κοινωνία υποδοχής και (δ) την συμμετοχή στην κοινωνική και πολιτική ζωή ενός τόπου χωρίς τους φραγμούς της γλώσσας, του πολιτισμού και της ανασφάλειας.

Για τους Ager and Strang, η διαδικασία ένταξης είναι σπονδυλωτή. Αποτελείται από αυτοτελή μέρη τα οποία όμως συνδέονται μεταξύ τους και ο τρόπος υλοποίησης (ή μη) καθενός από αυτά επηρεάζει και τα υπόλοιπα. Το περιεχόμενο της ένταξης εξαρτάται πρώτα και κύρια από το αίσθημα εθνικής ταυτότητας του κράτους υποδοχής. Βάσει της κυρίαρχης αφήγησης για το έθνος, καθορίζονται και οι πολιτικές: α) «ένταξης», για κράτη που υιοθετούν πλουραλιστικά πολιτικά μοντέλα συμπερίληψης (πολυπολιτισμός), όπως για παράδειγμα το Ηνωμένο Βασίλειο και β) «αφομοίωσης», για κράτη που υιοθετούν εθνοπολιτισμικά μοντέλα αποκλεισμού, όπως για παράδειγμα η Γαλλία (Faist 1995).

Εικόνα 3. Οι τέσσερις τομείς ένταξης κατά τους Ager and Strang (2008).

Κάνοντας την παραδοχή ότι ένα σύστημα πλουραλιστικής συμπερίληψης είναι πιο αποτελεσματικό, οι Ager and Strang συνεχίζουν αναδεικνύοντας το ζήτημα της γλώσσας, της πολυπολιτισμικότητας και της ασφάλειας. Προκειμένου οι πρόσφυγες να έχουν πρόσβαση στο δικαίωμά τους στην ιθαγένεια και την συμμετοχή τους στα κοινά, θα πρέπει να υπάρχουν πολιτικές που σπάνε τους γλωσσικούς και πολιτισμικούς φραγμούς και εξασφαλίζουν το αίσθημα σταθερότητας. Επόμενα στάδια της κοινωνικοποίησης είναι οι κοινωνικές σχέσεις που αναπτύσσουν. Σύμφωνα με το πρωτογενές σκέλος της έρευνας, η ανάπτυξη κοινωνικών σχέσεων με τον ντόπιο πληθυσμό συμβάλλει στην υπέρβαση των γλωσσικών φραγμών και στην εξοικείωση των προσφύγων με τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά της κοινωνίας υποδοχής. Κορυφή στην πυραμίδα της ένταξης είναι η εμπλοκή των προσφύγων σε βασικές πτυχές της καθημερινής ζωής, όπως είναι η αγορά εργασίας και η εκπαίδευση. Εδώ, η ειδοποιός διαφορά με τις μέχρι τότε προσεγγίσεις εντοπίζεται στο γεγονός ότι η «επιτυχημένη» συμμετοχή των

μεταναστευτικών υποκειμένων σε αυτές τις δραστηριότητες δεν σηματοδοτεί το τέλος της διαδικασίας ένταξης, με την έννοια ότι κατάφεραν να γίνουν κομμάτι των βασικών πτυχών της καθημερινότητας. Αντίθετα, η συμμετοχή τους σε αυτές αποτελεί το όχημα προς την ένταξη.

Ενώ η ένταξη, ως διαδικασία διαχείρισης της μετανάστευσης, εδραιώνεται τόσο σε εθνικό όσο και σε τοπικό επίπεδο πολιτικών, ένας αυξανόμενος αριθμός μελετών ζητά περισσότερο αναστοχασμό, τονίζοντας τις αδυναμίες που έχει η ανάλυση και ο σχεδιασμός των διαδικασιών αλλά και η ίδια η έννοια της ένταξης συνολικά. Όπως αναφέρει ο Favell (2022), τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μία στροφή στην σκέψη γύρω από την μετανάστευση και την διαχείρισή της που βάζει στο επίκεντρο την μαρξιστική-φουκωική, φεμινιστική και μετα-αποικιοκρατική σκοπιά για την κατανόηση των κοινωνικών σχέσεων, της πολιτικής και της εξουσίας. Ξεπερνώντας το αφήγημα της διαχείρισης της εγκατάστασης των μεταναστευτικών υποκειμένων μέσα από πολιτικές που θα μπορούσε να ενσωματώσει μια φιλελεύθερη δημοκρατία, το βλέμμα έχει στραφεί εκτός των συμβατικών πολιτικών, όπου η έννοια της ένταξης και της ιδιότητας του πολίτη τείνει να συνδυάζει κοινωνικές, θεσμικές και πολιτικές πτυχές των μεταναστών, αντιμετωπίζοντας αυτές τις διαφορετικές πτυχές ως μια «πολιτιστική ολότητα» (Foucault 1972, Bertossi 2010). Πλέον, η κριτική σκέψη δίνει έμφαση στην διαδικασία κατασκευής των συνόρων (εσωτερικών, εξωτερικών και ενσώματων), στην διαρκή παρουσία του ρατσισμού και την εγκαθίδρυση ακροδεξιών τοποθετήσεων στον δημόσιο λόγο, την κοινωνική κατασκευή της μετανάστευσης, την όξυνση των παγκόσμιων ανισοτήτων, τα νεο-αποικιακά χαρακτηριστικά των φιλελεύθερων κρατών και την συνεχιζόμενη διαχείριση «κρίσεων», όπως χαρακτηρίζονται οι μετακινήσεις πληθυσμών, μέσω της επιτήρησης και της τιμωρίας (Ahmed 2000, Anderson 2013, Mezzadra and Neilson 2013, Garelli και Tazzioli 2013, Schinkel 2018, Favell 2022).

Στον αντίποδα της έρευνας για έναν συμπαγή και πολιτικά ορθό ορισμό της «ένταξης», ο Schinkel (2018) χαρακτηρίζει όλη αυτή την προσπάθεια ανούσια και υποκριτική, ακολουθώντας την κριτική σκέψη του Lefebvre, ο οποίος υποστηρίζει ότι κάθε προσπάθεια προς μια κοινωνία συνοχής είναι μία έμμονη ιδέα με ιδεολογικό πρόσημο. Συγκεκριμένα, στο έργο του για το δικαίωμα στην πόλη, αναφέρει:

«Από την μία, ο όρος (ενσωμάτωση) υποδηλώνει μία έννοια, που αφορά και περιγράφει την κοινωνική πρακτική, ανακαλύπτοντας μια στρατηγική. Από την άλλη, είναι ένα κοινωνικό υποδηλούμενο, δίχως θεωρητική σύλληψη, δίχως αντικειμενικό στόχο ούτε αντικειμενικότητα, που αποκαλύπτει μια ιδεοληψία, την ιδεοληψία του ενσωματόνομαι.»

Lefebvre, 2007 [1968]: 133

Για τον Schinkel (2018), η ένταξη είναι μία επίπλαστη έννοια και ένα ευχολόγιο για την επίτευξη μιας πολυπολιτισμικής κοινωνίας την οποία περιγράφει ως μία κοινωνική συνθήκη που αποτυγχάνει να εγκολπώσει τις πραγματικές συνθήκες υποδοχής και διαβίωσης των μεταναστευτικών υποκειμένων, χρησιμοποιώντας, μάλιστα, τον όρο “*multiculturalism*” για να περιγράψει αυτή την αποτυχία. Το παράδοξο της ένταξης έγκειται στο γεγονός ότι ενώ παρουσιάζεται ως μία κοινωνική διαδικασία, η αξιολόγησή της ανάγεται στο άτομο, στην προκειμένη στο υποκείμενο της μετανάστευσης. Ενώ η διαδικασία προς την ένταξη αντιμετωπίζεται ως μια συλλογική ευθύνη του κράτους, μέσω της εφαρμογής πολιτικών, μέσω της κοινωνίας υποδοχής και της στάσης της απέναντι στη μετανάστευση, και μέσω των νεοεισελθέντων και της επιθυμίας τους να «ενταχθούν», η αξιολόγηση αυτής της διαδικασίας γίνεται σε ατομικό επίπεδο, βάσει της οποίας προκύπτουν συμπεράσματα για έναν ολόκληρο πληθυσμό, συνήθως εθνοτικό. Είναι, λοιπόν, ατομική ευθύνη του μετανάστη ή της μετανάστριας για το εάν θα καταλήξει ένα «ενταγμένο» μέλος μιας κοινωνίας που θεωρείται ενιαία. Η αμφισβήτηση της κοινωνικής συνοχής, η εμμονή διαχωρισμού και κατηγοριοποίησης των μελών της μέσα από δίπολα (γηγενείς και ξένοι, ενταγμένοι και μη, νεοεισερχόμενοι και μετανάστες δεύτερης γενιάς, κλπ.) και γενικά η ιδεολογική κυριαρχία του έθνους, δομούν και το βασικό επιχείρημα της κριτικής του Schinkel για την ένταξη, ο οποίος αναφέρει: «[...] *κάθε αξίωση και πρακτική που αφορά την «ένταξη» πρέπει να αποτελεί το ζητούμενο και όχι δεδομένο της έρευνας.*».

Ο έμμεσος αποκλεισμός συγκεκριμένων υποκειμενικοτήτων μέσω της κατηγοριοποίησης τους εμπεριέχει χαρακτηριστικά που στον κυρίαρχο λόγο παρουσιάζονται ως ενταξιακές διαδικασίες που αμβλύνουν κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες, ενώ στην πραγματικότητα διαμορφώνουν πεδία ελέγχου και πειθάρχησης όσων καταλήγουν να εγκαθίσταται, υλοποιώντας στρατηγικές *διαφορικής ένταξης* (differential inclusion). Φαίνεται, λοιπόν, πως οι όροι ένταξη και αποκλεισμός είναι απόλυτα συμπληρωματικοί και ετεροκαθορισμένοι. Με την έννοια αυτή, οι δύο όροι είναι σε πλήρη εξάρτηση, τόσο στο επίπεδο της θεωρητικής κατασκευής τους όσο και στο επίπεδο της κοινωνικής τους χρήσης στις νεοφιλελεύθερες δημοκρατίες (Mouffe and Laclau 2005). Κατά αντιστοιχία με τον διαφορικό αποκλεισμό, η διαφορική ένταξη δεν περιορίζεται σε μοντέλα μεταναστευτικών πολιτικών όπου οι μετανάστες έχουν πρόσβαση σε συγκεκριμένους τομείς της κοινωνικής ζωής ενώ σε άλλους όχι, παρά αναφέρεται στην δυναμική, ιεραρχική και σχεσιακή ταξινόμηση ομάδων, παράγοντας διαβαθμίσεις ένταξης και αποκλεισμού, επισφάλειας και ευαλωτότητας, συμπερίληψης χωρίς ανήκειν. Ουσιαστικά πρόκειται για την σχέση μεταξύ τροχιών επισφάλειας και κοινωνικής ανισότητας (Mezzadra and Neilson 2013, Goldring και Landolt 2021). Έτσι, τα κράτη δημιουργούν διάτρητα σύνορα με το να υποδέχονται και να επωφελούνται από την παρουσία συγκεκριμένων «ξένων» δημιουργώντας ένα νέο καθεστώς αναπαραγωγής του

αποκλεισμού των μεταναστευτικών υποκειμένων μέσω του φιλτραρίσματος σε «καλή» και «κακή» εθνοτική ποικιλομορφία εντός του έθνους-κράτους.

Το φιλτράρισμα των μεταναστευτικών υποκειμένων αφορά τόσο τα εθνικά σύνορα μέσω του ελέγχου της κινητικότητας, όσο και το εσωτερικό σύνορο μέσω της επισφάλειας και του κατακερματισμού του νομικού καθεστώτος των μεταναστευτικών υποκειμένων που επιβάλλεται από τα δυτικά κράτη, όπως στην περίπτωση του Brexit αλλά όπως και στην περίπτωση των προσφυγικών ρευμάτων του 2015. Μέσω της διαφορικής ένταξης οι κυρίαρχες πολιτισμικές ομάδες, καλλιεργώντας δοξασίες κοινωνικής κινητικότητας, επιτρέπουν ένα, έστω και περιορισμένο, «πέραςμα» προς την νομική κατοχύρωση πολιτειακών δικαιωμάτων (ιθαγένειας) στα μεταναστευτικά υποκείμενα προκειμένου να έχουν αποδείξεις ενός αφηγήματος «επιτυχημένης ένταξης» μέσω παραδειγμάτων «αριστείας». Στην σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα, υπάρχουν δεκάδες παραδείγματα αιτούντων άσυλο, μεταναστών και προσφύγων που ανέπτυξαν δεξιότητες (αθλητισμός, τριτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση, τεχνολογική καινοτομία, κ.ά.) πετυχαίνοντας μέσα από τον προσωπικό τους αγώνα να διαπρέψουν εν απουσία του κράτους. Παρόλα αυτά, το κράτος χρησιμοποιεί αυτά τα παραδείγματα προκειμένου να αποδείξει ότι τα όρια μεταξύ ένταξης και αποκλεισμού είναι ανοιχτά και ότι αυτή η μετάβαση είναι δυνατή διατηρώντας αμετάβλητες τις δομικές συνθήκες και άρα αποφεύγοντας οποιαδήποτε σύγκρουση που να τις αμφισβητεί (Χρυσόχοου 2011).

Στις κοινωνίες της παγκοσμιοποίησης, η διαφορική ένταξη δεν ξεκινά με την άφιξη των μεταναστευτικών υποκειμένων και δεν τελειώνει με την εξασφάλιση νόμιμου καθεστώτος διαμονής αλλά είναι μια διαδικασία που ακολουθεί τα υποκείμενα καθ' όλη σχεδόν την διάρκεια της ζωής τους, καθώς έγκειται στον τρόπο με τον οποίο τα κράτη εγκατάστασης αντιλαμβάνονται την θέση του Άλλου στην κοινωνία. Έτσι, στην περίπτωση που τα κράτη οχυρώνονται ενάντια σε ξένα πολιτισμικά υποκείμενα, επιλέγουν τον δρόμο της αποτροπής και της καταστολής. Στην περίπτωση όμως που αναπτύσσουν πολιτικές και αφηγήματα ανοχής στην διαφορετικότητα, τότε αναπτύσσουν συγκεκριμένες στρατηγικές με στόχο την κατασκευή του αισθήματος του ανήκειν. Αυτές οι πολιτικές οργανώνονται με συγκεκριμένο τρόπο για συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες (Yuval-Davis 2006) μέσω του αφηγήματος της συμπερίληψης, όπως συμβαίνει στις αυτοαποκαλούμενες πολυπολιτισμικές κοινωνίες. *Τι αφορά όμως η συμπερίληψη και συγκεκριμένα η συμπερίληψη μειοψηφικών πολιτισμικών ομάδων εντός ενός έθνους-κράτους που συνεχίζει να θέλει να αναπαράγεται και να κυριαρχεί πολιτισμικά και ποιος ο αντίκτυπος στις διαπραγματεύσεις ταυτότητας των μεταναστευτικών υποκειμένων;*

Κεφάλαιο 3. Διαπραγματεύσεις ταυτότητας και το αίσθημα του (χωρικού) ανήκειν. Μεταξύ κινητικότητας και εγκατάστασης.

«Ο πρόσφυγας πρέπει να θεωρηθεί ως αυτό που είναι, δηλαδή τίποτα λιγότερο από μία οριακή έννοια που θέτει υπό ριζική διερώτηση τις αρχές του έθνους - κράτους και, ταυτόχρονα, επιτρέπει να καθορίσουμε το έδαφος για μια ανανέωση των κατηγοριών μας, την οποία δεν μπορούμε να αναβάλλουμε άλλο.»

Giorgio Agamben, 1993¹⁰

Όταν οι «ξένοι» εισέρχονται σε μια κοινότητα, φέρνουν μαζί τους διαφορετικές κοινωνικές αντιλήψεις, αντιπροσωπεύοντας άλλους, συχνά ανταγωνιστικούς, τρόπους ορισμού του τόπου και της κοινότητας (Massey 1999:59) και κατ' επέκταση του κυρίαρχου πολιτισμικού προτύπου. Μπροστά σε αυτή την «απειλή», η αποδοχή και ο σεβασμός της διαφορετικότητας μέσω της ενσωμάτωσης των μειοψηφικών εθνικοτήτων στο ευρύτερο εθνικό «Εμείς» που προσδίδεται σε μοντέλα όπως η πολυπολιτισμικότητα και σε πολιτικές όπως οι ενταξιακές, στην πραγματικότητα υπάρχει για να διασφαλίσει την συνοχή σε ένα έθνος-κράτος του οποίου η ταυτότητα βρίσκεται διαρκώς υπό διαπραγμάτευση λόγω της εισροής άλλων πολιτισμικών ταυτοτήτων. Όπως αναφέρει η Sara Ahmed (2000), η πολυπολιτισμικότητα ορίζεται όχι ως η διαχείριση μειοψηφικών εθνοτικών ομάδων μέσω της ελεύθερης πρόσβασης σε υπηρεσίες, αλλά ως ο τρόπος να φανταστούμε το έθνος σαν ένα σύνολο διαφορετικών πολιτισμών που συνυπάρχουν. Έτσι, η ηγεμονική αντίληψη για το ποιο είναι το έθνος και από ποιους αποτελείται παραμένει κυρίαρχη, διατηρώντας το εθνικό «Εμείς» στο οποίο εντάσσονται οι μειοψηφικές εθνοτικές ομάδες στο πλαίσιο της πολιτισμικής ποικιλομορφίας. Ο «Άλλος» σε αυτή την περίπτωση παραμένει ως ο «Ξένος», γίνεται «αποδεκτός» από την πλειοψηφία η οποία καλείται να συνυπάρχει μαζί του και έτσι το έθνος-κράτος συνεχίζει να υπάρχει και να νοσηματοδοτείται μέσα από ένα ηγεμονικό πολιτισμικό πρότυπο (Gilroy 2005).

Με όρους κοινωνικής ψυχολογίας, η ουσιοποίηση της εθνότητας ως ο «ελάχιστος κοινωνικός αυτοπροσδιορισμός» που χρήζει προφύλαξης και προστασίας παρουσιάζει την εθνότητα ως ταυτότητα και τροφοδοτεί τα μέλη του έθνους, με πεποιθήσεις για τη συνεκτικότητα, την αυτοεκτίμηση, την ιδιαιτερότητα και την αυτοαποτελεσματικότητα, με την έννοια της επιβίωσης του έθνους μέσα στα χρόνια (Χρυσοχόου 2011). Οποιαδήποτε κατάσταση που μπορεί να διαταράξει αυτή την πεποίθηση συνεκτικότητας μπορεί να

¹⁰ Απόσπασμα από το κείμενο του Agamben «Πέρα από τα δικαιώματα του ανθρώπου» το οποίο έγραψε με αφορμή το άρθρο της Hannah Arendt «Εμείς οι πρόσφυγες» που δημοσίευσε το 1943. Arendt, H., Agamben, G. and Traverso, Z. (2015) Εμείς οι Πρόσφυγες. Τρία Κείμενα. Αθήνα: Εκδόσεις Εικοστού Πρώτου

χαρακτηριστεί είτε ως απειλή και να κατασταλεί, είτε να ενσωματωθεί σε ένα αφήγημα συμπερίληψης, όπως στην περίπτωση των πολυπολιτισμικών μοντέλων. Από την μεριά της κυρίαρχης πολιτισμικής ομάδας που επιδιώκει να διατηρήσει την ηγεμονική κουλτούρα, αναπτύσσονται μηχανισμοί στιγματισμού, περιθωριοποίησης και υποτίμησης του Άλλου. Η υποτίμηση της μειονοτικής ομάδας συμβολίζει την θέση της ομάδας σε μια κοινωνικοοικονομική κλίμακα και στο πλαίσιο μιας συμβολικής ιεραρχίας των πολιτισμών. Από την σκοπιά των μειοψηφικών ομάδων, ανάλογα με το κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο αλλά και τις ατομικές στρατηγικές, αναπτύσσονται διαφορετικοί μηχανισμοί και πρακτικές επιβίωσης. Εφόσον οι πολιτισμικές ταυτότητες δεν είναι στατικές και ομοιογενείς αλλά είναι μάλλον αποτέλεσμα πολιτισμικής ανάμειξης και ανταλλαγής, είναι αναμενόμενο να εξελίσσονται και να μεταμορφώνονται συνεχώς καθώς άτομα και κοινότητες διαπραγματεύονται και αναδιαμορφώνουν τις σχέσεις τους με διαφορετικές πολιτισμικές παραδόσεις και πρακτικές (Hall 1999). Αυτές οι ατομικές και συλλογικές διαπραγματεύσεις των μειοψηφικών ομάδων μπορεί να είναι κοινωνικής δημιουργικότητας ή κοινωνικού ανταγωνισμού, με την έννοια ότι τα υποκείμενα είτε αναπτύσσουν μηχανισμούς επαναπροσδιορισμού των ταυτοτήτων τους στο εκάστοτε κοινωνικό πλαίσιο, είτε αναπτύσσουν πιο εσωστρεφείς πρακτικές, οι οποίες και πάλι λειτουργούν δυναμικά ως προς την διαμόρφωση ταυτοτήτων, καθώς ακόμα και η εσωστρέφεια λαμβάνει χώρα σε μία συγκεκριμένη κοινωνικοπολιτική συνθήκη (Χρυσόχοου 2011).

Η συνεισφορά, λοιπόν, της κριτικής σκέψης γύρω από την πολυπολιτισμικότητα έγκειται στο ότι η πολιτισμική ταυτότητα ουσιοποιείται, ικανοποιώντας την φαντασιακή συνοχή του έθνους, και κατασκευάζοντας Ξένους που είτε ταιριάζουν στην κυρίαρχη πολιτισμική κοινότητα είτε όχι.

«[...] ο πολυπολιτισμός ως επίσημος λόγος περιλαμβάνει αφηγήσεις μερικής αφομοίωσης ή ενσωμάτωσης (μέσω των οποίων το «Εμείς» του έθνους μπορεί να φαίνεται διαφορετικό) καθώς και αφήγηση μερικού αποκλεισμού (μέσω του οποίου το «Εμείς» του έθνους ορίζει τα όρια αυτού που «μπορεί να είναι»). Τόσο οι αφηγήσεις της ενσωμάτωσης όσο και του αποκλεισμού περιλαμβάνουν τη διαφοροποίηση μεταξύ άλλων, η οποία παράγει ταυτόχρονα δύο φιγούρες του «Ξένου».»

Ahmed 2000:106

Συνήθως, όσοι θεωρείται ότι μπορούν να συμπεριληφθούν, είτε εξυπηρετούν την ιδέα της «μητέρας πατρίδας», όπως έχει αναφερθεί παραπάνω στο πλαίσιο της αφομοιωτικής πολιτικής, είτε έχουν συναφή χαρακτηριστικά (θρησκεία, φυλή, κλπ.), είτε εξυπηρετούν στην οικονομική ανάπτυξη του κράτους μέσω των επενδύσεων, του τουρισμού και γενικά της οικονομικής ανάπτυξης. Όταν το κράτος ταυτίζεται με το έθνος, τότε οι πολιτικές και η ιδιότητα του πολίτη, με την έννοια του ατόμου που έχει δικαιώματα

και υποχρεώσεις εντός του κράτους, ταυτίζονται με την εθνική κουλτούρα και δημιουργούν ένα πρότυπο πολίτη συμβατό με την ιδέα του έθνους. Παραθέτοντας τα λόγια του Hall:

«Η εθνική ταυτότητα είναι μια φαντασική κοινότητα που συγκροτείται μέσα από τρεις έννοιες βάσει του Ernest Renan: τις μνήμες από το παρελθόν, την επιθυμία κοινού βίου και την διαιώνιση της κληρονομιάς. [...] Οι άνθρωποι δεν είναι μόνο πολίτες ενός έθνους κατά νόμο, αλλά συμμετέχουν στην ιδέα του έθνους όπως αναπαρίσταται στην εθνική κουλτούρα. Το έθνος είναι μια συμβολική κοινότητα, κι αυτό εξηγεί τη δύναμή του να δημιουργεί μια αίσθηση ταυτότητας, πίστης και υποταγής.»

Hall 2002:427

Σε αυτές τις τρεις έννοιες, η Ahmed προσθέτει και την ανάγκη της χωρικής οριοθέτησης αυτής της φαντασικής κοινότητας η οποία, στην περίπτωση της πολυπολιτισμικότητας, εξυπηρετεί την ιεράρχηση του ποιος μπορεί να «συμπεριληφθεί» κοινωνικά, πολιτισμικά και χωρικά σε αυτή την κοινότητα. Για την Ahmed (2000), το αίσθημα του χωρικού ανήκειν ικανοποιεί την φαντασική συνοχή του έθνους και η εγγύτητα με τον Ξένο γίνεται προϋπόθεση της συνοχής, τόσο στην περίπτωση που ο Ξένος είναι απειλή (monoculturalism) όσο και στην περίπτωση που είναι ευπρόσδεκτος (multiculturalism). Έτσι, ο σχηματισμός του έθνους περιλαμβάνει τον χώρο μέσω των συνόρων, τις αφηγήσεις για την μοναδικότητα του τοπίου εντός των συνόρων και της παραγωγής της «εσωτερικότητας», με την έννοια των χωρικών συμβόλων. Ο χώρος, ως αποκλειστικά γεωγραφικός, εξυπηρετεί την οριοθέτηση και αναπαραγωγή του έθνους. Όταν όμως γίνεται αντιληπτός ως μη στατικός, δυναμικός και άμεσα συνδεδεμένος με τις κοινωνικές αλλαγές, τους αγώνες και τις διαπραγματεύσεις, αποκτά κεντρικό ρόλο στην ανακατασκευή (ή και αποδόμηση) της ιδέας του έθνους και του ποιος «ανήκει» σε αυτό (Massey 2005). Όπως αναφέρει η Anthias (2015, 2020), το να «ανήκεις» στην πραγματικότητα σχετίζεται με τον τόπο/τοποθεσία τόσο με τη γεωγραφική έννοια όσο και με τις συμβολικές αναπαραστάσεις γύρω από αυτόν και μπορεί να περιλαμβάνει την προσκόλληση σε έναν τόπο ή μια κοινότητα, τις αξιώσεις για αυτόν τον τόπο, τον τρόπο που αποδίδεται αυτός ο τόπος από τα εκάστοτε υποκείμενα αλλά και την συμμετοχή μέσω της εκπλήρωσης των κριτηρίων ένταξης, ως ένας τρόπος συναίνεσης στο κυρίαρχο κοινωνικό σύστημα.

Παρατηρούμε, λοιπόν, την διαφοροποίηση του πολιτικού ανήκειν (*politics of belonging*) με το να αισθάνεται κανείς ότι ανήκει (*sense of belonging*). Η πρώτη περίπτωση αφορά πολιτικές που εφαρμόζονται μέσω της ταξινόμησης και του φιλτραρίσματος των μειοψηφικών ομάδων με στόχο την κοινωνική-πολιτισμική κυριαρχία και την αποφυγή άμεσων συγκρούσεων, κρατώντας τις μειονοτικές ομάδες «στη θέση» τους (εντός, εκτός και στα όρια). Αντίθετα, το αίσθημα του ανήκειν, με την έννοια του να αισθάνεται

το υποκείμενο Σπίτι του, διαπερνάται από την πολυπλοκότητα των διαπραγματεύσεων ταυτότητας και των κοινωνικών σχέσεων όπως αυτές εξελίσσονται στον χώρο και στον χρόνο. Για τον Antonsich (2010: 645), το «ανήκειν» θα πρέπει να αναλύεται σε δύο επίπεδα. Πρώτον, ως το προσωπικό, οικείο συναίσθημα ότι είσαι στο Σπίτι σου (ανήκει στον τόπο). Πιο συγκεκριμένα, πληθώρα μελετών έχει επικεντρωθεί στη «συναισθηματικότητα» του ανήκειν, στη βάση της εννοιολόγησης του «ανήκειν» από την Probyn (1996) ως «η λαχτάρα του να είσαι», ενσωματώνοντας την επιθυμία για προσκολλήσεις, μέσω κοινωνικών, οικογενειακών, συναισθηματικών δεσμών με άλλους αλλά και την θέση στον κοινωνικό ιστό (Askins 2016). Ιδιαίτερα οι γεωγράφοι έχουν τονίσει τη συναισθηματική και ενσώματη αίσθηση του να είσαι «στη θέση» και «ασφαλής» πέρα από τις σταθερές έννοιες του αποκλεισμού και της συμπερίληψης, τονίζοντας τη σχέση των επιθυμιών και των πρακτικών που ενσωματώνουν το γίνεσθαι και το «γίνεσθαι προς το να ανήκειν» (Hall 2013:246). Σε αυτό το πλαίσιο, οι Wood και Waite υποστηρίζουν ότι «το ανήκειν είναι μια δυναμική συναισθηματική προσκόλληση που συνδέει τους ανθρώπους με τον υλικό και τον κοινωνικό κόσμο που κατοικούν και βιώνουν» (2011:201). Δεύτερον, ως μια πηγή λόγου που κατασκευάζει, διεκδικεί, δικαιολογεί ή αντιστέκεται σε μορφές χωροκοινωνικής ένταξης ή αποκλεισμού (πολιτικές) (Antonsich 2010: 644). Η Yuval-Davis (2006) συνοψίζει τα αναλυτικά πεδία του ανήκειν σε τρία επίπεδα:

- Το πρώτο αφορά την θέση στον κοινωνικό ιστό (φύλο, εθνικότητα, τάξη, ηλικία) η οποία είναι μεταβλητή στον χρόνο, πολυδιάστατη και διαθεματική. Η ανάλυση της θέσης των υποκειμένων έχει βαρύτητα γιατί προσδίδει το πλαίσιο στο οποίο οι κυρίαρχες κατηγοριοποιήσεις τοποθετούν το υποκείμενο. Από την σκοπιά της κριτικής σκέψης πρέπει να αναλύεται προσεκτικά γιατί ελλοχεύει ο κίνδυνος απλοποίησης της κατάστασης και η υποχώρηση στην αναπαραγωγή ουσιοποίησης της ταυτότητας.
- Το δεύτερο επίπεδο αφορά την ταυτότητα και τις συναισθηματικές συνδέσεις, όπως έχει αναφερθεί και παραπάνω, δηλαδή τις ιστορίες και τις αφηγήσεις για τον εαυτό (ατομικό και συλλογικό) που αντικατοπτρίζουν συναισθηματικές επενδύσεις και επιθυμίες σύνδεσης. Μεθοδολογικά, η εθνογραφία και οι βιογραφικές συνεντεύξεις προσφέρονται για την ανάδειξη αυτών των αφηγήσεων και είναι μέθοδοι που χρησιμοποιούνται κατεξοχήν σε αυτή την διατριβή, όπως θα δούμε και στην συνέχεια.
- Τέλος, το τρίτο επίπεδο αφορά τα ηθικά και πολιτικά συστήματα αξιών βάση των οποίων τα υποκείμενα κρίνουν και τοποθετούν αναλόγως το προσωπικό τους «ανήκειν» και το «ανήκειν» των άλλων - εν προκειμένω εκείνων που βρίσκονται στο νέο τόπο εγκατάστασης - και, με βάση την κοινωνική ψυχολογία, αξιολογούν τους εαυτούς τους και αναπτύσσουν (συνειδητές ή ασυνειδητές) στρατηγικές ζωής.

Ο αναστοχασμός σχετικά με το περιεχόμενο της πολυπολιτισμικότητας, της ένταξης και γενικά της συμπερίληψης μειοψηφικών πολιτισμικών ομάδων και του ανήκειν, αναδεικνύει την νέα πραγματικότητα γύρω από την διαχείριση της μετανάστευσης και τις ενταξιακές πολιτικές. Σύμφωνα με τον Hall (2002), ο πολυπολιτισμός δεν πρέπει να περιορίζεται στην αναγνώριση και την συμπερίληψη διαφορετικών πολιτισμών, αλλά θα πρέπει επίσης να περιλαμβάνει μια κριτική ανάλυση των σχέσεων εξουσίας και των κοινωνικών ιεραρχιών. Για τον Hall, η πολιτισμική ταυτότητα είναι θέμα «ταύτισης» και όχι «ουσίας» απορρίπτοντας την ιδέα ότι η πολιτισμική ταυτότητα καθορίζεται από σταθερά και εγγενή χαρακτηριστικά όπως η φυλή, η εθνικότητα ή η θρησκεία. Επιπλέον, η κατασκευή και διαπραγμάτευση ταυτοτήτων δεν αφορούν μόνο το «ποιος είμαι» εντός ενός ευρύτερου συνόλου αλλά είναι άμεσα συνυφασμένες με το «που είμαι» αναδεικνύοντας την σημασία του χώρου που μεταβάλλει και μεταβάλλεται δυναμικά (Netto 2011). Αυτό σημαίνει ότι τα άτομα και οι κοινότητες έχουν εξουσία στη διαμόρφωση της πολιτισμικής τους ταυτότητας, ότι μπορούν να διαπραγματευτούν και να επαναπροσδιορίσουν τις πολιτισμικές τους σχέσεις ως απάντηση στα συνεχώς μεταβαλλόμενα κοινωνικά, πολιτικά και οικονομικά πλαίσια και ότι εν τέλει η πολιτισμική ταυτότητα κατασκευάζεται μέσω κοινωνικών πρακτικών και λόγων που συνεχώς αλλάζουν και αμφισβητούνται στον χώρο. Έτσι, η παραγωγή υποκειμενικότητας που συμπεριλαμβάνονται αλλά δεν ανήκουν θεωρείται ως στρατηγική του έθνους-κράτους και στη βάση αυτής στηρίζεται και η παρούσα διατριβή. Η οπτική αυτή δίνει τα εργαλεία για την κατανόηση των μηχανισμών αποκλεισμού και διευκολύνει την κριτική προσέγγιση των προγραμμάτων ένταξης, τα οποία σχεδόν πάντα θεωρούνται αναμφισβήτητα καλοπροαίρετα, αλλά λειτουργούν και ως μηχανισμοί ιεράρχησης και ελέγχου. Αυτό που προσπαθεί να αποτυπώσει αυτή η διατριβή είναι ένα θεωρητικό πλαίσιο ικανό να επεξεργαστεί πρώτον, τις μεταβαλλόμενες μεθόδους αυτής της ασάφειας και τα μυριάδες συστήματα διαφορικής ένταξης που διαμορφώνονται σε διάφορα επίπεδα (από το παγκόσμιο στο τοπικό και από το θεσμικό στις καθημερινές συναντήσεις), και δεύτερον, τις πρακτικές αντίστασης, αμφισβήτησης και συμβιβασμού, ορισμένες φορές, των μεταναστευτικών υποκειμένων.

Τα μεταναστευτικά υποκείμενα, προκειμένου να αντιμετωπίσουν, προσαρμοστούν, αντισταθούν, παρακάμψουν ή και να εκμεταλλευτούν τους μηχανισμούς ακινητοποίησης και ελέγχου, παρεμβαίνουν με τις πράξεις τους στις καθιερωμένες πρακτικές εκτοπισμού, τις ανατρέπουν και τις αναμορφώνουν, ακόμη και στην περίπτωση που αυτές οι πρακτικές έχουν αρνητικό αντίκτυπο στην ζωή τους (πχ. στέρηση οικονομικών βοηθημάτων ή καθυστερήσεις στις διαδικασίες ασύλου) (Tsianos και Karakayali 2010, Mezzadra και Neilson 2013, Hess και Kasparek 2017). Ωστόσο, το αναπάντεχο της μετανάστευσης, της επιθυμίας και των προσδοκιών, φανερώνει τροχιές υποκειμένων που αποφασίζουν να εγκατασταθούν στους ενδιάμεσους τόπους των μετακινήσεων αναπτύσσοντας **πρακτικές** και **στρατηγικές** του ανήκειν και του αισθήματος *Σπιτιού*, ύστερα ή και ταυτόχρονα με τις πρακτικές κινητικότητας. Σε πρώτο επίπεδο

αναδύεται μια μορφή ενεργοποίησης που επιτρέπει την κινητικότητα ως μέσο και πόρο (Wyss 2019). Ωστόσο, αυτή η ενεργοποίηση φαίνεται επιβαρυνμένη, αφού προέρχεται από μία μίξη επιλογής και εξαναγκασμού που συνδυάζει την ευκαιρία και τον περιορισμό (Dunn and Cons 2014, Papatzani et al. 2022) καθιστώντας την κινητικότητα και το αίσθημα του ανήκειν από φαινομενικά διαφορετικές διαδικασίες σε βαθιά αλληλένδετες.

Σε αυτή την διαδικασία, η επιθυμία και τελικά οι πράξεις του υποκειμένου έρχονται σε σύγκρουση με τις κυρίαρχες στρατηγικές που το τοποθετούν στο περιθώριο. Έτσι, όταν τα υποκείμενα πράττουν ενάντια στο κυρίαρχο σύστημα φαίνεται ότι πράττουν «κακώς», αλλά αυτό που στην ουσία συμβαίνει είναι ότι τα υποκείμενα, καθοδηγούμενα από την επιθυμία τους, δεν μπορούν να κάνουν αλλιώς. Αυτό που για τον κυρίαρχο λόγο συνιστά «κακώς πράττειν», συνιστά το «μη πράττειν αλλιώς» για τα υποκείμενα της μετανάστευσης. Δεν μπορούν δηλαδή να πράξουν διαφορετικά, δεν μπορούν να υποχωρήσουν στην επιθυμία τους και έτσι αναλαμβάνουν την ευθύνη αυτής της επιθυμίας μέσω των πράξεών τους. Συνεπώς, οι πρακτικές που ακολουθούν τα υποκείμενα προκειμένου να αντισταθούν στον εκτοπισμό και την περιθωριοποίηση, εμπεριέχουν το σύνολο των πολύπλοκων σχέσεων και διαδρομών τους, ενώ κάθε προσπάθεια ανάδειξης και εμφάνισης αυτών των πρακτικών προσδίδει μία πιο διευρυμένη αντίληψη της «ένταξης» (Συρρή 2020). Η διατριβή εστιάζει σε αυτές ακριβώς τις περιπτώσεις, όπου τα υποκείμενα επιθυμούν να μείνουν γιατί εμφανίστηκε, κυρίως μέσω κοινωνικών σχέσεων, η ευκαιρία εκπλήρωσης προσδοκιών και ανάπτυξης πρακτικών εγκατάστασης.

Ιδίως στο πλαίσιο του ελληνικού καθεστώτος μετανάστευσης του παρατεταμένου εκτοπισμού και της κατηγοριοποίησης των μεταναστευτικών υποκειμένων, η εγκατάσταση διαπερνάται πρώτα και κύρια από τους τρόπους κοινωνικοποίησης και τις σχέσεις των υποκειμένων. Όπως αναφέρει και η Φρουζάν, μια εκ των πληροφορητριών μου που έφτασε στην Ελλάδα το 2015 για να συναντήσει τον σύζυγό της: «Γιατί θέλουν όλοι να φύγουν στην Γερμανία; Μια χαρά είναι εδώ!». Οι Wessedorf and Phillimore (2019) αναφέρουν τρεις μορφές κοινωνικοποίησης και σχέσεων που διαμορφώνουν την διαδικασία εγκατάστασης των νεοαφιχθέντων. Η πρώτη μορφή αφορά σύντομες και συχνά απρόσωπες συναντήσεις, συνήθως με άτομα της ίδιας καταγωγής ή εργαζόμενους και εργαζόμενες σε δομές και υπηρεσίες που μπορούν να προσφέρουν χρήσιμες πληροφορίες (εύρεση προσωρινής κατοικίας, την πρόσβαση σε υπηρεσίες φροντίδας, τις διαδικασίες ασύλου, κλπ.). Αυτές οι τυχαίες και σύντομες συναντήσεις δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ως δίκτυα και ούτε μπορεί να θεωρηθούν πως συμβάλλουν καθοριστικά στο αίσθημα του ανήκειν (Antonsich 2010), παρόλα αυτά είναι σημαντικές γιατί είναι ένας πρώτος σταθμός στην διαδικασία εγκατάστασης. Η δεύτερη μορφή περιλαμβάνει τις σχέσεις φιλίας στις οποίες αναπτύσσεται ένα αίσθημα εμπιστοσύνης και οικειότητας και είναι εκείνες που συμβάλλουν περισσότερο στην απόφαση

εγκατάστασης δημιουργώντας συνδέσμους. Τέλος, ενδιάμεσα των απρόσωπων συναντήσεων και των φιλικών σχέσεων, βρίσκονται οι συστηματικές κοινωνικές σχέσεις, η οποίες αναπτύσσονται συχνά σε χώρους δουλειάς, έχουν μια σχετική περιοδικότητα αλλά δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ως φιλίες. Έτσι, το κοινωνικό κεφάλαιο που προκύπτει από όλους αυτούς τους δεσμούς εμπεριέχει ταυτόχρονα τη δημιουργία δεσμών μεταξύ ανθρώπων με παρόμοιο πολιτισμικό υπόβαθρο, προωθώντας την διαφορετικότητα, αλλά και μεταξύ ανθρώπων που φαινομενικά διαφέρουν, προωθώντας την αλληλεγγύη (Putman 2007, Rodriguez-Garcia 2010).

3.1. Διαστάσεις της Πολιτειότητας

Προκειμένου, λοιπόν, η ένταξη να πάψει να είναι κενή περιεχομένου θα πρέπει να διαφοροποιήσουμε τις διαδικασίες ένταξης από τις πρακτικές εξουσίας και ελέγχου των μεταναστευτικών υποκειμένων από τα εκάστοτε έθνη-κράτη και να τις προσεγγίσουμε ως μια διαδικασία κατά την οποία τα ίδια τα υποκείμενα αμφισβητούν το κυρίαρχο σύστημα και λόγο, διεκδικούν ορατότητα εντός ενός κοινωνικού συνόλου και αναζητούν το προσωπικό αίσθημα του ανήκειν μέσα από μικρές και μεγάλες πρακτικές στην καθημερινότητα. Με βάση αυτή τη συλλογιστική μπορούμε να πούμε πώς εάν το τελικό στάδιο της ένταξης, έτσι όπως ορίζεται στα δυτικά κοινωνικά μοντέλα, είναι η «εκπαίδευση» του υποκειμένου στις εκάστοτε εθνικές αξίες με τελικό στόχο την απόκτηση ίσων δικαιωμάτων και υποχρεώσεων με τους πολίτες του τόπου άφιξης (ιθαγένεια), τότε ίσως ο νέος τρόπος κατανόησης της «ένταξης» να αφορά την ενσώματη και κοινωνική εμπειρία του ίδιου του υποκειμένου στο νέο τόπο, τις πράξεις πολιτειότητας που υπερβαίνουν την εθνική ταυτότητα και τα αποτελέσματα αυτών στον χώρο και στον χρόνο (Isin and Wood 1999, Blunt and Dowling 2006). Σε αυτό το πλαίσιο, το ερώτημα δεν είναι το «ποιός είναι πολίτης» με την έννοια της ιθαγένειας ως ένα σύστημα δικαιωμάτων και υποχρεώσεων προς το έθνος-κράτος, αλλά «τί κάνει τους πολίτες».

Η σχέση μεταξύ της ιθαγένειας και του κράτους παραμένει μεγάλο ζήτημα, ακόμη και όταν αναγνωρίζεται ότι η ιθαγένεια αποτελεί μόνο ένα από τα πολλά στρώματα της πολιτειότητας. Στην πραγματικότητα, τα όρια μεταξύ της εθνικής κοινότητας και του συνόλου των ανθρώπων που ζουν, πράττουν και ομιλούν εντός μιας συγκεκριμένης επικράτειας (κράτος) δεν επικαλύπτονται πλήρως και συνεπώς αποκαλύπτεται ο μη αποκλειστικός χαρακτήρας της δημοκρατικής και κοινοτικής θεωρίας της ιθαγένειας. Για τον Isin (2007) η ιθαγένεια δεν συνεπάγεται απαραίτητα την επίσημη συμμετοχή σε ένα έθνος-κράτος (αν και αυτό είναι ξεκάθαρα μια μορφή ιθαγένειας), αλλά μάλλον μια θέση συμπερίληψης σε οποιοδήποτε μέτρο πολιτικής κοινότητας. Η κριτική σκέψη, λοιπόν, αντί να αγνοεί τις διαφορές μεταξύ

των πολιτών, που θα οδηγούσαν σε αφομοίωση ή αποκλεισμό, προτείνει τρόπους με τους οποίους αυτές οι διαφορές μπορούν να αναγνωριστούν και να βρουν ανταπόκριση, παράλληλα με τους τρόπους που το κράτος ανταποκρίνεται στις διαφορετικές κοινωνικές ανάγκες των πολιτών του (Dadusc et al. 2019). Το κράτος, συνήθως, αποτρέπει τα υποκείμενα από το δράσουν μέσω του ελέγχου, της καταστολής και του εκτοπισμού, συνεπώς η μόνη επιλογή για αυτά είναι να δράσουν μέσω του ελέγχου των πράξεών τους (Kandyliis 2017). Υπό αυτή την έννοια, τα πολιτικά υποκείμενα που είναι «μη εξουσιοδοτημένα αλλά αναγνωρισμένα» (Sassen 2006:294) δεν υπόκεινται μόνο στον αποκλεισμό αλλά γίνονται βασικοί παράγοντες στην αναμόρφωση, την αμφισβήτηση και τον επαναπροσδιορισμό των συνόρων της ιθαγένειας αμφισβητώντας την φυλετική κατασκευή του έθνους-κράτους μέσω της πληθώρας πολιτικών πρακτικών - *πράξεις πολιτειότητας*.

Όπως αναφέρει ο Isin (2002:275–76), το πολιτικό υποκείμενο εμπλέκεται σε στρατηγικές της ιδιότητας του πολίτη ως ετερότητα. Όταν κοινωνικές ομάδες καταφέρνουν να δουν τα δικά τους χαρακτηριστικά ως κυρίαρχα, η ιδιότητα του πολίτη διαμορφώνεται ως έκφραση και ενσάρκωση αυτών των χαρακτηριστικών έναντι άλλων που δεν διαθέτουν. Την στιγμή όμως που η φυσικότητα των κυρίαρχων ιδεών αμφισβητείται και η τυχαιότητα τους αποκαλύπτεται, γεννάται μια διαφορετική μορφή της ιδιότητας του πολίτη. Στην ιστορία αυτές οι ενέργειες έχουν επαναπροσδιορίσει τους τρόπους πολιτικοποίησης αναπτύσσοντας συμβολικές, κοινωνικές, πολιτιστικές και οικονομικές πρακτικές που επιτρέπουν τον επαναπροσδιορισμό του πολιτικού με νέους όρους, παίρνοντας διαφορετικές θέσεις στο κοινωνικό χώρο. Οι πράξεις πολιτειότητας λοιπόν είναι *στιγμές* όπου, ανεξάρτητα με το νομικό καθεστώς ή το εάν τα υποκείμενα νιώθουν πολίτες μιας χώρας, διεκδικούν το *δικαίωμά τους να έχουν δικαιώματα* (Isin and Nielsen 2008).

Οι ρήξεις στο κυρίαρχο αποτελούν την πράξη η οποία, εκτός από το να φέρνει τα υποκείμενα στο προσκήνιο, δημιουργεί τον ίδιο τον χώρο/σκηνή εμφάνισης των υποκειμένων και τα υποκείμενα γίνονται πολίτες όταν δρουν ως τέτοιοι, πράγμα που συμβαίνει μέσα στους *χώρους της δημόσιας εμφάνισης* τους (Arendt 1958). Εδώ, ο χώρος νοείται και κυριολεκτικά, ως το προϋπάρχον δομημένο περιβάλλον στο οποίο εμφανίζεται το εκάστοτε υποκείμενο και το οποίο μεταβάλλεται μέσα από την πράξη και την ομιλία, αλλά και μεταφορικά ως το πεδίο εμφάνισης και αποκάλυψης (γέννησης) του πράττοντος και ομιλούντος υποκειμένου. Η Arendt υποστηρίζει ότι μέσα σε αυτόν τον χώρο, τα άτομα συμμετέχουν σε ουσιαστικό διάλογο και πολιτική δράση, υπερβαίνοντας την απλή εκπλήρωση βιολογικών αναγκών ή τη δημιουργία απτών τεχνουργημάτων. Ο χώρος της δημόσιας εμφάνισης αντιπροσωπεύει την αρένα στην οποία οι πολίτες συγκεντρώνονται ως ίσοι για να συζητήσουν, να ασκήσουν την ικανότητά τους για συλλογική λήψη αποφάσεων και να καλλιεργήσουν μια κοινή αίσθηση ταυτότητας και ευθύνης. Χρησιμεύει ως

ζωτικός τόπος για την εκδήλωση της ανθρώπινης ελευθερίας και δράσης, τονίζοντας τον κρίσιμο ρόλο της πολιτικής εμπλοκής στη διαμόρφωση της ανθρώπινης κατάστασης και στη διατήρηση της ζωτικότητας των δημοκρατικών κοινωνιών. Η Judith Butler (2017), διαπιστώνει ότι ένα στάδιο πριν την εμφάνιση και την συγκρότηση μιας ομιλούμενης ομάδας, υπάρχουν σώματα, συγκεντρωμένα, εκούσια ή ακούσια, που ομιλούν με τρόπο διαφορετικό. Αυτή η συνάθροιση μπορεί να επιβεβαιώνει την ύπαρξή της μέσα από «τον λόγο ή τη σιωπή, τη δράση ή τη σταθερή αδράνεια, τις χειρονομίες, τη συγκέντρωση ως ομάδα σωμάτων στον δημόσιο χώρο, οργανωμένο από τις υποδομές - ορατές, ηχηρές, απτές, εκτεθειμένες με τρόπους εκούσιους όσο και ακούσιους, αλληλεξαρτώμενες σε μορφές οργανωμένες ή αυθόρμητες.» (Butler 2017:189). Η εμφάνιση, λοιπόν, μπορεί να νοηματοδοτηθεί και πέραν της οργανωμένης συλλογικής πράξης και ομιλίας, μέσα από την αυθόρμητη συνύπαρξη σωμάτων που διεκδικούν με διαφορετικούς τρόπους την ορατότητά τους.

Ένας άλλος λόγος για να σκεφτόμαστε χωρικά τις πράξεις πολιτειότητας είναι ότι ο χώρος εμφανίζεται συχνά ως μέσο ελέγχου και κυριαρχίας και ως το κατεξοχήν εργαλείο περιορισμού που διαπερνά όλες τις κλίμακες, από το σπίτι μέχρι την πόλη και την χώρα (Dikeς 2012). Το σπίτι γίνεται ένας χώρος που δεν είναι ούτε ιδιωτικός ούτε δημόσιος, αλλά συγκροτείται στις τομές μεταξύ του οικιακού και του πολιτικού κόσμου (Massey 2013, Blunt and Dowling 2006) και αποτελεί έναν χωρικό και πολιτικό τρόπο διακυβέρνησης του πληθυσμού και κατ' επέκταση έναν χώρο διεκδικήσεων και αντιστάσεων. Αντίστοιχα, η πόλη δεν είναι αποκλειστικά ένα πεδίο όπου εμφανίζονται και ανταγωνίζονται δυαδικές σχέσεις (άντρες-γυναίκες, ντόπιοι-ξένοι) αλλά είναι και ένα πλέγμα κοινωνικών σχέσεων που προκύπτουν μέσα σε ένα σύνολο λόγου, πρακτικών και θεσμών. Το δικαίωμα στην πόλη, λοιπόν, δεν αφορά μόνο το αίτημα για ίσα δικαιώματα αλλά επεκτείνεται και στην εκπλήρωση προσδοκιών για το μέλλον ανεξάρτητα από την ιθαγένεια, υποδηλώνοντας τη δυνατότητα του να αρνηθεί κανείς να μείνει στάσιμος εντός ορισμένων και υπολογισμένων χώρων και αντί αυτού να υπάρξει ολοκληρωτικά μέσω της δημιουργίας εναλλακτικών κοινωνικοχωρικών σχέσεων και νέων τρόπων συνύπαρξης (Dadusc et al. 2019). Για τον Lefebvre, το δικαίωμα στην πόλη εκφράζεται μέσα από το δικαίωμα στην πληροφόρηση, την κουλτούρα, την ταυτότητα, την αυτοδιαχείριση και την ελεύθερη έκφραση της διαφορετικότητας, δικαιώματα που σχηματίζουν την νέα ιδιότητα του πολίτη που είναι πέραν ενός εθνικού και χωρικού πλαισίου.

Για την Arendt (1958), τα στοιχεία που αποκαλύπτουν το υποκείμενο (το κάνουν ορατό) είναι η πράξη και η ομιλία οι οποίες εκτυλίσσονται ανάμεσα σε ανθρώπους δημιουργώντας ένα *αόρατο διάμεσο* που τους συσχετίζει και τους συνενώνει. Αυτό το διάμεσο είναι ο ιστός των ανθρώπινων σχέσεων (Arendt 1958:241-242). Συνεπώς, η ζωή του πολίτη επηρεάζεται από το κοινωνικό και πολιτισμικό υπόβαθρο και τις υλικές συνθήκες (Hall and Williamson 1999) και η πολιτειότητα ως βίωμα αποδίδεται ενσώματα μέσα

από διαπραγματεύσεις δικαιωμάτων, ευθυνών, ταυτοτήτων και ανήκει μέσω της αλληλεπίδρασης με άλλους ανθρώπους στην καθημερινή ζωή (Lister 2007). Στην σύγχρονη βιβλιογραφία (Kallio et al., 2020), εντοπίζονται τέσσερις διαστάσεις της βιωμένης πολιτειότητας. Πρώτον, η *χωρική διάσταση* (Desforgues et al., 2005) αναφέρεται στη μεταφορά της πολιτειότητας πέραν των εθνικών συνόρων με επίκεντρο το τοπικό, ως ένα νέο πεδίο διακυβέρνησης προς τα κάτω, και το υπερεθνικό, ως μια ευρύτερη πολιτική συμμαχία προς τα πάνω. Ο Isin (2002), υποστηρίζει ότι ο χώρος αποτελεί στρατηγικό πεδίο για τη διαμόρφωση της πολιτειότητας και των πολιτικών συμμαχιών, καθώς «[...] ο χώρος δεν είναι ποτέ απλώς ένα παθητικό υπόβαθρο. Είναι μια θεμελιώδης στρατηγική με την οποία συγκροτούνται ομάδες, έθνη, κοινωνίες, ομοσπονδίες, αυτοκρατορίες και βασιλεια στον πραγματικό κόσμο και, μέσω αυτού του συστήματος, δομούνται οι κυρίαρχες πραγματικότητες» (2002:49). Δεύτερον, η *δι-υποκειμενική διάσταση* (Staeheli 2011) που αναφέρεται στην πολιτειότητα ως κατάσταση και ως ένα πλέγμα κοινωνικών σχέσεων που διαμορφώνουν την ιδιότητα του πολίτη εντός, εκτός και ανάμεσα στα φυσικά και μεταφορικά σύνορα. Τρίτον, η *συμπεριφορική διάσταση* που αναδεικνύει τις στιγμές όπου οι άνθρωποι «πολιτειαποιούνται» μέσα από τις πράξεις τους, ανεξαρτήτως της θέσης τους και του περιεχομένου της ιδιότητας τους. Εδώ, γίνεται αντιληπτό ότι η πολιτεία αποκαλύπτει την αυθαιρεσία των συστημάτων και κανόνων που κυριαρχούν στην κοινωνία. Τέλος, η *αίσθηση* αναφέρεται στις *γεωγραφίες της ευθύνης* (Massey 2004, Askins 2016), όπου το συναίσθημα, το νοιάξιμο και η φροντίδα λειτουργούν ως κινητήριες δυνάμεις για πράξεις πολιτειότητας. Ένα παράδειγμα εδώ είναι η φροντίδα εντός της οικογένειας, όπου η έννοια της μητρότητας διαδίδεται και επεκτείνεται μέσω συναισθηματικών πράξεων. Συνολικά, αυτές οι διαστάσεις αναδεικνύουν την πολυπλοκότητα της βιωμένης πολιτειότητας και τη σύνδεσή της με τον χώρο, τις κοινωνικές σχέσεις, τη συμπεριφορά και τα συναισθήματα (Kallio et al., 2020).

Για την μελέτη της πολιτειότητας είναι αναπόφευκτο να μελετηθεί το εννοιολογικό πλαίσιο του δικαιώματος και της υποχρέωσης στο εκάστοτε θεσμικό πλαίσιο, δηλαδή με το πώς ένα έθνος κράτος φαντάζεται το πολιτικό του σώμα (Isin and Turner 2007). Σε αυτό το πλαίσιο, διαφοροποιούνται όχι μόνο τα υποκείμενα αλλά και το τι θεωρείται δικαίωμα και τι όχι, τι δημόσιο και τι ιδιωτικό. Στην βιβλιογραφία αναγνωρίζονται δύο βασικές πτυχές της ιθαγένειας. Πρώτον, η ιθαγένεια που υπάρχει στα χαρτιά είναι μια έκφραση αδρανών ή παθητικών δικαιωμάτων (και ευθυνών), τα οποία δημιουργούνται μόνο όταν εκτελούνται. Δεν είναι μόνο ότι τα δικαιώματα που έχουν κερδηθεί μέσω κοινωνικών αγώνων (όπως η ελευθερία του λόγου ή η κοινωνική ασφάλιση) θα εξαφανίζονταν εάν δεν εκτελούνταν, αλλά και ότι τέτοιοι αγώνες απαιτούν δικαιώματα που μπορεί να μην υπάρχουν (για παράδειγμα, σεξουαλικά δικαιώματα, τα δικαιώματα των ζώων ή τα οικολογικά δικαιώματα). Δεύτερον, δεδομένου ότι η ιθαγένεια δημιουργείται μέσω της εκτέλεσής της, οι μη πολίτες μπορούν επίσης να έχουν την ιθαγένεια. Τα πολιτικά υποκείμενα - ατομικά ή συλλογικά - της ιθαγένειας δεν δίνονται εκ των προτέρων, αλλά δημιουργούνται επίσης

επιτελεστικά. Όσοι δεν έχουν το καθεστώς της ιθαγένειας, αλλά το αποκτούν διεκδικώντας το, συχνά διαπραγματεύονται πολλά δικαιώματα και ευθύνες. Αυτές οι δύο επιτελεστικές πτυχές της ιδιότητας του πολίτη αναγνωρίζονται ως οι εντάσεις ή τα κενά μεταξύ των διαφορετικών διαρθρώσεων της ιδιότητας του πολίτη στον δημόσιο λόγο (Isin 2019).

Στην Ελλάδα, η ιθαγένεια, με τον νομικό της προσδιορισμό, διέπεται από δύο βασικά συστατικά: την θρησκεία, ως πολιτισμική ταυτότητα που εξυπηρετεί τον ορισμό του έθνους και την εντοπιότητα, προσδίδοντας τον χωρικό του προσδιορισμό και την οριοθέτησή του. Στην ελληνική πολιτική ιστορία, η κατασκευή των όρων απόκτησης της ιθαγένειας και η νοηματοδότηση του ποιος είναι Έλληνας πολίτης είναι στενά συνδεδεμένη με την εντοπιότητα και το θρήσκευμα. Κατ' επέκταση και οι όροι διαμόρφωσης των μεταναστευτικών πολιτικών μέχρι και σήμερα προκύπτουν μέσα από τον πολυσήμαντο χαρακτήρα του ορθόδοξου γένους για το κράτος, της θρησκευτικής κοινότητας των επαναστατημένων ορθόδοξων που σταδιακά εθνικοποιείται και ετεροπροσδιορίζεται από τους μουσουλμάνους της Οθωμανική Αυτοκρατορίας (Χριστόπουλος 2019:45). Μια ιστορική αναδρομή στο ποιος θεωρείται Έλληνας πολίτης και στις κοινωνικοπολιτικές συγκυρίες που την δημιούργησαν θα ήταν πολύ ενδιαφέρουσα σε αυτό το σημείο, αλλά δεν αναλογεί στο περιεχόμενο αυτής της διατριβής¹¹. Παρόλα αυτά, επιχειρώ μια σύντομη αναφορά στον διάλογο για τις πιο πρόσφατες νομοθετικές ρυθμίσεις γύρω από την ελληνική ιθαγένεια για να περιγράψω το πλαίσιο της ιθαγένειας, ως ταυτοτικό χαρακτηριστικό των πολιτών του ελληνικού έθνους-κράτους, κατά την περίοδο διεξαγωγής της έρευνας.

Μέχρι και το 2010, το ζήτημα της ιθαγένειας δεν είχε τεθεί στην πολιτική ατζέντα της Ελλάδας καθώς αποτελούσε το κατεξοχήν «εθνικώς ευαίσθητο» ζήτημα το οποίο δεν προσφερόταν για δημόσια συζήτηση. Όπως αναφέρει ο Χριστόπουλος (2019), το γεγονός ότι για δεκαετίες ολόκληρες (ιδιαίτερα μετά τον εμφύλιο πόλεμο) το ζήτημα της ελληνικής πολιτεϊότητας ήταν κάτι σαν άβατο για την δημόσια σφαίρα και την πολιτική, πράγμα που δεν έγκειται σε αποπήματα ή παραλείψεις παρά αποτελούσε μια συνειδητή απόφαση *μη απόφασης*. Οι μη αποφάσεις έχουν κεντρικό ρόλο στην διαμόρφωση του έθνους-κράτους καθώς «είναι αυτές ακριβώς οι αποφάσεις που, σε τελευταία ανάλυση, συγκροτούν τον σκληρό πυρήνα των σχέσεων ηγεμονίας στις κοινωνίες.» (2019:225). Το ίδιο θα μπορούσαμε να πούμε ότι ισχύει και για τις *μη αποφάσεις* σχετικά με την ένταξη πολιτών τρίτων χωρών, οι οποίες δεν υπήρχαν στον πολιτικό και δημόσιο

¹¹βλ. Ενδεικτικά Χριστόπουλος (2019)

Triandafyllidou, A. (2015) Reform, Counter-Reform and the Politics of Citizenship: Local Voting Rights for Third Country Nationals in Greece. *Journal of International Migration & Integration* 16 (1): 43–60. doi:10.1007/s12134-014-0343-7.

Kalyvas, A. (2010) An Anomaly? Some Reflections on the Greek December 2008. *Constellations* 17 (2): 351–365. doi:10.1111/j.1467-8675.2010.00597.x.

διάλογο μέχρι και το 2013¹². Για πρώτη φορά λοιπόν, το 2010, νομοθετείται ο Ν.3838/2010 που αφορά ζητήματα απόκτησης ιθαγένειας και ένα χρόνο μετά, τον Δεκέμβρη του 2011, το ΣτΕ δημοσιοποιεί την απόφασή του σχετικά με αίτημα ακύρωσης που κατατέθηκε για μια σειρά διατάξεις. Σε αυτή, ο Χριστόπουλος εντοπίζει τέσσερα σημεία που την χαρακτηρίζουν (2019:258): α. η πρόσληψη του έθνους ως αυτοδύναμου νομικού γεγονότος, β. η αναγωγή του δικαίου του αίματος ως συνταγματική αρχή, γ. η εκτίμηση ότι η ελληνική ιθαγένεια μπορεί να δοθεί μόνο «εξατομικευμένα» και δ. το δικαίωμα συμμετοχής στις αυτοδιοικητικές εκλογές (πράγμα που προβλέπει ο νόμος) περιορίζεται μόνο στους πολίτες, εφόσον διακυβεύεται η δημόσια εξουσία. Αυτά τα σημεία αναδεικνύουν ολοφάνερα την σύνδεση του κράτους, με την έννοια των θεσμών, με το έθνος και την ταυτότητα των πολιτών.

Το 2015 και το 2017, η κυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ επαναφέρει το ζήτημα της ιθαγένειας (Ν.4332/2015) και θεσπίζει την Γενική Γραμματεία Ιθαγένειας, αναγνωρίζοντας την ανάγκη διευθέτησης του καθεστώτος ιθαγένειας της «δεύτερης» και της λεγόμενης «μιάμιση» γενιάς μεταναστών και μεταναστριών (αφορά τα άτομα που έχουν γεννηθεί σε άλλη χώρα, ακολούθησαν σε πολύ μικρή ηλικία τους γονείς τους στη μετανάστευση και πήγαν σε ελληνικά σχολεία). Ως μια πιο προοδευτική κυβέρνηση, παρά την συγκυβέρνηση δύο κομμάτων με διαφορετικές τοποθετήσεις στο φάσμα της αντίληψης για την εθνική συνοχή, ο νόμος του 2015 αναγνωρίζει το δικαίωμα απόκτησης ιθαγένειας για παιδιά που είτε οι γονείς τους μπορούσαν να αποδείξουν ότι έμεναν τουλάχιστον πέντε χρόνια πριν την γέννηση του παιδιού, είτε να έχει φοιτήσει εννέα χρόνια σε ελληνικό σχολείο, είτε να είναι απόφοιτος/η ΑΕΙ ή ΤΕΙ με απολυτήριο Λυκείου. Αυτή ήταν και η πρώτη ουσιαστικά ισχύουσα νομοθετική πράξη για την απόκτηση ελληνικής ιθαγένειας. Οι πιο πρόσφατες, επί κυβερνήσεως ΝΔ, είναι οι Ν.4735/2020 και Ν.4873/2021 που εισάγουν τρία στάδια στις διαδικασίες για την απόκτηση της ιθαγένειας: τις εξετάσεις για το Πιστοποιητικό Επάρκειας Γνώσεων για την Πολιτογράφηση (ΠΕΓΠ), την αίτηση πολιτογράφησης, το ελάχιστο επαρκές εισόδημα και την κατάργηση της προφορικής συνέντευξης. Φαίνεται λοιπόν ότι το δικαίωμα στην ιθαγένεια, είναι πολιτικό και συμβαδίζει με την αντίληψη του κυρίαρχου για τον ρόλο της εθνότητας στην ύπαρξη και στο ορισμό του κράτους, καθιστώντας την ιθαγένεια άλλη μία ταυτότητα που ουσιοποιεί το δικαίωμα να έχει κανείς δικαιώματα. Ο Χριστόπουλος, παραθέτοντας τον Μπαλιμπάρ σχετικά με τον ρόλο των θεσμών στον σχηματισμό ταυτοτήτων αναφέρει:

«Ο ρόλος των θεσμών συνιστάται ακριβώς στο να μειώνουν, χωρίς να απαλείφουν, την πολλαπλότητα, τη συνθετότητα και τη συγκρουσιακότητα των ταυτίσεων και των εντάξεων -

¹² Οι στρατηγικές ένταξης αναλύονται στο Κεφάλαιο 6, σελίδα 90.

εν ανάγκη εφαρμόζοντας προληπτική βία ή οργανωμένη αντι-βία, συμβολική και υλική (σωματική).»

Χριστόπουλος 2019: 44

3.2. Πρακτικές και διαδρομές στέγασης. Το Σπίτι ως πόρος και ως αίσθημα.

Το ταξίδι της μετανάστευσης εμπεριέχει τον αποχωρισμό από το σπίτι ως τόπου καταγωγής και ως αίσθημα του καθημερινού οικείου βιώματος. Αντίστοιχα, η θέση του να θεωρείται κανείς «ξένος» σε έναν τόπο ορίζεται ακριβώς από το γεγονός ότι εγκαταλείπει το σπίτι του. Η αφήγηση της εγκατάλειψης του σπιτιού παράγει πάρα πολλά σπίτια και κανένα Σπίτι ταυτόχρονα. Παράγει πάρα πολλά μέρη στα οποία οι αναμνήσεις συνδέονται μέσω της χάραξης ενός κατοικήσιμου χώρου, και επομένως κανένα μέρος όπου η μνήμη μπορεί να επιτρέψει στο παρελθόν να φτάσει στο παρόν. Για τους ανθρώπους εν κινήσει και τους εκτοπισμένους, το Σπίτι δεν είναι το μέρος που κατοικούν απαραίτητα αλλά ο τόπος που νιώθουν ότι έχουν μέλλον, που μπορούν να βρουν τον εαυτό τους σχεδόν αλλά όχι εντελώς στο Σπίτι τους (Ahmed 1999:331). Η κίνηση ανάμεσα στα σπίτια επιτρέπει στο Σπίτι να διαχωριστεί από τον ιδιαίτερο χώρο της ζωής εδώ, μέσω της δυνατότητας κάποιων αναμνήσεων και της αδυναμίας άλλων. Σε ένα τέτοιο αφηγηματικό ταξίδι, λοιπόν, ο χώρος που μοιάζει περισσότερο με το Σπίτι, που είναι πιο άνετος και οικείος, δεν είναι ο χώρος κατοικίας - *είμαι εδώ* - αλλά ο χώρος στον οποίο βρίσκεται κανείς σχεδόν, αλλά όχι εντελώς, στο σπίτι του, φανερώνοντας ποικίλους τρόπους ανοικοδόμησης του αισθήματος του ανήκειν σε αυτούς τους ενδιάμεσους χώρους. Το Σπίτι γίνεται η αδυναμία και ταυτόχρονα η αναγκαιότητα του μέλλοντος του υποκειμένου και όχι το παρελθόν που δεσμεύει το υποκείμενο σε ένα δεδομένο μέρος (Ahmed 2000:78). Τα υποκείμενα της μετανάστευσης, λοιπόν, δημιουργούν μία μορφή κοινότητας όπου μοιράζονται την εμπειρία του να μην βρίσκονται ακριβώς στο σπίτι και την ανάγκη δημιουργίας του Σπιτιού ως επιθυμία, ανάμνηση, αλλά και ενός τόπου του ανήκειν (Bauman 2001). Υπό αυτό το πρίσμα, η Ahmed διερωτάται *«πώς τα υποκείμενα επανα-κατοικούν τον χώρο»* και *«πώς ο χώρος επανα-καταλαμβάνει τα υποκείμενα»*;

Στην ελληνική βιβλιογραφία, είναι πολύ σημαντική η συνεισφορά της Ντίνας Βαΐου σχετικά με την έμφυλη σηματοδότηση του Σπιτιού και τις ανάλογες στρατηγικές ζωής. Στην πρόσφατη δουλειά της¹³ επεξεργάζεται μια προσέγγιση του χώρου και του Σπιτιού από την σκοπιά των έμφυλων ανισοτήτων, των γυναικών και της οικιακής εργασίας, αξιοποιώντας τις θεωρητικές επεξεργασίες της φεμινιστικής θεωρίας

¹³ Βαΐου, Ντ. (2021) Η Αθέατη Εργασία των Γυναικών στην Συγκρότηση της Πόλης. Όψεις της Αθήνας μετά την μεταπολίτευση. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια

και της θεωρίας ταυτοτήτων. Το σπίτι θεωρείται ως τόπος δουλειάς όπου το οικογενειακό νοιάξιμο και η φροντίδα αντικαθιστούν το κοινωνικό κράτος ως αποτέλεσμα του νεοφιλελευθερισμού, των συνεχόμενων οικονομικών υφέσεων και του κυρίαρχου διπόλου που ουσιοποιεί τα χαρακτηριστικά άνδρα-γυναίκα, τοποθετώντας την δεύτερη στο σπίτι, ταυτίζοντας τον ιδιωτικό χώρο του σπιτιού με τον τόπο εργασίας. Σε αυτή την πραγματικότητα, ο αστικός χώρος γίνεται αντιληπτός ως «ένα ιδιαίτερο σύνολο κοινωνικών σχέσεων που αντιδρούν σε μια συγκεκριμένη τοποθεσία» και οι οποίες με την σειρά τους διαμορφώνουν τον χώρο ως μη στατικό. Στο έργο της Βαΐου, οι γυναίκες μετανάστριες καταλαμβάνουν ειδική θέση στις επεξεργασίες των έμφυλων και χωρικών διαδικασιών τόσο στην πόλη όσο και σε μια πλειάδα χωρικών κλιμάκων. Η φεμινιστική σκέψη επηρεάζει την αντίληψη για την μετανάστευση αμφισβητώντας το υποκείμενο της μετανάστευσης ως κυρίαρχα αρσενικό το οποίο μεταναστεύει με την προοπτική καλύτερων ευκαιριών. Αντ' αυτού, εστιάζει στην διερεύνηση των πολλαπλών μορφών και λόγων μετακίνησης των μεταναστριών ως πεδία όπου αναδύονται και αποτυπώνονται οι έμφυλες διαδικασίες αμφισβητώντας τα κυρίαρχα δίπολα φύλου (άνδρας-γυναίκα) και εθνότητας (ντόπιου-ξένου). Συγκεκριμένα, η Βαΐου αναφέρει πώς η διαφοροποίηση των λόγων μετανάστευσης των γυναικών έγκειται στο ζήτημα του φύλου και σε προσωπικές αποφάσεις και προσδοκίες των υποκειμένων που σχετίζονται με την φροντίδα και τον ρόλο που τους αποδίδεται από το κυρίαρχο αφήγημα:

«[...] Κινούνται (μεταναστεύουν) ακολουθώντας τους άντρες της οικογένειας, αλλά και για να βρουν οι ίδιες δουλειά. Κινούνται (και) μόνες επιδιώκοντας να εξασφαλίσουν την επιβίωση της οικογένειάς τους, αλλά και την προσωπική τους επιβίωση και χειραφέτηση. Κινούνται για να ξεφύγουν τον πόλεμο ή την φτώχεια, αλλά συχνά και από έναν σύζυγο ή μια οικογένεια που τις κακοποιεί ή έναν περίγυρο που ένεται τη βία κατά των γυναικών.»

Βαΐου 2021:35

Σε αυτή την διατριβή, θα συναντήσουμε ανάλογα υποκείμενα που βιώνουν ενσώματα τα δίπολα της μετανάστευσης και του φύλου και που διαπραγματεύονται την υπόστασή τους και τις επιθυμίες τους σε νέους τόπους όντας γυναίκες. Θα συναντήσουμε υποκείμενα που μετανάστευσαν είτε για να φροντίσουν την οικογένειά τους είτε για να ξεφύγουν από καταπιεστικά περιβάλλοντα. Εκεί που θα εστιάσω όμως είναι στο πώς τα ίδια αίτια της μετακίνησης μπορούν να προκαλέσουν την απόφαση εγκατάστασης σε έναν νέο τόπο. Η Καμπίνα, μια από τις γυναίκες που συνομίλησα, μετανάστευσε την Ελλάδα μαζί με τον σύζυγό της, ακολουθώντας το μοτίβο της οικογενειακής φροντίδας κουβαλώντας ταυτόχρονα μαζί της την ενδοοικογενειακή κακοποίηση. Όπως χαρακτηριστικά μου ανέφερε, όταν ο σύζυγός της έφυγε παράτυπα για την Γερμανία εκείνη είδε μια ευκαιρία να ξεφύγει από εκείνον μέσω της εγκατάστασής στην Αθήνα. Η επιθυμία της εγκατάστασης με εκείνη της μετακίνησης, λοιπόν, θα μπορούσαν να είναι οι δύο όψεις του

ίδιου νομίσματος. Δηλαδή, οι λόγοι μετακίνησης για κάποιες γυναίκες μετανάστριες μπορεί να γίνουν οι λόγοι εγκατάστασης για κάποιες άλλες, οι οποίες αναπτύσσουν μηχανισμούς χειραφέτησης στον νέο τόπο και επαναπροσδιορισμού της θέσης τους μέσα από διαπραγματεύσεις των πολλαπλών τους ταυτοτήτων, όντας αντιμέτωπες με την κυρίαρχη πραγματικότητα της διαφορικότητας, του ελέγχου και της περιθωριοποίησης.

Η απόφαση εγκατάστασης (έστω και προσωρινής) φέρει ως συνέχεια τις διαδικασίες ένταξης, όπως αυτές νοούνται στα καθεστώτα ασύλου και μετανάστευσης, από την μία, και τις διαπραγματεύσεις του ανήκειν από τα ίδια τα υποκείμενα, από την άλλη, επαναφέροντας την κεντρική έννοια της διατριβής στο προσκήνιο. Όπως θα δούμε και στην συνέχεια, οι μεταναστευτικές πολιτικές προτεραιοποιούν την διασφάλιση στέγης για τους αιτούντες άσυλο και την τοποθετούν ως το πρώτο στάδιο στην διαδικασία ένταξής τους στον κοινωνικό ιστό, μέσω προγραμμάτων προσωρινής στέγασης όπως το ESTIA και το HELIOS που μελετώνται στην έρευνα πεδίου (Κεφάλαιο 6). Η προσωρινότητα της στέγασης όμως αποτυγχάνει, κυρίως γιατί δεν επιθυμεί, να δημιουργήσει ένα περιβάλλον όπου οι μετανάστες νιώθουν σπίτι τους. Αντ' αυτού δημιουργεί «ενδιάμεσους χώρους» φιλοξενίας (Dadusk et al. 2019) με αποτέλεσμα να εξακολουθεί να αποτελεί τον οργανωμένο εκτοπισμό και την διαφορική ένταξη. *Τι σημαίνει όμως η στέγαση για τα ίδια τα υποκείμενα και ποιες πρακτικές ακολουθούν κατά την εγκατάστασή τους;*

Για να απαντηθεί αυτό το ερώτημα, χρειάζεται μια πιο ανοιχτή κατανόηση του νόηματος της στέγασης ως Σπίτι. Η ιδέα των *στεγαστικών διαδρομών/περασμάτων (pathways) και πρακτικών*, όπως την επεξεργάζεται η Clapham (2002), προσφέρεται ως ένας τρόπος κατανόησης του πεδίου της στέγασης που φέρνει στο προσκήνιο την νοηματοδότηση του Σπιτιού από τα ίδια τα υποκείμενα και τις αλληλεπιδράσεις που διαμορφώνουν τις πρακτικές στέγασης, αλλά και ως ένας τρόπος να αναδειχθεί η δυναμική φύση της εμπειρίας της στέγασης και η διασύνδεσή της με άλλες πτυχές της καθημερινής ζωής και των διαπραγματεύσεων ταυτοτήτων και του ανήκειν. Η προσέγγιση αυτή αποτελεί έναν τρόπο κατανόησης της στέγασης και του Σπιτιού όχι ως ένα καθολικό νόημα για όλα τα υποκείμενα, αλλά ως μια διαδικασία που ακολουθεί μοτίβα αλληλεπίδρασης και διάδρασης που αφορούν το Σπίτι και την κατοικία μέσα στο χρόνο και τον χώρο. Σε αντίθεση με προσεγγίσεις που εστιάζουν στα φυσικά χαρακτηριστικά της κατοικίας (τιμές ακινήτων και ενοικίων, συνθήκες στέγασης, καταστάσεις κατοικιών, κλπ.) και στην ποσοτικοποίηση της στεγαστικής εμπειρίας (ποσοστά ιδιοκατοίκησης, κλπ.), η προσέγγιση της στέγασης μέσω της μελέτης των διαδρομών προσφέρεται για την αναζήτηση επιπλέον κοινωνικών νοημάτων και σχέσεων, όπως για παράδειγμα την σημασία της επαγγελματικής σταδιοδρομίας, των σχέσεων με την γειτονιά, την καταναλωτική συμπεριφορά και των συμβολισμών γύρω από το σπίτι, όπως για παράδειγμα το αίσθημα αυτοεκπλήρωσης ή κοινωνικής κινητικότητας (Clapham 2002, 2005). Οι στεγαστικές διαδρομές από την

μία χαρακτηρίζονται από τα δομικά χαρακτηριστικά των πόλεων και την κοινωνική γεωγραφία τους και από την άλλη συνιστούν ένα «συστατικό» της ταυτότητας των νοικοκυριών και των ατόμων ξεχωριστά. Είναι σημαντικό ότι μέσα από τις στεγαστικές διαδρομές χαρτογραφείται, επίσης, το συνεχώς μεταβαλλόμενο πλαίσιο των σχέσεων και των αλληλεπιδράσεων που βιώνει ένα άτομο με την πάροδο του χρόνου κατά την κατανάλωση κατοικίας. Από αυτή την άποψη, ο τομέας της στέγασης εννοιολογείται «*με τρόπο που προβάλλει τα νοήματα που έχουν τα νοικοκυριά και τις αλληλεπιδράσεις που διαμορφώνουν τις πρακτικές στέγασης, τονίζοντας τη δυναμική φύση της εμπειρίας στέγασης και τη διασύνδεσή της με άλλες πτυχές της καθημερινής ζωής*» (Clapham 2005:27). Αυτή η προοπτική επεκτείνει τις δυνατότητες συλλογής και ανάλυσης δεδομένων πέρα από προσεγγίσεις που καταγράφουν μοτίβα επιλογής και περιορισμού κάνοντας ορατή την αντίληψη και την ανταπόκριση των ανθρώπων σε δομές και διαδικασίες.

Στη συνέχεια της διατριβής (Έρευνα Πεδίου) γίνεται εκτενής αναφορά στην κοινωνική γεωγραφία της Αθήνας με επίκεντρο την μετανάστευση μέσα από την βιβλιογραφία (Maloutas and Karadimitriou 2001, Arapoglou and Sayas 2009, Kandyliis 2015, Μαλούτας 2018, Βαΐου 2021) προκειμένου να οριστεί το κοινωνικοχωρικό πλαίσιο που λαμβάνουν χώρα οι στεγαστικές διαδρομές του νεοαφιχθέντος πληθυσμού. Ωστόσο, σε αυτό το σημείο είναι σημαντικό να αποτυπωθεί η ερευνητική δουλειά του Δ. Μπαλαμπανίδη (2016) που εστιάζει στις πτυχές εγκατάστασης των μεταναστευτικών υποκειμένων που βρίσκονται χρόνια στην Αθήνα, στους χωρικούς και κοινωνικούς μετασχηματισμούς την δεκαετία του 1990 και στις στεγαστικές εμπειρίες και στους τρόπους συνύπαρξης μεταναστών και ντόπιων σε συνάρτηση με τις στεγαστικές τους διαδρομές. Εστιάζοντας στις θετικές όψεις της εγκατάστασης και της στεγαστικής αναβάθμισης των μεταναστών στην Αθήνα, η έρευνα αναδεικνύει την ποσοτική και ποιοτική σημασία της συμμετοχής των μεταναστών/στριών στην αγορά κατοικίας και την πορεία των στεγαστικών τους διαδρομών μέχρι την απόκτηση ιδιόκτητης κατοικίας. Μέσα από τις στεγαστικές διαδρομές φανερώνονται πτυχές των διαπραγματεύσεων ταυτότητας, του ρόλου της επιθυμίας και των προσδοκιών ως στοιχεία που μεταβάλλονται στο χρόνο. Έτσι, ενώ τα μεταναστευτικά υποκείμενα ξεκινούν από επισφαλή, προσωρινά και παράτυπα καθεστάτα κατοίκησης (αστεγίας, συνωστισμού σε παλιά κτίρια, ενοικιάσεις δωματίων ή κρεβατιών «με το κεφάλι», πολυπληθείς συγκατοικήσεις σε σπίτι φίλων ή συγγενών), καταλήγουν σε σημαντικούς παίκτες της αγοράς ακινήτων, με την πλειοψηφία αυτών να προέρχονται από την Αλβανία, τα Βαλκάνια και τις χώρες του πρώην Ανατολικού μπλοκ ενώ ελάχιστα είναι τα άτομα από την Εγγύς Ανατολή και την Ασία (Μπαλαμπανίδης 2016).

Η εύρεση αξιοπρεπούς εργασίας και η απόκτηση εγγράφων που νομιμοποιούν την παραμονή τους στην χώρα φαίνεται πως είναι καταλυτικοί παράγοντες στις στεγαστικές διαδρομές και στον σχεδιασμό ενός πιο μακροπρόθεσμου πλάνου ζωής που να περιέχει και την αγορά κατοικίας. Η απόκτηση κατοικίας

αν και μπορεί να μην αποτελεί το τελικό σταθμό των διαδρομών, είναι ένας ισχυρός παράγοντας οικοδόμησης του ανήκειν που σχηματοποιείται μετά από αρκετά χρόνια διαμονής στον τόπο μετανάστευσης. Πριν όμως από αυτό το στάδιο, οι στεγαστικές διαδρομές της επισφάλειας και της προσωρινότητας μέσα από θεσμικές (ESTIA, camps, κλπ.) και μη θεσμικές (καταλήψεις, αυτοστέγαση, κλπ.) πρακτικές, αποκαλύπτουν πώς τα υποκείμενα παίρνουν (ή όχι) την απόφαση εγκατάστασης στην συνθήκη όπου η διαχείριση της μετανάστευσης είναι πιο συστηματική, με μεγαλύτερη την παρουσία διακρατικών συμφωνιών και σε ένα πλαίσιο αλληπάλληλων κρίσεων και ελέγχου, όπου συχνά δίνεται στα υποκείμενα ο ρόλος του παράγοντα αποσταθεροποίησης και απειλής της ασφάλειας και της κοινωνικής συνοχής. Όντας, λοιπόν, σε ένα διαφορετικό νομικό καθεστώς από εκείνο της δεκαετίας του 1990, το πλαίσιο των στεγαστικών διαδρομών βοηθάει στην κατανόηση των συνθηκών που οδηγούν στην εκούσια ή ακούσια παραμονή στον νέο τόπο.

Κεφάλαιο 4. Ερευνητικά ερωτήματα και η υπόθεση εργασίας

Από το 2015 μέχρι και την στιγμή που γράφεται αυτό το κείμενο, η «ένταξη» αποτελεί ένα από τα βασικότερα σημεία συζήτησης και προβληματισμού της μεταναστευτικής πολιτικής, ενώ παράλληλα παρατηρείται η μετατόπιση της κεντρικής συζήτησης στην διαχείριση του «συνόρου», παράμετρος που συνυπολογίζεται στην παρούσα έρευνα. Η μετακίνηση των μεταναστευτικών ρευμάτων της περιόδου μελέτης έμειναν στο συλλογικό υποσυνείδητο αλλά και στο δημόσιο λόγο ως «προσφυγική κρίση». «Κρίση» λόγω της αύξησης του αριθμού των νεοαφιχθέντων στην χώρα, αλλά και λόγω της έλλειψης υποδομών υποδοχής του μεταναστευτικού πληθυσμού και ενός σχεδίου διαχείρισης που να διασφαλίζει την προστασία των μεταναστευτικών υποκειμένων και τα στοιχειώδη δικαιώματά τους, τόσο από την ελληνική πολιτεία όσο και από την ΕΕ. Όπως είδαμε στο πρώτο μέρος της διατριβής, η νοηματοδότηση της ένταξης και των διαδικασιών της είναι άμεσα συνυφασμένη με τη λογική της αναπαραγωγής του έθνους-κράτους και τείνει να αγνοεί ηθελημένα τις πραγματικές ανάγκες και συνθήκες κάτω από τις οποίες ζουν τα μεταναστευτικά υποκείμενα και οι μειονότητες. Σε αυτή τη διατριβή, η έννοια της «ένταξης» χρησιμοποιείται όσο το δυνατόν πιο ανοιχτά σε μια προσπάθεια να συλλάβει τη μη σταθερότητα, την πολλαπλότητα και πολυπλοκότητα των παραγόντων που διαμορφώνουν το κοινωνικό και χωρικό περιβάλλον για τα μεταναστευτικά υποκείμενα και τον τρόπο που τα ίδια αντιλαμβάνονται και (επανα)διαπραγματεύονται την ταυτότητά τους μέσα από τις καθημερινές τους πρακτικές στο νέο τόπο. Η «ένταξη» εδώ υπερβαίνει τις κανονιστικές ρυθμίσεις και γενικεύσεις των πολιτικών και διερευνάται μέσα από το αίσθημα του ανήκειν και την εν-κατοίκηση έτσι όπως προκύπτει από τα ίδια υποκείμενα σε συνάρτηση με το υπάρχον κοινωνικοχωρικό περιβάλλον.

Αν λοιπόν σκεφτούμε την ένταξη των μεταναστών και μεταναστριών πέραν των πολιτικών και της νομικής κατοχύρωσης δικαιωμάτων και υποχρεώσεων που πλαισιώνουν την καθιερωμένη ερμηνεία του «πολίτη», αυτό που προκύπτει είναι η ενσώματη απόδοση της πολιτειότητας. Όλες εκείνες οι μικρές και μεγάλες διεργασίες που συμβάλλουν στην διαπραγμάτευση ταυτοτήτων, δηλαδή στο ποιός πιστεύει ότι είναι κάποιος και πού και με ποιόν τρόπο πιστεύει ότι ανήκει (Hall 1996), ποτέ μονοσήμαντες και πάντα πολύπλοκες όπως είναι, εμφανίζονται στην καθημερινή ζωή των υποκειμένων και είναι εκείνες που εν τέλει δίνουν νόημα στις διαδικασίες της «ένταξης» ανάλογα και με τους ανταγωνισμούς και διαφοροποιήσεις που υπάρχουν στις αλληλεπιδράσεις μεταξύ τους. Ακολουθώντας αυτή τη συλλογιστική, το ερευνητικό

ερώτημα που συμπυκνώνει τις επεξεργασίες της διατριβής είναι το *ποιές πράξεις και πρακτικές των μεταναστευτικών υποκειμένων, συλλογικές και ατομικές, είναι εκείνες που διαμορφώνουν/συμβάλλουν στο αίσθημα του ανήκειν εκτός αλλά εντός των πολιτικών ένταξης;*

Σε αυτή την διατριβή προσπαθώ να προσεγγίσω την έννοια του ανήκειν, υιοθετώντας την οπτική της Massey (2005), που αντιλαμβάνεται τον χώρο όχι ως ένα στατικό πεδίο που γίνεται εύκολα αντιληπτό γεωγραφικά, αλλά ως ένα «προϊόν» κοινωνικών σχέσεων και σχέσεων εξουσίας, και την οπτική του Lefebvre για το δικαίωμα στην πόλη (1968 [2007]). Οι κοινωνικές σχέσεις, οι σχέσεις εξουσίας και το δικαίωμα στην πόλη είναι αυτά τα στοιχεία που δημιουργούν την «σκηνή δράσης» και ακριβώς αυτά προσπαθώ να αναδείξω μέσα από την έρευνα πεδίου. Η «δράση» ξεκινά από την στέγαση για δύο λόγους. Πρώτον, γιατί επιβάλλεται από τον «διευθυντή παραγωγής», δηλαδή τους θεσμούς και τις μεταναστευτικές πολιτικές στην Ελλάδα όπου η στέγαση, έστω και προσωρινή, θεωρείται ως ένα από τα πρώτα βήματα προς την ένταξη αποσκοπώντας στην διαμόρφωση συγκεκριμένων υποκειμενικοτήτων μέσω του καθορισμού για το ποιά είναι τα βήματα προς την «επιτυχημένη» ένταξη. Όμως, ο δεύτερος και βασικότερος λόγος είναι πώς οι στεγαστικές διαδρομές, πορείες και περάσματα των μεταναστευτικών υποκειμένων είναι συστατικό της ταυτότητας του ατόμου και βασικός παράγοντας των επιλογών ζωής (Clapham 2002).

Στη συνέχεια αυτού του κεφαλαίου, παρουσιάζω τις μεθόδους έρευνας που θεώρησα ως καταλληλότερες για την διερεύνηση του βασικού ερευνητικού ερωτήματος και των επιμέρους ερωτημάτων που παραθέτω στην συνέχεια, μαζί με τους λόγους και το σκεπτικό των μεθοδολογικών μου επιλογών. Η σειρά με την οποία παρουσιάζεται η μεθοδολογία, δεν ανταποκρίνεται απαραίτητα στον τρόπο που εξελίχθηκε η έρευνα, παρά εξυπηρετεί την ανάδειξη της συλλογιστικής πίσω από την επιλογή των συγκεκριμένων μεθόδων. Στο τέλος του κεφαλαίου, εναποθέτω ορισμένες σκέψεις και προσωπικές εμπειρίες σχετικά με τα αδιέξοδα και τους ηθικούς φραγμούς που προκύπτουν κατά την μελέτη ενός πληθυσμού, που πέραν των άλλων, ενσωματώνει το τραύμα του πολέμου, της ψυχικής και σωματικής κακοποίησης, της ανισότητας και του αποκλεισμού, της απώλειας και της επιλογής του να διασχίσει τα σύνορα μέσα σε μια βάρκα γιατί *«το νερό φαντάζει ασφαλέστερο από τη στεριά»*.

*no one leaves home until home is a sweaty voice in your ear saying —
leave,
run away from me now, I don't know what I've become
but I know that anywhere is safer than here.*

—“Home” by Warsan Shire

4.1. Αφετηρίες και εναύσματα

Τα πρωταρχικά ερευνητικά ερωτήματα της διατριβής προέκυψαν έπειτα από την χρονική συνύπαρξη δύο προσωπικών ερεθισμάτων. Το πρώτο και πιο προφανές αφορά την συστηματική παρακολούθηση της αύξησης των μεταναστευτικών ροών προς την Ελλάδα και τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες το καλοκαίρι του 2015, τον τρόπο διαχείρισης αυτών των ροών από το ελληνικό κράτος και την ΕΕ, τα κινήματα αλληλεγγύης και γενικότερα τον δημόσιο διάλογο που άνοιξε στην κοινωνία πιο εμφανικά τα ζητήματα μετανάστευσης, συνόρων, ασφάλειας, υποδοχής, εγκατάστασης και ένταξης. Το δεύτερο ερέθισμα προέκυψε από τις ερευνητικές διεργασίες στα πλαίσια της μεταπτυχιακής διπλωματικής μου στο Πολυτεχνείο του Μιλάνο, η οποία αφορούσε την συγκριτική μελέτη των κοινωνικοχωρικών συνθηκών ανάπτυξης και εφαρμογής του μοντέλου επανένταξης αστέγων Housing First¹⁴ σε Ελλάδα και Ιταλία. Αν και το συγκεκριμένο μοντέλο κοινωνικής πολιτικής αναφέρεται σε άτομα που ζουν σε συνθήκες αστεγίας και σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να γίνει οποιαδήποτε συσχέτιση των χαρακτηριστικών αυτής της κοινωνικής ομάδας με τα μεταναστευτικά υποκείμενα που έφτασαν στην χώρα το 2015, η φιλοσοφία του Housing First ψηλαφίζει την νοηματοδότηση της ένταξης μέσα από την στέγαση, προσδίδοντάς της κοινωνικοχωρικά χαρακτηριστικά και αναδεικνύει ότι το να έχει και να αισθάνεται κανείς «σπίτι» είναι καταλυτικός παράγοντας αυτονομίας του ατόμου και ένα βήμα που διευκολύνει την πρόσβαση σε εργασία, υγεία και εκπαίδευση. Ταυτόχρονα, μέσα από την μελέτη της βιβλιογραφίας, άρχισα να επεξεργάζομαι τα διαφορετικά αναλυτικά πλαίσια για την στέγαση που την τοποθετούν ως κρατική ευθύνη και πολιτική, ως έναν ακόμη παίκτη της ελεύθερης αγοράς, ή ως ατομική συμπεριφορά και επιλογή (Clapham 2002). Παράλληλα, προσπάθησα να παρατηρήσω πώς αυτός ο διάλογος μπορεί να εγκολπώσει και να απαντήσει στο ζήτημα της «ένταξης» αλλά και διαχωρισμού.

¹⁴ Το μοντέλο Housing First αφορά την άμεση εξασφάλιση στέγης ατόμων που ζουν σε συνθήκες αστεγίας χωρίς να απαιτείται από αυτά να πληρούν συγκεκριμένες προϋποθέσεις ή κριτήρια, όπως το να μην είναι τοξικό εξαρτημένα ή να το να εργάζονται. Αυτή η προσέγγιση βασίζεται στην πεποίθηση ότι η “φυσιολογική” στέγαση είναι ένα βασικό ανθρώπινο δικαίωμα και ότι τα άτομα που έχουν ένα ασφαλές και σταθερό μέρος που να αποκαλούν ‘σπίτι’ είναι σε θέση να αντιμετωπίσουν καλύτερα άλλα ζητήματα, όπως η ψυχική υγεία, η χρήση ουσιών και η απασχόληση. Επιπλέον, αυτό το μοντέλο κοινωνικής πολιτικής αναγνωρίζει την κοινωνική και οικονομική ανισότητα ως βασικά αίτια της αστεγίας και θέτει ως προϋπόθεση την συστηματική εμπλοκή κοινωνικών φορέων για την υποστήριξη των αστεγών (Tosi, 2005)

Μετά από αυτές τις πρωτόλειες θεωρητικές αναζητήσεις, οι σκέψεις και τα ερωτήματα γύρω από την έννοια της «ένταξης» και των πολιτικών που την συνοδεύουν αναζωπυρώθηκαν με την συμμετοχή μου στα κινήματα αλληλεγγύης προσφύγων στην Αθήνα. Οι συλλογικές διεργασίες εντός των κινήματων, οι αντιπαραθετικές ή και συμπληρωματικές πρακτικές πολιτικών οργανώσεων, συλλογικοτήτων, θεσμικών και μη φορέων για την αντιμετώπιση της «προσφυγικής κρίσης» ανέδειξαν το διαχρονικό ζήτημα της σχέσης με τον Άλλο στην διαμόρφωση των συνεχώς μεταβαλλόμενων κοινωνιών. Είναι γεγονός πως η ένταξη, όπως και ο διαχωρισμός, είναι μία πολυδιάστατη έννοια που αφορά το ευρύ φάσμα των κοινωνικών, πολιτικών και μεταναστευτικών επιστημών, όπως επίσης των επιστημών φύλου, της ψυχολογίας και της φιλοσοφίας. Όπως φαίνεται και στο πρώτο μέρος της διατριβής, προσπάθησα να αποκτήσω μια εποπτική εικόνα των θεωρητικών επεξεργασιών και συζητήσεων πάνω στην «ένταξη» με την έννοια του «ανήκειν» μέσα από πρακτικές της καθημερινότητας. Σε αυτό το κεφάλαιο, σκοπός μου είναι να οριοθετήσω την έρευνα πεδίου, να προσδιορίσω το πλαίσιο στο οποίο εκτυλίσσεται τόσο χωρικά όσο και χρονικά, και κυρίως να αναδείξω τις θεωρητικές και πρακτικές προκλήσεις. Παράλληλα, προσπαθώ να αναπτύξω μια μεθοδολογική προσέγγιση με επίκεντρο τις αφηγήσεις, τα βιώματα, τις επιθυμίες και τις προσδοκίες των μεταναστευτικών υποκειμένων αποφεύγοντας την ποσοτικοποίηση και την γενίκευση αυτών.

4.2. Η σημασία του χρόνου | Πότε και για πόσο;

Ο χρόνος είναι μία παράμετρος άμεσα συνδεδεμένη με την έννοια των χωρητικοτήτων, όπως αναφέρει η Massey (2005). Η σύλληψη του χώρου ως μη σταθερού και προκαθορισμένου και του χρόνου ως μια πολλαπλότητα προσωρινοτήτων μπλεγμένες σε χωρικές πρακτικές και εμπειρίες, εξυπηρετεί στην μελέτη των πρακτικών ένταξης που δεν συμβαίνουν στατικά, αλλά αφορούν υποκείμενα που βρίσκονται ακούσια ή εκούσια εν κινήσει και τα οποία αλληλεπιδρούν και αναπτύσσουν σχέσεις με άλλα άτομα. Στο πρώτο μέρος της διατριβής, προσπάθησα να αναλύσω τον τρόπο με τον οποίο η ένταξη γίνεται κατανοητή και μεθοδεύεται από τις πολιτικές, την κριτική γύρω από αυτή την προσέγγιση, ενώ ταυτόχρονα προσπάθησα να ορίσω ένα πιο ανοιχτό πλαίσιο προσέγγισης αυτών των διαδικασιών μέσα από την μελέτη χωροκοινωνικών σχέσεων με αφετηρία τη στέγαση. Το ζήτημα του χρόνου λοιπόν, σε συνάρτηση με τις χωρικότητες, ανοίγει νέα ερωτήματα σχετικά με την «ένταξη» σε σχέση με την έννοια του «αισθήματος του ανήκειν» (*sense of belonging*) και της «συνοίκησης» (*living together*). Αλλά ακόμα και αν δεχτούμε ότι οι πολιτικές ένταξης μπορούν να συμβάλλουν στην ανάπτυξη του αισθήματος του ανήκειν με τρόπο συμπεριληπτικό και δίκαιο, τα αποτελέσματα αυτών χρειάζονται χρόνο για να φανούν. *Τι συμβαίνει όμως όταν οι πολιτικές ένταξης απευθύνονται σε υποκείμενα που βρίσκονται σε μία διαρκή*

προσωρινότητα εξαιτίας του τρόπου διαχείρισης της μετανάστευσης από τους ίδιους θεσμούς και πολιτικές που διαμορφώνουν το πλαίσιο και τις διαδικασίες ένταξης; Πώς διαμορφώνονται οι τόποι, προσωρινής ή μη- εγκατάστασης από τα ίδια τα μεταναστευτικά υποκείμενα όταν η συνέχιση του ταξιδιού τους βρίσκεται υπό διακύβευση ή όταν δεν επιθυμούν τη συνέχισή του;

Αυτά τα ερωτήματα δεν μπορούν παρά να μελετηθούν μέσα από την καθημερινή ζωή και το δίπτυχο, όπως το αποτυπώνει ο Lefebvre, που περιλαμβάνει τη μιζέρια, το ανιαρό και επαναλαμβανόμενο αλλά και τη «δύναμη της καθημερινής ζωής, την συνέχειά της, τη μονιμότητα της ζωής που ριζώνει στο χώμα, το απρόβλεπτο, τη σύμπτωση της ανάγκης με την ικανοποίηση και σπανιότερα με την ευχαρίστηση, την ικανότητα δημιουργίας με όρους καθημερινής ζωής, την αναπαραγωγή ουσιαστικών σχέσεων τον αγώνα ανάμεσα σε αυτά που υιοθετούνται και αυτά που δεν υιοθετούνται» (Lefebvre 1968/1990, Λυκογιάννη 2012). Το καθημερινό, ως μια έννοια με μεγάλη ιστορία στην κριτική σκέψη, προσδίδει ερευνητικό ενδιαφέρον και θεωρητική αξία σε πτυχές της ζωής του παραμένουν στην αφάνεια αλλά που παίζουν καθοριστικό ρόλο στην διαμόρφωση και στην επαναδιαπραγμάτευση χωρικοτήτων και ταυτοτήτων και συμβάλλουν στη δημιουργία αντιστάσεων και χειραφετητικών πράξεων σε έναν αστικό τόπο μέσα από διαδικασίες πολιτειότητας. Η καθημερινή ζωή είναι το πλαίσιο στο οποίο εξελίσσονται οι πρακτικές πολιτειότητας των υποκειμένων, ως στιγμές ανεξάρτητα από το νομικό καθεστώς (Isin 2008).

Αντίστοιχα, το δικαίωμα στην στέγαση διαπερνάται από χρονικότητες και μελετάται στο πεδίο της καθημερινής ζωής. Ένα από τα στοιχεία που συμπληρώνουν το ψηφιδωτό των στεγαστικών διαδρομών είναι ο χρόνος, που καθορίζει τόσο τις προσδοκίες των υποκειμένων για τη στέγαση όσο και το κυρίαρχο πλαίσιο μέσα στο οποίο παράγονται (Clapham 2002). Έτσι, ο χρόνος αποκτά διπλή σημασία στην διατριβή - από τη μία είναι, μαζί με τον χώρο, το πεδίο έρευνας των χωροκοινωνικών σχέσεων, των στεγαστικών διαδρομών και των πράξεων πολιτειότητας και από την άλλη, είναι ένα βασικό αναλυτικό εργαλείο για την κατανόηση των παραμέτρων που διαμορφώνουν το υφιστάμενο χωροκοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον στο οποίο συμβαίνουν οι μετακινήσεις των υποκειμένων και η διαχείριση αυτών. Στην περίπτωση των μεταναστευτικών υποκειμένων, ένα ακόμη αναλυτικό εργαλείο που καθορίζει το περιβάλλον που συμβαίνουν οι στεγαστικές διαδρομές και οι πράξεις πολιτειότητας είναι η έννοια της *εναλωτότητας* την οποία αναλύω στην συνέχεια.

4.3. Πρόσφυγας, μετανάστης, νεοαφιχθέντας, άλλο¹⁵ | Ευαλωτότητα και το σύστημα ασύλου

Ο νομικός προσδιορισμός της κινητικότητας της μετανάστευσης που εκφράζεται μέσα από τα συστήματα ασύλου, πολύπλοκα και δαιδαλώδη όπως απαιτείται να είναι (Tsitselikis 2019), προσβλέπει στην κατηγοριοποίηση και ταξινόμηση των μεταναστευτικών υποκειμένων σε «άξιους» και «άριστους» μετανάστες που χρήζουν προστασίας και σε «ανεπιθύμητους» ή «παράνομους» προσδίδοντας σε αυτούς μία πολιτικά κατασκευασμένη ταυτότητα προκειμένου τα κράτη-υποδοχείς να οχυρώνονται ενάντια σε μεταναστευτικούς πληθυσμούς που θεωρούνται πληθυσμιακά υπερβάλλοντες και να οριοθετούνται, κατασκευάζοντας τον Άλλο μέσα στο ευρύτερο «εμείς» (De Genova 2002, Kofman 2005, Koutrolίκου and Kandylis 2019). Από την κατηγορία του «παράνομου μετανάστη» που ήταν ευρέως διαδεδομένη τις προηγούμενες δεκαετίες τόσο σε επίπεδο πολιτικού λόγου και πολιτικών όσο και στον ακαδημαϊκό κόσμο με μελέτες «ποσοτικοποίησης» των «παράνομων μεταναστευτικών ροών»¹⁶, έχουμε περάσει σε ακόμη μεγαλύτερο κατακερματισμό της νομικής κατηγοριοποίησης (status) των μεταναστευτικών υποκειμένων. Σύμφωνα με την οπτική της *πειθαρχικής εξουσίας* του Φουκώ, αυτός ο κατακερματισμός των μεταναστευτικών υποκειμένων είναι μία τεχνική του αφορά την εφαρμογή εξουσίας και της γνώσης που «εξατομικεύει» ακόμη περισσότερο τα υποκείμενα και εξασκεί προσεκτικά εξουσία πιο έντονα πάνω στο σώμα του/της (Hall 2003:424):

«[...]Η συσσώρευση από προσωπικά δεδομένα σε μια συστηματική ταξινόμηση καθιστά δυνατή την μέτρηση γενικών φαινομένων, την περιγραφή ομάδων, το χαρακτηρισμό συλλογικών γεγονότων, τη μέτρηση των ατομικών διαφορών, την κατανομή τους σε έναν δεδομένο πληθυσμό.»

(Dreyfus and Rabinow, 159, παραθέτοντας από Φουκώ)

Έπειτα από τα ρεύματα του 2015, τα συστήματα ασύλου για τις ευρωπαϊκές χώρες άρχισαν να εμπεριέχουν ακόμα περισσότερο κατακερματισμό των υποκειμένων, τοποθετώντας τα σε ενδιάμεσα σημεία και καθεστώτα μετανάστευσης, συχνά αντιφατικά, ασαφή και αλληλοκαλυπτόμενα.

¹⁵ Αναφορά στο βιβλίο της Μπερναρντίν Εβαρίστο “*Κορίτσι, Γυναίκα, Άλλο*”.

¹⁶ βλ. για παράδειγμα Kouvacheva and Prescott 2011, όπως επίσης και Λαφαζάνη 2014, 127-128, όπου γίνεται μια λεπτομερέστερη αναφορά στα εν λόγω ακαδημαϊκά κείμενα.

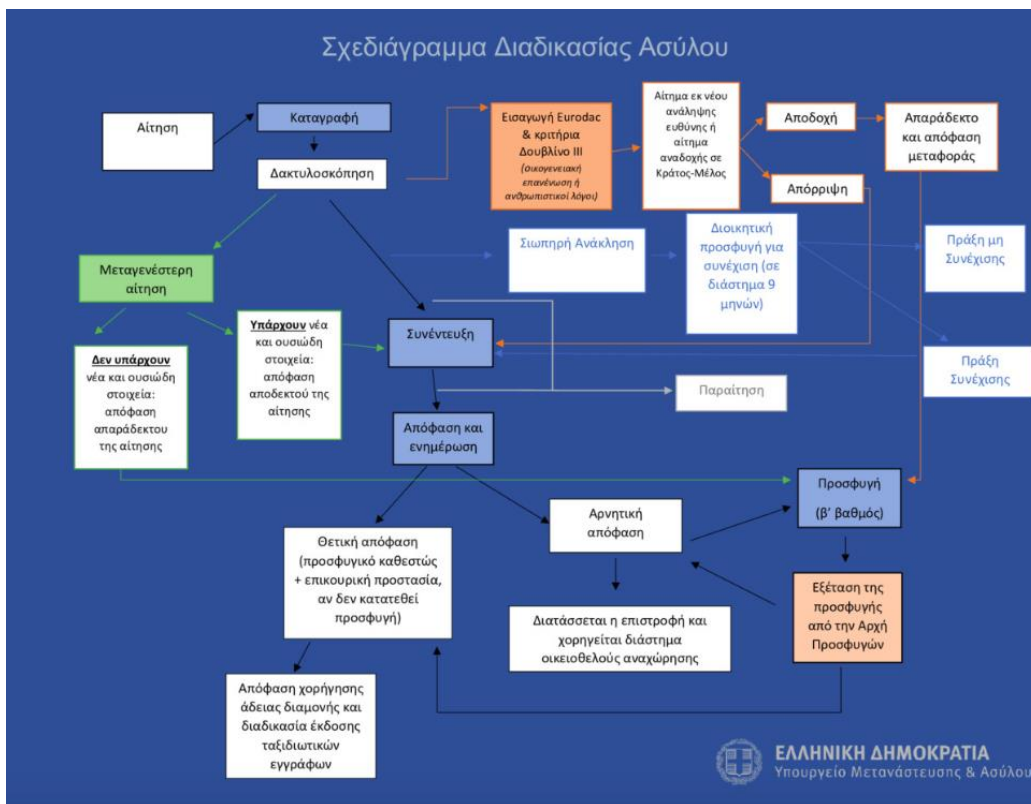
Ένα ακόμη χαρακτηριστικό παράδειγμα της ασάφειας είναι η έννοια της «ευαλωτότητας» των υποκειμένων που αποτελεί κεντρικό κριτήριο και οδηγό στην διαδικασία χορήγησης ασύλου. Η ευαλωτότητα είναι μία έννοια που γίνεται αντιληπτή με διαφορετικούς τρόπους ανάλογα με το ερμηνευτικό πλαίσιο των ομάδων και των ατόμων που τη χρησιμοποιούν. Όπως αναφέρει η Butler (2016:13), η ευαλωτότητα, όταν χρησιμοποιείται ως μέσω ελέγχου και καταπίεσης «*απαιτεί και συνεπάγεται την ανάγκη προστασίας και ενίσχυσης πατερναλιστικών μορφών εξουσίας σε βάρος συλλογικών μορφών αντίστασης και κοινωνικού μετασχηματισμού*». Στη βάση αυτής της λογικής, ως «ευάλωτα» μπορεί να χαρακτηριστούν τα μεταναστευτικά υποκείμενα που χρήζουν «προστασίας» ενώ ταυτόχρονα «ευάλωτα» μπορεί να θεωρηθούν και τα κράτη που γίνονται δέκτες μεταναστευτικών ροών όταν στην εξίσωση μπαίνει η διασφάλιση των εθνικών συνόρων και η διατήρηση της εθνικής ταυτότητας. Στον αντίποδα αυτής της νοηματοδότησης της «ευαλωτότητας» και σε μια προσπάθεια αποσύνδεσης της λέξης με πατερναλιστικές μορφές εξουσίας, οι φεμινιστικές επιστήμες, προσδιορίζουν την «ευαλωτότητα» ως μια συνθήκη και εμπειρία που πηγάζει από τις σχέσεις εξουσίας, την κοινωνική ανισότητα και τη βία. Συνεπώς, η έννοια μετασχηματίζεται και επανανοηματοδοτείται ως δικαίωμα, ανάγκη αλλά και στρατηγική των ίδιων των υποκειμένων και μπορεί να αποτελέσει την κινητήριο δύναμη αντίστασης σε κάθε μορφής εξουσία αναιρώντας την, σχεδόν αντανakλαστική, εικόνα του «ευάλωτου» ατόμου ως «αδύναμου» και «παθητικού» (Davis 1983, Butler 2016).

Στην περίπτωση των νεοαφιχθέντων, η επιβολή της εξουσίας μέσω της «ευαλωτότητας» ξεκινά ήδη από την είσοδο του ατόμου στον ευρωπαϊκό χώρο. Συγκεκριμένα, κατά το στάδιο της Καταγραφής και Ιατρικού Ελέγχου υπάλληλοι του Ευρωπαϊκού Οργανισμού για το Άσυλο πραγματοποιούν συνεντεύξεις με τα άτομα και ανάλογα τα κατηγοριοποιούν. Αυτή η διαδικασία της ολιγόλεπτης συνέντευξης από την οποία κρίνεται το επίπεδο ευαλωτότητας των υποκειμένων και άρα το δικαίωμά τους για χορήγηση ασύλου, μπορεί πολλές φορές να προκαλεί τον επανατραυματισμό των ανθρώπων και λόγω αυτού να παραλείπουν σημαντικά σημεία της προσωπικής τους ιστορίας χάνοντας το δικαίωμα προστασίας.

« Το μυαλό μου ήταν απασχολημένο με πολλά προβλήματα όταν πήγα για συνέντευξη για το άσυλο. Θυμάμαι ότι είπα την ιστορία μου στον υπάλληλο της υπόθεσης. Δεν είχε κανένα ενδιαφέρον να με ακούσει. Έκανε ερωτήσεις που με έκαναν να σπάσω και να κλάψω. Ένιωθα τόσο ντροπή που ήμουν έτσι μπροστά του, αλλά δεν είχα κανέναν έλεγχο. Αυτό που μου συνέβη με τρώει από μέσα. Βλέποντας το χαρτί απόρριψης ένιωσα σαν να επέστρεψα ξανά σε εκείνο το μέρος»

– J.B., επιζώντας βασανιστηρίων από το Κογκρέ για την εμπειρία του από την συνέντευξη ασύλου.¹⁷

Η ελληνική νομοθεσία, σε ευθυγράμμιση με το Κοινό Ευρωπαϊκό Σύστημα Ασύλου (CEAS), ορίζει τις εξής ευάλωτες ομάδες: «οι ανήλικοι ασυνόδευτοι ή μη, άμεσοι συγγενείς θυμάτων ναυαγίων (γονείς και αδέρφια), τα άτομα με αναπηρία, οι ηλικιωμένοι, οι εγκυμονούσες, οι μονογονεϊκές οικογένειες με ανήλικα παιδιά, τα θύματα εμπορίας ανθρώπων, τα άτομα με σοβαρές ασθένειες, τα άτομα με νοητική και ψυχική αναπηρία και τα άτομα που έχουν υποστεί βασανιστήρια, βιασμό ή άλλες σοβαρές μορφές ψυχολογικής, σωματικής ή σεξουαλικής βίας, όπως τα θύματα ακρωτηριασμού των γεννητικών οργάνων.»¹⁸.

Εικόνα 4. Διαδικασία ασύλου μετά την είσοδο στην Ελλάδα. Πηγή: Υπουργείο Μετανάστευσης και Ασύλου (<https://migration.gov.gr/gas/diadikasia-asyloy/>)

Καθένας από τους χαρακτηρισμούς της θέσης των μεταναστευτικών υποκειμένων μέσω της ταξινόμησής τους σε «άξιους» ή μη προστασίας με κριτήρια όπως η ευαλωτότητα, μεταφράζεται και σε

¹⁷ Cool, P. and Avelās, I. (2023) “Forgotten Vulnerability: Greece’s Systematic Failure to Identify and Certify Victims of Torture”. Available at URL: < <https://ecre.org/op-ed-forgotten-vulnerability-greeces-systematic-failure-to-identify-and-certify-victims-of-torture/> > [accessed 03/09/2023]

¹⁸ Ν.4636/2019, άρθρο 39, παρ. 5(δ)

θέση εντός των «πολιτικών του ανήκειν» στην χώρα που βρίσκεται. Όπως αναφέρουν οι Κουτρολίκου και Κανδύλης (2019) «οι πολιτικές ελέγχου της κινητικότητας και οι πολιτικές του ανήκειν είναι στενά συνδεδεμένες μεταξύ τους, καθώς πρόκειται για τις δύο συμπληρωματικές όψεις της διαχείρισης της μετανάστευσης». Σε αυτή την διατριβή χρησιμοποιείται η νομική κατηγοριοποίηση των υποκειμένων όπου κρίνεται απαραίτητο και για τους σκοπούς κατανόησης της θέσης τους στο σύστημα ασύλου η οποία είναι άμεσα συνυφασμένη με το δικαίωμα του «ανήκειν», όπως αυτό γίνεται αντιληπτό από τις πολιτικές. Οποιαδήποτε άλλη αναφορά σε μετανάστες και μετανάστριες γίνεται μέσω της χρήσης του «υποκειμένου» (υποκείμενο της μετανάστευσης ή μεταναστευτικό υποκείμενο), τόσο για να μην γίνεται αναπαραγωγή αυτής της (νεοφιλελεύθερης) κατηγοριοποίησης όσο και ως μια προσπάθεια μη έμφυλης χρήσης της γλώσσας στα ελληνικά ακαδημαϊκά κείμενα (Butler 2007). Τέλος, στη διατριβή χρησιμοποιείται και ο όρος νεο-αφιχθέντα/ίσα (*newcomer*) προσδίδοντας την διάσταση του χρόνου της μετακίνησης του υποκειμένου, χωρίς όμως να προσδιορίζεται το νομικό καθεστώς. Εδώ, ο προσδιορισμός της χρονικότητας εξυπηρετεί στον διαχωρισμό μεταξύ των υποκειμένων που βρίσκονται εντός του συστήματος ασύλου ή των χαρακτηρισμένων προσφύγων και που δικαιούνται πρόσβαση στα ενταξιακά προγράμματα και εκείνων που βρίσκονται περισσότερο χρόνια στην χώρα και διεκδικούν το δικαίωμα του ανήκειν μέσω (και) της απόκτησης της ιθαγένειας.

Η θέση των νεοαφιχθέντων στο σύστημα ασύλου εμπεριέχει και την γεωγραφική τοποθέτηση αυτών ανάλογα με την κατηγοριοποίησή τους. Έτσι εμφανίζονται και στην περίπτωση της Ελλάδας χωρικές όπως το κέντρο υποδοχής, το κέντρο κράτησης, ο ξενώνας φιλοξενίας, το “hotspot” ή ευρύτερα η «ασφαλής ζώνη», η «ασφαλής τρίτη χώρα» ή η «ζώνη μετάβασης» (Κουτρολίκου και Κανδύλης 2019, Papatzani et al., 2022). Η γεωγραφική «θέση» ως μέρος του ελέγχου της μετακίνησης συχνά ταυτίζεται με τα εθνικά σύνορα και εξυπηρετεί τα πρώτα στάδια της διαδικασίας ασύλου. Καθόσον όμως αυτή η διαδικασία περιπλέκεται και καθυστερεί, αυτοί οι τόποι μεταλλάσσονται ανάλογα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι τα Κέντρα Υποδοχής και Ταυτοποίησης (*camp*s) στα συνοριακά νησιά της χώρας, όπως το *camp* στην Μόρια που ανά τα χρόνια είχε «φιλοξενήσει» πάνω από είκοσι χιλιάδες νεοαφιχθέντες και από «κέντρο υποδοχής» έχει μετατραπεί σε χώρο της εναπόθεσης και κράτησης των μετακινούμενων πληθυσμών του πλανήτη. Περισσότερα για τον ρόλο και την γεωγραφία των hotspots στην Ελλάδα, αναφέρω στο Κεφάλαιο 6 της διατριβής.

Στην περίπτωση των πολιτικών του ανήκειν, μόνο όσοι και όσες είναι σε διαδικασία αίτησης ασύλου δικαιούνται οικονομικό επίδομα (*cash assistance*) και στέγαση ενώ στην περίπτωση που λάβουν θετική απάντηση στην αίτησή τους, δικαιούνται μόνο το επίδομα. Ωστόσο, αυτό που έχει αξία να σημειωθεί εδώ είναι ο διαχωρισμός και η επανάληψη της λογικής κατηγοριοποίησης σε «επιθυμητούς και μη»

αφιχθέντες στην χώρα και ο αντίκτυπός της στην πρόσβαση στην στέγαση. Επενδυτές και ευκατάστατοι τουρίστες είναι πιο πιθανό να απολαμβάνουν το δικαίωμα στην κατοικία μέσω της πρόσβασης χωρίς να χρειάζεται να περάσουν από το δαιδαλώδες σύστημα ασύλου ως ένα προνόμιο που τους παραχωρείται για την συμβολή τους στην «άνθιση» της ελληνικής οικονομίας. Στη λογική της ενίσχυσης της επιχειρηματικής δραστηριότητας και της τουριστικοποίησης κεντρικών αστικών περιοχών, όπως παρατηρείται σε ορισμένες γειτονίες του κέντρου της Αθήνας, διευκολύνεται νομοθετικά η χορήγηση αδειών διαμονής σε πολίτες τρίτων χωρών που διατίθενται να αγοράσουν ακίνητη περιουσία ύψους τουλάχιστον 250.000 ευρώ μέσω του προγράμματος Golden Visa¹⁹. Παράλληλα με αυτό το πρόγραμμα, η έκρηξη των βραχυχρόνιων μισθώσεων στην Αθήνα μέσω του AirBnB, έχουν επηρεάσει τη διαθεσιμότητα και το κόστος της υπάρχουσας κατοικίας, ελαχιστοποιώντας την πρόσβαση σε φθηνά ενοικιαζόμενα καταλύματα τόσο για τους Έλληνες πολίτες όσο και για τους μετανάστες (Μπαλαμπανίδης, κ.ά. 2021) με αποτέλεσμα τον αποκλεισμό των νεοαφιχθέντων όχι μόνο από την αυτόνομη στέγαση αλλά και από την υποβοηθούμενη στέγαση, μέσω θεσμικών προγραμμάτων όπως το ESTIA.

Με βάση τα παραπάνω, τα ερωτήματα που θέτει η διατριβή αφορούν τις πολύπλοκες και πολυδιάστατες συνθήκες που διαμορφώνουν το «αίσθημα του ανήκειν» για τα ίδια τα μεταναστευτικά υποκείμενα εντός, παράλληλα και εκτός των «πολιτικών του ανήκειν», έχοντας στο επίκεντρο της έρευνας τις χωρικότητες που δημιουργούνται και στις δύο συνθήκες με αφετηρία την στέγαση. Τα υποκείμενα της έρευνας βρίσκονται σε μία διαρκή κίνηση, μεταφορικά και κυριολεκτικά, μέσα στην οποία υπάρχουν και κρίσιμες στιγμές ακινησίας που όμως δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ως στατικές στιγμές. Συνεπώς, προκύπτουν τα εξής ερωτήματα - *Πώς οι νεοαφιχθέντες βιώνουν αυτές τις χωρικότητες; Ποιές είναι οι νέες χωρικότητες που δημιουργούνται εκτός των «πολιτικών του ανήκειν» και παράγουν το «αίσθημα του ανήκειν»;*

¹⁹ Από 01.08.2024 το ελάχιστο κόστος της ακίνητης περιουσίας για την απόκτηση της Golden Visa ανέρχεται στις 500.000 σε περιοχές της Αθήνας, Θεσσαλονίκης, Μυκόνου και Σαντορίνης.

Κεφάλαιο 5. Η έρευνα πεδίου, μεθοδολογίες έρευνας και ερευνητική δεοντολογία

5.1. Σχεδιασμός και διάρθρωση της έρευνας πεδίου

Η μεγαλύτερη πρόκληση για την προετοιμασία της έρευνας πεδίου ήταν το γεγονός ότι οι ιστορίες των μεταναστευτικών υποκειμένων και οι μεταναστευτικές πολιτικές εξελίσσονταν και άλλαζαν κατά την περίοδο διεξαγωγής της έρευνας αναδεικνύοντας ακόμα πιο έντονα την σημασία της χρονικότητας στην διαχείριση της μετανάστευσης. Οι αλλαγές των εγχώριων κυβερνήσεων και θεσμικών πολιτικών, η κοινή δήλωση ΕΕ-Τουρκίας, ο χαρακτηρισμός των χωρών προέλευσης ως ασφαλείς και μη και συνολικά τα αποτελέσματα της διαχείρισης, μεταλλάσαν το συγκεκριμένο περιβάλλον ορίζοντας την κινητικότητα των υποκειμένων. Παράλληλα, πολλοί και πολλές από τους συνομιλητές και τις συνομιλήτριές μου μετακινούνταν σε άλλους τόπους, χάνοντας την επαφή μου μαζί τους, ως αποτέλεσμα των πολιτικών ελέγχου της κινητικότητας αλλά και ως προσωπική τους επιλογή, επιλέγοντας τα παράτυπα περάσματα από τα ελληνικά σύνορα προς άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Επιπλέον επιβαρυντικά σε αυτό το συνεχώς μεταβαλλόμενο περιβάλλον, λειτούργησε και η πανδημία του Covid-19 που ξεκίνησε στις αρχές του 2020. Τα κράτη σε όλο τον κόσμο επέβαλαν στους πολίτες κατ' οίκον περιορισμό και κοινωνική αποστασιοποίηση, πολιτικές που στην περίπτωση των μεταναστευτικών υποκειμένων λειτούργησαν ως ένας τρόπος άσκησης εξουσίας που ξεπερνά αυτόν του ελέγχου των ζώων των μεταναστών και φτάνουν στο να καθορίζουν ποιος ζει και ποιος πεθαίνει, καθώς και τις συνθήκες υπό τις οποίες επιτρέπεται να υπάρχουν ορισμένες ζωές, αυτό που ο Mbembe (2003) περιγράφει ως “*necropolitics*”.

Οι παραπάνω συνθήκες έφεραν προ των πυλών σημαντικά ερωτήματα για τον τρόπο που θα διαχειριζόμουν την έρευνα πεδίου και ανέδειξαν την ανάγκη επαναπροσδιορισμού των μεθοδολογικών μου επιλογών. Ο αρχικός σχεδιασμός για την διερεύνηση των ερευνητικών ερωτημάτων εμπεριείχε την συστηματική παρατήρηση των στεγαστικών διαδρομών των υποκειμένων για το διάστημα 2019-2021 με εις βάθος συνεντεύξεις και την εθνογραφική έρευνα σε καταλήψεις στέγης προσφύγων. Καθώς η πανδημία και η καταστολή των καταλήψεων, «εξαφάνισαν» επί της ουσίας το πεδίο έρευνας, αναθεώρησα την μεθοδολογική μου προσέγγιση εγκαταλείποντας το κομμάτι της εθνογραφίας και ενέταξα στις μεθόδους έρευνας τη χρήση νοητικών χαρτών συμπληρωματικά με τις βιογραφικές συνεντεύξεις. Επίσης, επικεντρώθηκα στην συγκριτική μελέτη των θεσμικών και μη στεγαστικών διαδρομών, στα περάσματα από την μία πρακτική στην άλλη αλλά και στους τρόπους που αυτές διαπλέκονται και διαμορφώνουν τις

πράξεις πολιτειότητας των μεταναστευτικών υποκειμένων και συνολικά τις διαφορετικές κοινωνικότητες που επιφέρουν αυτές οι διαδρομές.

5.1.1. Ο επιλογή του δήμου της Αθήνας ως πεδίο εμφάνισης των υποκειμένων

Όπως ανέφερα πιο πάνω, η γεωγραφία του «προσφυγικού» είναι στενά συνδεδεμένη με την διαχείρισή του. Ο Ε. Παπαταξιάρχης (2017), σε ένα κείμενο στοχασμού για τους χωρικοκοινωνικούς μετασχηματισμούς της Μυτιλήνης μετά τα προσφυγικά ρεύματα του 2015, παρατηρεί την μετατόπιση της λογικής του ανθρωπισμού από τα camp της υποδοχής και ταυτοποίησης των νεοεισερχόμενων στην ανθρωπιστική πόλη «η οποία συναρτάται με την εφαρμογή του ειδικού μοντέλου διακυβέρνησης του προσφυγικού [...] και ως οπτική αναδεικνύει τις ποιότητες της ενδυνάμωσης, της δράσης και της διάδρασης που διαθέτει ο αστικός χώρος.». Παρατηρείται, λοιπόν, ήδη από τις αρχές της «κρίσης» πως η διαχείριση του «προσφυγικού» ξεφεύγει από τις συνοριακές περιοχές και τα “hotspots” και διαχέεται στον αστικό χώρο δημιουργώντας νέα πεδία αποκλεισμού και στιγματισμού αλλά και πεδία κοινωνικότητας, ορατότητας και διεκδικήσεων. Η Αθήνα αποτελεί σημείο αναφοράς για μεγάλο μέρος του νεοαφιχθέντα πληθυσμού είτε ως επιλογή είτε ως αποτέλεσμα της επιβεβλημένης μετακίνησης από τα νησιά. Κατά την περίοδο μελέτης, δημόσιοι χώροι της ευρύτερης μητροπολιτικής περιοχής (Πεδίον Άρεως, λιμάνι Πειραιά, πλατεία Βικτωρίας) έγιναν υπαίθρια καταλύματα για εκατοντάδες νεοαφιχθέντες (Kandyllis 2017, Manromatis 2018). Ταυτόχρονα, στην Αθήνα συγκεντρώνεται ο μεγαλύτερος αριθμός θεσμικών δομών στέγασης αλλά και οι περισσότερες καταλήψεις στέγης προσφύγων, ενώ λειτούργησε και το camp του Ελαιώνα, το μόνο camp εντός του αστικού ιστού (Tsavdaroglou et al. 2019, Lafazani 2019, 2020, Kandyllis and Maloutas 2017).

Η ποικιλομορφία των εκούσιων και ακούσιων πρακτικών στέγασης του νεοαφιχθέντα πληθυσμού²⁰ σε συνδυασμό με τα ιδιαίτερα κοινωνικο-χωρικά χαρακτηριστικά της Αθήνας²¹ δημιουργούν ένα ψηφιδωτό κοινωνικοτήτων και χωρικοτήτων μέσα από τις στεγαστικές διαδρομές που μπορεί να ανοίξει νέα πεδία γνώσης ως προς την ένταξη αυτού του πληθυσμού, όχι ως πολιτική αλλά ως βίωμα και αίσθημα ανήκειν. Ενώ υπάρχει πληθώρα επιστημονικών κειμένων με πολύ σημαντικές και πρωτότυπες επεξεργασίες γύρω από την μετανάστευση, τον κοινωνικο-χωρικό και έμφυλο διαχωρισμό, την στέγαση και την εργασία μεταναστών, την αλληλεγγύη και την αυτοοργάνωση, τον εκτοπισμό και την εγκατάσταση

²⁰ Ενδεικτικά Tsavdaroglou et al. 2020, Kourachanis 2018, Papatzani et al. 2020, Vlastou et al. 2023

²¹ Ενδεικτικά Μαλούτας 2018, Αράπογλου κ.ά. 2009

με χωρικό επίκεντρο την Αθήνα, υπάρχει ακόμη περιθώριο μελέτης γύρω από άξονες που βάζουν στο επίκεντρο το αίσθημα του ανήκειν και τις πρακτικές στέγασης των υποκειμένων που αποφασίζουν να εγκατασταθούν στον τόπο, ως ένα θεωρητικό πεδίο που ανθίζει τα τελευταία χρόνια. Στα κεφάλαια της έρευνας πεδίου που ακολουθεί, γίνεται μια πιο εκτενής επισκόπηση των συμπερασμάτων αυτών των ερευνών από τα οποία αντλώ γνώση, ενσωματώνοντας τα πιο σχετικά σημεία και προσπαθώντας να τα επεκτείνω στα πεδία που καταπιάνεται η διατριβή.

Πέραν, όμως, από το γεγονός ότι η Αθήνα παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον και ποικιλομορφία ως προς τα κοινωνικο-χωρικά χαρακτηριστικά των γειτονιών της και τον ρόλο της ως κόμβου στην διαχείριση της μετανάστευσης, στη στέγαση και στα κινήματα αλληλεγγύης, εξυπηρετεί και την μεθοδολογική επιλογή της συστηματικής μελέτης των διαφορετικών στεγαστικών πρακτικών των νεοαφιχθέντων. Επειδή η Αθήνα είναι ο τόπος που μεγάλωσα και γνωρίζω καλύτερα, αλλά και ο τόπος που δραστηριοποιούμαι πολιτικά τα τελευταία χρόνια, ήμουν σε θέση να καταλάβω και να διακρίνω σχετικά εύκολα την αφετηρία για ορισμένες από τις στεγαστικές πρακτικές και τις διαδρομές των συνομιλητών και συνομιλητριών μου και να προσανατολιζόμαι καθ' όσο μου μιλούσαν για την πόλη. Για παράδειγμα, γνώριζα ήδη και μπορούσα να καταλάβω σε ποιιά μέρη, πάρκα ή πλατείες αναφέρονταν όταν χρησιμοποιούσαν τα ονόματα-κώδικες που είχαν περάσει στο συλλογικό λεξιλόγιο των μεταναστών/στριών και νοηματοδοτούν αυτούς τους τύπους ανάλογα με τον σκοπό που εξυπηρετούσαν στην διαδρομή τους μέσα στην πόλη. Αυτή η γνώση ήταν πολύ σημαντική γιατί με βοήθησε στο να αναγνωρίζω το πολιτισμικό και κοινωνικό πλαίσιο που έβαζαν τα ίδια τα υποκείμενα και όχι αυτό που κατέχω εγώ ως εντόπια ερευνήτρια, αποφεύγοντας να μετατραπεί η γνώση από το πεδίο σε μια απλή εμβάθυνση του δικού μου οικείου πεδίου και να εστιάσει στην ανακάλυψη του «Άλλου» (Narayan 1993).

Επίσης, λόγω της εξοικείωσής μου με την πόλη και με τους κοινωνικούς μηχανισμούς μπόρεσα, σε στιγμές που χρειάστηκε, να βοηθήσω και να στηρίξω έμπρακτα και ενσώματα διαφορετικές καθημερινές και μη ανάγκες τους που για μία εντόπια ερευνήτρια ήταν εύκολα προσβάσιμες και λιγότερο ή και καθόλου επικίνδυνες. Η επιλογή του να μην οχυρωθώ σε αποστασιοποιημένες σχέσεις με τους συνομιλητές και τις συνομιλήτριές μου αφορά την ενσωμάτωση της έννοιας της *ηθικής της φροντίδας και της ηθικής του πόνου* στις ερευνητικές μου πρακτικές. Σύμφωνα με την Tronto (1993:103-108) η «φροντίδα» έχει τέσσερις διαστάσεις: την ενεργητική δέσμευση για το καλό των άλλων, την δράση για την εκπλήρωση τυπικών υποχρεώσεων για την προώθηση του καλού των άλλων, την ανάληψη συγκεκριμένων πράξεων για την προώθηση του καλού συγκεκριμένων ανθρώπων και την συμμετοχή σε αμοιβαίες σχέσεις φροντίδας με οικείους άλλους. Το επιχείρημα της Tronto είναι ότι οι δύο πρώτες διαστάσεις τείνουν να διαδραματίζονται στη δημόσια σφαίρα, ενώ οι δύο τελευταίες διαστάσεις είναι πιο διαπροσωπικές και

τείνουν να έχουν συναισθηματικό περιεχόμενο. Το περιεχόμενο της ηθικής της φροντίδας πρέπει να περιλαμβάνει και τα τέσσερα στοιχεία και όλα μαζί να λειτουργούν προωθητικά για δίκαιη εξισορρόπηση της κοινωνικής δύναμης και των πόρων που προωθούν τις ικανότητες όλων των ανθρώπων να ενσωματώσουν αυτές τις διαστάσεις της φροντίδας στις πράξεις τους. Αντίστοιχα, η ηθική του πόνου, έτσι όπως την αντιλαμβάνεται ο Χαν, αφορά τον βαθμό που ο καθένας και η καθεμία είναι διατεθειμένος και διατεθειμένη να αποδεχθεί τον άλλον στην διαφορετικότητα, μία συνθήκη που στην σύγχρονη επιδοσιακή κοινωνία της θετικότητας και της ατομικότητας είναι πραγματικό στοίχημα. Όπως αναφέρει ο Χαν (2020 [2021], 90), «*Η ευαισθησία απέναντι στον Άλλον προϋποθέτει μια έκθεση η οποία εκθέτει σε βαθμό οδύνης*». Μια τέτοιου είδους έκθεση προσπάθησα να εφαρμόσω και εγώ, αποφεύγοντας την οχύρωση και εκθέτοντας τον εαυτό στους συνομιλητές και τις συνομιλήτριές μου.

5.1.2. Προσεγγίζοντας τις πολιτικές του ανήκειν

Το κυρίαρχο πλαίσιο (θεσμικό, πολιτικό, πολιτισμικό, οικονομικό, ιδεολογικό) είναι και αυτό που καθορίζει τις διαδικασίες «ένταξης από τα πάνω» και τον τρόπο με τον οποίο τα μεταναστευτικά υποκειμένα τοποθετούνται στο κράτος «υποδοχής». Η μελέτη του βιώματος, της επιθυμίας και του αισθήματος του ανήκειν στην καθημερινή ζωή των υποκειμένων δεν μπορεί να προκύψει αναπόσπαστα από την κατανόηση του κυρίαρχου συστήματος και του εποικοδομήματος αυτού, όπως περιγράφεται στην μαρξιστική σκέψη. Για το λόγο αυτό, στο πρώτο στάδιο της έρευνας προσπάθησα να κατανοήσω το πώς το ελληνικό κράτος οριοθετήθηκε γύρω από το ζήτημα της διαχείρισης των μεταναστευτικών ρευμάτων μέσα από την μελέτη των θεσμικών κειμένων και της νομοθεσίας και μέσα από συνεντεύξεις με προνομιακούς πληροφορητές (Hasting 2000). Συγκεκριμένα, στη συνέχεια της διατριβής προσπάθω να κατανοήσω την κατασκευή του Άλλου μέσα από τις *ενταξιακές στρατηγικές* του ελληνικού κράτους από το 2013 και μετά (2016, 2018-2019), οπότε και δημοσιοποιείται η πρώτη επίσημη στρατηγική ένταξης για πολίτες τρίτων χωρών (πιο πριν, το 2011, είχε δημοσιοποιηθεί εθνική στρατηγική για την ένταξη των Ρομά). Οι εθνικές στρατηγικές είναι ευθυγραμμισμένες με τις ευρωπαϊκές οδηγίες στις οποίες όμως δεν εμβαθύνω σε επίπεδο ανάλυσης λόγου, αλλά θα παρακολουθήσω κομβικά σημεία και αλλαγές σε ότι αφορά την διαχείριση της μετανάστευσης κατά την περίοδο μελέτης σε κοινοτικό επίπεδο το οποίο επηρεάζει τελικά την κινητικότητα των υποκειμένων. Παραδείγματα αυτών των κομβικών σημείων αποτελούν η κοινή δήλωση ΕΕ-Τουρκίας και ο προσδιορισμός ασφαλών χωρών προέλευσης.

Σημαντικό ρόλο στην διαχείριση της μετανάστευσης και στον λόγο των πολιτικών ένταξης (πολιτικών ανήκειν) είχε το ανθρωπιστικό καθεστώς διακυβέρνησης και διαχείρισης της «προσφυγικής

κρίσης». Γύρω από το καθεστώς αναπτύχθηκε ένας ολόκληρος μηχανισμός ανθρωπιστικού έργου με δική του οικονομία, στηριζόμενο στην θεσμική νομιμοποίηση και στήριξή του, με πολλαπλές διασυνδέσεις με την τοπική κοινωνία και την αυτοδιοίκηση, και με το δικό του εποικοδόμημα, συγκροτημένο γύρω από τον συνδυασμό ενός κατά βάση νομικού λόγου περί δικαιωμάτων (Παπαταξιάρχης 2017). Για την κατανόηση της λειτουργίας του ανθρωπιστικού καθεστώτος στην πράξη, δηλαδή στο πεδίο εφαρμογής του, αντλώ πληροφορίες από δύο επίπεδα. Αρχικά ανατρέχω σε κείμενα και οδηγίες της Έπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ (ΥΑ) και του Διεθνούς Οργανισμού Μετανάστευσης (ΔΟΜ) οι οποίοι είναι και οι σημαντικότεροι εταίροι της σύμπραξης για την διαχείριση της υποδοχής και ένταξης των νεοαφιχθέντων και αντλώ **ποσοτικά δεδομένα** για την παραγωγή χαρτών και διαγραμμάτων σχετικά με την γεωγραφία και την χωροκοινωνική πραγματικότητα των προγραμμάτων ένταξης. Παράλληλα, από το 2018 έως το 2021 με το αναγκαστικό κενό που επέβαλε η πανδημία, πραγματοποίησα συνεντεύξεις με **15 προνομιακούς πληροφορητές** από το πεδίο σχεδιασμού και εφαρμογής των πολιτικών στον Δήμο της Αθήνας και συγκεκριμένα με: α. εργαζόμενες και εργαζόμενους σε ΜΚΟ, τον ΔΟΜ και τον δήμο που υλοποίησαν ενταξιακά προγράμματα, β. με δασκάλους και δασκάλες σχολείων του Δήμου στα οποία λειτουργούσαν τμήματα ένταξης προσφύγων, καθώς και τον συντονιστή Δευτεροβάθμιας για θέματα ένταξης μεταναστών και γ. με δύο αντιδημάρχους που ήταν ενεργοί την περίοδο 2015-2019 σε καίριες και σχετικές θέσεις - τον αντιδήμαρχο για θέματα μεταναστευτικής πολιτικής και πρόεδρο του συμβουλίου ένταξης μεταναστών του δήμου, την αντιδήμαρχο διαχείρισης κοινοχρήστων χώρων και μέλος της διοικούσας επιτροπής του ισλαμικού τεμένους Αθηνών και την αντιδήμαρχο για θέματα παιδείας (βλ. Παράρτημα για τους οδηγούς συνέντευξης).

Ιδιότητα προνομιακού πληροφορητή/τριας	Ημερομηνία Συνέντευξης
Στέλεχος εφαρμογής ενταξιακών πολιτικών (Συντονίστρια στην ΜΚΟ Arsis)	29/03/2018
Ανώτατο στέλεχος στην Τοπική αυτοδιοίκηση (πρώην Αντιδήμαρχος)	07/06/2018
Ανώτατο στέλεχος στην Τοπική αυτοδιοίκηση (πρώην Αντιδήμαρχος)	09/06/2023
Στέλεχος εφαρμογής ενταξιακών πολιτικών (Συντονίστρια στην ΜΚΟ Praxis)	02/04/2018
Στέλεχος εφαρμογής ενταξιακών πολιτικών (Συντονίστρια στην ΜΚΟ SolidarityNow)	25/03/2018
Συντονιστής στην ΜΚΟ Γιατροί του Κόσμου	14/04/2018
Εργαζόμενη ΕΣΤΙΑ στον Δήμο Αθηναίων	14/02/2020
Υπεύθυνη τομέα Στέγασης στο πρόγραμμα του Δήμου Curing the Limbo	24/10/2022
Συντονιστής ΔΟΜ στην δομή του Ελαιώνα	11/12/2022

Εργαζόμενος μετανάστης στην δομή του Ελαιώνα	03/06/2022
Διοικητικό Στέλεχος στην Εκπαίδευση (Συντονιστής Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης - Υπεύθυνος των ΖΕΠ)	12/05/2018
Διευθύντρια στο 99ο Δημοτικό Σχολείο Αθηνών	12/05/2018
Διευθυντής στο 50ο Γυμνάσιο και Λύκειο Αθηνών	10/05/2018
Εκπαιδευτικός στο Διαπολιτισμικό Σχολείο Αθηνών	05/12/2022
Εκπαιδευτικός στην ΜΚΟ Μέλισσα	20/01/2023

Πίνακας 1. Λίστα προνομιακών πληροφορητών

“My aim is not to suggest that we should stop doing diversity, but that we need to keep asking what we are doing.” - Ahmed (2012)

Η επιλογή να συνομιλήσω με προνομιακούς πληροφορητές που εργάζονται στο πεδίο καλύπτει το ενδιαμέσο μεταξύ του των πολιτικών του κράτους περί ένταξης, του πεδίου εφαρμογής τους και του βιώματος των μεταναστευτικών υποκειμένων. Το ανθρωπιστικό καθεστώς της διαχείρισης της μετανάστευσης, μεταξύ άλλων, δημιούργησε νέες επισφαλείς θέσεις εργασίας σε μία περίοδο με μεγάλα ποσοστά ανεργίας σε νέους και νέες ως αποτέλεσμα της οικονομικής κρίσης του 2008. Πολλοί και πολλές άρχισαν να εργάζονται σε ΜΚΟ και σε άλλους φορείς που ανέλαβαν την διαχείριση αντί του κράτους και βρέθηκαν στην πρώτη γραμμή εκτέλεσης των ενταξιακών και άλλων πολιτικών, ενώ αποτέλεσε και μία εργασιακή ευκαιρία για τους ίδιους τους πρόσφυγες που εργάστηκαν κυρίως ως διερμηνείς. Η επισφάλεια της εργασίας των μεταναστευτικών υποκειμένων μαζί με την δυσβάσταχτη πραγματικότητα του εκτοπισμού και του τραύματος τους, επέφερε κινηματικές διαδικασίες και αντιστάσεις εντός του ανθρωπιστικού καθεστώτος. Έχοντας βρεθεί σε ιδιωτικές συζητήσεις με φίλους και φίλες που εργάστηκαν για την επιτέλεση του σχεδίου ένταξης, γνώριζα τα αδιέξοδα αυτής της διαχείρισης και κατάλαβα πως η φωνή αυτών των ανθρώπων μπορεί να αναδείξει πτυχές αυτής της πραγματικότητας που ήταν αόρατες στα μεταναστευτικά υποκείμενα και παραλείπονταν από τα θεσμικά κείμενα. Το βασικό ερευνητικό ερώτημα που έρχονται να απαντήσουν αυτές οι συνεντεύξεις είναι *το τί συμβαίνει όταν οι έννοιες της ένταξης και της συμπερίληψης χρησιμοποιούνται ως ένα καθήκον με θετικό κατ’ επίφαση πρόσημο το οποίο καλούνται να εκτελέσουν άτομα μέσα από την εργασία τους. Πώς ερμηνεύεται η ένταξη κατά την εφαρμογή πλέον των πολιτικών;* Τέλος, οι συνεντεύξεις με το πολιτικό προσωπικό του δήμου, συνδέουν την εμπειρία του πεδίου με τις πολιτικές στο τοπικό επίπεδο, που ήταν και η χωρική κλίμακα εφαρμογής της ένταξης.

5.1.3. Βιογραφικές συνεντεύξεις

Το να έρθω σε επαφή και να αφιερώσω τον απαιτούμενο χρόνο με τους συνομιλητές και τις συνομιλήτριές μου ήταν ίσως η πιο δύσκολη στιγμή κατά τον σχεδιασμό της έρευνας. Τις συνεντεύξεις τις πραγματοποίησα μεταξύ του 2019 και του 2023 οπότε και το έντονο ενδιαφέρον δυτικών ερευνητών/τριών, δημοσιογράφων, κινηματογραφιστών, ακτιβιστών και άλλων, για κάθε δυνατή πτυχή της ζωής και των εμπειριών των νεοαφιχθέντων, είχε ήδη προκαλέσει κούραση και δυσπιστία στα άτομα που ερχόμουν σε επαφή. Επιπλέον επιβαρυντικά λειτούργησε και η πανδημία του covid-19 λόγω της κοινωνικής απομόνωσης που επιβλήθηκε, με αποτέλεσμα να μην μπορούν να πραγματοποιηθούν καθόλου οι συνεντεύξεις που απαιτούνταν να είναι δια ζώσης. Το τρίτο κώλυμα αφορούσε μία από τις πραγματικότητες της ίδιας της έρευνας, αυτή της διαρκούς μετακίνησης των υποκειμένων με αποτέλεσμα να χάσω επαφή με ορισμένα άτομα καθώς αυτά αποφάσισαν να συνεχίσουν το ταξίδι τους προς άλλες χώρες, κυρίως της κεντρικής Ευρώπης.

Η χωρική αφετηρία των ερευνητικών ερωτημάτων στην παρούσα διατριβή είναι το σπίτι ως τόπος και ως αίσθημα, συνεπώς και η επιλογή των πληροφορητών/τριών μου κινήθηκε στη λογική του να συνομιλήσω με άτομα που έχουν στεγαστεί, έστω και για λίγο, σε μία τουλάχιστον από τις διαφορετικές στεγαστικές διεξόδους κατά την περίοδο μελέτης, δηλαδή τις θεσμικές δομές στέγασης στην Αθήνα (τα διαμερίσματα ESTIA και HELIOS, το camp του Ελαιώνα και τους μικρότερους ξενώνες φιλοξενίας) και τις μη θεσμικές διαδρομές στέγασης (τις καταλήψεις στέγης προσφύγων και την αυτοστέγαση). Το δεύτερο κριτήριο επιλογής των πληροφορητών/τριών ήταν να μην αποκλείσω άτομα που βρίσκονταν στην χώρα υπό διαφορετικό νομικό καθεστώς (πρόσφυγες, αιτούντες άσυλο, επικουρική προστασία, κλπ.) ως χαρακτηριστικό του δικαιώματός τους να έχουν δικαιώματα και του βαθμού συμπερίληψής τους στις ενταξιακές πολιτικές. Ως προς την εθνικότητα δεν υπήρχε κάποια στόχευση, καθώς η εστίαση στην διατριβή δεν αφορά τις πρακτικές κάποιες συγκεκριμένης εθνοτικής ομάδας αλλά τον αντίκτυπο των θεσμικών πολιτικών σε αυτές και τις διαφοροποιήσεις ανάλογα με την τροχιά του κάθε υποκειμένου. Παρόλα αυτά, οι χρονικότητες των συνεντεύξεων ανέδειξαν τον διαχωρισμό που επέβαλε η διαχείριση της μετανάστευσης ως προς τις διαφορετικές εθνικότητες μέσω της κατηγοριοποίησης και της ταξινόμησης εκείνων που δικαιούνται άσυλο και εκείνων που παρέμειναν επί χρόνια σε κατάσταση αναμονής. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η απουσία συνομιλητών/τριών από την Συρία, που ήταν και η χώρα με τους περισσότερους αιτούντες άσυλο (3.325 στον αριθμό το διάστημα 2015-2016, με 2.795 από αυτές να

είναι θετικές αποφάσεις (84%)²²), ενώ στην περίπτωση των πολιτών από το Αφγανιστάν, οι θετικές αποφάσεις μόλις που ξεπερνούσαν το 55% των συνολικών αιτήσεων.

Πέραν όμως από τις πραγματικότητες της διαχείρισης της μετανάστευσης, επέλεξα να μην επικεντρωθώ σε μία εθνοτική ομάδα για δύο βασικούς λόγους. Ο πρώτος αφορά την ηθική προσέγγιση των υποκειμένων που βρίσκονται σε συνθήκες ανασφάλειας, στα οποία δημιουργείται εξάντληση και δυσφορία, λόγω της «υπερ-μελέτης» (over-searched) συγκεκριμένων ομάδων (όπως πχ άτομα από την Συρία) από πολλούς ερευνητές και ερευνήτριες. Το εν λόγω ζήτημα όμως παράλληλα αποτέλεσε και αφορμή για να δοθεί βήμα σε άτομα και ομάδες που δεν συγκεντρώνουν το ερευνητικό ενδιαφέρον (Omata 2020). Ο δεύτερος λόγος αφορά περισσότερο την ουσία της μελέτης για τις διαπραγματεύσεις ταυτότητας και το αίσθημα του ανήκειν των μεταναστευτικών υποκειμένων. Έτσι, το ερευνητικό ενδιαφέρον δεν επικεντρώνεται σε μία συγκεκριμένη εθνοτική ομάδα γιατί αναζητά μέσα από τις στεγαστικές διαδρομές τους τρόπους που διαμορφώνονται οι διαφορετικές υποκειμενικότητες «υπό ένταξη».

Ο κύκλος επαφών μου ξεκίνησε από τις αυτοοργανωμένες καταλήψεις στέγης και το στέκι μεταναστών όπου συμμετείχα περιστασιακά σε δράσεις περιφρούρησης. Η πρώτη μου συνέντευξη ήταν με τον Σαλμάν (ψευδώνυμο). Με το Σαλμάν ανέπτυξα κοινωνικές σχέσεις πέραν της έρευνας μου και ο ίδιος αποδείχθηκε καίριος πληροφορητής καθώς μέσω αυτού ήρθα σε επαφή με ακόμα περισσότερα άτομα. Συνολικά, συνομίλησα με **20 άτομα** με τα οποία ήρθα σε επαφή μέσω των προσωπικών μου κοινωνικών επαφών με εργαζόμενους και εργαζόμενες σε ΜΚΟ και προσφυγικές δομές, με ακτιβιστές και ακτιβίστριες που συμμετείχαν σε δομές αλληλεγγύης, ενώ μια εκ των πληροφορητριών τη γνώρισα τυχαία στο Πεδίον του Άρεως (snowball approach). Στις συνεντεύξεις συμμετείχαν 12 γυναίκες και 8 άντρες, ηλικίας από 18 έως 50 ετών, από 8 διαφορετικές χώρες, ενώ δεν συμπεριέλαβα ανήλικα άτομα παρά το πλήθος ενταξιακών προγραμμάτων για την συγκεκριμένη ηλικιακή ομάδα. Αυτή η επιλογή πάρθηκε από την αρχή του σχεδιασμού της έρευνας πεδίου, γιατί από την βιβλιογραφία²³ προκύπτει πως η μελέτη αυτής της ηλικιακής ομάδας έχει τα δικά της ειδικά χαρακτηριστικά και θα μπορούσε να αποτελέσει θέμα μιας νέας διατριβής. Οποιαδήποτε δεδομένα αφορούν τις πρακτικές ανηλικών μεταναστών/στριών προέρχονται από τις αφηγήσεις των γονιών τους ή άλλων συγγενικών προσώπων. Οι συναντήσεις έγιναν σε δημόσιους χώρους ή καφέ, σε δύο δομές φιλοξενίας και ένταξης γυναικών, ενώ σε δύο περιπτώσεις επισκέφτηκα τους πληροφορητές στα σπίτια τους. Ύστερα από κάθε συνάντηση κατέγραφα εντυπώσεις, σκέψεις και μικρά ή μεγάλα περιστατικά που διαμόρφωναν το κλίμα των συνεντεύξεων σε προσωπικό ημερολόγιο έρευνας.

²² Πηγή: Βάση δεδομένων Eurostat

²³ Βλ. ενδεικτικά Lister 2008, Hall et al. 1999, Trelle and van Hoven 2016, Wood 2013, 2016

Όνομα	Ηλικία *την στιγμή της συνέντευξης	Φύλο	Ιθαγένεια	Έτος Αφιξης	Ημερομηνία Συνέντευξης	Νομική υπόσταση *την στιγμή της συνέντευξης	Εκκίνηση στεγαστικής διαδρομής στην Αθήνα
Σαλμάν	36	A	Ιράν	2015	23/10/2020	Πρόσφυγας	Κατάληψη
Ναχίντ	22	Θ	Ιράν	2019	6/2/21	Αιτούσα άσυλο	Κατάληψη
Νταμπάχ	25	A	Αφγανιστάν	2016	17/10/2020	Πρόσφυγας	Κατάληψη
Κουσάρ	30	Θ	Αφγανιστάν	2018	29/05/2021	Επικουρική προστασία	ESTIA
Αλί	24	A	Ιράν	2020	5/6/21	Αιτών άσυλο	Αυτοστέγαση
Μπασιράτ	23	Θ	Πακιστάν	2018	17/07/2021	Πρόσφυγας	ESTIA
Μάντλα	28	A	Λαϊκή Δημοκρατία Κονγκό	2017	3/6/22	Αιτών άσυλο	Camp Ελαιώνα
Ρέμι	31	A	Λαϊκή Δημοκρατία Κονγκό	2017	18/02/2021	Αιτών άσυλο	Αυτοστέγαση
Ινές	19	Θ	Λαϊκή Δημοκρατία Κονγκό	2018	10/3/22	Πρόσφυγας	Αυτοστέγαση
Εζίν	23	Θ	Αφγανιστάν	2019	10/3/22	Πρόσφυγας	Αυτοστέγαση
Καμίλ	50	Θ	Λαϊκή Δημοκρατία Κονγκό	2018	10/3/22	Πρόσφυγας	ΜΚΟ
Μαλέκ	30	A	Μαρόκο	2015	29/10/2019	Αιτών άσυλο	Κατάληψη
Αμίρα	23	Θ	Μαρόκο	2015	29/10/2020	Αιτούσα άσυλο	Κατάληψη
Καρίμα	33	Θ	Αφγανιστάν	2016	20/12/2022	Επικουρική προστασία	Κατάληψη
Νεβές	41	A	Σομαλία	2017	3/6/22	Αιτών άσυλο	Camp Ελαιώνα
Φερχάλ	39	A	Κουρδιστάν	2017	22/12/2022	Πρόσφυγας	ESTIA
Κετζάλ	35	Θ	Κουρδιστάν	2020	22/12/2023	Οικογενειακή επανένωση	Αυτοστέγαση
Φοίφη	24	Θ	Λίβανο	2019	18/01/2023	Αιτούσα άσυλο	Αυτοστέγαση
Μάριαμ	19	Θ	Μαρόκο	2015	19/01/2023	Πρόσφυγας	Κατάληψη
Φρουζάν	17	Θ	Αφγανιστάν	2016	18/01/2023	Πρόσφυγας	Αυτοστέγαση

Πίνακας 2. Λίστα μεταναστευτικών υποκειμένων

Οι συναντήσεις με τα άτομα που συμμετείχαν στην έρευνα διαρκούσαν από μία έως και τρεις ώρες, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις πραγματοποιήθηκε και δεύτερη συνάντηση. Προτεραιότητά μου στην αρχή

κάθε συνάντησης ήταν να δημιουργήσω ένα κλίμα ασφάλειας και εμπιστοσύνης με τους συνομιλητές και τις συνομιλήτριές μου. Έτσι, ενημέρωνα για τον σκοπό της συνάντησής μας, εξηγούσα αναλυτικά το περιεχόμενο της έρευνας και ζητούσα την προφορική συγκατάθεσή τους για την ηχογράφιση της συνέντευξης. Δεν ήταν λίγες οι φορές που οι πληροφορητές αρνήθηκαν να ηχογραφηθούν. Σε αυτές τις περιπτώσεις βασίστηκα στις σημειώσεις που κρατούσα γραπτώς ενώ βοήθησε πολύ και η χρήση νοητικών χαρτών ως μία επιπλέον ερευνητική μέθοδο.

Σε όλες τις συνεντεύξεις ήμουν μόνη με τους συνομιλητές/τριές μου εκτός από δύο περιπτώσεις. Στην μία περίπτωση, βρέθηκα στο σπίτι του Σαλμάν, πρόσφυγας από το Ιράν, ο οποίος μου σύστησε την φίλη του την Ναχίντ, 22 ετών και εκείνη από το Ιράν, με την οποία συνομίλησα παρουσία και άλλων ατόμων. Στην δεύτερη περίπτωση βρέθηκα σε μία δομή για γυναίκες μετανάστριες όπου είχα κανονίσει να συνομιλήσω με την Κετζάλ, μαθήτρια στο τμήμα σχεδίου και ραπτικής. Ελλείψει ελεύθερου χώρου στην δομή στον οποίο θα μπορούσαμε να είμαστε οι δυο μας, συμφωνήσαμε η συνέντευξη να γίνει στην αίθουσα που γινόταν το μάθημα παρουσία δύο ακόμα γυναικών. Αναπόφευκτα, στην συζήτηση συμμετείχαν και οι άλλες δύο γυναίκες χωρίς να το έχω προγραμματίσει. Ενώ βρέθηκα εξ' απροόπτου και χρειάστηκε να αναπροσαρμόσω επί τόπου τον σχεδιασμό της συνέντευξης, αυτή η απρόσμενη αλλαγή αποδείχθηκε πολύ ενδιαφέρουσα και διαφωτιστική. Όχι μόνο μπόρεσα να συλλέξω δεδομένα για το πώς μία γυναίκα αντιλαμβάνεται την ένταξη και πώς δομεί το αίσθημα του ανήκειν σε έναν νέο τόπο, αλλά μου δόθηκε η ευκαιρία να ακούσω τους τρόπους με τους οποίους γίνεται λόγος για το αίσθημα του ανήκειν μεταξύ των υποκειμένων ανακαλύπτοντας κοινές εμπειρίες και διαφορετικές ερμηνείες του βιώματος ανάλογα με το πολιτισμικό υπόβαθρο, την γλώσσα ή το νομική κατάσταση ασύλου. Τέλος, ίδια η διαδικασία της βιογραφικής αφήγησης και του σχεδιασμού χαρτών δημιούργησε σχέσεις μεταξύ των γυναικών όπως θα φανεί και στα επόμενα κεφάλαια της έρευνας πεδίου.

5.1.4. Νοητικοί χάρτες | *Mental Mapping*

Το 1929, ο Βέλγος ζωγράφος, René Magritte, παρουσίασε ένα από τα διασημότερα έργα του, την «Προδοσία των Εικόνων» (*The Treachery of Images*). Στον πίνακα εμφανίζεται μία πίπα ενώ από κάτω, ο σουρεαλιστής ζωγράφος γράφει “*Ceci n'est pas une pipe*” (μτφ. αυτή δεν είναι μία πίπα). Σε αυτό το έργο, ο Magritte αμφισβητεί το προφανές - ότι δηλαδή αυτό που κανείς βλέπει, δεν είναι απαραίτητα και η πραγματικότητα. Μέσω της

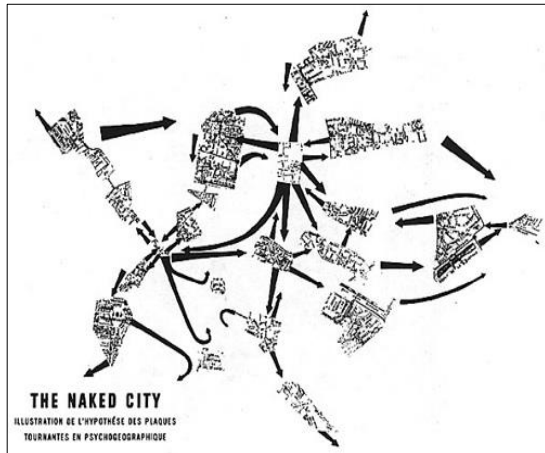
αμφισβήτησης του προφανούς, ο Magritte, και αρκετοί άλλοι σουρεαλιστές καλλιτέχνες, είχαν ως στόχο να ταρακουνήσουν τον τρόπο με τον οποίο η κοινωνία έβλεπε, σκεφτόταν και βίωνε την πραγματικότητα. Το ίδιο συμβαίνει και με την αναπαράσταση του χώρου. Όπως παρατηρεί η Massey (2005), ο χώρος είναι η σφαίρα της δυνατότητας να υπάρχουν περισσότερες από μία «πραγματικότητες». Αντίστοιχα, οι χάρτες, ως το κύριο εργαλείο της αναπαράστασης του χώρου, μπορούν να απεικονίζουν αυτές τις πολλαπλές πραγματικότητες και να γίνουν κοινωνικοί ριζοσπαστικών μετασχηματισμών των κοινωνιών και της καθημερινότητας.

“Maps are about space; they are forms of representation, indeed iconic forms; representation is understood as spatialisation. But a map of geography is no more than geography - or that space - than a painting of a pipe is a pipe.”

Massey 2005:106

Χαρακτηριστικό παράδειγμα στην ιστορία της απεικόνισης του χώρου στη ριζοσπαστική σκέψη είναι οι χάρτες της ψυχογεωγραφίας του Παρισιού που εισηγήθηκαν οι καταστασιακοί και συγκεκριμένα ο Ντεμπόρ στα τέλη της δεκαετίας του ‘50 (Sandel 1999, Βαΐου και Χατζημιχάλης 2012). Ο χάρτης του Ντεμπόρ είναι δεν είναι η γεωμορφολογική και διοικητική απεικόνιση του Παρισιού παρά μια απόδοση της καθημερινής ζωής βασισμένη στο βίωμα και την επιθυμία. Τα θεμέλια της καταστασιακής σκέψης συναντούν τις ιδέες του Lefebvre και της Massey πάνω στην παραγωγή του χώρου, τις κοινωνικές σχέσεις και την σημασία της καθημερινότητας. Το βίωμα και η επιθυμία αποτελούν βασικές έννοιες που επεξεργάζεται αυτή η διατριβή ως θεμελιακές καταστάσεις έκφρασης της πολιτεότητας. Συνεπώς, η ένταξη της οπτικοποίησης αυτών των καταστάσεων με τη μορφή *νοητικών χαρτών* από τα ίδια τα μεταναστευτικά υποκείμενα ως μία επιπλέον μέθοδο έρευνας προσδίδει στην διατριβή μία θεωρητική και

μία πρακτική διάσταση. Η μελέτη αυτών των καταστάσεων που επανομηματοδοτούν τις πράξεις που ένας

πολίτης κάνει (από αποκλειστικά δημόσιες και συλλογικές (και) σε ιδιωτικές, πιο προσωπικές και καθημερινές) απαιτεί νέες μεθοδολογίες έρευνας και συλλογής δεδομένων που να υπερβαίνουν τις περιοριστικές και κανονιστικές έννοιες της πολιτειότητας και να επιτρέπουν τη δυνατότητα για ευρύτερη κατανόηση της έννοιας (Wood 2014, Kallio et al. 2020). Ο σχεδιασμός χαρτών που απεικονίζουν την πραγματικότητα των υποκειμένων διαταράσσει την «θεσμική αλήθεια» για την διάρθρωση του χώρου και για

τα ταξίδια/μετακινήσεις των υποκειμένων επιτρέποντας την εμφάνιση των συλλογικών και ατομικών τροχιών των υποκειμένων που δρουν και διαμορφώνουν με την σειρά τους τον τόπο.

“One way of seeing ‘places’ is as on the surfaces of maps [...] But to escape from an imagination of space as surface is to abandon also that view of the place. If space is rather a simultaneity of stories-so-far, then the places are collections of those stories, articulation within the wider power-geometries of space.”

Massey 2005:130

Η πρακτική διάσταση της αξίας των νοητικών χαρτών στην έρευνα αφορά το γεγονός ότι η αποτύπωση ενός τόπου μέσω του ελεύθερου σχεδιασμού και όχι μόνο μέσω της προφορικής περιγραφής δίνει στους συνομιλητές και στις συνομιλήτριες την αίσθηση ότι οι εντυπώσεις τους από το χώρο, τα συναισθήματα που τους έχει προκαλέσει και η έκφραση αυτών, έχουν μεγαλύτερη βαρύτητα, διότι μέσω της αποτύπωσης τους σε χαρτί, οι ίδιοι μπορούν να τα δουν και να τους δώσουν οπτική υπόσταση και μορφή (Giesecking 2013). Άλλωστε, η αφήγηση της ιστορίας μιας ζωής, αποτελεί τη συλλογή της μνήμης και την προσωπική ερμηνεία της στιγμής, και δεν μπορεί να αναπαραχθεί με την ακρίβεια μιας αναπαραστατικής χαρτογράφησης. Παρ’ όλα αυτά, η χρήση οπτικών μέσων εμπλουτίζει τον προφορικό λόγο καθώς τα υποκείμενα μπαίνουν σε μια δημιουργική διαδικασία που τα βοηθάει στο να νιώθουν ασφάλεια και να είναι πιο πρόθυμα να μοιραστούν τα βιώματά τους και να νιώθουν οικεία με το άτομο που συνομιλούν (D’Antona, Cak, and Vanwey 2008, Dunn 2010).

Ορόσημο για την χρήση των *νοητικών χαρτών* (*cognitive or mental maps*) ως εργαλείου ποιοτικής έρευνας είναι το βιβλίο του Kevin Lynch (1960 [1990]), “Image of the City”²⁴. Αυτή η πρώτη έρευνα με την χρήση των νοητικών χαρτών, άφησε μεγάλη παρακαταθήκη στις κοινωνικές επιστήμες και στις επιστήμες του χώρου και της ριζοσπαστικής γεωγραφίας, επικαιροποιώντας την «αίσθηση του χώρου» ως αναλυτικό εργαλείο έρευνας. Η εμπειρία, η πληροφορία και η τεχνογνωσία που παρήχθησαν από τις πρώτες μελέτες στις οποίες χρησιμοποιήθηκαν μεθοδολογικά οι νοητικοί χάρτες, όπως αυτές των Lynch (1960), Orleans (1973) και Gould and White (1974), συνέβαλαν στη θεμελίωση της χωρικής απεικόνισης και της χαρτογράφησης μέσω της μνήμης, των προσωπικών αφηγήσεων και των κοινωνικών συμπεριφορών που συμβαίνουν σε έναν τόπο. Για παράδειγμα, ο ορισμός της γειτονιάς ως ένα σύνολο αστικών στοιχείων, έτσι όπως προκύπτουν από τις αφηγήσεις όσων ζουν σε αυτή και όχι ως ένας χώρος οριοθετήσεων βάσει διοικητικών ορίων, προσδίδει μεγαλύτερη εμβέλεια στον ορισμό (Golledge and Stimson 1997, Pocock 1976, Catney et al. 2019). Οι νοητικοί χάρτες έχουν χρησιμοποιηθεί σε έρευνες σχετικές με την κατασκευή του τόπου από κοινότητες προσφύγων (Pemberton and Phillimore 2018), “neighbourhood effects” (van Ham et al. 2012), τον χωρο-κοινωνικό διαχωρισμό και την κοινωνική συνοχή (Catney 2016a, 2016b, Gundelach and Freitag 2014), την υγεία (Cummins et al. 2007) και το έγκλημα (Hirschfield et al. 2014, Catney et al. 2019). Όλες οι παραπάνω έρευνες, αν και αναδεικνύουν τις δυνατότητες των νοητικών χαρτών στις ποιοτικές μεθόδους έρευνας, ποσοτικοποιούν τα συμπεράσματα και καταλήγουν να χαρακτηρίζουν περιοχές ως συνεκτικές, πολυπολιτισμικές, ασφαλείς ή υποβαθμισμένες, αναπαράγοντας την κυρίαρχη αφήγηση για την «εικόνα» του χώρου και την κατηγοριοποίηση αυτού σε «καλές και κακές» γειτονιές.

Ο Lynch χρησιμοποιεί τρία βασικά ερωτήματα-βήματα για την καθοδήγηση της διαδικασίας σχεδιασμού ενός νοητικού χάρτη: *α. ποιο είναι το πρώτο πράγμα που έρχεται στο μυαλό σε σχέση με τον (συγκεκριμένο) χώρο, β. σχεδιασμός ενός αναλυτικότερου χάρτη του χώρου και γ. σχεδιασμός της πιο χαρακτηριστικής διαδρομής μέσα σε αυτό τον χώρο*. Ο Lynch ξεκινά από την μικρή κλίμακα του ενός σημείου, αναζητώντας το εξέχον σημείο του χώρου και κλιμακώνει φτάνοντας στις διαδρομές με σκοπό την αναζήτηση δευτερευόντων σημείων και της σημασίας αυτών. Για τους νοητικούς χάρτες της διατριβής, βασίστηκα στις τρεις καθοδηγητικές γραμμές του Lynch και τις προσάρμοσα στο ζητούμενο της έρευνας. Συγκεκριμένα, οι θεματικές που πλαισίωσαν την διαδικασία σχεδιασμού των νοητικών χαρτών από τα υποκείμενα είχαν ως εξής:

²⁴Στην έρευνά του, ο Lynch, χρησιμοποιεί τους νοητικούς χάρτες για να απαντήσει στο ερώτημα του ποιά είναι η εικόνα που έχουν για την πόλη τους οι κάτοικοι τριών πόλεων των ΗΠΑ (Βοστώνη, Τζέρσεϊ, Λος Άντζελες). Από τους νοητικούς χάρτες των κατοίκων, προέκυψαν πέντε βασικά στοιχεία συγκρότησης της αστικής μορφής που αργότερα επηρέασαν την σκέψη γύρω από τον πολεοδομικό σχεδιασμό: οι διαδρομές, τα όρια, οι κόμβοι, τα τοπόσημα και η περιοχή.

1. *Αφετηρία:* Το πρώτο ζητούμενο ήταν ο σχεδιασμός του τόπου στέγασης (camp, διαμέρισμα, δομή φιλοξενίας ή κατάληψη) του υποκειμένου τη δεδομένη στιγμή της συνέντευξης. Ο σχεδιασμός του σπιτιού ήταν το πρώτο στάδιο της συνέντευξης και επιλέχθηκε ως το πρώτο ερέθισμα για την συζήτηση γύρω από το αίσθημα του να αισθάνεται κανείς Σπίτι του. Τι σημαίνει το σπίτι για το υποκείμενο; Τι κοινωνικές σχέσεις αναπτύσσονται με αφετηρία το σπίτι; Κατά την διάρκεια του σχεδιασμού, αυτά τα ερωτήματα εμπλουτίστηκαν και διαφοροποιήθηκαν ανάλογα με το είδος στέγασης του εκάστοτε υποκειμένου αναδεικνύοντας διαφορετικές πτυχές του αισθήματος του ανήκειν και διαφορετικές πρακτικές ανάλογα με το εάν τα υποκείμενα συμπεριλαμβάνονταν στις πολιτικές του ανήκειν (θεσμικά προγράμματα στέγασης ή camps).

2. *Χάρτης στεγαστικών διαδρομών:* Μετά την συζήτηση για την σημασία και την νοηματοδότηση του Σπιτιού για τον εκάστοτε συνομιλητή και συνομιλήτρια, τους ζητήθηκε να σχεδιάσουν τις στεγαστικές τους διαδρομές στην πόλη. Με πιο απλά λόγια, τους προηγούμενους τόπους στέγασης. Ο προσδιορισμός της έννοιας του Σπιτιού από τα ίδια τα υποκείμενα που έγινε στο πρώτο στάδιο του σχεδιασμού, δημιούργησε το πλαίσιο και διαμόρφωσε τα κριτήρια για την «αξιολόγηση» των προηγούμενων δομών στέγασης. Έτσι, καθώς οι συνομιλητές και οι συνομιλήτριές μου σχεδιάζαν τα στεγαστικά τους περάσματα από τις γειτονίες της Αθήνας, είχαν τα εργαλεία να εντοπίσουν διαφορές μεταξύ, π.χ. των διαμερισμάτων του ESTIA και της αυτοστέγασης, και να διακρίνουν ποιά ήταν εκείνα τα στοιχεία που λειτουργούν προωθητικά και ποιά κατασταλτικά προς το δικαίωμα του ανήκειν.

3. *Καθημερινότητα και κοινωνικές σχέσεις:* Ήδη από τα δύο προηγούμενα στάδια, οι κοινωνικές σχέσεις ήταν στο επίκεντρο της συζήτησης. Είτε πρόκειται για απρόσωπες και τυχαίες συναντήσεις, είτε για συστηματικές κοινωνικές σχέσεις ή φιλίες (Wessendorf et al. 2019), οι διαφορετικοί τρόποι κοινωνικοποίησης και σχέσεων λειτούργησαν ως διαμεσολαβητές στην εξασφάλιση στέγης στον νέο τόπο. Πλέον, στο τρίτο στάδιο των νοητικών χαρτών, η κοινωνικοποίηση και η καθημερινότητα συζητούνται πιο συστηματικά με σκοπό την διερεύνηση στοιχείων που νοηματοδοτούν το αίσθημα του ανήκειν πέραν του Σπιτιού, (όπως για παράδειγμα οι σχέσεις με την κοινότητα, τους χώρους εργασίας, το σχολείο, τις άτυπες δομές εκπαίδευσης) και την ανάδειξη νέων πεδίων όπου ξετυλίγονται πράξεις πολιτειότητας.

Η ανάλυση των νοητικών χαρτών περιλαμβάνει την κωδικοποίηση των στοιχείων που εμφανίζονται στο χαρτί κατά την ολοκλήρωση του σχεδιασμού αλλά και εκείνων που παραλείπονται από τις αφηγήσεις των υποκειμένων. Στην έρευνά της για το αίσθημα του ανήκειν σε ανήλικους μετανάστες στο Παρίσι και στο Βερολίνο, η Olga den Besten (2010) παρατηρεί πως η έλλειψη κατάλληλων δημόσιων χώρων για παιδιά στο Kreuzberg του Βερολίνου αποτυπωνόταν στους νοητικούς χάρτες είτε μέσω της

παντελούς απουσίας τέτοιων αναφορών είτε μέσω αρνητικών συναισθημάτων για τους χώρους που αντικαθιστούσαν αυτή την ανάγκη. Αντίστοιχα, στην έρευνά της για τις διαγενεακές διαπραγματεύσεις ταυτότητας γυναικών που σπούδασαν σε ένα κολλέγιο στις ΗΠΑ, η Giesecking (2013) παρατηρεί την επαναλαμβανόμενη εμφάνιση των ίδιων σημείων εντός του campus τα οποία όμως νοηματοδοτούνταν διαφορετικά για κάθε μία από τις συνομιλήτριές της. Στο μεγαλύτερο μέρος της βιβλιογραφίας, η κωδικοποίηση και ανάλυση των νοητικών χαρτών προκύπτει από την γενική κατηγοριοποίηση των χωρικών σημείων και των συναισθημάτων²⁵. Στην συγκεκριμένη διατριβή, οι πληροφορίες που δίνουν οι νοητικοί χάρτες δεν καταλήγουν σε μία αυστηρή κατηγοροποίηση και ποσοτικοποίηση των δεδομένων, παρά αντιμετωπίζονται γενικότερα και πιο ανοιχτά ως κομμάτι των πολύπλοκων σχέσεων και χωρητικότητων που διαμορφώνουν τους τόπους κατασκευής της ένταξης και δημιουργούν το υπόβαθρο της εμφάνισης των υποκειμένων, των διεκδικήσεων και της άρνησης του αποκλεισμού.

5.2. Μεθοδολογικά διλήμματα, αδιέξοδα και η δεοντολογία της έρευνας

«Αν δεν σε εμπιστευόμουν δεν θα δεχόμουν να συναντηθούμε και δεύτερη φορά.»

-Νταμπάχ, 25 ετών, Αφγανιστάν, συνέντευξη 2021

Με αυτή την απάντηση με υποδέχτηκε ο Νταμπάχ όταν τον ευχαρίστησα που συμφώνησε να βρεθούμε ξανά, στο Πεδίον του Άρεως αυτή τη φορά, για να συνεχίσουμε την συνέντευξη που μου είχε δώσει λίγους μήνες πριν. Η κατάκτηση της *εμπιστοσύνης* είναι μία σημαντική συνθήκη στην συνδιαλλαγή ερευνήτριας και μεταναστευτικών υποκειμένων όπου η διαφορά εξουσίας και η πολιτισμική διαφοροποίηση προϋπάρχουν και διαμορφώνουν τις δυναμικές της σχέσης πολύ πριν την πρώτη, δεύτερη ή τρίτη συνάντηση. Το να διαμορφώσω ένα κλίμα εμπιστοσύνης για τους συνομιλητές και συνομιλήτριές μου ήταν αναγκαίο για την διεξαγωγή της έρευνας, καθώς, με εξαίρεση τα άτομα που γνώριζα από την πολιτική μου δράση που δεν ήταν πάνω από τέσσερα, όλοι οι υπόλοιποι συνομιλητές/τριες ήταν άτομα που συναντούσα για πρώτη φορά στα πλαίσια της συνέντευξης. Η κατοχύρωση της εμπιστοσύνης προϋπέθετε από μεριάς μου την διασφάλιση ότι οι συνομιλητές/τριές μου δεν θα βρεθούν σε μία θέση «επανατραυματισμού» (Clark-Kazak 2017:12–13; Grabska et al. 2019). Έτσι, κατά τις συνεντεύξεις απέφυγα ερωτήσεις σχετικές με τους λόγους που τα υποκείμενα εγκατέλειψαν την χώρα τους ή λεπτομέρειες από το ταξίδι τους μέχρι τα ελληνικά σύνορα. Έχει όμως ιδιαίτερο μεθοδολογικό ενδιαφέρον

²⁵ Για παράδειγμα βλ. Katsiaticas et al. (2010), Brennan-Horley (2010), Giesecking (2013), Cox and Benson (2017)

το γεγονός ότι όποια πληροφορία μου δόθηκε είτε για την ζωή πριν την μετανάστευση είτε για το «ταξίδι» προήλθε από επιθυμία των ίδιων των υποκειμένων χωρίς να παρέμβω εγώ στον συνειρμό τους. Οι λεπτομέρειες των ταξιδιών δεν μεταφέρονται στην διατριβή, παρά μόνο σε ελάχιστες περιπτώσεις που σχετίζονται με τις διαδρομές στέγασης και δεν εμπεριέχουν αφηγήσεις κακοποίησης, βασανιστηρίων ή θανάτου.

Η εμπιστοσύνη όμως δεν ήταν η μοναδική συνθήκη που πλαισίωσε τους όρους που έγινε η έρευνα πεδίου. Θεμελιακή συνθήκη ήταν η *αμοιβαιότητα* και η *ανταλλαγή* της πληροφορίας και της παραγόμενης γνώσης από τα ίδια τα υποκείμενα. Όπως αναφέρει η Linda Tuhiwai Smith (1999), η αμοιβαιότητα καθορίζει την σχέση μεταξύ ερευνήτριας και ερωτώμενου. Ο στόχος είναι η διασφάλιση ότι οι ερμηνείες των αφηγήσεων δεν γίνονται μεμονωμένα και τροφοδοτούνται από τους συμμετέχοντες/ουσες στην έρευνα. Η κατανόηση της θέσης μου ως ερευνήτριας ήταν κάτι που φρόντισα να διαπερνά όλα τα στάδια της έρευνας, από τον σχεδιασμό μέχρι την ανάλυση των συνεντεύξεων και των χαρτών. Η ίδια η πραγματικότητα της έρευνας πεδίου, μου υπενθύμιζε την θέση μου. Θα δώσω ένα παράδειγμα από το ημερολόγιο έρευνας, όπου βρέθηκα σε ένα περιβάλλον στο οποίο είχε δημιουργηθεί ταυτόχρονα ένα κλίμα εμπιστοσύνης, καχυποψίας, απόρριψης και συνδιαλλαγής σκέψεων και εμπειριών.

Κατά την επίσκεψή μου στο σπίτι ενός από τους πληροφορητές μου, του Σαλμάν, συνάντησα για δεύτερη φορά έναν φίλο και μία φίλη του με τους οποίους θα μπορούσα να συνομιλήσω στα πλαίσια της έρευνάς μου. Όταν έφτασα στο σπίτι, κάθισα στο τραπέζι και με τους τρεις. Η επικοινωνία μου μαζί τους δεν ήταν άμεση καθώς χρειαζόταν μετάφραση από τα αγγλικά στα φαρσί, την οποία είχε αναλάβει ο Σαλμάν. Αφού άρχισα να εξηγώ την διαδικασία, ο άντρας αποχώρησε από την συζήτηση χωρίς να μου γίνει μετάφραση του λόγου της αποχώρησης. Η φίλη όμως του Σαλμάν, η Ναχίντ, παρέμεινε και ξεκινήσαμε την συνέντευξη και τον σχεδιασμό του χάρτη. Μου έδειξε την εμπιστοσύνη της όταν, μετά από κάποια ώρα που μιλούσαμε, έβγαλε την μαντίλα της την οποία δεν φορούσε όταν μπήκα σπίτι παρά την φόρεσε όταν έκατσε κοντά μου. Αυτή η κίνηση φανέρωσε πολλαπλά όρια και διαπραγματεύσεις της ταυτότητάς της καθώς και της σχέσης της με τους άλλους ανθρώπους. Αρχικά, φάνηκε ότι δεν ακολουθούσε τους κανόνες της hijab καθώς δεν την φορούσε μπροστά σε άντρες που δεν ήταν μέλη της οικογένειάς της. Την φόρεσε μόνο όταν συναναστράφηκε μαζί μου, με μία άγνωστη γυναίκα από άλλη πολιτισμική θέση, δηλώνοντας με αυτό τον τρόπο τη δική της θέση (τουλάχιστον έτσι όπως την νοηματοδότησε στο συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο) και όταν πλέον αυτή η δήλωση δεν είχε σημασία για εκείνη, την αφαίρεσε.

Με την Ναχίντ, συζητούσαμε ήδη για μία ώρα και όταν φτάσαμε στο τέλος, μου περιέγραφε πώς ανέπτυξε φιλικές σχέσεις με μία εργαζόμενη από την δομή του Ελαιώνα όταν την ρώτησα εάν έχει γνωρίσει και άλλους «καλούς ανθρώπους» στην Ελλάδα. Δεν ξέρω τι μου απάντησε καθώς πριν προλάβει να μου γίνει μετάφραση, ο συγκάτοικος του Σαλμάν που είχε αποχωρήσει προηγουμένως, την διέκοψε μιλώντας έντονα. Η συνέντευξη διακόπηκε μετά και την παρέμβαση του Σαλμάν ο οποίος προσπάθησε να ηρεμήσει τα πνεύματα. Όπως μου εξήγησε αργότερα ο Σαλμάν, ο συγκάτοικός του, που δεν απευθύνθηκε ποτέ σε μένα παρά μόνο στα άλλα δύο άτομα, διαμαρτυρήθηκε για τις προσωπικές απαντήσεις που έδινε η φίλη του λέγοντας ότι ο ίδιος είχε κουραστεί από τους λευκούς ευρωπαϊούς δημοσιογράφους και ερευνητές που ασχολούνται μαζί τους μόνο και μόνο για δικό τους όφελος, που παραποιούν όσα λένε και που στην πραγματικότητα όλα αυτά δεν βοηθούν σε τίποτα τους πρόσφυγες.

Καθ' όσο διαμόρφωνα το δίκτυο πληροφορητών μέσω της μεθόδου χιονοστιβάδας, υπήρξαν αρκετές ακόμη περιπτώσεις όπου οι πληροφορητές μου με «προειδοποίησαν» ότι το άτομο που μου σύστησαν ήταν «σοβαρά», ότι έχουν περάσει πολλά και ότι έχουν κουραστεί να δίνουν συνεντεύξεις, να περιγράφουν τα βιώματά τους, τις συνθήκες που ζουν σήμερα και να αναβιώνουν τραύματα χωρίς να βλέπουν οι ίδιοι και οι ίδιες τον αντίκτυπο αυτής της διαδικασίας. Η εξάντληση ατόμων και κοινωνικών ομάδων που για συνεχόμενα χρόνια γίνονται το επίκεντρο ερευνών είναι κάτι που εμφανίζεται πολύ συχνά στην βιβλιογραφία²⁶ και μία πραγματική συνθήκη για την οποία όσο και να είχα μελετήσει και συνυπολογίσει στον σχεδιασμό της έρευνας, κανένα «εγχειρίδιο» για τον «ηθικό», μετα-αποικιοκρατικό τρόπο διεξαγωγής ποιοτικών μεθόδων δεν μπορούσε να με προετοιμάσει. Παρόλο που είχε δημιουργηθεί ένα περιβάλλον εμπιστοσύνης, αμοιβαιότητας και ανατροφοδότησης, η δυναμική των σχέσεων εξουσίας ερευνήτριας - ερωτηθέντα/ίσσας και τα προσωπικά βιώματα ήταν διαρκώς παρόντα υπενθυμίζοντας την ισχύ της κυρίαρχης αντίληψης για την δομή των κοινωνικών σχέσεων, της ταυτότητας, του τρόπου ζωής και της καθημερινότητας. Όπως αναφέρει η Ahmed (2000:64) «[...] η αφήγηση της υπέρβασης των σχέσεων εξουσίας αποτελεί μια άλλη μορφή εξουσίας», συνεπώς σε καμία περίπτωση δεν υποστηρίζω ότι δημιουργήθηκαν ισότιμες σχέσεις κατά την διεξαγωγή της έρευνας.

Μελετητές, όπως ο Homi Bhabha (1991), αναφέρουν την μετα-αποικιακή κριτική, που πηγάζει από την μαρξιστική σκέψη, ως μέσο για την αναγνώριση της ανισότητας οντολογικών και γνωσιολογικών εξηγήσεων, αλλά και πολιτισμικών αναπαραστάσεων που ενισχύονται από τη δυτική πολιτική και κοινωνική αυθεντία αυτού που αναφέρεται ως σύγχρονη παγκόσμια τάξη πραγμάτων. Αυτή η εξουσία έχει

²⁶Ενδεικτικά βλ. Bhabha 1991, Tronto 1993, Hugman et al. 2011, Pittaway et al. 2010, Krause 2017, Bilotta 2020 & 2021, Omata 2020, Taha 2022

δημιουργήσει την ιδεολογικοποίηση της νεωτερικότητας που προσπαθεί να δώσει μια ηγεμονική «κανονικότητα» στην προσπάθεια κατανόησης μη δυτικών πολιτισμικών αφηγήσεων. Συνεπώς, κατά την διεξαγωγή της έρευνας πεδίου, δόθηκε βαρύτητα στην μη αναπαραγωγή των δυναμικών εξουσίας - αφού η εξάλειψή τους είναι αδύνατη - μέσα από την διαρκή διερώτηση από μεριάς μου για το εάν η έρευνά μου αναπαράγει την δυαδικότητα του «Εμείς»- «Άλλου», και για το εάν οι ερωτήσεις της συνέντευξης προωθούν πολωμένες (ή) και στερεότυπες αντιλήψεις για τον Άλλο. Και έτσι, με βάση τα προαναφερθέντα, προσπάθησα να επιμείνω στο ερώτημα του αν συμβάλλει η έρευνά μου στην κοινωνική δικαιοσύνη και προσπαθεί να προσφέρει ένα βήμα για τους περιθωριοποιημένους ή Άλλους συμμετέχοντες από το οποίο μπορούν να μιλήσουν. Η λογική αυτής της προσέγγισης συνοψίζεται στην φράση των Hugman, Pittaway and Bartolomei (2011) που αναφέρουν, «[...] η έρευνα για τον ανθρώπινο πόνο δικαιολογείται μόνο εάν συμβάλλει στον τερματισμό αυτού του πόνου»²⁷. Έχοντας αυτά τα ερωτήματα κατά νου, η **ανάλυση** των δεδομένων ακολουθεί την ίδια συλλογιστική. Η πολιτισμική διαφοροποίηση και οι δυναμικές εξουσίας χρησιμοποιήθηκαν με συστηματικό τρόπο λαμβάνοντας υπόψη εάν οι απαντήσεις που δόθηκαν απέδωσαν το νόημα του κοινωνικού κόσμου των υποκειμένων ή αναπαρήγαγαν τις κυρίαρχες κοινωνικά εκδοχές της «αλήθειας» και της «πραγματικότητας» με συνειδητό ή ασυνείδητο τρόπο (Mohammad 2001, Ιωσηφίδης 2006).

²⁷ μτφ., σελ. 1272

ΜΕΡΟΣ Γ | ΈΡΕΥΝΑ ΠΕΔΙΟΥ: ΕΠΑΝΑΠΡΟΣΕΓΓΙΖΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΕΝΤΑΞΗΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΣΤΕΓΑΣΗ

Κεφάλαιο 6. Ένταξη και προσφυγική «κρίση»

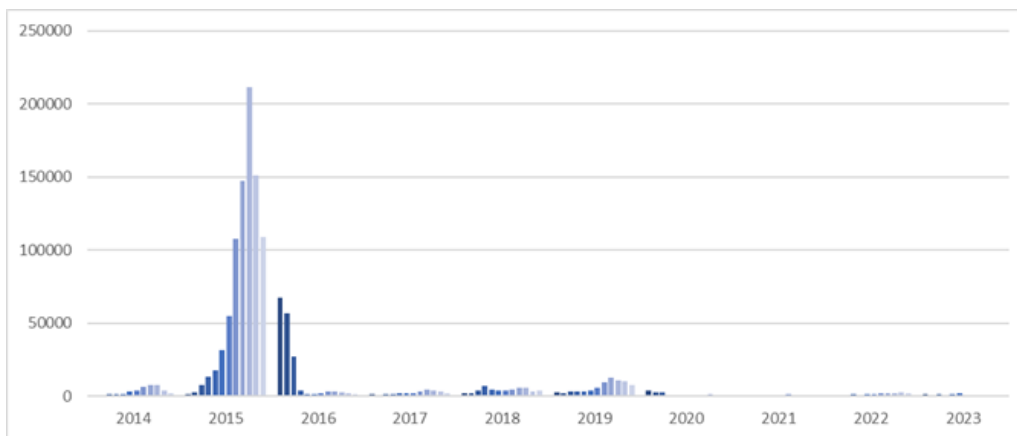
Στην προηγούμενη ενότητα είδαμε πώς η ένταξη εξαρτάται από τις διαφορετικές αντιλήψεις σχετικά με το «ενιαίο» της κοινωνίας υποδοχής, την αντίληψη για τον Άλλον και τα κυρίαρχα μοντέλα διαχείρισης της πολιτισμικής διαφοράς με επίκεντρο τον χώρο. Η μελέτη του πλαισίου και των όρων της ένταξης και η κριτική διερεύνησή τους βοηθάει στην κατανόηση της δημιουργίας και εφαρμογής στρατηγικών και πολιτικών όπως αυτές περιγράφονται στα υφιστάμενα θεσμικά πλαίσια σε ευρωπαϊκό, εθνικό και τοπικό επίπεδο. Στα τρία αυτά επίπεδα διακυβέρνησης (Ένωση, εθνικό και τοπικό) παρατηρείται μια αυξανόμενη πολυπλοκότητα τόσο των μεταναστευτικών όσο και των ενταξιακών πολιτικών, οι οποίες σε μεγάλο βαθμό είναι αλληλεξαρτώμενες αλλά και διακριτές (Duszczuk et al. 2020), λόγω ακριβώς του κατακερματισμού του σχεδιασμού στα διαφορετικά κυβερνητικά επίπεδα χωρίς απαραίτητα να υπάρχουν διαρθρωτικές συνδέσεις (Penninx and Scholten 2016). Από την μία, τα κράτη μέλη της ΕΕ διαμορφώνουν το πλαίσιο της ένταξης πάνω στις εθνικές τους ιστορίες, την πολιτική απόκτησης ιθαγένειας, το αφήγημα του «εμείς και οι άλλοι», «γηγενείς και ξένοι», ενώ από την άλλη, ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβάνεται η Ευρωπαϊκή Ένωση την ένταξη εκφράζεται μέσα από το θολό τοπίο της νοηματοδότησης του «ευρωπαίου πολίτη» και των συγκρούσεων μεταξύ των μελών et al. 2021). Με βάση τα παραπάνω, σε αυτό το κεφάλαιο γίνεται η καταγραφή των ενταξιακών πολιτικών στα διαφορετικά διοικητικά επίπεδα ξεκινώντας από τις αρχές του 2000 και καταλήγοντας στο σήμερα, όπου υπήρξε και η ανάγκη μιας πιο εντατικής θεσμοθέτησης κατευθύνσεων για την ένταξη [Διάγραμμα 4.] λόγω της αύξησης του αριθμού προσφύγων και αιτούντων άσυλο το 2015. Η παρακολούθηση, καταγραφή και ανάλυση των πολιτικών δύναται να οδηγήσει στην κατανόηση των θεσμικών προθέσεων ως προς την ένταξη αλλά και του πλαισίου όπου τα μεταναστευτικά υποκείμενα χαράσσουν τις δικές τους διαδικασίες εγκατάστασης και ανήκειν.

Διάγραμμα 4. Στρατηγικές ένταξης σε ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο

6.1. Μεταναστευτικές ροές κατά την περίοδο 2015-2021. Η κατασκευή της μετανάστευσης ως «προσφυγική κρίση».

Οι πόλεμοι και οι βίαιες συγκρούσεις σε χώρες της Εγγύς Ανατολής (Συρία, Ιράκ, Αφγανιστάν) από τις αρχές του 2000 μέχρι τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 2010, οδήγησαν εκατομμύρια ανθρώπους να εγκαταλείψουν τις περιοχές τους και να αναζητήσουν καταφύγιο σε γειτονικές χώρες (Ιορδανία, Τουρκία, κλπ.) και σε χώρες της Ευρώπης. Τα ταξίδια των υποκειμένων της μετανάστευσης γινόντουσαν συχνά παράτυπα, μέσα από θαλάσσιες και χερσαίες διόδους κάνοντας την μετακίνησή τους επικίνδυνη και κοστοβόρα. Η διαδρομή της Ανατολικής Μεσογείου από την Τουρκία προς την Ελλάδα και η διαδρομή της Κεντρικής Μεσογείου από τη Βόρεια Αφρική προς την Ιταλία είναι δύο από τις κεντρικότερες διόδους προς την Ευρώπη, καθιστώντας τις δύο χώρες σε χώρες «πρώτης γραμμής» για την διαχείριση της αύξησης των ροών ήδη από τα τέλη του 2014.

Διάγραμμα 5. Αφίξεις μεταναστευτικών υποκειμένων στην Ελλάδα [2014-2023]

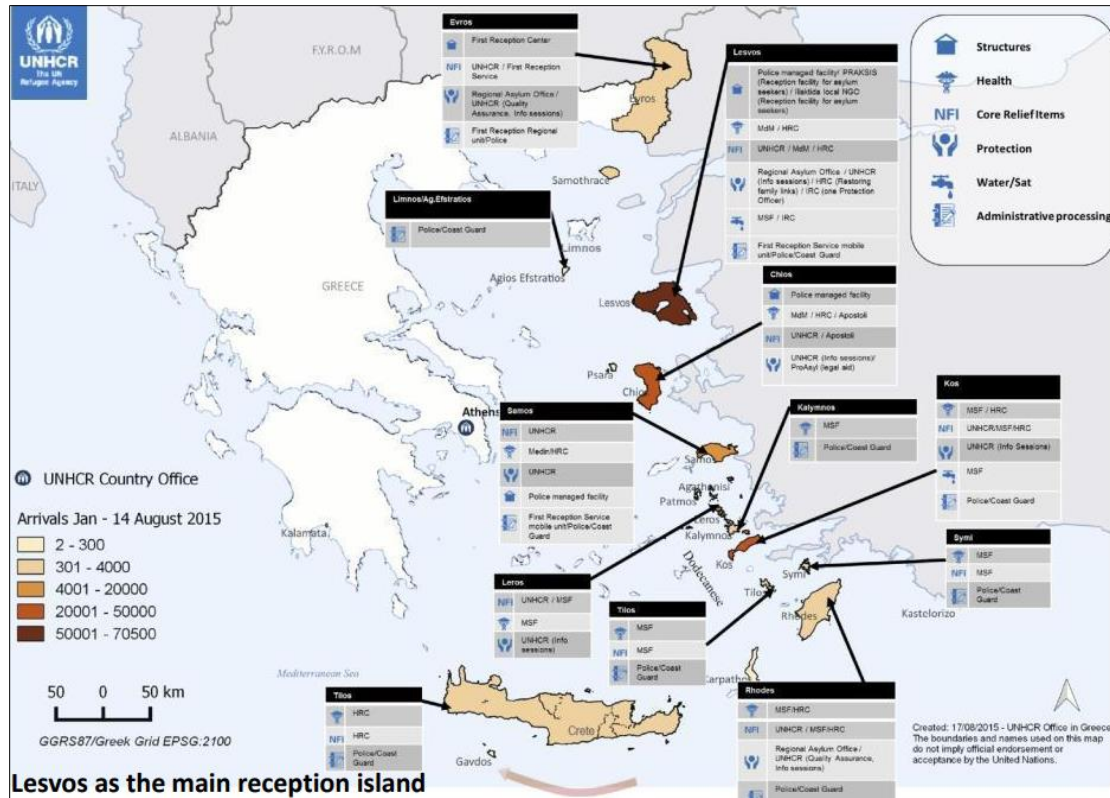
Πηγή: UNHCR και ίδια επεξεργασία

Η Ευρωπαϊκή Ένωση, που ερμήνευσε την αύξηση της μετανάστευσης ως απειλή, προσπάθησε να δομήσει μια συνεκτική και συντονισμένη απάντηση εντός της νέας συνθήκης, η οποία όμως παρουσίαζε κενά και ασυνέχειες στις πολιτικές διαχείρισης στα ευρωπαϊκά σύνορα και στις διαδικασίες ασύλου λόγω των διαφορετικών προσεγγίσεων και πεποιθήσεων των εμπλεκόμενων χωρών αλλά και λόγω της μέχρι πρότινος πολιτικής της Ένωσης ως προς την μετανάστευση (Žagar et al., 2018). Ήδη από τον Απρίλιο του 2015, πραγματοποιείται έκτακτη διάσκεψη του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου όπου αποφασίζεται ο τριπλασιασμός της χρηματοδότησης από την Ένωση σε μέτρα για την διάσωση και την καταγραφή μεταναστών και μεταναστριών που προσπαθούσαν να εισέλθουν στην Ευρώπη μέσω Ελλάδας και Ιταλίας, υπό την επιτελική καθοδήγηση της Frontex²⁸. Ένα μήνα αργότερα, τον Μάιο του 2015, υιοθετείται η στρατηγική της δημιουργίας “hotspots”, μία προσέγγιση που είχε ως στόχο την διαμόρφωση «ασφαλών» συνοριακών περιοχών καταγραφής και ελέγχου των αιτούντων άσυλο. Όπως εξήγησε ο Επίτροπος Μετανάστευσης, Εσωτερικών Υποθέσεων και Ιθαγένειας της ΕΕ τον Ιούλιο του 2015, «Ο στόχος της προσέγγισης Hotspot είναι να παράσχει μια πλατφόρμα για τις υπηρεσίες [της ΕΕ] να επέμβουν, γρήγορα και με ολοκληρωμένο τρόπο, στα κράτη μέλη πρώτης γραμμής που αντιμετωπίζουν κάποια κρίση εξαιτίας μιας συγκεκριμένης και δυσανάλογης μεταναστευτικής πίεσης στα εξωτερικά τους σύνορα.» (Avramopoulos 2015, Mitchell and Spark 2018). Με πρόσχημα την ολοκληρωμένη και ελεγχόμενη υποστήριξη από την μεριά της ΕΕ προκειμένου τα κράτη της «πρώτης γραμμής» να διασφαλίσουν την κυριαρχία τους απέναντι στις αυξημένες μεταναστευτικές εισροές και με προϋπόθεση την συμμόρφωσή τους στις μεταναστευτικές στρατηγικές και πολιτικές της ΕΕ (European Commission 2015b), η δημιουργία και λειτουργία των hotspots στα ελληνικά νησιά διαμόρφωσαν ένα νέο καθεστώς ελέγχου των συνόρων (Fassin 2016). Τα hotspots παρουσιάζονται ως «ασφαλείς χώροι» με ξεκάθαρη γεωγραφική θέση που εγγυώνται την προστασία των νεοαφιχθέντων. Το αποτέλεσμα των μορφών ελέγχου των μετακινήσεων που επιβάλλονται από τις πολιτικές της ΕΕ, τις διεθνείς συμφωνίες και κανονισμούς (Δουβλίνο²⁹, Κοινή Δήλωση ΕΕ-Τουρκίας) ήταν ο εγκλωβισμός των αιτούντων άσυλο σε

²⁸ Πρόκειται για τις επιχειρήσεις Triton και Poseidon κατά τις οποίες η Frontex συνέβαλλε στην ενίσχυση των συνοριακών ελέγχων με εξειδικευμένο προσωπικό, πλοία και αεροσκάφη στα ελληνικά νησιά και στα χερσαία σύνορα με την Τουρκία (<http://jeanmonnetchair.eubga.uom.gr/wp-content/uploads/2018/09/Institutional-Budgetary-Challenges-in-the-EU-caused-to-the-EU-by-the-refugee-crisis-part-2.pdf>)

²⁹ Η Σύμβαση του Δουβλίνου και οι Κανονισμοί Δουβλίνο II, III είναι νομικά κείμενα που θεσπίστηκαν από την Ευρωπαϊκή Ένωση και καθορίζουν τη χώρα η οποία θα είναι υπεύθυνη για να δώσει άσυλο σε αιτούντες πρόσφυγες. Ο κανονισμός του Δουβλίνου II (2003) αντικατέστησε τη σύμβαση του Δουβλίνου του 1990, η οποία όριζε τα κριτήρια για τον προσδιορισμό του αρμόδιου κράτους όσον αφορά την εξέταση αίτησης ασύλου. Όλα τα κράτη μέλη της ΕΕ εφαρμόζουν τον εν λόγω Κανονισμό, όπως επίσης και η Νορβηγία, η Ισλανδία, η Ελβετία και το Λιχτενστάιν. Ο εν λόγω Κανονισμός αντικαταστάθηκε με τη σειρά του από τον Κανονισμό Δουβλίνο III που ετέθη (2014), διατηρώντας και επεκτείνοντας το πνεύμα των προηγούμενων. Σύμφωνα με τους Κανονισμούς, ο μετανάστης δικαιούται να ζητήσει άσυλο στην ευρωπαϊκή χώρα στην οποία θα εισέλθει την πρώτη φορά. Και οι τρεις διαδοχικοί Κανονισμοί θέτουν την αρχή ότι ένα μόνο κράτος μέλος είναι υπεύθυνο για την εξέταση μιας αίτησης ασύλου. Στόχος τους είναι η αποφυγή της αποστολής των αιτούντων άσυλο από τη μια χώρα στην άλλη,

χώρους διοικητικά ορισμένους εντός των hotspots (κέντρα υποδοχής και ταυτοποίησης και camps) (Garelli και Tazzioli 2018, Mitchell and Spark 2018). Στην περίπτωση της Ελλάδας, η προσέγγιση των "hotspot" - που εφαρμόζεται εντός της χώρας μέσω του γεωγραφικού περιορισμού στα camps - και η αποκέντρωση των αιτούντων άσυλο σε καταυλισμούς στην ηπειρωτική χώρα ή σε διαμερίσματα προγραμμάτων στέγασης και ένταξης³⁰ έδωσαν χώρο για διάφορα μέτρα αναμονής εντός της χώρας.

Εικόνα 5. Κέντρα Υποδοχής και Ταυτοποίησης προσφύγων στα Ελληνικά νησιά [2015]. Πηγή: UNHCR, ανάκτηση από Belavilas et al. 2016

Τους επόμενους μήνες, στην καρδιά του «θερμού καλοκαιριού της μετανάστευσης» και ενώ ο αριθμός των αφίξεων αυξανόταν, μία-μία οι Βαλκανικές χώρες, με πρώτη την Ουγγαρία, ανακοινώνουν και υλοποιούν πολιτικές αποτροπής της έλευσης προσφύγων και αιτούντων άσυλο που διασχίζουν τα εδάφη τους με προορισμό χώρες της κεντρικής και βόρειας Ευρώπης, κυρίως προς την Γερμανία. Οι διαφωνίες των χωρών αυτών με το σχέδιο της ΕΕ επικεντρώθηκαν στην κατανομή των αιτούντων άσυλο

αλλά επίσης η αποτροπή της κατάχρησης του συστήματος με την υποβολή περισσότερων αιτήσεων ασύλου από ένα μόνο άτομο. Επομένως, ορίζονται ιεραρχημένα κριτήρια, προκειμένου να προσφέρουν τη δυνατότητα προσδιορισμού, για κάθε αιτούντα άσυλο, του κράτους μέλους που είναι υπεύθυνο (Υπουργείο Μετανάστευσης και Ασύλου 2023).

³⁰ βλ. πρόγραμμα ESTIA, σελίδα 115.

και των προσφύγων εντός της ΕΕ, στα μέτρα ελέγχου των συνόρων και στην κατανομή των κονδυλίων για την διαχείριση της μετανάστευσης τόσο στο εσωτερικό της ΕΕ όσο και προς τρίτες χώρες, όπως η Τουρκία (Gilbert 2015, Žagar et al., 2018). Συνέπεια αυτής της διαφωνίας ήταν ότι τον Σεπτέμβρη της ίδιας χρονιάς, η λεγόμενη Βαλκανική οδός κλείνει, με την Ουγγαρία, την Σερβία, την Βόρεια Μακεδονία και την Βουλγαρία να υψώνουν φράχτες χιλιομέτρων στα σύνορά τους με την Ελλάδα, την Τουρκία και γενικά τις χώρες στα νότια σύνορα. Το κλείσιμο της οδού και ο στρατηγικός στόχος της ΕΕ για αυστηροποίηση του ελέγχου των συνόρων της, οδήγησαν σε υπερπλήρη κέντρα υποδοχής με ανεπαρκείς πόρους, επικίνδυνες συνθήκες διαβίωσης εντός και εκτός των κέντρων και των camps, και εν τέλει, στη δημιουργία ενός συστήματος υποδοχής που αναπαρήγαγε την επισφάλεια (Mantanika and Arapoglou 2022).

Την άνοιξη της επόμενης χρονιάς (2016), σε μια προσπάθεια μεγαλύτερου ελέγχου των μεταναστευτικών ροών και επιστρατεύοντας το ανθρωπιστικό σύστημα, η ΕΕ μαζί με την Τουρκία κατέληξαν σε μία διμερή συμφωνία κατά την οποία οι παράτυποι μετανάστες που φτάνουν στην Ελλάδα θα αποστέλλονται πίσω στην Τουρκία εάν δεν υποβάλουν αμέσως αίτηση για άσυλο ή το αίτημά τους απορριφθεί. Από την μεριά της, η Τουρκία θα λάμβανε σκληρότερα μέτρα για να αποτρέψει την παράτυπη μετανάστευση προς την Ελλάδα. Ως αντάλλαγμα, η ΕΕ δεσμεύτηκε για την οικονομική στήριξη και ενίσχυση της Τουρκίας (6 δις ευρώ) για την φιλοξενία των μεταναστών και μεταναστριών που επαναπροωθεί η Ελλάδα (International Rescue Committee 2023). Λίγες ημέρες μετά, στις αρχές Απριλίου του 2016, πραγματοποιήθηκαν οι πρώτες επαναπροωθήσεις μεταναστών κλείνοντας ουσιαστικά και την δίοδο από το Αιγαίο, την συντομότερη και οικονομικότερη δίοδος για τα μεταναστευτικά υποκείμενα (Crawley et al. 2016).

Εικόνα 6. Αξιωματούχοι της συντομότερης υπηρεσίας της ΕΕ Frontex σε μια βάρκα μεταξύ Λέσβου, Ελλάδα και Ντικιλί της Τουρκίας, απελαύνουν μετανάστες στις 4 Απριλίου 2016. Πηγή: Human Rights Watch (2016) URL:< <https://www.hrw.org/news/2016/04/19/eu/greece-first-turkey-deportations-riddled-abuse>>

Εικόνα 7. Στιγμιότυπο από βίντεο δείχνει την ελληνική αστυνομία στο κέντρο κράτησης στη Χίο καθώς απελαθέντες διαμαρτύρονται για την επιστροφή τους στην Τουρκία στις 3 Απριλίου 2016. Πηγή: Human Rights Watch (2016) URL:< <https://www.hrw.org/news/2016/04/19/eu/greece-first-turkey-deportations-riddled-abuse>>

Ένα ακόμα σημείο της Κοινής Δήλωσης ΕΕ-Τουρκίας προβλέπει πώς για κάθε μία επαναπροώθηση Σύριου μετανάστη/στριας στην Τουρκία, η ΕΕ θα δεχόταν έναν Σύριο πολίτη που βρισκόταν στην Τουρκία σε κατάσταση αναμονής ή προς μετεγκατάσταση. Αυτός ο κατακερματισμός και η ταξινόμηση των μεταναστευτικών υποκειμένων σε πρόσφυγες, δικαιούχους διεθνούς προστασίας, οικονομικούς μετανάστες, κλπ., μετατόπισε την κουβέντα από τα αίτια της μετανάστευσης στην επί της αρχής παρατυπία του ταξιδιού τους, σύμφωνα με τα συμφέροντα και τους όρους της ΕΕ (D' Angelo et al. 2017). Προκειμένου η ΕΕ και τα κράτη μέλη να διατηρήσουν το αφήγημα των «παράνομων» μεταναστεύσεων και της ανάγκης για αυστηροποίηση του ελέγχου των συνόρων, επιστράτευσαν μια σειρά πρακτικών ποινικοποίησης της αλληλεγγύης από οργανισμούς και ομάδες της κοινωνίας πολιτών που επιχειρούσαν για την διάσωση μεταναστών/στριών. Άνθρωποι, όπως η Σύρια ακτιβίστρια και μετανάστρια Sarah Mardini³¹, η Γερμανίδα ακτιβίστρια Pia Klemp³², ο Έλληνας διασώστης Ιάσοντας Αποστολόπουλος³³, είναι αντιμέτωποι μέχρι και σήμερα με ποινικές διώξεις από το Ελληνικό και Ιταλικό κράτος τα οποία ισχυρίζονται ότι η διάσωση χιλιάδων ανθρώπων πρόκειται στην πραγματικότητα για διακίνηση. Μέσω του αποκλεισμού και της τρομοκρατίας οποιασδήποτε δράσης αλληλεγγύης στην Μεσόγειο, η Frontex με τις επιχειρήσεις Poseidon, Themis (Trinon) και Indalo, κατέχει το μονοπώλιο στην πληροφόρηση σχετικά με την κατάσταση στα θαλάσσια σύνορα. Όλα τα παραπάνω δημιούργησαν ένα ολοένα και πιο εχθρικό περιβάλλον για τα υποκείμενα της μετανάστευσης που οδήγησαν στην

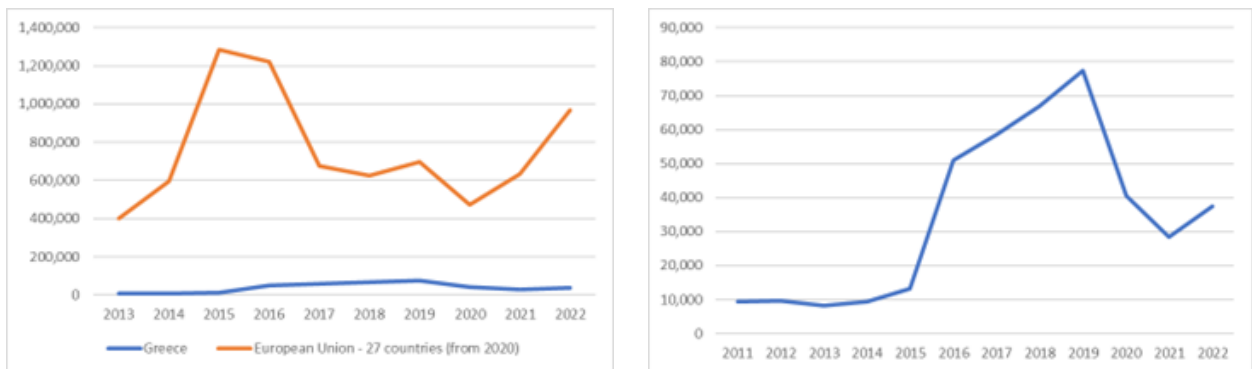
³¹ Η Sarah Mardini, (αραβικά: سارة مardini) είναι Σύρια πρώην κολυμβήτρια και ακτιβίστρια για τα ανθρώπινα δικαιώματα. Το 2015, έφυγε από την χώρα της μαζί με την αδελφή της, την Ολυμπιονίκη κολυμβήτρια Yusra Mardini, με την οποία διέσωσαν δεκάδες πρόσφυγες από βέβαιο πνιγμό στο Αιγαίο όταν τράβηξαν κολυμπώντας στη στεριά την βάρκα που επέβαιναν. Στις 21 Αυγούστου 2018, η Mardini συνελήφθη στο αεροδρόμιο της Λέσβου, όταν σκόπευε να επιστρέψει στη Γερμανία για την αρχή του δεύτερου έτους στο κολέγιο του Βερολίνου κατηγορούμενη για διακίνηση προσφύγων όσο εργαζόταν σε ΜΚΟ στο νησί. Η Μαρντίνι προφυλακίστηκε και κρατήθηκε στις φυλακές του Κορυδαλλού για 106 ημέρες μέχρι η υπόθεσή της να κλείσει λόγω έλλειψης στοιχείων το 2023. (https://en.wikipedia.org/wiki/Sarah_Mardini)

³² Η Pia Klemp είναι Γερμανίδα βιολόγος και ακτιβίστρια για τα ανθρώπινα δικαιώματα, η οποία, μεταξύ 2011 και 2017, εργάστηκε για την οργάνωση Sea Shepherd για να συμμετάσχει σε πολλές διεθνείς επιχειρήσεις για την προστασία των θαλάσσιων ζώων. Μεταξύ 2016 και 2018 διοικούσε δύο πλοία διάσωσης στη Μεσόγειο Θάλασσα για τις γερμανικές μη κυβερνητικές οργανώσεις (ΜΚΟ) Jugend Rettet και Sea-Watch. (https://en.wikipedia.org/wiki/Pia_Klemp)

³³ Ο Ιάσοντας Αποστολόπουλος είναι Έλληνας ακτιβιστής υπέρ των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των προσφύγων. Ασχολείται με τις διασώσεις προσφύγων στο Αιγαίο και την κεντρική Μεσόγειο, στη θάλασσα μεταξύ Ιταλίας και Λιβύης. Έχει κατηγορήσει τις ελληνικές αρχές για παράνομες επαναπροωθήσεις προσφύγων από την Ελλάδα προς την Τουρκία, στο Αιγαίο. Στις 6 Ιουλίου 2019, ως επικεφαλής διάσωσης του σκάφους Alex, παραβίασε την απαγόρευση πρόσβασης που είχε αποφασίσει ο τότε υπουργός Εσωτερικών της Ιταλίας, Ματέο Σαλβίνι, και μπήκε στη Λαμπεντούζα αποβιβάζοντας 46 διασωθέντες πρόσφυγες. (https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%99%CE%AC%CF%83%CE%BF%CE%BD%CE%B1%CF%82_%CE%91%CF%80%CE%BF%CF%83%CF%84%CE%BF%CE%BB%CF%8C%CF%80%CE%BF%CF%85%CE%BB%CE%BFCF%82)

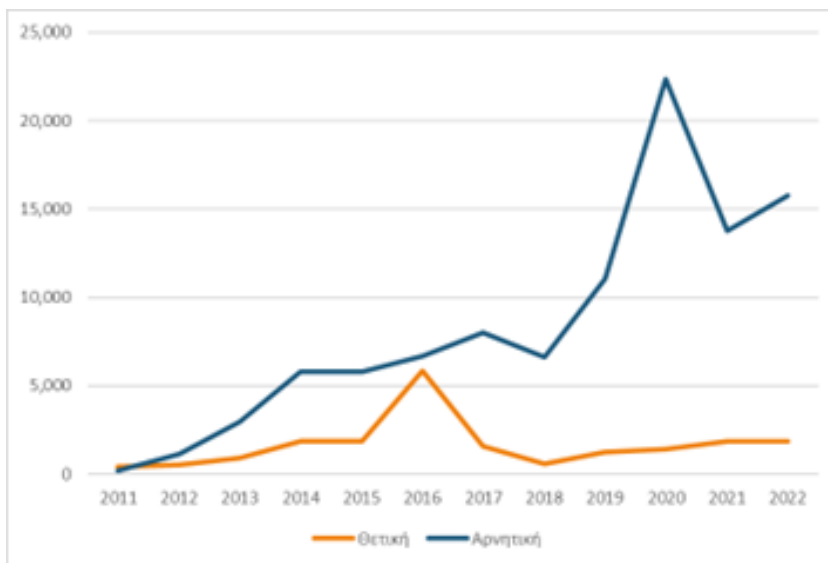
περαιτέρω αυστηροποίηση των διαδικασιών ασύλου και στην εργαλειοποίηση της μετανάστευσης τροφοδοτώντας εθνικιστικές και ευρωπαϊκές ατζέντες (Vlastou et al. 2023).

Στην Ελλάδα, η εθνικιστική ατζέντα τροφοδοτήθηκε ακόμα περισσότερο με την αύξηση των αιτήσεων ασύλου. Τα Διαγράμματα 3α., 3β. και 4 δείχνουν την άνιση κατανομή των αιτημάτων ασύλου μεταξύ των μελών της ΕΕ την περίοδο 2014-2022, η οποία προκύπτει από την συνύπαρξη των ευρωπαϊκών και εθνικών πολιτικών αποφάσεων την δεδομένη στιγμή. Συγκεκριμένα, παρατηρείται ότι την περίοδο 2015-2016, ο ρυθμός αύξησης των αιτημάτων ασύλου σε χώρες της ΕΕ είναι πολύ μεγαλύτερος συγκριτικά με την Ελλάδα. Αυτό πιθανόν να οφείλεται σε δύο λόγους. Πρώτον, στην άρση μέρους του Κοινού Ευρωπαϊκού Συστήματος Ασύλου (ΚΕΣΑ) από την μεριά της Γερμανίας και την δήλωση υποδοχής αιτούντων άσυλο από την Συρία στην χώρα και δεύτερον, στον χαρακτηρισμό της Ελλάδας από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, ως μη ασφαλούς χώρας για τους αιτούντες άσυλο. Αυτή η εικόνα αλλάζει το 2017, οπότε η δυνατότητα επιστροφής στην Ελλάδα ενεργοποιήθηκε εκ νέου καθώς η Ευρωπαϊκή Επιτροπή έκρινε ότι η Ελλάδα μπορεί να παράσχει ασφαλή διαβίωση στους αιτούντες άσυλο (EC, 2017a; EC, 2017b), δημιουργώντας μια ακόμη ενδοευρωπαϊκή μετακίνηση προς την Ελλάδα στα πλαίσια του Κανονισμού του Δουβλίνου III. Συνολικά, το διάστημα 2016-2018, 6.500 άτομα μεταφέρθηκαν από την Ελλάδα σε κάποια άλλη χώρα της ΕΕ βάσει του κανονισμού για οικογενειακή επανένωση, ανθρωπιστικούς και άλλους λόγους (Υπηρεσία Ασύλου 2018β).

Διάγραμμα 6. Αιτήσεις ασύλου σε (α) ΕΕ (αριστερά) και (β) Ελλάδα (δεξιά).

Πηγή: EUROSTAT και ίδια επεξεργασία

Διάγραμμα 7. Τελικές αποφάσεις χορήγησης και απόρριψης ασύλου στην Ελλάδα [2011-2022]. Πηγή: EUROSTAT και ίδια επεξεργασία

Η «προσφυγική κρίση», λοιπόν, δεν αφορά αποκλειστικά την αύξηση της μετανάστευσης σε μικρότερο χρονικό διάστημα όπως συνηθίζεται να εννοείται, παρά αφορά και τον τρόπο διαχείρισης από την ΕΕ και τα κράτη μέλη που μέσω των πολιτικών ασύλου, της επιβολής περιορισμών μέσω των hotspots και την αυστηροποίηση τόσο των εξωτερικών όσο και των εσωτερικών συνόρων, δημιούργησαν ένα περιβάλλον επισφάλειας, εκτοπισμού, ακούσιας ακινησίας και διαρκούς προσωρινότητας των μεταναστευτικών υποκειμένων ειδικά στις χώρες της «πρώτης γραμμής», όπως η Ελλάδα (Manrommatis 2018, Lafazani 2021, Papatzani et al. 2022). Παλαιότερες αλλά και οι πιο πρόσφατες πολιτικές και νομοθετικές μεταστροφές στην περίπτωση της Ελλάδας - ακόμα κι αν δεν είναι πάντα έκδηλες ή ευρέως ορατές - περιλαμβάνουν, μεταξύ άλλων, νομοθετικές τροποποιήσεις που οδηγούν στην ποινικοποίηση ορισμένων τοπικών κινητικότητων εντός της χώρας, την εμφάνιση εγκαταστάσεων οι οποίες παραμένουν ασαφείς στα περιθώρια της υποδοχής, της αναγνώρισης και της κράτησης, δημιουργώντας εσωτερικά και εξωτερικά σύνορα που επιτελούν έναν πολυδιάστατο ρόλο με «πολυσημικό» χαρακτήρα (Λαφαζάνη 2014). Τέτοιες εξελίξεις μπορεί να μετασχηματίσουν τις υπάρχουσες διαμορφώσεις εκτοπισμού και περιθωριοποίησης και, ως συνέπεια, μπορεί να ανασχηματίσουν και να ανακατευθύνουν τις εξουσιοδοτημένες και τις ανεπίσημες κινητικότητες (Papatzani et al. 2022). Εντός αυτών των ανακατευθύνσεων εντοπίζονται και αποφάσεις εγκατάστασης των υποκειμένων οι οποίες συμβαίνουν στους χώρους και στους χρόνους της καθημερινής ζωής. Η καθημερινή ζωή εμπεριέχει την συνύπαρξη, χωρικά και χρονικά, καταστάσεων που είναι συχνά αντικρουόμενες μεταξύ τους και που ταυτόχρονα συνυπάρχουν, όπως για παράδειγμα η ενσωμάτωση «συνόρων» στην πόλη ως το αίσθημα του να μην

ανήκει κανείς στον τόπο και η ταυτόχρονη αμφισβήτησή αυτών των συνόρων μέσα από την προσήλωση στις προσωπικές προσδοκίες που γεννά η απόφαση της μετανάστευσης αλλά και της εγκατάστασης.

6.2. Η Ευρωπαϊκή ατζέντα για την ένταξη.

Όπως έχω ήδη αναλύσει στα πρώτα κεφάλαια της διατριβής, οι διαδικασίες ένταξης νοσηματοδοτούν σε μεγάλο βαθμό τα πολιτισμικά και πολιτειακά χαρακτηριστικά που επιδιώκει να δώσει η κυρίαρχη πολιτισμική αφήγηση για τον ορισμό ενός έθνους-κράτους και ως εκ τούτου, οι πολιτικές ένταξης καθορίζονται ανάλογα με τα διαφορετικά μοντέλα διαχείρισης της διαφορετικότητας και τα χαρακτηριστικά της μετανάστευσης σε ένα δεδομένο χρόνο και χώρο. Στα πλαίσια διεθνολογικών συνεργασιών, όπως είναι η Ευρωπαϊκή Ένωση, αυτές οι πολιτικές περιπλέκονται και συχνά γίνονται κομμάτι διαπραγματεύσεων ισχύς μεταξύ των κρατών μελών αναδεικνύοντας θεσμικές, οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες, με τα πιο ευάλωτα κοινωνικά μέρη (μετανάστες, αιτούντες άσυλο, κλπ.) να τοποθετούνται σε καταστάσεις επισφάλειας, αβεβαιότητας και συχνά περιθωριοποίησης. Σε αυτό το κεφάλαιο, γίνεται μια αναδρομή στις βασικές οδηγίες και κανονισμούς της ΕΕ σχετικά με την ένταξη προσφύγων και αιτούντων άσυλο που βρέθηκαν στην επικράτεια της κατά την περίοδο μελέτης (2015-2020), σε συνάρτηση με την συνολική διαχείριση της μετανάστευσης και των προσφυγικών ροών που δεν είναι ανεξάρτητες από το πνεύμα των ενταξιακών διαδικασιών (Gońda et al. 2020).

Η ανασκόπηση των νομικών και πολιτικών εγγράφων της ΕΕ πριν από το 2015, δείχνει ότι η ένταξη νοείται, γενικά, ως μια δυναμική, αμφίδρομη διαδικασία που βασίζεται στα αμοιβαία δικαιώματα και τις αντίστοιχες υποχρεώσεις των νομίμως διαμενόντων υπηκόων τρίτων χωρών στα κράτη μέλη της ΕΕ και στην κοινωνία υποδοχής (Ευρωπαϊκή Επιτροπή 2011, Συμβουλίου Δικαιοσύνης και Εσωτερικών Υποθέσεων 2014, Ευρωπαϊκή Επιτροπή 2016). Ο γενικός ορισμός περιγράφει την ένταξη ως «[...] μια δυναμική, αμφίδρομη διαδικασία αμοιβαίας φιλοξενίας από όλους τους μετανάστες και τους κατοίκους των κρατών μελών.» (Συμβουλίου Δικαιοσύνης και Εσωτερικών Υποθέσεων 2004:17) εντός ενός ευρύτερου φάσματος διαστάσεων αυτής της διαδικασίας, όπως για παράδειγμα απασχόληση, η εκπαίδευση, η πολιτιστική και θρησκευτική ποικιλομορφία, η βασική γνώση της γλώσσας, της ιστορίας και των θεσμών της κοινωνίας υποδοχής, κλπ. και καταλήγει σε έντεκα δείκτες αξιολόγησης (Zaragoza Indicators³⁴) για

³⁴ Απασχόληση: Αυτός ο δείκτης μετρά το ποσοστό των μεταναστών που απασχολούνται. Ένα υψηλό ποσοστό απασχόλησης μεταξύ των μεταναστών υποδηλώνει επιτυχή οικονομική ένταξη.

Εκπαίδευση: Αξιολογεί το μορφωτικό επίπεδο των μεταναστών. Το υψηλότερο μορφωτικό επίπεδο συνδέεται συχνά με καλύτερες προοπτικές ένταξης, καθώς μπορεί να οδηγήσει σε ευκαιρίες απασχόλησης υψηλότερης ειδίκευσης.

την παρακολούθηση των πολιτικών ένταξης υπηκόων τρίτων χωρών στα κράτη μέλη της Ένωσης (OECD and European Union 2015, OECD 2018, Eurostat 2018).

Στρατηγικό έγγραφο για την διαχείριση της μετανάστευσης την περίοδο της «προσφυγικής κρίσης» αποτελεί το «Ευρωπαϊκό θεματολόγιο για τη μετανάστευση» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή 2015) το οποίο προσδιόρισε για την περίοδο 2015-2017 τις «επείγουσες ενέργειες» για την αντιμετώπιση των προκλήσεων της «κρίσης», δηλαδή τα προγράμματα μετεγκατάστασης και επαναπροώθησης για τους αιτούντες άσυλο και τη δημιουργία των hotspots σε Ιταλία και Ελλάδα καθώς και μέτρα για την μείωση των κινήτρων για παράτυπη μετανάστευση, τη διάσωση της ζωής των μεταναστών και την ασφάλεια των εξωτερικών συνόρων, την ενίσχυση της κοινής πολιτικής ασύλου και την ανάπτυξη νέας πολιτικής για τη νόμιμη μετανάστευση (Goñda et al. 2020). Στο πλαίσιο του τελευταίου άξονα προσδιορίζεται και η ανάγκη για ενίσχυση της χρηματοδότησης των μελών της Ένωσης για την ανάπτυξη πολιτικών ένταξης μέσα από προγράμματα, όπως το Ευρωπαϊκό Ταμείο Ένταξης για την περίοδο 2007–2013 από το οποίο απορροφήθηκαν 825 εκατομμύριο ευρώ και το Ταμείο Ασύλου, Μετανάστευσης και Ένταξης για την περίοδο 2014–2020 το οποίο διέθεσε συνολικά 765 εκατομμύρια ευρώ στα κράτη μέλη (Ευρωπαϊκή Επιτροπή 2015).

Γλωσσική επάρκεια: Ο δείκτης αξιολογεί την επάρκεια των μεταναστών στη γλώσσα της χώρας υποδοχής. Οι μετανάστες με γλωσσικά εμπόδια μπορεί να αντιμετωπίσουν δυσκολίες σε διάφορες πτυχές της ζωής.

Εισοδηματικές ανισότητες: Εξετάζει τα επίπεδα εισοδήματος μεταξύ των μεταναστών σε σύγκριση με τους γηγενείς πληθυσμούς. Οι εισοδηματικές ανισότητες φανερώνουν κενά οικονομικής ολοκλήρωσης και πιθανές διακρίσεις.

Κοινωνική ένταξη: Μέτρα όπως η πρόσβαση στην υγειονομική περίθαλψη, τη στέγαση και τις κοινωνικές υπηρεσίες είναι ζωτικής σημασίας για την κοινωνική ένταξη. Η έλλειψη πρόσβασης μπορεί να εμποδίσει την ικανότητα των μεταναστών να συμμετέχουν πλήρως στην κοινωνία και μπορεί να συμβάλει στον κοινωνικό αποκλεισμό.

Απόκτηση ιθαγένειας: Αυτός ο δείκτης παρακολουθεί τον ρυθμό με τον οποίο οι μετανάστες αποκτούν την υπηκοότητα στη χώρα υποδοχής τους.

Αντιληπτές διακρίσεις: Η αξιολόγηση των εμπειριών διακρίσεων και των αντιλήψεων για διακρίσεις μεταξύ των μεταναστών είναι απαραίτητη. Οι διακρίσεις μπορεί να έχουν βαθύ αντίκτυπο στα αποτελέσματα της ένταξης και στο αίσθημα του ανήκειν.

Οικογενειακή επανένωση: Η εξέταση των πολιτικών και πρακτικών οικογενειακής επανένωσης είναι ζωτικής σημασίας. Αυτές οι πολιτικές μπορούν είτε να διευκολύνουν είτε να εμποδίσουν την οικογενειακή ένταξη και επανένωση των μεταναστών.

Πολιτική Συμμετοχή: Μετρά τη συμμετοχή των μεταναστών σε πολιτικές διαδικασίες, όπως η ψηφοφορία και η συμμετοχή σε οργανώσεις πολιτών. Η πολιτική συμμετοχή μπορεί να είναι δείκτης κοινωνικής και αστικής ένταξης.

Πρόσβαση στην εκπαίδευση για παιδιά: Περιλαμβάνει την αξιολόγηση των εκπαιδευτικών ευκαιριών για τα παιδιά μεταναστών, συμπεριλαμβανομένης της πρόσβασης σε ποιοτικά σχολεία και της υποστήριξης για εκμάθηση γλωσσών.

Πρόσβαση στην υγειονομική περίθαλψη: Η επαρκής πρόσβαση σε υπηρεσίες υγειονομικής περίθαλψης είναι ζωτικής σημασίας τόσο για τη σωματική όσο και για την ψυχική ευημερία των μεταναστών. Τα εμπόδια στην πρόσβαση στην υγειονομική περίθαλψη μπορούν να επηρεάσουν αρνητικά τα αποτελέσματα της ένταξης.

Πηγή: OECD/European Union (2015), Indicators of Immigrant Integration 2015: Settling In, OECD Publishing, Paris. <http://dx.doi.org/10.1787/9789264234024-en>

Από την ευρωπαϊκή ατζέντα για την μετανάστευση και την ένταξη προκύπτουν δύο σημαντικά συμπεράσματα. Πρώτον, ο όρος «ένταξη» αναφέρεται κατεξοχήν σε υπηκόους τρίτων χωρών και μόνο για όσους διαμένουν νόμιμα στα κράτη μέλη της ΕΕ. Αυτό σημαίνει ότι η ένταξη δεν αφορά τους πολίτες της ΕΕ που ζουν σε κάποια χώρα-μέλος της Ένωσης διαφορετική από τη χώρα καταγωγής τους. Δεύτερον, η ένταξη δεν υπόκειται στην εναρμόνιση του εθνικού δικαίου σε επίπεδο ΕΕ. Αυτό σημαίνει ότι οι επιμέρους χώρες καλούνται να διαμορφώσουν τις δικές τους πολιτικές ένταξης στο πλαίσιο των εθνικών τους αξιών και νομικών συστημάτων, με την ΕΕ απλώς να υποστηρίζει τις προσπάθειές τους παρέχοντας οικονομικά κίνητρα. Φαίνεται, λοιπόν, ότι η Ένωση αναπτύσσει μια στρατηγική υπερεθνικής διαχείρισης της μετανάστευσης, όπου οι πολίτες των μελών της απολαμβάνουν την ελευθερία μετακινήσεων ενώ στους πολίτες τρίτων χωρών επιβάλλονται μέτρα αποτροπής και ελέγχου, ειδικά μετά το 2015. Αντίθετα, ο σχεδιασμός της ένταξης αφορά το εθνικό και τοπικό επίπεδο, ανάλογα με το εκάστοτε εθνικό πλαίσιο (Scholten and Penninx 2016).

Η μεταφορά της ευθύνης της ένταξης στα χαμηλότερα διοικητικά επίπεδα εντός της ΕΕ φανερώνει αυτό που αναφέρεται και στην κριτική της έννοιας, στο πρώτο μέρος της διατριβής, δηλαδή στο κενό του περιεχομένου οποιασδήποτε προσπάθειας συγκρότησης μιας συνεκτικής κοινωνίας με ίσα δικαιώματα και υποχρεώσεις για όλα τα μέλη της χωρίς την αναπαραγωγή των κυρίαρχων κοινωνικών, οικονομικών και πολιτισμικών προτύπων και τον αποκλεισμό των μειονοτικών ταυτοτήτων. Ακόμα και τα εργαλεία της Ένωσης αναγνωρίζουν αυτή την διάσταση και αναφέρομαι, συγκεκριμένα, στους δείκτες ένταξης (Zaragoza indicators) και στα αποτελέσματα της αξιολόγησης του 2019 σχετικά με την ένταξη πολιτών τρίτων χωρών, όπου αναφέρει «[...] η ιθαγένεια αναδεικνύεται ως μία από τις διαστάσεις με τη χειρότερη βαθμολογία συνολικά, στην οποία η διαφορετική μεταχείριση των δικαιούχων επικουρικής προστασίας και των αναγνωρισμένων προσφύγων αναπαράγει τα γενικά περιοριστικά πλαίσια.» (NIEM 2019:11). Αυτό που στην πραγματικότητα παρατηρούμε, είναι μια αυξανόμενη εστίαση σε ζητήματα ταυτότητας από κράτη και συνασπισμούς κρατών που θεωρούν τη διατήρηση διαφορετικών ταυτοτήτων ως συνώνυμη με την αποτυχία ενσωμάτωσης και ως εκ τούτου ως εμπόδιο στην «κοινωνική συνοχή». Αυτό δεν συνδέεται μόνο με τον ρόλο των δεικτών της πολυπολιτισμικής συνύπαρξης, αλλά και με τα ρυθμιστικά καθεστώτα της ένταξης τα οποία εν τέλει δημιουργούν νέα σύνορα και σύνορα που εξαρτώνται από την κατηγοριοποίηση των επιθυμητών και των ανεπιθύμητων υποκειμένων. Όπως παρατηρεί η Anthias (2015:3), αυτές οι κυρίαρχες προσεγγίσεις συνδέονται με μια υποτιθέμενη απειλή από «εχθρικές» ταυτότητες – που ενσωματώνονται στον πόλεμο κατά της τρομοκρατίας αλλά και στους φόβους για ανειδίκευτους, εξαρτημένους μετανάστες, αιτούντες άσυλο και πρόσφυγες των οποίων η κουλτούρα και οι τρόποι ζωής θεωρούνται ασυμβίβαστοι ή ανεπιθύμητοι στις δυτικές κοινωνίες – και συνδέονται με τον φόβο κοινωνικής κατάρρευσης και αναταραχής.

Μια διεθνική προσπάθεια ένταξης, λοιπόν, φαντάζει ακόμα πιο ουτοπική ειδικά στην περίπτωση της Ευρώπης όπου η σύνταξη ενός ενιαίου συστήματος διαδικασιών ένταξης σε κοινοτικό επίπεδο προϋποθέτει μια σαφή περιγραφή της «ευρωπαϊκής ταυτότητας» και τον ορισμό του «ευρωπαίου πολίτη». Η πολυπλοκότητα περιγραφής της ευρωπαϊκής ταυτότητας και του ευρωπαίου πολίτη δεν έγκειται μόνο στο γεγονός των διαφορών μεταξύ των κρατών μελών ως προς την ιδέα της εθνικής τους ταυτότητας, αλλά είναι και ιδιαίτερα προβληματική καθώς σε πολλές περιπτώσεις η ίδια η Ένωση γίνεται φορέας ανισοτήτων και αποκλεισμών, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα ίσως την άνιση μεταχείριση της μετανάστευσης πολιτών τρίτων χωρών με τους πολίτες των κρατών μελών. Συνεπώς, η δομική αδυναμία ορισμού της ευρωπαϊκής ταυτότητας συνυπάρχει με την ανάγκη προσδιορισμού της, προκειμένου να υποστηρίξει τον σχηματισμό και την εφαρμογή πολιτικών σε κοινοτικό επίπεδο, περιορίζοντας όσο το δυνατόν περισσότερο τις εσωτερικές συγκρούσεις. Παρόλα αυτά, στις αρχές του 2000 άρχισε, να χρησιμοποιείται από πολιτικούς επιστήμονες ο όρος «ευρωπαϊκοποίηση» προκειμένου να περιγράψουν τον τρόπο που επηρεάζονται και προσαρμόζονται οι εθνικές νομοθεσίες στο ευρωπαϊκό νομοθετικό και πολιτικό σύστημα. Όπως αναφέρουν οι Favell et al. (2021), αυτή η περιγραφή της σύνθεσης εθνικών και ευρωπαϊκών πολιτικών και νομοθετικών πράξεων δεν ανταποκρίνεται σε όλο το φάσμα πολιτισμικών, κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών επιπτώσεων του σχηματισμού της Ένωσης στην καθημερινή ζωή των πολιτών. Σε μια τέτοια από-τα-κάτω προσέγγιση, το περιεχόμενο της ταυτότητας του «ευρωπαίου» εμπεριέχει μορφές κοινωνικών σχέσεων, προσωπικών αξιών και πιστεύω, συναισθημάτων και ανήκειν (Citrin et al. 2001, Favell et al. 2011), οι οποίες αποκτούνται, συλλογικοποιούνται, εκφράζονται, αμφισβητούνται και επαναδιαπραγματεύονται εντός συγκεκριμένων πολιτικών και πολιτισμικών πλαισίων σε υπερεθνικό, εθνικό και τοπικό επίπεδο (Bruter 2004). Στη συνέχεια, η διατριβή εστιάζει στο εθνικό και τοπικό επίπεδο ως τα πεδία που λαμβάνονται οι καθοριστικότερες κοινωνικοπολιτικές αποφάσεις για τις ενταξιακές διαδικασίες και πολιτικές και οι χώροι που αποτυπώνονται οι επιπτώσεις τους.

6.3. Από την υποδοχή έως την ένταξη. Το πλαίσιο των ενταξιακών πολιτικών στην Ελλάδα.

Με εξαίρεση την μαζική μετανάστευση ομογενών από την Τουρκία την περίοδο 1922-1924 και μέχρι τη δεκαετία του 1990, η ιστορία του ελληνικού κράτους χαρακτηρίζεται από την εσωτερική μετανάστευση και την αποστολή μεταναστών. Η πρώτη μαζική μετανάστευση προς την Ελλάδα των τελευταίων χρόνων, έγινε μετά την κατάρρευση της πρώην Σοβιετικής Ένωσης (1989-1990), και της γεωπολιτικές ανακατατάξεις, συγκρούσεις και πολέμους στην περιοχή των Βαλκανίων. Ως αποτέλεσμα, τα γεγονότα αυτά πυροδότησαν και την μετακίνηση μεταναστών και μεταναστριών, από τα Βαλκάνια (κυρίως από την Αλβανία), την Κεντρική και την Ανατολική Ευρώπη. Τα επόμενα χρόνια, στόχος των πολιτικών

για την μετανάστευση ήταν η ευθυγράμμιση της Ελλάδας με το ευρωπαϊκό πλαίσιο, δηλαδή με την σύμβαση του Δουβλίνου (1990) και με τα μέλη της συνθήκης Σένγκεν, θεσμοθετώντας πολιτικές απελάσεων και αποτροπής (Triandafyllidou 2009). Τόσο νομοθετικά με τον Ν.1975/1991 «Είσοδος, έξοδος, παραμονή, εργασία, απέλαση αλλοδαπών, διαδικασία αναγνώρισης προσφύγων και άλλες διατάξεις», όσο και κοινωνικά, η περίοδος του 1990, χαρακτηρίζεται από την ποινικοποίηση της μετανάστευσης, η οποία θεωρείται απειλή για την εθνική ταυτότητα (Triandafyllidou 2009). Μέχρι το 1997, υπήρχαν 75000 μετανάστες και μετανάστριες με ισχύουσες άδειες παραμονής, ενώ πάνω από 500000 ζούσαν και εργάζονταν στην επικράτεια χωρίς (Tramountanis 2022). Σε αυτό το καθεστώς, κύριο μέλημα του ελληνικού κράτους ήταν ο καθορισμός ενός πλαισίου που να διευκολύνει την πρόσβαση των μεταναστών στην αγορά εργασίας προκειμένου να καλύψουν τα κενά φθηνού εργατικού δυναμικού, κυρίως στις χειρωνακτικές εργασίες, όπως οι εποχιακές αγροτικές εργασίες και ο τομέας των κατασκευών, και στις υπηρεσίες φροντίδας για τις μετανάστριες (Papadopoulos et al. 2018). Έτσι, η εικόνα για τον κοινωνικό ρόλο του μετανάστη/στριας την δεκαετία του 1990-2000, αφορά σχεδόν κατά αποκλειστικότητα την επισφαλή εργασία, η οποία ήταν και το μόνο πεδίο συνδιαλλαγής των νεοαφιχθέντων με το θεσμικό κράτος καθώς η ανανέωση των αδειών παραμονής στην χώρα συνδέθηκε άμεσα με την απόκτηση ενσήμων (Triandafyllidou 2009, Λαφαζάνη 2014).

Η αρχή της νέας χιλιετίας, βρίσκει την Ελλάδα σε μία φαινομενική οικονομική και κοινωνική άνθιση. Η ιδέα της «ισχυρής Ελλάδας», του «εξευρωπαϊσμού», της οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης ενισχύουν το αίσθημα της εθνικής υπερηφάνειας και της ενότητας του έθνους. Οι Ολυμπιακοί Αγώνες του 2004, η είσοδος στην ευρωζώνη και στην συνθήκη Σένγκεν, χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή μιας πιο «σύγχρονης» εθνικής ταυτότητας που προμηνύει την ανάπτυξη και την πρόοδο. Σε αυτή τη «νέα εποχή», οι μετανάστες και οι μετανάστριες έγιναν «αόρατοι/ες» στον δημόσιο λόγο και στις πολιτικές με την έννοια ότι πλέον δεν αποτελούσαν πρόβλημα ή απειλή αλλά απαραίτητο γρανάζι στην ανοικοδόμηση της «ισχυρής Ελλάδας» ως φθινό εργατικό δυναμικό (Lafazani 2021). Η σαθρότητα αυτής της οικονομικής ανάπτυξης και των υποσχέσεων για μια νέα εποχή αποκαλύφθηκε πολύ γρήγορα με την οικονομική κρίση του 2008, την υπογραφή του πρώτου Μνημονίου το 2010, τις ιδιωτικοποιήσεις και γενικά την μείωση των δημόσιων δαπανών. Πολύ γρήγορα, αυτή η κοινωνική και οικονομική κρίση οδήγησε στην πολιτική κρίση και την ανάδυση κοινωνικών ριζοσπαστικών κινημάτων (εξέγερση Δεκέμβρη 2008, κίνημα πλατειών 2011, κλπ.). Την ίδια περίοδο, οι μετανάστες και οι μετανάστριες γίνονται ο αποδιοπομπαίος τράγος τόσο στα συστημικά πολιτικά κόμματα όσο και στα μέσα ενημέρωσης, ενώ παράλληλα εμφανίζονται στην πολιτική σκηνή ακροδεξιά κόμματα, όπως το ΛΑΟΣ, αλλά και η εγκληματική οργάνωση Χρυσή Αυγή. Όπως αναφέρει η Lafazani (μτφ. 2021), «*Η μη ορατότητα της προηγούμενης περιόδου μεταμορφώθηκε σε «υπερ-ορατότητα» με εκατοντάδες άρθρα εφημερίδων και*

τηλεοπτικά ρεπορτάζ να παρουσιάζουν την Αθήνα ως μια επικίνδυνη πόλη εξαιτίας των “παράνομων” μεταναστών.». Πέραν όμως των δημοσιογραφικών άρθρων, ο ξενοφοβικός λόγος προέρχεται και από πολιτικά πρόσωπα και ανθρώπους με διοικητικές θέσεις, όπως αξιωματικούς της αστυνομίας. Ενδεικτικά, ορισμένες από τις αναφορές τους στην «αντιμετώπιση» της μετανάστευσης έχουν αναφερθεί και στην σχετική βιβλιογραφία:

Θάνος Πλεύρης (2011) Πρώην βουλευτής ΛΑΟΣ και νυν Αναπληρωτής Κοινοβουλευτικός Εκπρόσωπος της Κ.Ο. Νέας Δημοκρατίας: *«Όταν είσαι εδώ δεν θα υπάρχουν κοινωνικές παροχές, δεν θα μπορείς να φας, να πιεις, δεν θα μπορείς να πας στο νοσοκομείο. [...] Πρέπει να περνάνε χειρότερα (από τις χώρες τους). Η κόλαση πρέπει να φαντάζει παράδεισος σε αυτό που θα ζουν εδώ!»*

Μιχάλης Χρυσοχοϊδης (2012) Πρώην Υπουργός Δημοσίας Τάξης: *«Οι παράνομοι μετανάστες είναι απειλή για το σύστημα κοινωνικής πρόνοιας και αλληλεγγύης, την δημόσια υγεία και την εθνική ασφάλεια. Είναι μία ωρολογιακή βόμβα στα θεμέλια της ελληνικής κοινωνίας.»*

Αρχηγός της Ελληνικής Αστυνομίας (2013): *«Πρέπει να κάνουμε τις ζωές τους (των μεταναστών/στριών) αφόρητες.»* (Kandyilis 2015)

Η κοινωνική αποσταθεροποίηση, λοιπόν, που προκάλεσε η οικονομική κρίση μετατόπισε το κλίμα ανεκτικότητας στην μετανάστευση σε ένα κλίμα συστηματικού στιγματισμού και αποκλεισμού, που εκφράστηκε εντονότερα στα αστικά κέντρα και ιδιαίτερα στην Αθήνα (Κουτρολίκου 2016) Την ίδια περίοδο που η μετανάστευση επανέρχεται μετά από χρόνια ως απειλή και ανωμαλία και η εθνικιστική ατζέντα είναι ένα καζάνι που βράζει, το ελληνικό κράτος καλείται να συντάξει τα πρώτα ενταξιακά σχέδια και στρατηγικές για πολίτες τρίτων χωρών, σύμφωνα με τις ευρωπαϊκές οδηγίες και πολιτικές.

6.3.1. Το εθνικό νομοθετικό πλαίσιο για την ένταξη

Η ένταξη των μεταναστευτικών υποκειμένων στην Ελλάδα δεν αποτελούσε προτεραιότητα του νομοθετικού πλαισίου ενώ όποια αναφορά γινόταν στην κοινωνική ένταξη (κυρίως των Ρομά³⁵) δεν

³⁵ Προγράμματος Δράσης Για Την Κοινωνική Ένταξη των Ελλήνων Τσιγγάνων 2001 -2008 (Ο.Π.Δ) και ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΝΤΑΞΗ ΤΩΝ ΡΟΜΑ 2011 (http://www.esfhellas.gr/elibrary/stratigiki_roma_el.pdf)

εισήγαγε έναν μακροπρόθεσμο σχεδιασμό πολιτικών. Ο πρώτος νόμος στον οποίο γίνεται αναφορά στην ένταξη υπηκόων τρίτων χωρών είναι ο Ν.3386/2005, «*Είσοδος, διαμονή και κοινωνική ένταξη υπηκόων τρίτων χωρών στην Ελληνική Επικράτεια.*». Ο νόμος προέβλεπε κυρίως τις διαδικασίες εισόδου και διαμονής ενώ οι διαδικασίες ένταξης παρουσιάζονται μόνο στα άρθρα 65 και 66, Κεφάλαιο ΙΒ'. Συγκεκριμένα, για θέματα ένταξης υπηκόων τρίτων χωρών, προβλέπονται οι εξής συνθήκες: «*α. την πιστοποιημένη γνώση της ελληνικής γλώσσας, β. την επιτυχή παρακολούθηση εισαγωγικών μαθημάτων σχετικά με την ιστορία, τον πολιτισμό και τον τρόπο ζωής της ελληνικής κοινωνίας, γ. την ένταξη στην ελληνική αγορά εργασίας και δ. την ενεργό κοινωνική συμμετοχή.*».

Μερική τροποποίηση του νόμου του 2005 έγινε με τον Ν.3536/2007 και αφορούσε κυρίως θέματα ρύθμισης των δικαιωμάτων άδειας διαμονής, ενώ εισήχθη και η δημιουργία δύο επιτροπών σε κεντρικό διοικητικό επίπεδο - η *Εθνική Επιτροπή για την ένταξη μεταναστών* και η *Διυπουργική Επιτροπή Παρακολούθησης της Μεταναστευτικής Πολιτικής*. Ο ρόλος των Επιτροπών είναι περισσότερο επικουρικός καθώς αρμοδιότητά τους είναι η εισήγηση προτάσεων και ο συντονισμός μεταξύ των Υπουργείων Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης, Οικονομίας και Οικονομικών, Εξωτερικών, Εθνικής Άμυνας, Ανάπτυξης, Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Απασχόλησης και Κοινωνικής Προστασίας, Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης, Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων, Δικαιοσύνης, Πολιτισμού, Δημόσιας Τάξης και Εμπορικής Ναυτιλίας. Σε συνέχεια των νομοθετικών διατάξεων περί όρων εισόδου και διαμονής υπηκόων τρίτων χωρών, εκδόθηκε ο Κώδικας Μετανάστευσης και Κοινωνικής Ένταξης και λοιπές διατάξεις (Ν. 4251/2014). Στόχος του νόμου είναι η ενοποίηση των διατάξεων της μεταναστευτικής νομοθεσίας, την εναρμόνιση με το ευρωπαϊκό δίκαιο και τον εξορθολογισμό του υφιστάμενου θεσμικού πλαισίου και την αντιμετώπιση των δυσλειτουργιών που εντοπίστηκαν κατά την εφαρμογή της τότε νομοθεσίας. Ο Κώδικας αντιμετωπίζει ζητήματα που σχετίζονται με τις άδειες διαμονής και την πρόσβαση στην αγορά εργασίας και θεσπίζει ένα πλαίσιο προστασίας των δικαιωμάτων των μεταναστών.

Τα Συμβούλια Ένταξης Μεταναστών

Τα Συμβούλια Ένταξης Μεταναστών (ΣΕΜ) θεσπίστηκαν νομοθετικά με τον Ν.3852/2010 γνωστός και ως «Πρόγραμμα Καλλικράτη» και προσβλέπουν στην στοιχειώδη συμμετοχή των υπηκόων τρίτων χωρών στα κοινά σε τοπικό επίπεδο (αυτοδιοίκηση). Ουσιαστικά, αποτελούν ένα συμβουλευτικό όργανο σε επίπεδο δήμου το οποίο συγκροτείται με απόφαση του δημοτικού συμβουλίου και ο ρόλος του είναι: α) η καταγραφή και τη διερεύνηση των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι μετανάστες που

κατοικούν νόμιμα στον εκάστοτε δήμο, β) η διατύπωση συστάσεων και προτάσεων προς το δημοτικό συμβούλιο για την ανάπτυξη δράσεων προώθησης της ομαλής κοινωνικής ένταξης των μεταναστών και γ) η δημιουργία δομών για την προώθηση του ισότιμου διαλόγου με τις μεταναστευτικές ομάδες. Ως μέλη του ΣΕΜ ορίζονται δημοτικοί σύμβουλοι, εκπρόσωποι φορέων μεταναστών με έδρα εντός των διοικητικών ορίων του οικείου δήμου, εκπρόσωποι μεταναστευτικών κοινοτήτων οι οποίοι κατοικούν μόνιμα στον οικείο δήμο και οργανισμοί και οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών που δραστηριοποιούνται σε θέμα ένταξης μεταναστών.

Η δημιουργία και λειτουργία των ΣΕΜ διαφέρει από δήμο σε δήμο κυρίως διότι δεν προβλέπεται από τον νόμο καταληκτική ημερομηνία για τη σύστασή του, η θέση των μελών είναι τιμητική και άμισθη και αυτό συμβαίνει διότι σε πολλούς δήμους δεν υπάρχουν οργανωμένες κοινότητες μεταναστών ώστε να συμμετέχουν στα συμβούλια. Ο Δήμος Αθηναίων είναι από τους πρώτους δήμους που προχώρησαν στην συγκρότηση των ΣΕΜ το 2011 με την πρώτη συνεδρίαση να πραγματοποιείται στις 31 Μαΐου του ίδιου έτους. Για την συγκρότηση και λειτουργία των ΣΕΜ ψήφισαν υπέρ οι δημοτικές παρατάξεις «Δικαίωμα στην Πόλη», στην οποία ανήκε ο τότε εν ενεργεία δήμαρχος Γιώργος Καμίνης, και η παράταξη της Νέας Δημοκρατίας «Αθήνα, πόλη της ζωής μας». Τα δημοτικά σχήματα που εντάσσονταν στο φάσμα της Αριστεράς (Λαϊκή Συσπείρωση, Ανοιχτή Πόλη και ΑΝΤΑΡΣΥΑ) εξέφρασαν την αντίθεσή τους στον τρόπο συγκρότησης των ΣΕΜ, καθώς υποστήριξαν την εκλογή και όχι την εξ οφίτιο τοποθέτηση των μελών-μεταναστών στα συμβούλια. Η παράταξη του ακροδεξιού κόμματος Χρυσή Αυγή απουσίαζε από την συνεδρίαση καταδικάζοντας επί της αρχής την συγκρότησή τους. Σε επίπεδο τοπικής αυτοδιοίκησης, αν και η συγκρότηση των ΣΕΜ θα μπορούσε να αποτελεί την θεσμική κατοχύρωση της άσκησης πολιτικών δικαιωμάτων και ορατότητας των μεταναστευτικών υποκειμένων, στην πράξη δεν δόθηκε αυτή η δυνατότητα καθώς ο ρόλος των συμμετεχόντων (κυρίως άντρες) δεν εξασφάλισε την ενεργώ συμμετοχή σε ζητήματα που αφορούν τις μεταναστευτικές κοινότητες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η ανέγερση του τζαμιού στον Δήμο, όπου σύμφωνα με την πρώην αντιδήμαρχο κοινόχρηστων χώρων, τόσο η χωροθέτηση όσο και η συμμετοχή στην διοικούσα επιτροπή δεν τέθηκε σε διαβούλευση με το ΣΕΜ του Δήμου, ενώ η ολοκλήρωσή του έγινε με σκοπό να ικανοποιηθούν τα χρόνια αιτήματα των μουσουλμανικών κοινοτήτων και να συμβαδίζει η Αθήνα με τα πρότυπα των άλλων ευρωπαϊκών πόλεων στην λογική συμπερίληψης και άλλων χώρων λατρείας, πλην των ορθόδοξων εκκλησιών (συνέντευξη 2023).

Εθνικές Στρατηγικές για την Ένταξη

Στα πλαίσια εφαρμογής της Ευρωπαϊκής Ατζέντας για την Ένταξη Μεταναστών του 2011 και την μετέπειτα αναθεώρησή της με τα Σχέδια Δράσης του 2016 και 2021, συντάχθηκαν και εφαρμόστηκαν τρεις Εθνικές Στρατηγικές για την Ένταξη μεταναστών στην Ελλάδα το 2013, το 2018-2019 και το 2021. Η «Εθνική Στρατηγική για την Ένταξη των πολιτών τρίτων χωρών» (2013) συντάχθηκε από το επιτελείο του Υπουργείου Εσωτερικών επί κυβερνήσεως της Νέας Δημοκρατίας με πρωθυπουργό τον Αντώνη Σαμαρά. Η κείμενο διέπεται από την προσπάθεια ευθυγράμμισης με τις ευρωπαϊκές οδηγίες, διατηρώντας όμως την πολιτική αποτροπής και ελέγχου της μετανάστευσης και την μη αναγνώριση της πολιτισμικής διαφορετικότητας, αφήνοντας από έξω όσους και όσες δεν είχαν την δυνατότητα να αποδείξουν την νόμιμη και μόνιμη διαμονή τους στην χώρα. Συγκεκριμένα, ορίζονται τρεις στόχοι για την ελληνική μεταναστευτική πολιτική: *α. η ορθολογική διαχείριση των μεταναστευτικών ροών, β. η διαχείριση της νόμιμης μετανάστευσης και γ. η ομαλή κοινωνική και πολιτισμική ενσωμάτωση των νόμιμων μεταναστών, βάσει των αρχών και του αξιακού πλαισίου της Ελληνικής Δημοκρατίας.* Ως προς την ένταξη, η στρατηγική στοχεύει στην δομική ενσωμάτωση εφαρμόζοντας το μοντέλο της αφομοίωσης, δηλαδή «[...] στην λειτουργική ένταξη των μεταναστών στο νέο πολιτικό/νομικό, οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο της χώρας υποδοχής με την αποδοχή του συνόλου των αρχών της πολιτικής και πολιτισμικής αναφοράς της χώρας υποδοχής.» και στην επιλεκτική ποιοτική μετανάστευση με τρία βασικά κριτήρια: *α. την επιλογή βάσει ενός ανώτατου κλειστού ορίου εισδοχής μεταναστών, β. την επιλογή βάσει πολιτισμικής συνάφειας και γ. βάσει του κοινωνικού κεφαλαίου των μεταναστών* (Υπουργείο Εσωτερικών 2013). Στο κείμενο του 2013, ενώ γίνεται η παραδοχή ότι μια διαδικασία «επιτυχημένης» ένταξης προϋποθέτει ότι οι διαφορετικές εθνοτικές ομάδες θα πρέπει να διατηρούν τη μοναδικότητά τους και τα όρια της ομάδας στην οποία ανήκουν, κάτι τέτοιο δεν ισχύει και για τους πολίτες των τρίτων χωρών. Στην περίπτωση τους, προτείνεται η διαδικασία *αποκοινωνικοποίησης και επανακοινωνικοποίησης* (desocialization και resocialization)³⁶,

³⁶ Η ακριβής διατύπωση στο Σχέδιο του 2013 εμφανίζεται στην σελ.19 ως εξής: «Στην περίπτωση των πολιτών τρίτων χωρών όμως έχουμε να εξετάσουμε την ανασύσταση της σχέσης του ατόμου με την κοινωνία υποδοχής και τους όρους συμμετοχής του σε αυτήν. Οι μετανάστες έρχονται ήδη κοινωνικοποιημένοι και έχοντας ήδη ενσωματωθεί σε μία άλλη κοινωνία, την κοινωνία καταγωγής τους. Έχουν ήδη υποστεί μία πρώτη κοινωνικοποίηση. Αυτό το χαρακτηριστικό αλλά και η ιδιομορφία των πολιτών τρίτων χωρών τους κάνει κατ' αρχήν διαφορετικούς από τα μέλη της κοινωνίας των γηγενών που δεν έχουν γνωρίσει τη διαδικασία αποκοινωνικοποίησης και επανακοινωνικοποίησης (desocialisation και resocialisation). Άρα, για να μπορέσουν οι μετανάστες να συμμετάσχουν στην κοινωνία υποδοχής θα πρέπει να αποβάλουν μέρος των αξιών και σνηθειών της παλιάς κοινωνίας που μόλις εγκατέλειψαν και να υιοθετήσουν μέρος των νέων αξιών της κοινωνίας υποδοχής. Όσο πιο πετυχημένα πραγματοποιηθεί αυτή η διαδικασία τόσο πιο ολοκληρωμένη και επιτυχής είναι και η ενσωμάτωση. Πολλοί κοινωνιολόγοι για να περιγράψουν αυτή τη διαδικασία προτείνουν ως πιο δόκιμο τον όρο αποπολιτισμοποίηση (acculturation), γιατί δείχνει πιο ξεκάθαρα την απώλεια της παλιάς πολιτισμικής ταυτότητας και την υιοθέτηση μιας νέας.»

δηλαδή η αποβολή μέρους των αξιών και συνθηθειών της κοινωνίας από όπου προήλθαν και η υιοθέτηση μέρους των αξιών της κοινωνίας υποδοχής. Μάλιστα, κριτήριο επιτυχίας της διαδικασίας αποπολιτισμοποίησης, και άρα της ενσωμάτωσης και της συμμετοχής τους στην κοινωνία υποδοχής, είναι η το δυνατόν ταχύτερη απώλεια της παλιάς πολιτισμικής ταυτότητας και την υιοθέτηση μιας νέας (Υπουργείο Εσωτερικών 2013). Σε αυτή την προ «προσφυγικής κρίσης» περίοδο, η Στρατηγική Ένταξης αναπαράγει την λογική της αφομοίωσης και της αντιμετώπισης των μεταναστευτικών υποκειμένων ως guest-workers. Όπως διατυπώνεται και στην Στρατηγική (σελ.47): *«Οι πολιτικές ένταξης, πέραν της μεγιστοποίησης των οικονομικών ωφελειών από τη νόμιμη και ελεγχόμενη μετανάστευση, ουσιαστικά στοχεύουν στην προώθηση της κοινωνικής συνοχής.»*.

Από το 2015 και έπειτα, η συζήτηση για την ένταξη άρχισε να γίνεται πιο συστηματική τόσο στην Ευρώπη όσο και στην Ελλάδα και η έλλειψη ενός ενταξιακού σχεδίου ξεδίπλωσε μια σειρά θεσμικών αντιφάσεων και ασυνεχειών αλλά και κοινωνικών αντιδράσεων υπέρ και κατά των προσφύγων και αιτούντων άσυλο. Όπως αναφέρει, ο πρώην αντιδήμαρχος Αθηνών (συνέντευξη 2018):

«Δεν γίνεται να μην έχουμε κάνει ποτέ ένταξη και ξαφνικά να καλούμαστε να κάνουμε ένταξη προσφύγων από την αρχή. Η ένταξη δεν είναι απλώς μια διαδικασία, είναι πολιτική τοποθέτηση που σημαίνει ότι αμφότερες οι δύο πλευρές (μετανάστες και κοινωνία υποδοχής) έχουν δικαιώματα και υποχρεώσεις.»

Οι μετακινήσεις, λοιπόν, αιτούντων/αιτουσών διεθνούς προστασίας και μεταναστών/μεταναστριών του 2015 προς την Ελλάδα, δημιούργησαν νέες ανάγκες πολιτικού σχεδιασμού που ουσιαστικά έπρεπε να συμβεί από το μηδέν. Έτσι, συντάχθηκε το 2018 από την κυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ η δεύτερη Εθνική Στρατηγική για την Ένταξη, με στόχο την υποδοχή και ένταξη του νεοαφιχθέντα πληθυσμού, η οποία εφαρμόστηκε την επόμενη χρονιά, λίγο πριν τις εθνικές εκλογές τον Ιούλιο του 2019. Η ευθύνη για την εκπόνηση των στρατηγικών πέρασε από το Υπουργείο Εσωτερικών στο νεοσύστατο Υπουργείο Μεταναστευτικής Πολιτικής σε συνεργασία με διοικητικά στελέχη της κυβέρνησης και της ΕΕΤΑΑ. Βασικοί παράγοντες που έθεσαν τις βάσεις συζήτησης είναι οι εξής: *α. η αύξηση του αριθμού νεοεισερχόμενου πληθυσμού, κυρίως πολιτών τρίτων χωρών, και ευάλωτων ατόμων (παιδιά, γυναίκες, άτομα με μετατραυματικές διαταραχές), β. η οικονομική ύφεση των προηγούμενων ετών που προκάλεσε την αύξηση της ανεργίας στους νόμιμους μετανάστες/στρίες, γ. η σύσταση νέων διοικητικών οργάνων υπεύθυνα για θέματα μετανάστευσης καθώς και του Υπουργείου Μεταναστευτικής Πολιτικής (Π.Δ. 123/2016), δ. η ανάγκη ενίσχυσης της συμμετοχής και εμπλοκής και άλλων διοικητικών μηχανισμών, κυρίως σε επίπεδο τοπικής αυτοδιοίκησης, ε. η ανάγκη για την διαχείριση νέων ευρωπαϊκών χρηματοδοτικών εργαλείων που απέβλεπαν*

σε μια κοινή ευρωπαϊκή πολιτική για την ένταξη και στ. η πολιτική βούληση για την δημιουργία ενός κοινού πλαισίου και θεσμικών οργάνων οριζόντιου χαρακτήρα για την υποδοχή και ένταξη με στόχο την καταπολέμηση της ξενοφοβίας και του ρατσισμού και την ανάδειξη της ουσιαστικής ανταλλαγής ανάμεσα σε διαφορετικές κουλτούρες (Υπουργείο Μεταναστευτικής Πολιτικής 2018). Συγκριτικά με την Στρατηγική του 2013, προστέθηκαν στο εννοιολογικό πλαίσιο οι όροι του/της δικαιούχου/ης και αιτών/ούσα διεθνούς προστασίας ως απόρροια της νέας μεταναστευτικής πραγματικότητας και του ευρωπαϊκού πλαισίου. Η νέα Στρατηγική, λοιπόν, ενσωματώνει την ταξινόμηση και τον κατακερματισμό των μεταναστευτικών υποκειμένων από την μία, ενώ από την άλλη κάνει λόγο για την κατάκτηση της διαπολιτισμικότητας, δηλαδή της αμφίδρομης προσπάθειας για ίσα δικαιώματα και την διατήρηση των πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων.

Οι μεταναστευτικές κοινότητες που συμμετείχαν στην δημόσια διαβούλευση της Στρατηγικής του 2019, αναγνώρισαν ως θετική την αλλαγή φιλοσοφίας ως προς την ένταξη. Συγκεκριμένα, το Ελληνικό Φόρουμ Μεταναστών (ΕΦΜ) (2019) αναφέρει:

«Βρίσκουμε θετική την προσπάθεια ένταξης των μεταναστών και όχι ενσωμάτωσης τους, καθώς και το όραμά μας ως οργάνωση αναφέρεται σε μια κοινωνία, στην οποία οι μετανάστες έχουν ίσα δικαιώματα και απολαμβάνουν δίκαιη μεταχείριση, συνδιαλέγονται και συμπορεύονται με τους Έλληνες με αλληλοσεβασμό, καθιστώντας την διαφορετικότητα πηγή ανάπτυξης και προόδου για όλους.»

Ωστόσο, η MKO Generation 2.0 που δραστηριοποιείται στον τομέα δικαιωμάτων ιθαγένειας και ισότητας για μετανάστες και μετανάστριες κυρίως δεύτερης γενιάς, στην τοποθέτησή της εστίασε στις αντιφάσεις που φέρει η αντιμετώπιση του μεταναστευτικού πληθυσμού ως ενιαίου. Στο σημείωμα του Αντιπροσωπευτικού Συμβουλίου Έρευνας και Τεκμηρίωσης (ΑΣΕΤ 2019), το οποίο απαρτίζεται από εκπροσώπους μεταναστευτικών κοινοτήτων που δρουν στην Ελλάδα, αναφέρεται ότι:

«[...] Είναι σαφές ότι η ποικιλία χαρακτηριστικών θα έπρεπε να οδηγεί και σε ένα σκεπτικό προσαρμογής των πολιτικών με βάση τις ξεχωριστές ανάγκες που έχουν τα διαφορετικά προφίλ (μεταναστών/στριών). Αυτή η προσαρμογή δε, θα ήταν ακόμη πιο εύστοχη εάν συμπεριελάμβανε οριζόντια τους πιο ενδυναμωμένους πληθυσμούς (λ.χ. κοινότητες, δεύτερη γενιά) ως ενεργούς φορείς και μηχανισμούς που συμμετέχουν στην ένταξη των λιγότερο ενδυναμωμένων.»

Παρά το γεγονός ότι από το 2015 και μετά καταγράφεται ένας πιο συστηματικός και διευρυμένος σχεδιασμός για την ένταξη συγκριτικά με τις προηγούμενες δεκαετίες, αυτός δεν διαφοροποιείται από το πνεύμα των μεταναστευτικών πολιτικών που αντιμετωπίζουν την μετανάστευση ως μια προσωρινή συνθήκη που χρήζει ελέγχου. Από τις συνεντεύξεις με μέλη ΜΚΟ και το στέλεχος της αυτοδιοίκησης, προκύπτει πως το πρωτεύον ζήτημα στην διαδικασία ένταξης των νεοαφιχθέντων είναι η αποδοχή από την ελληνική κοινωνία.

«Είναι στοίχημα να επιτύχουμε ένταξη σε μικρό χρονικό διάστημα πράγμα που είναι πολύ δύσκολο γιατί χρειάζεται να αλλάξει νοοτροπία η τοπική κοινωνία για να δεχτούν τον νέο πληθυσμό και αυτό θέλει χρόνο. Αντίθετα, αυτό που αυτό που βλέπουμε σήμερα είναι ότι οι πρόσφυγες είναι εκείνοι που προσπαθούν από την αρχή να προσαρμοστούν. Η ένταξη έχει πρακτικούς όρους στο σήμερα, άρα δεν μπορώ να την ορίσω. Στην Ελλάδα πάντως προσπαθούμε να εφαρμόσουμε αφομοίωση γιατί δεν φαίνεται η ίδια προσπάθεια και από τις δύο πλευρές.»

Praxis (συνέντευξη 2018)

«Η ένταξη περιέχει πολλά περισσότερα στάδια που αφορούν, για παράδειγμα την εύρεση εργασίας. Ο πιο βασικός παράγοντας βέβαια είναι, κατά την γνώμη μου, η αποδοχή της κοινωνίας.»

Solidarity Now (συνέντευξη 2018)

Επίσης, στο ερώτημα για τον ορισμό της ένταξης γίνεται συχνά αναφορά ότι η ένταξη σημαίνει «ίσα δικαιώματα και υποχρεώσεις» νεοαφιχθέντων και ντόπιων. Αυτές οι δύο έννοιες παραπέμπουν στον ορισμό της ιθαγένειας, χωρίς όμως να εννοείται η διάσταση της νομικής κατοχύρωσης της πολιτεότητας, παρά η τήρηση των μεταναστευτικών νόμων από την μεριά των νεοαφιχθέντων. Ένα μέρος των απαντήσεων, ενώ προτεραιοποιεί την αποδοχή από την κοινωνία, με πρόθεση την καταδίκη ρατσιστικών συμπεριφορών και στιγματισμού των νεοαφιχθέντων, αυτή δύναται να προκύψει μέσα από την συμμόρφωση των νεοαφιχθέντων στους κανονισμούς και στις υποχρεώσεις που τους καθορίζει το ελληνικό κράτος και η ΕΕ. Δίνεται, δηλαδή, η εντύπωση πως η ευθύνη για την ένταξη ξεκινά από τις προθέσεις του μεταναστευτικού πληθυσμού να αποδείξει, από την μία, ότι επιθυμεί να μείνει στην χώρα (αγνοώντας τις συνέπειες των συστημάτων ασύλου) και από την άλλη, να μπορεί να αφομοιώσει, τουλάχιστον ως ένα βαθμό, τα κοινωνικά πρότυπα της κοινωνίας υποδοχής.

«Σε αυτή την φάση πρέπει να δοθεί έμφαση στις υποχρεώσεις των μεταναστών γιατί οι πιέσεις που δεχόμαστε από τις μεταναστευτικές ροές είναι μεγάλη. Πρέπει να γίνει η συζήτηση για το ποιους δεχόμαστε.»

Πρώην αντιδήμαρχος μετανάστευσης Δήμου Αθηναίων (συνέντευξη 2018)

«Είναι αδύνατο να επιτύχεις ένταξη εάν ο πρόσφυγας δεν έχει καταλήξει ότι η Ελλάδα είναι ο τελικός του προορισμός. Ένταξη είναι το τελικό στάδιο όπου ο πρόσφυγας θα έχει τα ίδια δικαιώματα με τους Έλληνες πολίτες. Θα έχει χαρτιά, ταξιδιωτικά έγγραφα, τα παιδιά τους θα έχουν την ιθαγένεια, θα πηγαίνουν στο σχολείο, κ.ο.κ.»

Solidarity Now (συνέντευξη 2018)

Από τις παραπάνω απαντήσεις, προκύπτει και μία διαφοροποίηση της οπτικής της ένταξης βάσει της θέσης των ερωτηθέντων στην διαδικασία διαχείρισης και εν τέλει της αντίληψης για την θέση των υποκειμένων της μετανάστευσης στην κοινωνία υποδοχής. Συγκεκριμένα, όταν το ερώτημα της ένταξης τίθεται εντός ενός πλαισίου πολιτικού λόγου, επίκεντρο της συζήτησης γίνεται ο διαχωρισμός, η ταξινόμηση και η αξιολόγηση των υποκειμένων (ποιους δεχόμαστε;) αναπαράγοντας την αρχή της διαφορικής συμπερίληψης. Αντίθετα, όταν πρόκειται για εργαζόμενους/ες στο πεδίο της ένταξης, αναδεικνύονται πιο εμφαντικά τα αδιέξοδα του καθεστώτος διαρκούς κινητικότητας που επιβάλλει το σύστημα διαχείρισης της μετανάστευσης (η Ελλάδα ως τελικός προορισμός) τονίζοντας την σημασία του χρόνου τόσο στην διαδικασία απόκτησης «ίσων δικαιωμάτων» όσο και στην συμπερίληψη των παιδιών (δεύτερη γενιά μεταναστών).

Άλλες παράμετροι που λειτουργούν αποτρεπτικά για την ένταξη, σύμφωνα με τις συνεντεύξεις, είναι γλωσσικοί περιορισμοί και ο αποκλεισμός των νεοαφιχθέντων από την αγορά εργασίας για δύο λόγους. Πρώτον, λόγω του επισφαλούς νομικού καθεστώτος που βρίσκονται οι νεοαφιχθέντες και δεύτερον, λόγω της γενικότερης οικονομικής κατάστασης της χώρας μετά την οικονομική κρίση του 2008. Όπως αναφέρουν εργαζόμενες στις ΜΚΟ Arsis και Praxis (2018), η γλώσσα και η εργασία είναι δύο παράμετροι που καθορίζουν τα επίπεδα κοινωνικής και οικονομικής αυτονομίας των νεοαφιχθέντων που θα τους επιτρέψουν μελλοντικά να διεκδικήσουν τρόπους εμφάνισης και πολιτισμικής ορατότητας.

«Η ελληνική πραγματικότητα είναι εχθρική για την ένταξη προσφύγων, λόγω της οικονομικής κρίσης. Ακόμα και για τους ντόπιους είναι δύσκολο να βρουν δουλειά ή κινδυνεύουν να χάσουν τα σπίτια τους. Για τους πρόσφυγες το μεγαλύτερο πρόβλημα είναι

η γλώσσα, μετά η δουλειά και τέλος το πώς εντάσσονται στην κανονικότητα του τόπου υποδοχής διατηρώντας ταυτόχρονα τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους (πολιτιστικά, θρησκευτικά, κλπ.)»

Arsis (συνέντευξη 2018)

«Το πιο σημαντικό για μένα είναι η γλώσσα, για να μπορούν οι άνθρωποι να εξυπηρετούνται μόνοι τους, χωρίς την βοήθεια κάποιου κοινωνικού λειτουργού.»

Praxis (συνέντευξη 2018)

Αυτό που αξίζει να σημειωθεί είναι ότι σε καμία από τις απαντήσεις όσων εργάζονται σε στεγαστικά προγράμματα για τον ορισμό της ένταξης δεν αναφέρεται το ζήτημα της θρησκείας που αποτελεί θεμελιακή πολιτισμική διαφορά του νεοαφιχθέντα πληθυσμού με το συνταγματικά ορθόδοξο ελληνικό κράτος. Αντίθετα, οι εργαζόμενοι στα camps αναφέρουν την σημασία της θρησκευτικής έκφρασης ως θεμελιακό συστατικό της καθημερινής συμβίωσης. Ένας από τους εργαζόμενους που συνομίλησα και την στιγμή της συνέντευξης εργαζόταν σε μία από τις δομές στην Αττική (συνέντευξη 2022), επεσήμανε πώς για σειρά ετών λειτουργούσαν τουλάχιστον τέσσερα τζαμιά και μια εκκλησία ευαγγελιστών εντός του camp. Συγκεκριμένα, ένα τζαμί στέγαζε τις λατρευτικές ανάγκες των σουνιτών Αράβων, ένα ακόμη στέγαζε τους Κούρδους σουνίτες και τα υπόλοιπα δύο φιλοξενούν τους σίιτες και σουνίτες Ιρανούς και Αφγανούς αντίστοιχα. Η εκκλησία των ευαγγελιστών αναφέρονταν κυρίως στις λατρευτικές ανάγκες των κατοίκων από το Κονγκό και την Νιγηρία. Οι εορτασμοί, οι λατρευτικές εκδηλώσεις και η τήρηση των παραδόσεων μέσα από συλλογικές δράσεις αποτελούσαν συχνό φαινόμενο στη καθημερινότητα των «κατοίκων» των δομών. Επίσης, επεσήμανε πως η συγκεκριμένη ανάγκη προέκυψε και από το γεγονός πως η συντριπτική πλειοψηφία των δομών βρίσκεται πολλά χιλιόμετρα μακριά από τα αστικά κέντρα (όπως για παράδειγμα οι δομές της Ριτσώνας, Οινοφύτων, Μαλακάσας, Θήβας, Κουτσόχερου, Θερμοπυλών, Ανδραβίδας, κλπ.) και συνεπώς οι λατρευτικές τους ανάγκες είναι δύσκολο να καλυφθούν από τις επιλογές που υπάρχουν στα μεγάλα αστικά κέντρα.

Οι επιλογές που υπάρχουν στα αστικά κέντρα, ειδικά για τους μουσουλμανικούς χώρους λατρείας, είναι κυρίως υπόγεια, διαμερίσματα, αποθήκες και πρώην βιομηχανικά κτήρια στο κέντρο της Αθήνας, με εξαίρεση το προσφάτως ανεγερθέν τζαμί στην περιοχή του Ελαιώνα. Όπως αναφέρει η πρώτη αντιδήμαρχος κοινόχρηστων χώρων και μέλος της πρώτης Διοικούσας Επιτροπής (συνέντευξη 2023):

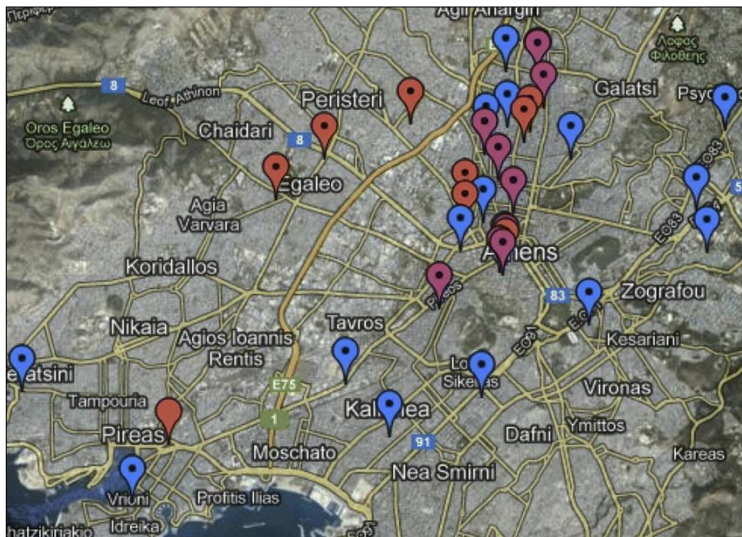
«Το τζαμί ήταν ένα χρόνιο αίτημα και ανάγκη των κοινοτήτων. Η ανέγερσή του ήταν ένας αγώνας που έπρεπε να δώσουμε γιατί είχε αργήσει πλέον πολύ να διευθετηθεί το ζήτημα».

Πράγματι, η συζήτηση για την ανέγερση του τζαμιού στην Αθήνα με την συνδρομή του ελληνικού κράτους είχε ξεκινήσει ήδη από τις αρχές τους 2000. Το αρχικό σχέδιο για την ίδρυσή του στην Παιανία βρήκε κώλυμα από τον ντόπιο επίσκοπο με επιχείρημα την αλλοίωση της θρησκευτικής ταυτότητας της χώρας στα μάτια των επισκεπτών με αφορμή του Ολυμπιακού Αγώνες του 2004. Η πολιτική απόφαση για την ανέγερση του τζαμιού στον Ελαιώνα πάρθηκε δύο χρόνια αργότερα (2006), με την ψήφιση του νόμου 3512, αλλά η αργή πρόοδος των διοικητικών και σχεδιαστικών διαδικασιών καθυστέρησε τη διαδικασία μέχρι τα τέλη του 2011, όταν το έργο ήταν έτοιμο για δημοπρασία, ενώ τον Σεπτέμβριο του 2012 η κυβέρνηση ανακοίνωσε ότι στερείται προϋπολογισμού για τη χρηματοδότηση της κατασκευής επικαλούμενη την δημοσιοοικονομική κρίση του κράτους (Hatziprokopiou and Evergeti 2014). Εν τέλει, η κατασκευή του τζαμιού ολοκληρώθηκε το 2019 και παρόλο που εκπληρώθηκε ένα χρόνιο αίτημα της μουσουλμανικής κοινότητας, τόσο η αρχιτεκτονική όσο και η τοποθεσία του κτιρίου υποδεικνύει την απροθυμία ορατότητας ενός σύγχρονου μουσουλμανικού συμβόλου στην πόλη [Εικόνα 8]. Όπως αναφέρει ο πρόεδρος της μουσουλμανικής ένωσης Ελλάδας, Ναίμ Ελ Γαντούρ (Πρώτο Θέμα 2019): *«Είναι σαν μεγάλο περίπτερο. Αυτό είναι το τζαμί που μας λένε τόσα χρόνια και θα χωράει 300 άτομα;».*

Εικόνα 8. Το τζαμί στην περιοχή του Ελαιώνα.

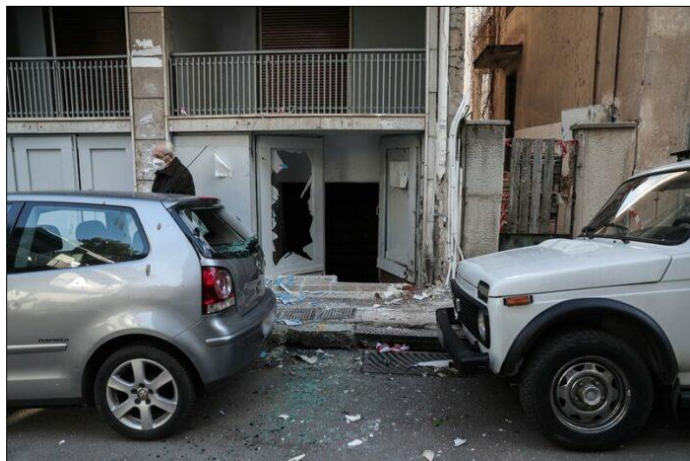
Παράλληλα με την λειτουργία του τζαμιού, ο Δήμος συνέχισε να αδειοδοτεί την λειτουργία άτυπων χώρων λατρείας οι οποίοι διαχωρίζονται ανάλογα με τις λατρευτικές ανάγκες και με τις εθνικότητες, χωρίς όμως αυτό να είναι αυστηρό [Εικόνα 9]. Όπως αναφέρουν οι Hatziprokopiou and Evergeti (2014), στην ευρύτερη Αθήνα λειτουργούσαν περισσότερες από 100 αίθουσες προσευχής, ενώ η διασπορά τους αντικατοπτρίζει εν μέρει την κατανομή του μεταναστευτικού μουσουλμανικού πληθυσμού σε όλη την πόλη και η τοποθεσία τους συχνά υποδηλώνει κάποια σημαντική συγκέντρωση σε τοπικό επίπεδο συνήθως η παρουσία μιας μεγάλης και αρκετά εγκατεστημένης «κοινότητας».

Εικόνα 9. Συγκέντρωση των 36 άτυπων μουσουλμανικών χώρων λατρείας στην Αθήνα. Πηγή: Hatziprokopiou and Evergeti (2014).

Μέχρι και πριν την ανέγερση του τζαμιού, οι μουσουλμάνοι της Αθήνας προσπάθησαν να επικοινωνήσουν την ανάγκη δημιουργίας νόμιμων μουσουλμανικών λατρευτικών χώρων μέσα από την δημόσια και ενσώματη εμφάνισή τους σε κεντρικές πλατείες της πόλης όπου εξασκούσαν το λατρευτικό τους δικαίωμα (Hatziprokopiou and Evergeti 2014). Αυτή η δημόσια εμφάνιση είχε χαρακτηριστικά «ομαλοποίησης» της παρουσίας των μουσουλμάνων στην Αθήνα (όπως για παράδειγμα μέσω της επιλογής «δυτικού» στυλ ντυσίματος) με σκοπό την προβολή στη δημόσια σφαίρα ενός νεοελληνικού/ευρωπαϊκού Ισλάμ, που είναι νομοταγές και οργανικό κομμάτι της ελληνικής πολιτικής, διεκδικώντας ίσα δικαιώματα τόσο σε συμβολικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο (Hatziprokopiou and Evergeti 2014). Το αίτημα για ορατότητα είτε μέσω της ύπαρξης τεμένους στην Αθήνα είτε μέσω πράξεων εμφάνισης των μουσουλμάνων στους δημόσιους χώρους της πόλης συνυπάρχει με ένα είδος «μυστικοπάθειας» και μη ορατότητας των άτυπων χώρων λατρείας (Koutrolίκου 2019). Οι περισσότεροι από αυτούς τους χώρους δεν δηλώνουν δημόσια τη λειτουργία τους. Σε πολλές περιπτώσεις, ένας μη μουσουλμάνος δεν μπορεί να καταλάβει την ύπαρξη του χώρου περνώντας από έξω καθώς δεν υπάρχει κανένα σημάδι ή επιγραφή που να το αποδεικνύει (Hatziprokopiou and Evergeti 2014). Αυτή η μυστικοπάθεια δεν επιδιώκεται για κάποιον άλλο

λόγο πέρα από το να εξασφαλιστεί η ασφάλεια όσων επισκέπτονται αυτούς τους χώρους, καθώς οι άτυποι χώροι λατρείας συχνά στοχοποιούνταν από ακροδεξιές οργανώσεις και δεχόντουσαν δολοφονικές επιθέσεις, ειδικά όσα βρισκόνησαν σε γειτονίες με έντονη την παρουσία της Χρυσής Αυγής [Εικόνα10].

Εικόνα 10. Βομβιστική επίθεση σε άτυπο μουσουλμανικό χώρο λατρείας στα Πατήσια [2022]

Η στέγαση από την άλλη, είναι μία από τις βασικότερες παραμέτρους ένταξης την οποία ανέφεραν όλοι οι ερωτηθέντες. Μεγαλύτερη βαρύτητα δίνεται στο αίσθημα ασφάλειας και της ιδιωτικότητας που εξασφαλίζεται μέσω της στέγασης.

«Ο ρόλος της στέγασης είναι πολύ σημαντικός. Οι άνθρωποι αυτοί ζουν έχοντας ένα τεράστιο συλλογικό και προσωπικό τραύμα (πόλεμος, θάνατοι, ταξίδι, διαμονή σε camps για χρόνια). Άρα το να έχουν ένα διαμέρισμα σημαίνει ότι ζουν με αξιοπρέπεια για αυτούς. Σου λένε, έχω ζεστό νερό, μαγειρεύω, κλειδώνω την πόρτα το βράδυ, έχω τον προσωπικό μου χώρο, κλαίω, επιβιώνω σε μια συνθήκη που είναι αξιοπρεπής.»

Arsis (συνέντευξη 2018)

Η παροχή διαμερισμάτων στα μεταναστευτικά υποκείμενα είναι και ένα πεδίο σύγκρουσης με τον ντόπιο πληθυσμό ως προς την προτεραιότητα των στεγαστικών πολιτικών σε μία περίοδο γενικευμένης επισφάλειας της κατοικίας, όπως προκύπτει από τις συνεντεύξεις: «[...] Από την άλλη, η ελληνική κοινωνία δεν θα είναι ποτέ έτοιμη γιατί δεν αντιλαμβάνεται τι είναι ένταξη. Το ερώτημα που τίθεται πολύ συχνά είναι γιατί δίνεται σπίτια σε αυτούς και όχι σε εμάς.» (πρώην αντιδήμαρχος Αθηνών, συνέντευξη 2018). Στη συνέχεια, γίνεται μια αναλυτική επισκόπηση των προγραμμάτων στέγασης προσφύγων και αιτούντων

άσυλο στην Αθήνα προκειμένου να δομηθεί η συνολική εικόνα της παροχής κατοικιών σε εθνικό και τοπικό επίπεδο.

6.3.2. Προγράμματα στέγασης και ένταξης κατά την περίοδο 2015-2020

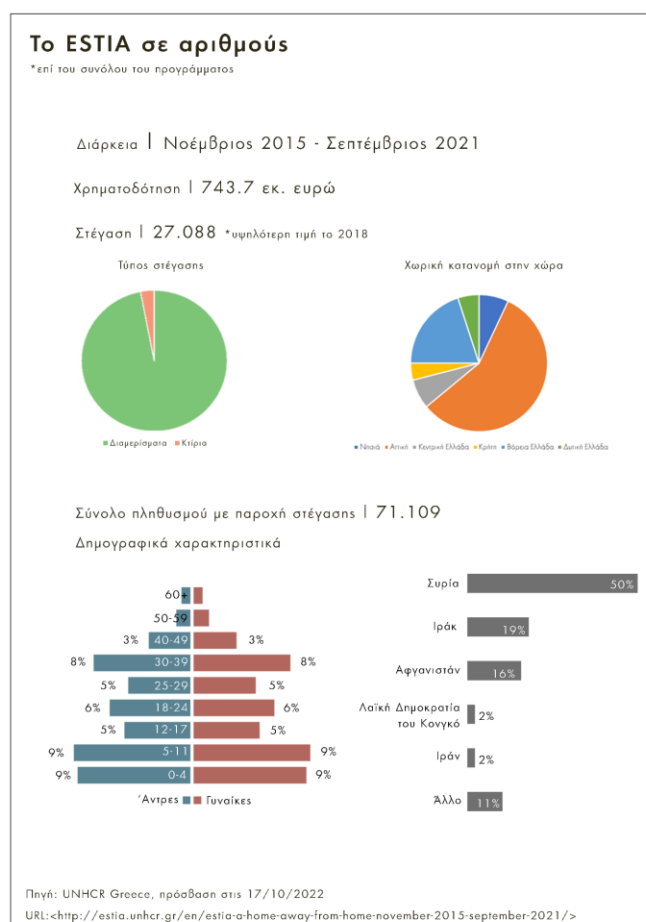
Emergency Support to Integration and Accommodation [ESTIA]

Οι Ευρωπαϊκές και εθνικές κατευθύνσεις για την υποδοχή, μετεγκατάσταση και ένταξη προσφύγων και αιτούντων/ουσών άσυλο βρήκαν εφαρμογή σε μια σειρά από προγράμματα, χρηματοδοτούμενα κατά πλειοψηφία από τα ταμεία της ΕΕ. Τα προγράμματα για την στέγαση προσφύγων στην Ελλάδα πέρασαν από τρεις φάσεις, ανάλογα τον φορέα διαχείρισης και τα χρηματοδοτικά εργαλεία. Το πρώτο πρόγραμμα για ζητήματα στέγασης ήταν το Accommodation and Relocation Programme το οποίο ξεκίνησε τον Οκτώβριο του 2015 υπό την επιτελική διαχείριση της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ (Υ.Α) και απευθύνονταν σε αιτούντες/ούσες άσυλο με υψηλή ευαλωτότητα και σε άτομα προς μετεγκατάσταση ή οικογενειακή επανένωση. Το πρόγραμμα διέθεσε 20.055 θέσεις στέγασης μέσα σε τρεις μήνες (Οκτώβριος 2015 - Ιανουάριος 2016) και έγινε η αφετηρία για την δημιουργία ενός πιο διευρυσμένου στεγαστικού προγράμματος. Από το 2017, το πρόγραμμα μετονομάστηκε σε Emergency Support to Integration and Accommodation (ESTIA), χρηματοδοτήθηκε από την Γενική Διεύθυνση Ευρωπαϊκής Πολιτικής Προστασίας και Επιχειρήσεων Ανθρωπιστικής Βοήθειας (DG ECHO) με την Υ.Α. να συνεχίζει να έχει τον ρόλο του επιτελικού διαχειριστή (UNHCR 2018a). Το ESTIA απευθυνόταν σε τρεις περιπτώσεις νεοεισελθέντων, ανάλογα με το μεταναστευτικό τους προφίλ: α. σε αιτούντες/ούσες άσυλο, με προτεραιότητα στα άτομα με υψηλή ευαλωτότητα³⁷, β. σε αναγνωρισμένους/ες πρόσφυγες και γ. σε άτομα υποψήφια για οικογενειακή επανένωση και μετεγκατάσταση σε άλλα ευρωπαϊκά κράτη (UNHCR

³⁷Το Κοινό Ευρωπαϊκό Σύστημα Ασύλου αφήνει τον ακριβή καθορισμό των ευάλωτων ομάδων στη διακριτική ευχέρεια των κρατών μελών που εφαρμόζουν το δίκαιο της ΕΕ. Ως εκ τούτου, η έννοια των προσώπων που χρήζουν ειδικής προστασίας στη διαδικασία ασύλου δεν εναρμονίζεται πλήρως μεταξύ των εθνικών συστημάτων ασύλου. Η ελληνική νομοθεσία, σύμφωνα με το αρ. 14, παρ. 8 του Νόμου 4375/2016, ορίζει “Ως *ευάλωτες ομάδες νοούνται για τις ανάγκες του παρόντος:*

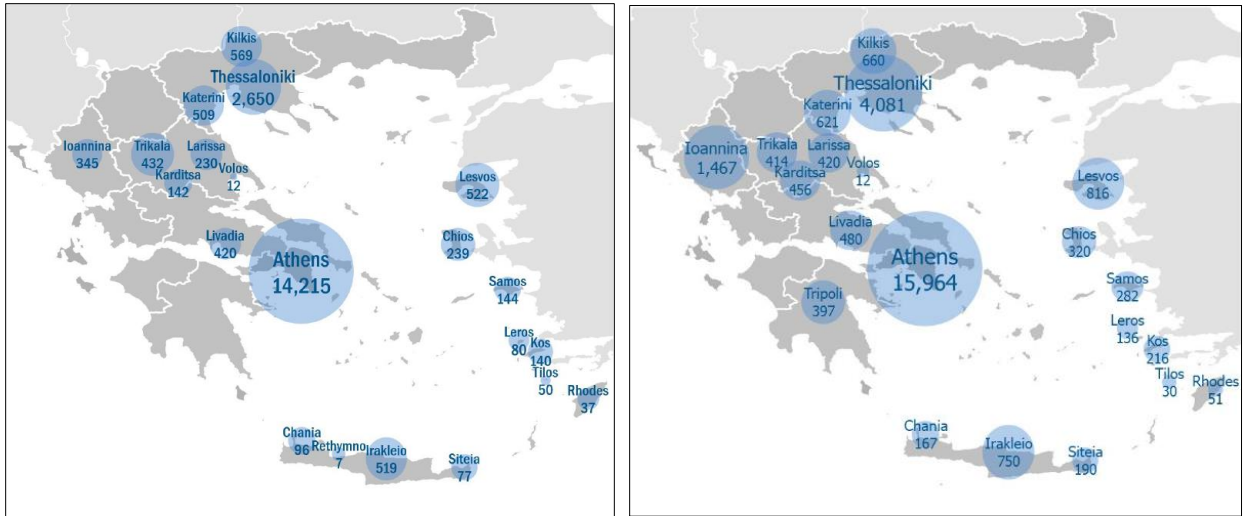
- α) οι ασυνόδευτοι ανήλικοι,*
- β) τα άτομα που έχουν αναπηρία ή πάσχουν από ανίατη ή σοβαρή ασθένεια,*
- γ) οι υπερήλικες,*
- δ) οι γυναίκες σε κύηση ή λοχεία,*
- ε) οι μονογονεϊκές οικογένειες με ανήλικα τέκνα,*
- στ) τα θύματα βασανιστηρίων, βιασμού ή άλλης σοβαρής μορφής ψυχολογικής, σωματικής ή σεξουαλικής βίας ή εκμετάλλευσης, πρόσωπα με σύνδρομο μετατραυματικής διαταραχής, ιδίως επιζήσαντες και συγγενείς θυμάτων ναυαγίων και*
- ζ) τα θύματα εμπορίας ανθρώπων.”*

2018a). Σε αυτή την δεύτερη φάση, το ESTIA προσέφερε και συνοδευτικές υπηρεσίες πέραν της στέγασης. Σε αυτές συγκαταλέγεται μηνιαίο οικονομικό βοήθημα από το πρόγραμμα ESTIA για την κάλυψη καθημερινών αναγκών, το οποίο κυμαίνεται μεταξύ των 150 και 550 ευρώ ανάλογα με τον αριθμό των μελών της οικογένειας και αφορούσε όχι μόνο ωφελούμενους της υπηρεσίας στέγασης, αλλά και αιτούντες άσυλο που έμεναν στα camp. Επιπλέον, του οικονομικού βοηθήματος και της στέγασης, το πρόγραμμα προσέφερε ψυχοκοινωνική υποστήριξη και ιατροφαρμακευτική περίθαλψη σε αιτούντες άσυλο (UNHCR 2021). Το πρόγραμμα, λοιπόν, διαρθρώθηκε σε δύο βασικούς πυλώνες, την στέγαση και τις συνοδευτικές υπηρεσίες και οικονομικό βοήθημα.

Εταίροι για την υλοποίηση του στεγαστικού μέρους του προγράμματος ορίστηκαν 15 Δήμοι σε όλη την χώρα (Αθήνας, Θεσσαλονίκης, Καλαμαριάς, Νεάπολης-Συκεών, Τρίπολης, Λιβαδειάς, Ηρακλείου, Χανίων, Σητείας, Λάρισας, Τρικάλων, Καρδίτσας, Πειραιά, Τήλου και Νέας Χαλκηδόνας) και 10 ΜΚΟ (CRS, Arsis, Praxis, Nostos, Solidarity Now, Intersos Hellas, Perichoresis, Ηλιαχτίδα, Omnes και Terres des Homme) ύστερα από πρόσκληση της Ύπατης Αρμοστείας (UNHCR 2021). Κάθε εταίρος που συμμετείχε στο ESTIA υποχρεούνταν να στελεχώσει μία ομάδα έργου με τις παρακάτω ειδικότητες: υπεύθυνος έργου, οικονομικός διαχειριστής, υπεύθυνος διαχείρισης προσωπικού, υπεύθυνος προμηθειών, λογιστής, υπεύθυνος διαχείρισης δεδομένων, διοικητικούς υπαλλήλους και υπεύθυνους της ομάδας κοινωνικών επιστημών, διερμηνέων, συνοδών και

εποπτών φιλοξενίας. Αυτές οι ειδικότητες προβλέπεται να καλύψουν τις ανάγκες υλοποίησης και ορθής λειτουργίας του προγράμματος και να υποστηρίξουν την πρόσβαση των ωφελούμενων σε υγειονομικές, νομικές και δημοτικές υπηρεσίες και σε πρωτοβουλίες της κοινωνίας των πολιτών (Κουραχάνης 2019).

Εικόνα 11. Χωρική κατανομή των μονάδων στέγασης στην Ελλάδα κατά το πρώτο και το τελευταίο έτος λειτουργίας του προγράμματος ESTIA υπό την Υ.Α. [Δεκέμβριος 2017 και Νοέμβριος 2020].

Πηγή: UNHCR³⁸

Τα διαμερίσματα που φιλοξένησαν τους/τις ωφελούμενους/ες επιλέχθηκαν βάσει συγκεκριμένων τεχνικών προδιαγραφών, ενώ λιγότερη βαρύτητα δόθηκε στην επιλογή του τόπου εγκατάστασης (γειτονιά). Προϋπόθεση για την ενοικίαση ενός διαμερίσματος ήταν να διαθέτει όλα τα απαραίτητα πιστοποιητικά, να έχει επαρκή θέρμανση, κλιματισμό και ζεστό νερό, να διασφαλίζει καλές συνθήκες υγιεινής και να γίνεται τακτικά απολύμανση, να διαθέτει πυρασφάλεια, να έχει παροχή πόσιμου νερού και αποχέτευσης, να έχει τον απαραίτητο οικιακό εξοπλισμό, κα. Το ενοίκιο δεν μπορούσε να υπερβαίνει τα 400 ευρώ και ο μέγιστος αριθμός ατόμων ανά διαμέρισμα ήταν έξι άτομα στα οποία αντιστοιχούσαν 60-90 τ.μ.³⁹. Οι εταιρείες είχαν την ευθύνη για την εύρεση και επίβλεψη των διαμερισμάτων ως αντισυμβαλλόμενος σε κάθε συμβόλαιο ενοικίασης.

³⁸ UNHCR (2020) ESTIA, Ενημερωτικά Σημειώματα για τη στέγαση. Διαθέσιμο στο URL: <http://estia.unhcr.gr/el/%ce%b5%ce%bd%ce%b7%ce%bc%ce%b5%cf%81%cf%89%cf%84%ce%b9%ce%ba%cf%8c-%cf%83%ce%b7%ce%bc%ce%b5%ce%af%cf%89%ce%bc%ce%b1-%ce%b3%ce%b9%ce%b1-%cf%84%ce%b7-%cf%83%cf%84%ce%ad%ce%b3%ce%b1-%cf%83%ce%b7-17/>, πρόσβαση στις [12/11/2021]

³⁹ UNHCR, (2018), Ενημερωτικός Οδηγός για τις Τοπικές Αρχές. Διαθέσιμο στο URL: <http://estia.unhcr.gr/el/%CF%80%CF%81%CF%8C%CE%B3%CF%81%CE%B1%CE%BC%CE%BC%CE%B1-estia-%CE%B5%CE%BD%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CF%81%CF%89%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CF%82-%CE%BF%CE%B4%CE%B7%CE%B3%CF%8C%CF%82-%CE%B3%CE%B9%CE%B1-%CF%84/>> πρόσβαση στις [12/11/2022]

Η προσαρμογή των υποκειμένων στους τυπικούς και άτυπους κανόνες κατοίκησης στην Αθήνα, δεν ήταν αυτονόητη αλλά και ούτε ιδιαίτερα προβληματική, σύμφωνα με τις συνεντεύξεις με προνομιακούς πληροφορητές. Δραστικά μέτρα χρειάστηκε να παρθούν στην περίπτωση ατόμων της LGBT κοινότητας που βίωσαν σεξιστικές συμπεριφορές από τους γείτονες της γειτονιάς. Η ταυτότητα του σεξουαλικού προσανατολισμού, ο οποίος στις περισσότερες από αυτές τις περιπτώσεις αποτελεί και το αίτιο της μετανάστευσης, μαζί με την ταυτότητα του Ξένου, ενέτειναν τον στιγματισμό των μεταναστευτικών υποκειμένων με αποτέλεσμα την μετακίνησή τους σε άλλο διαμέρισμα. Όπως αναφέρει η συντονίστρια του έργου στην ΜΚΟ Arsis (συνέντευξη 2018):

«Σε γενικές γραμμές, η γειτνίαση είναι καλή. Δεν έχουμε έρθει αντιμέτωποι με ρατσιστικά περιστατικά παρά μόνο σε μία περίπτωση αφορούσε άτομο της LGBT κοινότητας. Σε αυτή την περίπτωση φροντίσαμε να μεταφερθεί σε διαμέρισμα που βρισκόταν σε πιο ασφαλή περιοχή στο κέντρο της Αθήνας. Υπάρχουν, όμως, και περιπτώσεις ωφελούμενων που δυσκολεύτηκαν να προσαρμοστούν στους κανόνες συμβίωσης σε μια πολυκατοικία.»

Τα προβλήματα που προέκυπταν αφορούσαν την χρήση των διαμερισμάτων και ορισμένες πρακτικές της καθημερινότητας, απόρροια των διαφορετικών πολιτισμικών χαρακτηριστικών και θρησκευτικών εορτασμών. Για παράδειγμα, κατά την περίοδο της μουσουλμανικής εορταστικής νηστείας του Ραμαζανιού όπου οι πιστοί δεν τρώνε από την ανατολή έως την δύση του ήλιου και τρέφονται πια όταν ο ήλιος δύσει, υπήρξαν διαμαρτυρίες από τους γείτονες για φασαρία τις ώρες κοινής ησυχίας και για έντονες μυρωδιές φαγητού αργά το βράδυ. Φαίνεται, λοιπόν, ότι η μυρωδιά του φαγητού που είναι ανοίκεια προς τους γείτονες, γίνεται σύμβολο ετερότητας και αφορμή στιγματισμού της διαφορετικότητας εντός της πολυκατοικίας (Lafazani 2021). Αναφορά γίνεται επίσης και στον τρόπο χρήσης των διαμερισμάτων και της καθαριότητας, όπου οι ωφελούμενοι έριχναν μεγάλες ποσότητες νερού για την καθαριότητα του σπιτιού, με αποτέλεσμα να καταστρέφονται οι ξύλινες επιφάνειες επιβαρύνοντας τον ιδιοκτήτη. Από την μεριά των πληροφορητών, αυτά τα «ατοπήματα» δεν συνιστούν πρόβλημα ή κώλυμα στη διαδικασία ένταξης, παρά αναδεικνύουν την πολιτισμική διαφοροποίηση των υποκειμένων σε σχέση με την υφιστάμενη καθημερινότητα μέσα σε ένα διαμέρισμα. Εδώ, παρατηρείται μία διαβάθμιση στην φροντίδα και στον τρόπο αντιμετώπισης περιστατικών στιγματισμού των υποκειμένων από μεριάς των φορέων διαχείρισης των διαμερισμάτων. Από την μία, στην περίπτωση ρατσιστικών συμπεριφορών που αφορούσαν την σεξουαλική ταυτότητα των υποκειμένων πάρθηκαν δραστικά μέτρα για την προστασία και την υπεράσπισή τους. Από την άλλη, όταν ο στιγματισμός έγκειται σε διαφορετικές συμπεριφορές και νοοτροπίες που αφορούν την καθημερινή ζωή, δεν αξιολογείται ως τέτοιος.

Από τον Σεπτέμβριο του 2020, το ESTIA πέρασε στην επόμενη φάση, το ESTIA II όπου πλέον το κράτος ανέλαβε την διαχείριση των διαμερισμάτων και του προγράμματος συνολικά. Το πρόγραμμα χρηματοδοτήθηκε από το Asylum, Migration and Integration Fund (AMIF), με στόχο την κρατική πλέον διαχείριση του προγράμματος χωρίς την εποπτεία της Υ.Α. Το στεγαστικό σκέλος του προγράμματος, αλλά και συνολικά η διαχείριση της χρηματοδότησης πέρασε στο Υπουργείο Μετανάστευσης και Ασύλου. Πριν την πραγμάτωση της μετάβασης, η ιδέα της διαχείρισης της στέγασης από το κράτος θεωρήθηκε ως ένα θετικό βήμα προς μια πιο ολιστική αντιμετώπιση του ζητήματος. Όπως αναφέρουν στελέχη των εμπλεκόμενων φορέων, *«Αίτημα και επιθυμία κάθε ΜΚΟ είναι να περάσει η διαχείριση σιγά σιγά στους Δήμους και το κράτος να αναλάβει την ευθύνη που του αναλογεί.»* (συντονίστρια του έργου στην ΜΚΟ Praxis 2018). Η μεταβατική περίοδος (2019-2020) της διαχείρισης του προγράμματος, δημιούργησε μεγάλη ανασφάλεια τόσο στους/στις ωφελούμενους/ες όσο και σε όσους/ες εργάζονταν στο πρόγραμμα διότι δεν είχε προβλεφθεί μία διάδοχη κατάσταση που να εξασφαλίζει ένα δίκτυο προστασίας στους πρόσφυγες και σε όσους και όσες βρίσκονται στο στάδιο της επικουρικής προστασίας. Η διάρκεια διαμονής τους στα σπίτια του προγράμματος, αρχικά εξαρτιόταν από το πότε θα έβγαινε η απόφαση μετεγκατάστασής τους ή η απόφαση οικογενειακής επανένωσης. Οι άνθρωποι που αναγνωρίζονται ως πρόσφυγες δικαιούνταν επέκταση της διαμονής τους στα διαμερίσματα του ESTIA για έξι μήνες, μέχρι να μπορούν να αυτονομηθούν.

«Για πολιτικούς λόγους αυτή η διαδικασία δεν έχει εφαρμοστεί καθώς σε περίπτωση που λήξει το εξάμηνο δεν υπάρχει μια διάδοχη κατάσταση, άρα 20.000 άνθρωποι, εκ των οποίων 6000 αναγνωρισμένοι πρόσφυγες, θα βρεθούν στο δρόμο.»

Συντονίστρια έργου στην ΜΚΟ Arsis (συνέντευξη 2018)

Τον Μάρτιο του 2019, επί κυβέρνησης ΣΥΡΙΖΑ, ανακοινώθηκαν οι πρώτες 204 εξώσεις ωφελούμενων που βρίσκονταν υπό το καθεστώς διεθνούς προστασίας (RSA 2019). Το καλοκαίρι της ίδιας χρονιάς, εργαζόμενοι/ες στις ΜΚΟ του ESTIA, δημιούργησαν την πρωτοβουλία «Συνέλευση ενάντια στις εξώσεις προσφύγων» με στόχο την αποτροπή των εξώσεων προσφύγων από τα σπίτια του ESTIA. Στην πρωτοβουλία συμμετείχαν εργαζόμενοι/ες, αλληλέγγυοι/ες ενώ είχαν καλεστεί και ωφελούμενοι του προγράμματος.

«Κάποιοι εργαζόμενοι πήραμε την πρωτοβουλία και γράψαμε ένα κείμενο που καλούσε σε συντονισμό ενάντια στις εξώσεις προσφύγων, σε συνεννόηση με το σωματείο εργαζομένων σε ΜΚΟ και με ανοιχτό κάλεσμα στους πρόσφυγες. Κάναμε την πρώτη μας συνέλευση στο

κτίριο Γκίνη, στο ΕΜΠ, και οι συνελεύσεις συνεχίστηκαν για 4 μήνες. Κανένας πρόσφυγας δεν ανταποκρίθηκε στο κάλεσμά μας. Αυτό το καταλαβαίνω, όχι ως μη θέληση των προσφύγων να συμμετέχουν, αλλά περισσότερο ως δική μας παρερμηνεία της θέσης τους. Δηλαδή τους είχαμε δώσει πιο επαναστατικά χαρακτηριστικά - όχι ότι δεν τα έχουν - απλά εκείνοι βρίσκονται σε πιο επισφαλή θέση από εμάς και φοβούνται ότι αν αντιδράσουν θα χάσουν και αυτά τα λίγα που τους παρέχονται, όπως το οικονομικό βοήθημα.»

Μέλος του συντονιστικού ενάντια στις εξώσεις προσφύγων και εργαζόμενη του προγράμματος ESTIA
στον Δ. Αθηναίων (συνέντευξη 2020)

Το πρώτο κύμα εξώσεων πραγματοποιήθηκε παρά τις αντιδράσεις των εμπλεκόμενων φορέων και των εργαζομένων. Ένα χρόνο αργότερα, τον Ιούνιο του 2020, όταν πλέον οι κανόνες και τα κριτήρια επιλεξιμότητας του προγράμματος πέρασαν στη διαχείριση του κράτους, ο αριθμός των εξώσεων αυξήθηκε, χωρίς να προβλέπεται και πάλι η διάδοχη κατάσταση. Επιπλέον, το δεύτερο κύμα εξώσεων πραγματοποιήθηκε εν μέσω της πανδημίας του Covid και των αυστηρών μέτρων που αφορούσαν τον κατ' οίκο περιορισμό όλου του πληθυσμού της επικράτειας, οδηγώντας τους «ωφελούμενους» του προγράμματος στην παράδοση συνθήκη της αστεγίας σε περίοδο υποχρεωτικού εγκλεισμού στο σπίτι. Στη συνέχεια, μέσω της νομοθεσίας, αυστηροποιήθηκαν τα κριτήρια διαμονής δίνοντας στους πρόσφυγες και τους δικαιούχους επικουρικής προστασίας, μετά την αναγνώριση τους, 30 ημέρες προθεσμία να εγκαταλείψουν την στέγη τους, από 6 μήνες που ίσχυε μέχρι τότε.

«Δεν υπάρχει κανένας μακροπρόθεσμος σχεδιασμός στο κομμάτι της ένταξης και αυτό φαίνεται και με τις εξώσεις όπου ξαφνικά, στο τέλος του προγράμματος, συνειδητοποίησαν ότι οι ωφελούμενοι μένουν πολύ καιρό στα σπίτια.»

Εργαζόμενη του προγράμματος ESTIA στον Δ. Αθηναίων (συνέντευξη 2020).

Σύμφωνα με έκθεση της Διεθνούς Αμνηστίας (2020), από 1 Ιουνίου 2020, 11.237 πρόσφυγες και μετανάστες/ριες στην Ελλάδα κλήθηκαν να εγκαταλείψουν τη στέγη τους, ενώ παράλληλα διεκόπη και το οικονομικό βοήθημα. Συγκεκριμένα, όσες και όσοι έχουν λάβει διεθνή προστασία πιέζονται να εκκενώσουν τα μέρη που διαμένουν, είτε πρόκειται για διαμερίσματα που φιλοξενούν ευάλωτους στο πλαίσιο του ESTIA, για ξενοδοχεία στο πλαίσιο του προγράμματος Προσωρινού Καταφυγίου και Προστασίας για τους πιο ευάλωτους Μετανάστες στην Ελλάδα (FILOXENIA), για Κέντρα Υποδοχής και Ταυτοποίησης (Κ.Υ.Τ.) ή για χώρους διαμονής στα προσφυγικά camp. Σχεδόν ταυτόχρονα, θα σταματήσει

η παροχή οικονομικής βοήθειας, με τη μορφή κάρτας μετρητών, που έχει εφαρμοστεί και υποστηριχθεί από την Ε.Ε.. Αυτά τα μέτρα επηρέασαν την επιβίωση τουλάχιστον 4.800 ατόμων, που θα πρέπει να εγκαταλείψουν τις δυνατότητες διαμονής του ESTIA, 3.500 ατόμων, που πρέπει να εγκαταλείψουν τα Κ.Υ.Τ. και τις εγκαταστάσεις φιλοξενίας, καθώς και 1.200 προσφύγων, που στεγάζονται αυτόνομα και λαμβάνουν υποστήριξη σε μετρητά. Πολλοί θεσμικοί φορείς, όπως η Διεθνής Αμνηστία, η Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, ΜΚΟ, ακόμα και η Ύπατη Αρμοστεία που μέχρι πρότινος επόπτευε το πρόγραμμα, κατέθεσαν εκθέσεις και αιτήματα προς την ελληνική κυβέρνηση σχετικά με τον κίνδυνο οι πρόσφυγες και αιτούντες άσυλο να βρεθούν σε κατάσταση αστεγίας εν μέσω της πανδημίας του Covid-19.

«Η Διεθνής Αμνηστία εκφράζει την ανησυχία της ότι η απόφαση μείωσης της περιόδου προειδοποίησης για τον τερματισμό της παροχής στέγασης εντός 30 ημερών, λαμβάνεται σε μια περίοδο αβεβαιότητας και αναμενόμενης οικονομικής ύφεσης λόγω του κορονοϊού, η οποία ενδέχεται να εκθέσει τους πρόσφυγες σε υψηλότερους κινδύνους.»⁴⁰

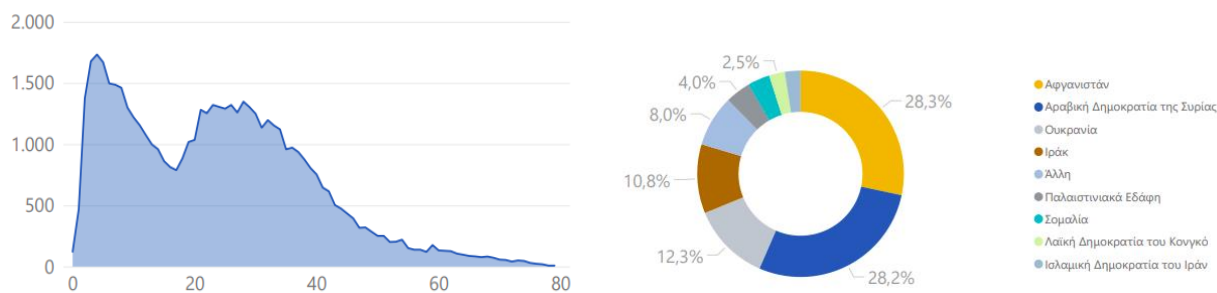
Hellenic Integration Support for Beneficiaries of International Protection and Temporary Protection [HELIOS]

Το HELIOS είναι το διάδοχο πιλοτικό πρόγραμμα ένταξης του ESTIA που απευθύνεται σε δικαιούχους διεθνούς προστασίας που πήραν άσυλο στην Ελλάδα από 1.1.2018 και μετά. Η εφαρμογή του ξεκίνησε τον Ιούλιο του 2019 και είναι ενεργό μέχρι και σήμερα (2023). Το πρόγραμμα υλοποιείται από τον Διεθνή Οργανισμό Μετανάστευσης (ΔΟΜ) και το δίκτυο συνεργατών του⁴¹, με την υποστήριξη του Υπουργείου Μεταναστευτικής Πολιτικής. Η χρηματοδότηση του προγράμματος πέρασε από δύο φάσεις. Από τον έναρξή του μέχρι τα τέλη του 2021 χρηματοδοτήθηκε απευθείας από την Γενική Διεύθυνση Μετανάστευσης και Εσωτερικών Υποθέσεων της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (DG Home) και κατά την δεύτερη φάση, που ξεκίνησε τον Δεκέμβρη του 2021, έχει λάβει 27.205.350,00€ από ευρωπαϊκά κονδύλια που διαχειρίζεται το Υπουργείο Μετανάστευσης ανανεώνοντας για ακόμα ένα χρόνο την λειτουργία του

⁴⁰ Διεθνής Αμνηστία, (2020), Για τις εξώσεις προσφύγων στην Ελλάδα. Διαθέσιμο στο URL: <<https://www.amnesty.gr/en/node/23498>>, [πρόσβαση στις 3/9/2021]

⁴¹ Στα πλαίσια του HELIOS, ο ΔΟΜ συνεργάζεται με εννέα ΜΚΟ που ειδικεύονται στην ένταξη του μεταναστευτικού και προσφυγικού πληθυσμού: Catholic Relief Services (CRS), METAdrasi, Danish Refugee Council (DRC), Greek Council for Refugees, InterSOS Hellas, Major Development Agency Thessaloniki, ΚΕΔΗΛ, Solidarity Now, ΠΛΟΗΓΟΣ

(Διαύγεια 2022). Από την αρχή υλοποίησης του προγράμματος έχουν εγγραφεί 43.103 άνθρωποι⁴² από τους 119.650 αναγνωρισμένους πρόσφυγες που βρίσκονται στην χώρα⁴³. Όπως φαίνεται στα παρακάτω διαγράμματα, η πλειοψηφία του εγγεγραμμένου πληθυσμού στο HELIOS είναι κάτω των 40 ετών και προέρχονται κυρίως από το Αφγανιστάν και την Συρία.

Διάγραμμα 8. Ηλικιακή κατανομή και χώρες προέλευσης των εγγεγραμμένων στο HELIOS [Ιανουάριος 2023]

Πηγή: ΔΟΜ 2023⁴⁴

Τα δημογραφικά χαρακτηριστικά του εγγεγραμμένου πληθυσμού δεν διαφέρουν από την συνολική εικόνα του μεταναστευτικού πληθυσμού που συμμετείχε στα προγενέστερα προγράμματα στέγασης και ένταξης, με εξαίρεση την εμφάνιση στον χάρτη της μετανάστευσης πολιτών από την Ουκρανία έπειτα από την εισβολή της Ρωσίας, τον Φεβρουάριο του 2022. Συνολικά, 20955 (UNHCR 2022) πολίτες της Ουκρανίας εισήλθαν στην Ελλάδα μέσα σε ένα χρόνο. Το ελληνικό κράτος, που πλέον είχε αναπτύξει στοιχειωδώς μηχανισμούς υποδοχής και διαχείρισης μεγάλων μεταναστευτικών ροών, έδειξε πιο γρήγορα αντανακλαστικά σε ότι αφορά τους πρόσφυγες από την Ουκρανία. Το κράτος, στο πλαίσιο της συνολικότερης, κοινής και συντονισμένης αντίδρασης της ΕΕ, επιστράτευσε ταχύτερα τους μηχανισμούς υποδοχής των εκτοπισμένων της Ουκρανίας και διευκόλυνε την διαμονή τους στην χώρα δημιουργώντας ένα σύστημα δύο ταχυτήτων για τα μεταναστευτικά υποκείμενα. Η πρόσβαση των ουκρανών πολιτών στις δομές φιλοξενίας και στα προγράμματα στέγασης και ένταξης διαφέρει ποιοτικά από εκείνη των υποκειμένων από τις ανατολικές χώρες ως προς την πρόσβαση στην εργασία, την στέγαση και την ιατρική

⁴² HELIOS Factsheets (2023)

https://greece.iom.int/sites/g/files/tmzbd11086/files/documents/HELIOS%20Factsheet%20January%202023%20BW2_Greek.pdf

⁴³ https://www.europarl.europa.eu/infographic/asylum-migration/index_el.html#filter=2021-el

⁴⁴ Πηγή: ΔΟΜ, (2023), HELIOS Factsheets, διαθέσιμο στο URL:

<https://greece.iom.int/sites/g/files/tmzbd11086/files/documents/HELIOS%20Factsheet%20January%202023%20BW2_Greek.pdf> πρόσβαση στις 9/2/2023

περίθαλψη, στην χορήγηση ΑΜΚΑ και ΑΦΜ και στο καθεστώς προσωρινής προστασίας⁴⁵. Όπως αναφέρει εργαζόμενος στον ΔΟΜ (συνέντευξη Ιούλιος 2022):

«Η υποδοχή των προσφύγων από την Ουκρανία είναι πολύ διαφορετική από αυτή που ίσχυε τα προηγούμενα χρόνια. Είχαμε οδηγία από το Υπουργείο να τους υποδεχόμαστε στα camps με ζεστό τσάι. Ήταν και πολύ λιγότεροι οπότε και η διαχείριση ήταν πιο απλή, δεδομένου ότι είχαμε πλέον και την εμπειρία των προηγούμενων (προσφυγικών) ρευμάτων.»

Η διάκριση μεταξύ των μεταναστευτικών υποκειμένων είναι απόδειξη της ρητορικής περί περισσότερο και λιγότερο επιθυμητού πληθυσμού και της δημιουργίας μιας εικόνας ενός πιο «συμβατού Άλλου» στην τοπική κοινωνία. Αυτή η στρατηγική διαβάθμισης της επιθυμητότητας του Άλλου αποτυπώνεται και στην δομική συγκρότηση προγραμμάτων όπως το HELIOS, όπου οι εξαγγελίες και το περιγραφικό περιεχόμενο του μοιάζει να γίνεται εκτός κοινωνικοοικονομικού πλαισίου δημιουργώντας εμπόδια στα υποκείμενα ακόμα και όταν αυτά βρίσκουν τους εαυτούς τους εντός ενός ενταξιακού προγράμματος. Για παράδειγμα, η επιδότηση ενοικίου του HELIOS που ορίζεται στα 162 ευρώ για ένα άτομο⁴⁶, δεν ανταποκρίνεται στις πραγματικές τιμές ενοικίων στην χώρα όπου το 2018, χρονιά που ξεκίνησε το HELIOS, η μέση τιμή ανά τετραγωνικό μέτρο στον κεντρικό τομέα του Δήμου Αθηναίων ήταν 7,14 ευρώ (Balampanidis et. al 2019). Όπως αναφέρουν συμμετέχοντες στο πρόγραμμα και δικαιούχοι της επιδότησης ενοικίου (IOM 2022):

«Το επίδομα ενοικίου για τους άγαμους ωφελούμενους είναι πολύ χαμηλό. Δεν υπάρχουν σπίτια να νοικιάσεις στην Αθήνα με 162 ευρώ τον μήνα.»
«Ελπίζουμε ότι το επίδομα ενοικίου θα αυξηθεί από τα 165 ευρώ μιας και δεν είναι αρκετό για την ενοικίαση σπιτιού.»

⁴⁵ Εγκύκλιος υπ' αριθμ. Γ2δ/γ.Π.οικ.17033 / 22.3.2022 του Υπουργείου Υγείας με τίτλο: «Οδηγίες σχετικά με την πρόσβαση των Ουκρανών υπηκόων εκτοπισθέντων από τη χώρα τους στο εθνικό σύστημα υγείας», διαθέσιμη στην ιστοσελίδα: bit.ly/3ncMfTi. Σύμφωνα με εγκύκλιο του Υπουργείου Υγείας, όλα τα εκτοπισμένα άτομα από την Ουκρανία περιλαμβάνονται στις ανασφάλιστες - ευάλωτες κοινωνικές ομάδες και έχουν το δικαίωμα ελεύθερης πρόσβασης στο δημόσιο σύστημα υγείας.

⁴⁶ IOM (2022) 'Project Regulations Handbook'. Διαθέσιμο στο URL: https://greece.iom.int/sites/g/files/tmzbd11086/files/documents/project-regulations-handbook_english_feb22.pdf, πρόσβαση στις 12/2/2023

«Σου δίνουν χρήματα που δεν είναι σχεδόν τίποτα, δεν μπορείς να καλύψεις ούτε το μισό ενοίκιο ενώ οι λογαριασμοί ρεύματος και νερού και οι χρεώσεις κτιρίου προστίθενται στα έξοδά μας.»⁴⁷

Συνολικότερα, η φιλοσοφία του HELIOS βασίζεται σε πέντε βασικούς άξονες ένταξης: α. μαθήματα ένταξης σε κέντρα ένταξης που βρίσκονται σε όλη την χώρα, όπου τα υποκείμενα μαθαίνουν ελληνικά και “soft skills” (πολιτισμικού προσανατολισμού και εργασιακές δεξιότητες), β. υποστήριξη στέγασης, όπου βοηθά τους δικαιούχους διεθνούς προστασίας να βρουν κατάλυμα σε διαμερίσματα που ενοικιάζονται στο όνομά τους, μεταξύ άλλων παρέχοντας συνεισφορές στα έξοδα ενοικίασης και μετακόμισης και μέσω δικτύωσης με ιδιοκτήτες διαμερισμάτων, γ. υποστήριξη απασχολησιμότητας με ατομική υποστήριξη για την απασχολησιμότητα και την ετοιμότητα για εργασία, δ. παρακολούθηση και αξιολόγηση της προόδου ένταξης των δικαιούχων και ε. ευαισθητοποίηση της κοινωνίας υποδοχής, με εργαστήρια, δραστηριότητες και εκδηλώσεις προκειμένου να αυξηθούν οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ των μεταναστευτικών υποκειμένων και των κοινοτήτων υποδοχής, τονίζοντας την αξία της ένταξης (IOM 2022).

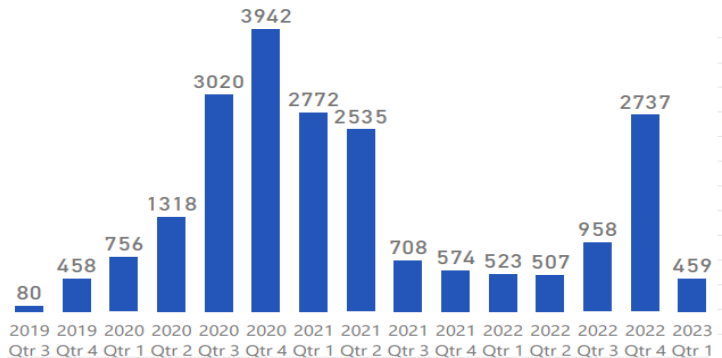
Ως προς την στέγαση, οι δικαιούχοι λαμβάνουν στοχευμένα βοήθεια για την εύρεση και μίσθωση της κατοικίας τους, με παροχή επιδότησης ενοικίου από έξι έως δώδεκα μήνες και υποστήριξη στη διερμηνεία. Το πρόγραμμα χρησιμοποιεί δική του πλατφόρμα αγγελιών για την ενοικίαση σπιτιών (heliospiti.com) όπου οι δικαιούχοι μπορούν να κλείσουν ραντεβού για να δουν σπίτια από ένα αποθετήριο διαμερισμάτων σε όλη την χώρα. Όσον αφορά τα διαμερίσματα στον Δήμο Αθηναίων, ο μέσος όρος των διαθέσιμων διαμερισμάτων είναι 63 τ.μ., με μέσο όρο ενοικίου 440 ευρώ, ενώ τα περισσότερα είναι από ισόγεια μέχρι 2ου ορόφου. Τον Σεπτέμβριο του 2022, ο ΔΟΜ πραγματοποίησε εσωτερική αξιολόγηση του HELIOS, με 346 άτομα να συμμετέχουν στην ποιοτική έρευνα για τον άξονα της στέγασης (IOM 2022). Περίπου οι μισοί από τους ερωτηθέντες (48%) θεωρούν ότι έχουν βοηθηθεί ουσιαστικά από το πρόγραμμα, ενώ λιγότεροι (41%) απάντησαν πως μπορούν να συνεχίσουν να νοικιάζουν το σπίτι τους μετά την λήξη της επιδότησης ενοικίου. Από τις απαντήσεις των υποκειμένων που έχει συμπεριλάβει ο ΔΟΜ στην αναφορά του φαίνεται η βαρύτητα των αυτόνομων κοινωνικών δεσμών των υποκειμένων που λειτουργούν συμπληρωματικά και καλύπτουν τις αδυναμίες σχεδιασμού του προγράμματος. Όσοι και όσες εντάσσονται στο πρόγραμμα, αναφέρονται στην σημασία των κοινωνικών σχέσεων, ιδιαίτερη ομοεθνών φίλων που

⁴⁷ UNHCR (2020) Feedback from HELIOS Program Beneficiaries. Διαθέσιμο στο URL: https://ec.europa.eu/migrant-integration/library-document/iom-feedback-helios-programme-beneficiaries_en, πρόσβαση στις 12/2/2023

γνωρίζουν την ελληνικά ή αγγλικά και βοηθούν στην εύρεση κατοικίας και στην διαμεσολάβηση μεταξύ ωφελούμενου/ης και ιδιοκτητών, οι οποίοι συχνά είναι απρόθυμοι να νοικιάσουν τα σπίτια τους σε πρόσφυγες. Συγκεκριμένα, οι ερωτηθέντες αναφέρουν:

«Το HELIOS θα πρέπει να αυξήσει τις υπηρεσίες βοήθειας στην αρχή του προγράμματος ειδικά όσον αφορά τη διαπραγμάτευση με τους ιδιοκτήτες. Οι περισσότεροι από τους ιδιοκτήτες δεν είναι πρόθυμοι να νοικιάσουν το διαμέρισμά τους σε πρόσφυγες.»

«Η εύρεση ενός διαμερίσματος είναι πράγματι μια δύσκολη υπόθεση. Προσωπικά, είχα έναν φίλο που με βοήθησε σε αυτό, αλλά για όσους δεν ξέρουν τη γλώσσα δεν θα είναι τόσο εύκολο.»

Διάγραμμα 9. Νέες συμβάσεις μίσθωσης στα πλαίσια του HELIOS, ανά τρίμηνο [Ιανουάριος 2023]

Πηγή: ΔΟΜ 2023

Το HELIOS αξιολογείται τόσο από τους εμπλεκόμενους φορείς όσο και από τα ίδια τα υποκείμενα ως ένα πρόγραμμα που αναπτύχθηκε βάσει μιας πιο ολιστικής πολιτικής προσέγγισης για την ένταξη, συγκριτικά με τα προγενέστερα προγράμματα. Όπως αναφέρει μία εκ των συνομιλητριών μου η οποία την στιγμή της συνέντευξης νοίκιαζε σπίτι χωρίς κάποιο κρατικό βοήθημα,

«Έχω ακούσει ότι το πρόγραμμα HELIOS είναι λίγο καλύτερο (από το ESTIA). Αυτά τα προγράμματα που προσφέρουν εκπαίδευση και στέγαση θα πρέπει να υπάρχουν από την πρώτη ημέρα! Μας αναγκάζουν να περιμένουμε μέχρι οι ΜΚΟ να αποφασίσουν που θα ξοδέψουν τα χρήματα της ΕΕ. Δεν θέλω να κάτσω να περιμένω, θα βρω μόνη μου έναν τρόπο να φτιάξω την ζωή μου.»

Καρίμα, 33 ετών, Αφγανιστάν, συνέντευξη 20.12.2022

Παρόλα αυτά, η ίδια ποιοτική έρευνα του ΔΟΜ αναδεικνύει θεμελιώδη προβλήματα και ερωτήματα από μεριάς των υποκειμένων για την επάρκεια του ποσού του οικονομικού βοηθήματος, την διάρκεια του προγράμματος και την συνολικότερη αντίληψη για την ενταξιακή διαδικασία εγείροντας μεγάλη ανησυχία και ανασφάλεια για την επιστροφή σε συνθήκες σκληρής αστεγίας. Τα υποκείμενα της έρευνας επισημαίνουν επανειλημμένα το ζήτημα

«Το Helios καθυστερεί τις πληρωμές μας. Εγγράφτηκα στο πρόγραμμα τον [μήνα] και πλήρωσα 602 ευρώ τον [μήνα] και από τότε δεν έχουν ξαναλάβει χρήματα, [...] μου ζήτησαν ξανά βεβαίωση εξόδου από το camp, το έδωσα και όλα τα χαρτιά από την αρχή τους έδωσα. Μας παίζουν όμως και δανειζόμαστε τώρα για να πληρώσουμε το νοίκι και τα τρόφιμα.»

«Έξι μήνες δεν είναι αρκετοί για να ενσωματωθούμε στην Ελλάδα και θα επιστρέψουμε στο πάρκο. Τι είδους ενσωμάτωση είναι αυτή;»⁴⁸

Το πιλοτικό πρόγραμμα Curing The Limbo στον Δήμο Αθηναίων

Το Curing the Limbo ήταν ένα ευρωπαϊκό πιλοτικό πρόγραμμα για την ανάπτυξη πολιτικών και στρατηγικών ένταξης προσφύγων που βρίσκονταν σε κατάσταση *limbo*, δηλαδή σε αναγνωρισμένους/ες πρόσφυγες που αναμένουν την απόφαση μετεγκατάστασής τους από την Ελλάδα σε άλλη ευρωπαϊκή χώρα. Ο σχεδιασμός και οι δράσεις του προγράμματος βασίστηκαν στην ιδέα ότι η ένταξη των προσφύγων μπορεί να επιτευχθεί μέσω της παροχής υπηρεσιών που καλύπτουν βασικές ανάγκες και της σύνδεσης των προσφύγων με ομάδες πολιτών μέσω της συμμετοχής τους σε δράσεις που λαμβάνουν χώρα στις γειτονιές της πόλης. Έτσι, προέκυψαν οι έξι βασικοί πυλώνες του προγράμματος: 1. Ψυχοκοινωνική υπηρεσία, 2. Στέγαση, 3. Εργασιακή συμβουλευτική, 4. Εκπαίδευση, 5. Νομική συμβουλευτική και πλατφόρμα για τα ανθρώπινα δικαιώματα και 6. Σύνδεση με την πόλη. Το πρόγραμμα διήρκεσε δύο χρόνια (2018-2020) και χρηματοδοτήθηκε με 5εκ. ευρώ από το Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης μέσω του εργαλείου Urban Innovative Actions (UIA)⁴⁹.

⁴⁸ UNHCR (2020) Feedback from HELIOS Program Beneficiaries. Διαθέσιμο στο URL: https://ec.europa.eu/migrant-integration/library-document/iom-feedback-helios-programme-beneficiaries_en, πρόσβαση στις 12/2/2023

⁴⁹ Το UIA είναι μια πρωτοβουλία της Ευρωπαϊκής Ένωσης που χρηματοδοτεί πιλοτικές εφαρμογές σε αστικές περιοχές για τη δοκιμή νέων και καινοτόμων λύσεων για την αντιμετώπιση των αστικών προκλήσεων. Για την περίοδο 2014-2020, η πρωτοβουλία είχε συνολικό προϋπολογισμό 372 εκατ. ευρώ. Στην περίπτωση του Curing the Limbo, η

Ο βασικός εταίρος της ΕΕ για τον συντονισμό και την υλοποίηση του προγράμματος ήταν ο Δήμος Αθηναίων, ενώ η Εταιρεία Ανάπτυξης και Τουριστικής Προβολής Αθηνών (ΕΑΤΑ) ανέλαβε την οικονομική διαχείριση του προγράμματος. Στο πρόγραμμα συμμετείχαν έξι φορείς εκ των οποίων κάθε ένας ανέλαβε τον σχεδιασμό και την υλοποίηση δράσεων ενός από τους έξι πυλώνες παρέμβασης βάσει της εμπειρίας και εξειδίκευσής τους. Συγκεκριμένα, το Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών σχεδίασε και υλοποίησε το πρόγραμμα εκπαίδευσης και τη λειτουργία της ψυχοκοινωνικής υπηρεσίας, ενώ οι διεθνείς ΜΚΟ Catholic Relief Services και International Rescue Committee ανέλαβαν αντίστοιχα τους πυλώνες της στέγασης και της εργασιακής συμβουλευτικής. Το πρόγραμμα βασίστηκε στη μεθοδολογία της *έρευνας-δράσης*, όπου αλληπάλληλοι κύκλοι σχεδιασμού, δράσης, παρατήρησης, στοχασμού και επανασχεδιασμού με την συμμετοχή όλων των εταίρων διαμόρφωναν τις δράσεις ένταξης⁵⁰. Η διαδικασία αυτή βασίστηκε τόσο στα συμπεράσματα των εταίρων από την παρατήρηση των υλοποιούμενων δράσεων όσο και από την καταγραφή των αναγκών των ίδιων των ωφελούμενων αλλά και των ομάδων πολιτών που συμμετείχαν.

Το πρόγραμμα αφορούσε ενήλικες αναγνωρισμένους/ες πρόσφυγες που μιλούσαν αραβικά, φαρσί ή γαλλικά. Σύμφωνα με την Στεφανία Γυφτοπούλου (2022), επικεφαλής του πυλώνα για την στέγαση, το πρόγραμμα ήταν ανοιχτό σε όσους/ες ωφελούμενοι/ες πληρούσαν τις προϋποθέσεις συμμετοχής. Για την γνωστοποίηση του προγράμματος, οι εμπλεκόμενοι φορείς διοργάνωσαν μια σειρά συναντήσεων με το προσωπικό του camp στον Ελαιώνα και με εργαζόμενους του προγράμματος ESTIA, προκειμένου να μεταφέρουν την πληροφορία στους/στις ωφελούμενους/ες και στη συνέχεια, εκείνοι/ες είχαν την δυνατότητα εκδήλωσης ενδιαφέροντος και συμμετοχής. Πέραν των ωφελούμενων που έμειναν στις κρατικές δομές φιλοξενίας και ενημερώθηκαν μέσα από τις δράσεις των εταίρων, στο πρόγραμμα συμμετείχαν και άτομα που είτε αυτοστεγάζονταν είτε έμεναν σε καταλήψεις στέγης και έμαθαν για το πρόγραμμα μέσω των εθνοτικών δικτύων (Γυφτοπούλου 2022). Αποτέλεσμα αυτών των συναντήσεων, ήταν η συμμετοχή 376 ατόμων, εκ των οποίων 32% ήταν γυναίκες και 68% άντρες. Οι χώρες προέλευσης των συμμετεχόντων/ουσών ήταν το Αφγανιστάν (29%), Ιράν (20%) , Συρία, Κονγκό και Καμερούν (από 7%), Ερυθραία (4%), Παλαιστίνη και Ιράκ (από 2%) Σιέρα Λεόνε (3%).

πρόκληση αφορούσε την ένταξη του προσφυγικού πληθυσμού στην Αθήνα μέσω μιας ολιστικής προσέγγισης που δεν αφορούν μόνο την στέγαση, που ήταν και ο βασικός πυλώνας του προγράμματος.

⁵⁰Γυφτοπούλου, Σ., Δραγώνα, Θ., Μπίσκος, Χ., Παπαχριστόπουλος, Κ., Σικιαρίδη, Α. (2022) Curing The Limbo. Μαθαίνοντας από την Αθήνα. Διαθέσιμο στο URL:

https://www.dropbox.com/s/u96kqgpiq5pdjcn/ONLINE_Curing%20the%20limbo_Booklet%20GREEK.pdf?dl=0
[πρόσβαση 23/2/2023]

Οι πυλώνες του προγράμματος με κοινωνικο-χωρικό αντίκτυπο και περιεχόμενο ήταν αυτοί της Στέγασης και της Σύνδεσης με την Πόλη. Οι δύο πυλώνες αναπτύχθηκαν με την παραδοχή ότι βασικός παράγοντας και προϋπόθεση για την κοινωνική ένταξη είναι η εξασφάλιση στέγης, η αυτονομία των νεοαφιχθέντων στην αναζήτηση και εύρεση κατοικίας, η εξοικείωσή τους με την καθημερινή ζωή της πόλης και η δικτύωσή τους με ενεργές ομάδες πολιτών. Συγκεκριμένα, το πρόγραμμα στέγασης παρείχε για έναν χρόνο οικονομική στήριξη στους/ις πρόσφυγες με παράλληλα εξατομικευμένα σεμινάρια διαχείρισης των οικονομικών ενός νοικοκυριού, διαμεσολάβηση μεταξύ μισθωτή και εκμισθωτή μέσω ενός προσώπου αναφοράς⁵¹ και εκπαιδευτικά σεμινάρια που αφορούσαν πρακτικά ζητήματα κατοίκησης και εύρεσης κατοικίας, από τα οποία εκδόθηκε και ένας πολύγλωσσος Οδηγός Στέγασης. Σύμφωνα με την Γυφτοπούλου (2022), η επιλογή της περιοχής στέγασης γινόταν ανάλογα με το ύψος των ενοικίων, αλλά και βάσει των εθνοτικών δικτύων. Οι περισσότεροι/ες πρόσφυγες αναζητούσαν μόνοι/ες τους κατοικία, με την βοήθεια των συμπατριωτών τους που ζούσαν ήδη κάποια χρόνια στην Αθήνα και χωρίς τη διαμεσολάβηση των εταίρων του προγράμματος (Γυφτοπούλου 2022). Η βοήθεια που παρείχε το πρόγραμμα αφορούσε τα επόμενα στάδια της κατοίκησης, δηλαδή τα πιο πρακτικά ζητήματα, όπως η αποδοχή του συμβολαίου στην αντίστοιχη ηλεκτρονική πλατφόρμα (taxisnet), ο ορθός τρόπος συντήρησης ενός διαμερίσματος, οι κανονισμοί συγκατοίκησης σε μία αθηναϊκή πολυκατοικία, κ.ο.κ. Συνολικά, στην Αθήνα διατέθηκαν πάνω από 100 διαμερίσματα και στο πρόγραμμα συμμετείχαν 103 ιδιοκτήτες⁵².

Συγκριτικά με το ESTIA, το Curing the Limbo προσέφερε μια πιο ολιστική προσέγγιση στο ζήτημα της ένταξης εντάσσοντας στους βασικούς πυλώνες, πέραν της στέγασης, την εκμάθηση της γλώσσας και την πρόσβαση στην αγορά εργασίας. Σύμφωνα με την Στεφανία Γυφτοπούλου (2022), στρατηγικός στόχος του προγράμματος ήταν να αφήσει μια παρακαταθήκη καλών πρακτικών ώστε να ενσωματωθούν αργότερα στις εθνικές πολιτικές για την ένταξη. Πράγματι, το πρόγραμμα HELIOS συμπεριέλαβε ορισμένες από αυτές τις πρακτικές (συνεδρίες εργασιακής συμβουλευτικής, μαθήματα γλώσσας) αλλά είχε ήδη αφήσει απ' έξω μεγάλη μερίδα των μεταναστευτικών υποκειμένων.

⁵¹ Τα πρόσωπα αναφοράς είναι εργαζόμενοι στο πρόγραμμα που λειτουργούσαν ως πολιτισμικοί διαμεσολαβητές (Γυφτοπούλου 2022).

⁵² Γυφτοπούλου, Σ., Δραγώνα, Θ., Μπίσκος, Χ., Παπαχριστόπουλος, Κ. και Σικιαρίδη, Α. (2022) Η Αθήνα μαθαίνει και μοιράζεται. Ευρωπαϊκό πιλοτικό πρόγραμμα: Curing the Limbo 2018 – 2021. Διαθέσιμο στο URL: <https://www.dropbox.com/s/u96kqgprjq5pdjcn/ONLINE_Curing%20the%20limbo_Booklet%20GREEK.pdf?dl=0> [πρόσβαση στις 22/10/2022]

6.4. Από το εθνικό στο τοπικό επίπεδο. Ο Δήμος της Αθήνας.

Το τοπικό χωρικό επίπεδο έχει διπλή σημασία στις διαδικασίες ένταξης και ανήκειν. Από την μία, η τοπική αυτοδιοίκηση συχνά αντιμετωπίζει ζητήματα ένταξης με διαφορετικούς τρόπους από το εθνικό ή ευρωπαϊκό επίπεδο πλαισιώνοντας έτσι τις πολιτικές ένταξης των μεταναστών με συγκεκριμένο τρόπο που εστιάζει στα εκάστοτε τοπικά κοινωνικο-χωρικά χαρακτηριστικά (Alexander 2007, Caponio and Borkert 2010, Penninx et al. 2004). Ταυτόχρονα, στους χώρους της καθημερινής ζωής πυροδοτούνται συζητήσεις και κοινωνικά ζητήματα που μεταφέρονται στο εθνικό επίπεδο και vice versa. Οι πόλεις αντιμετωπίζουν τις συνέπειες των πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών κρίσεων ενώ προσπαθούν να παράξουν διαφορετικές πολιτικές και γίνονται ταυτόχρονα το διακύβευμα και το εργαστήριο κινητοποιήσεων και πρωτοβουλιών από-τα-κάτω (Koutrolίκου 2016). Για παράδειγμα, ο Alexander (2003) αναφέρει πώς η απόφαση ενός σχολείου στην Γαλλία να αποβάλει μαθήτριες με μαντίλα οδήγησε στην γενικότερη ανασκόπηση του αφομοιωτικού μοντέλου της χώρας και συγκεκριμένα στην θέση του Ισλάμ. Αντίστοιχα, η έντονη πολιτική δραστηριότητα (διαδηλώσεις, πολιτικά στέκια, καταλήψεις στέγης) στην περιοχή των Εξαρχείων χρησιμοποιήθηκε για να στηθεί ένα αφήγημα γενικευμένης ανομίας στο κέντρο της πόλης που είχε ως αποτέλεσμα την συνεχή παρουσία αστυνομικών δυνάμεων, την καταστολή αλλά και την θέσπιση εθνικών πολιτικών ως απάντηση στα τοπικά κινήματα (για παράδειγμα το άρθρο 187Α του Ποινικού Κώδικα, γνωστό ως τρομονόμος). Από την άλλη, το τοπικό επίπεδο, από την γειτονιά μέχρι το κτίριο και το σπίτι, είναι πεδίο καθημερινής αλληλεπίδρασης όπου δομούνται κοινωνικές σχέσεις, εκφράζονται κοινωνικοί ανταγωνισμοί, σε μια διαρκή αλληλοτροφοδότηση και διαπραγμάτευση του κοινωνικού με τον χώρο.

Συγκεκριμένα για την περίοδο μελέτης, μετά την άφιξη των μεταναστευτικών υποκειμένων στις συνοριακές περιοχές της Ελλάδας, ο νεοαφιχθέντας πληθυσμός μεταφέρθηκε στην πλειοψηφία του στην ενδοχώρα με σκοπό την ολοκλήρωση των διαδικασιών ασύλου και μετέπειτα μετεγκατάστασης. Ο Δήμος Αθηναίων, ως ο μεγαλύτερος Δήμος της Ελλάδας σε πληθυσμό, υποδέχθηκε το μεγαλύτερο αριθμό προσφύγων και αιτούντων άσυλο μετά τις συνοριακές περιοχές. Ως συνέπεια, οι δημοτικές αρχές μαζί με την Περιφέρεια Αττικής κλήθηκαν να εξασφαλίσουν στέγαση, περίθαλψη, εκπαίδευση και κοινωνική στήριξη σε χιλιάδες ανθρώπους. Ο Δήμος Αθηναίων, ήταν ο πρώτος που συμμετείχε σε ενταξιακά προγράμματα και προγράμματα στέγασης. Σύμφωνα με τον πρώην αντιδήμαρχο για θέματα μεταναστών και προσφύγων, ο Δήμος δεν είχε καμία εμπειρία σε θέματα ένταξης με αποτέλεσμα να αδυνατεί να αναπτύξει μία ολοκληρωμένη στρατηγική (συνέντευξη 2018). Από το 2015 μέχρι και το 2021, οι πρόσφυγες και αιτούντες άσυλο έχουν στεγαστεί σε Κέντρα Προσωρινής Φιλοξενίας, σε διαμερίσματα και καταλήψεις που βρίσκονται στον Δήμο Αθηναίων.

6.4.1 Το Αθηναϊκό τοπίο κοινωνικής και εθνοτικής γεωγραφίας

Η Αθήνα είναι αναμφίβολα μία πόλη με μεγάλη ιστορία. Κατεστραμμένη από τους αλλεπάλληλους πολέμους και με σχετικά μικρό πληθυσμό - περίπου 10.000 (Μαλούτας 2018) - στις 18 Σεπτεμβρίου του 1834, ανακηρύσσεται πρωτεύουσα του νέου ανεξάρτητου ελληνικού κράτους. Έκτοτε, η πόλη αναπτύσσεται και μεταμορφώνεται σε συνάρτηση με την εκάστοτε κοινωνικο-πολιτική συγκυρία, γράφοντας την δική της ιστορία. Η ανάπτυξη της Αθήνας σε ευρωπαϊκή μητρόπολη του Νότου διαφέρει από εκείνη των υπόλοιπων ευρωπαϊκών χωρών οι οποίες οφείλουν την ανάπτυξή τους, κυρίως, στην εκβιομηχάνιση της παραγωγής και της οικονομίας. Στην περίπτωση της Αθήνας, η εφαλτήριο δύναμη για την πληθυσμιακή και οικονομική της μεγέθυνση ήταν οι μετακινήσεις πληθυσμών κατά τον 20ο αιώνα. Από την ανταλλαγή πληθυσμών με την Τουρκία μετά το 1922, μέχρι την εσωτερική μετανάστευση από την επαρχία προς την πρωτεύουσα μετά τον εμφύλιο πόλεμο για την αναζήτηση εργασίας αλλά και την άφιξη μεταναστών και μεταναστριών από τις χώρες του πρώην ανατολικού μπλοκ, η Αθήνα αποτελεί μία πόλη που η μετανάστευση καθόρισε σε μεγάλο βαθμό την κοινωνική της γεωγραφία. Σήμερα, σύμφωνα με την απογραφή του 2021, ο μόνιμος πληθυσμός του Δήμου Αθηναίων είναι 637.798, ολόκληρη η περιφέρεια Αττικής έχει 3.792.469 μόνιμους κατοίκους εκ των οποίων το 9% έχει άλλη ιθαγένεια από την ελληνική (ΕΛΣΤΑΤ 2023).

Διάγραμμα 10. Ιθαγένεια (%) και μόνιμος πληθυσμός με ιθαγένεια άλλης χώρας για την Περιφέρεια Αττικής [2021]

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ 2021

Δήμος Αθηναίων	1991	%	2001	%	2011	%
Ελληνική ιθαγένεια	803.551	96,88	650.199	81,6	512386	77,29
Ανεπτυγμένων οικονομικά χωρών	10.106	1,22	17.832	2,24	12569	1,90
Λοιπών χωρών	15,767	1,90	128.8	18,40	150.586	22,71
Σύνολο πολιτών από άλλη χώρα	25.873	3,12	146.632	18,40	150.586	22,71
Γενικό σύνολο	829.424		796.831		662.972	

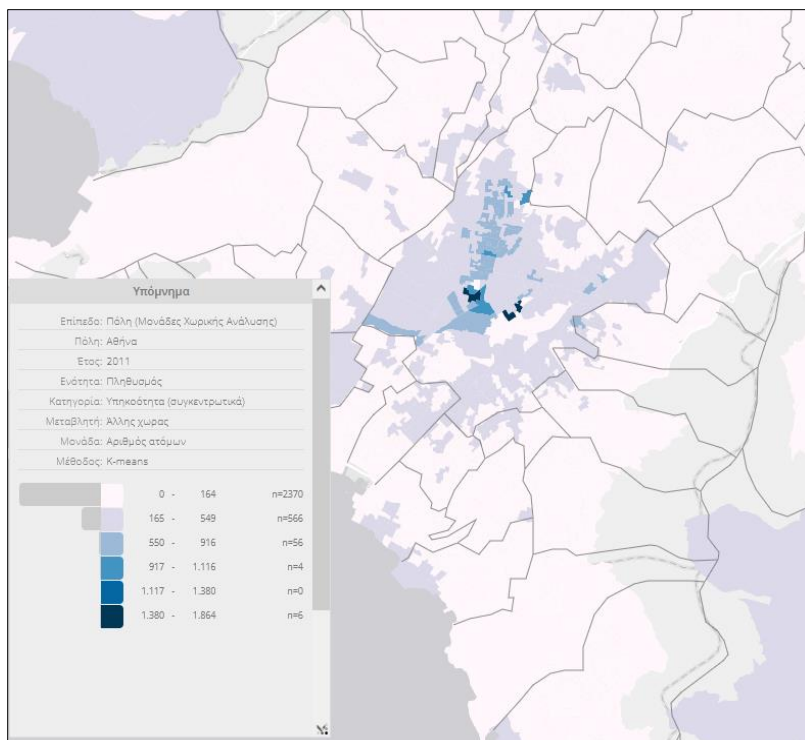
Πίνακας 3. Πληθυσμός Δήμου Αθηναίων [1991-2001-2011]

Πηγή: Μαλούτας 2018

Ο Γιάννης Τσιώμης (2021) περιγράφει την Αθήνα ως μια πόλη που δίνει την «αίσθηση του *ανολοκλήρωτου*», εξαιτίας της αποτύπωσης στον χώρο των συνεχιζόμενων ιδεολογικών μαχών και μιας φαντασιακής εικόνας που διαπερνούσε τα πολεοδομικά σχέδια του 19ου αιώνα, για μια σύγχρονη πόλη κολλημένη όμως στην αίγλη της αρχαιότητας των κτιρίων της. Η έλλειψη ενός εφαρμοσμένου πολεοδομικού σχεδίου σε συνδυασμό με τα μεγάλα κύματα εσωτερικής και εξωτερικής μετανάστευσης, οδήγησαν στην «αυθόρμητη αστικοποίηση» της Αθήνας, που εμπεριέχει ως διαδικασίες στέγασης την αντιπαροχή και την αυτοστέγαση (Λεοντίδου 2006)⁵³, δημιουργώντας χωρικές και κοινωνικές ανισότητες που υπάρχουν μέχρι και σήμερα. Γενικά, η πληθώρα μελετών για τις χωροκοινωνικές ανισότητες τις δεκαετίες 1990 και 2000 συνομολογούν ότι στην Αθήνα δεν παρατηρείται έντονος χωρικός διαχωρισμός των μεταναστών στον αστικό ιστό, με την έννοια της συγκέντρωσης στέγασης των υποκειμένων της μετανάστευσης σε συγκεκριμένες γειτονιές ή προάστια της πόλης, όπως στην περίπτωση των γκέτο των

⁵³ Τον όρο ‘αυθόρμητη αστικοποίηση’ τον χρησιμοποιεί η Λεοντίδου (2006) για να περιγράψει την διαδικασία της αστικής ανάπτυξης χωρών της Μεσογείου, μεταξύ αυτών και της Αθήνας. Σύμφωνα με την Λεοντίδου, η αυθόρμητη αστικοποίηση συνοδεύεται από την ταυτόχρονη προαστιοποίηση των μεσαίων και υψηλών στρωμάτων, αφήνοντας τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα στις παλιές τους κατοικίες, στο κέντρο της πόλης.

ΗΠΑ ή των γαλλικών προαστίων (ενδεικτικά Leondidou 1990, Maloutas and Karadimitriou 2001, Arapoglou and Sayas 2007, Βαΐου κ.α. 2007, Kandyliis 2015, Μπαλαμπανίδης 2016). Στην Αθήνα, ένα είδος χωρικού διαχωρισμού εθνοτικών ομάδων παρατηρείται επί των ορόφων των πολυκατοικιών του κέντρου και σχετίζεται, γενικότερα, με το συγκείμενο των κοινωνικών ανισοτήτων αλλά και με την δόμηση της πόλης την περίοδο της αντιπαροχής (Maloutas and Karadimitriou 2001). Έτσι, σε αυτόν τον κάθετο διαχωρισμό, οι μετανάστες/στρίες κατοικούν στα ισόγεια και υπόγεια των πολυκατοικιών αλλά και στους χαμηλότερους ορόφους, όπου τα διαμερίσματα είναι μικρότερα, ανήλια, χωρίς επαρκή αερισμό και γενικότερα επιβαρυνμένα από την πυκνή δόμηση του κέντρου (Μαλούτας και Σπυρέλης 2015).

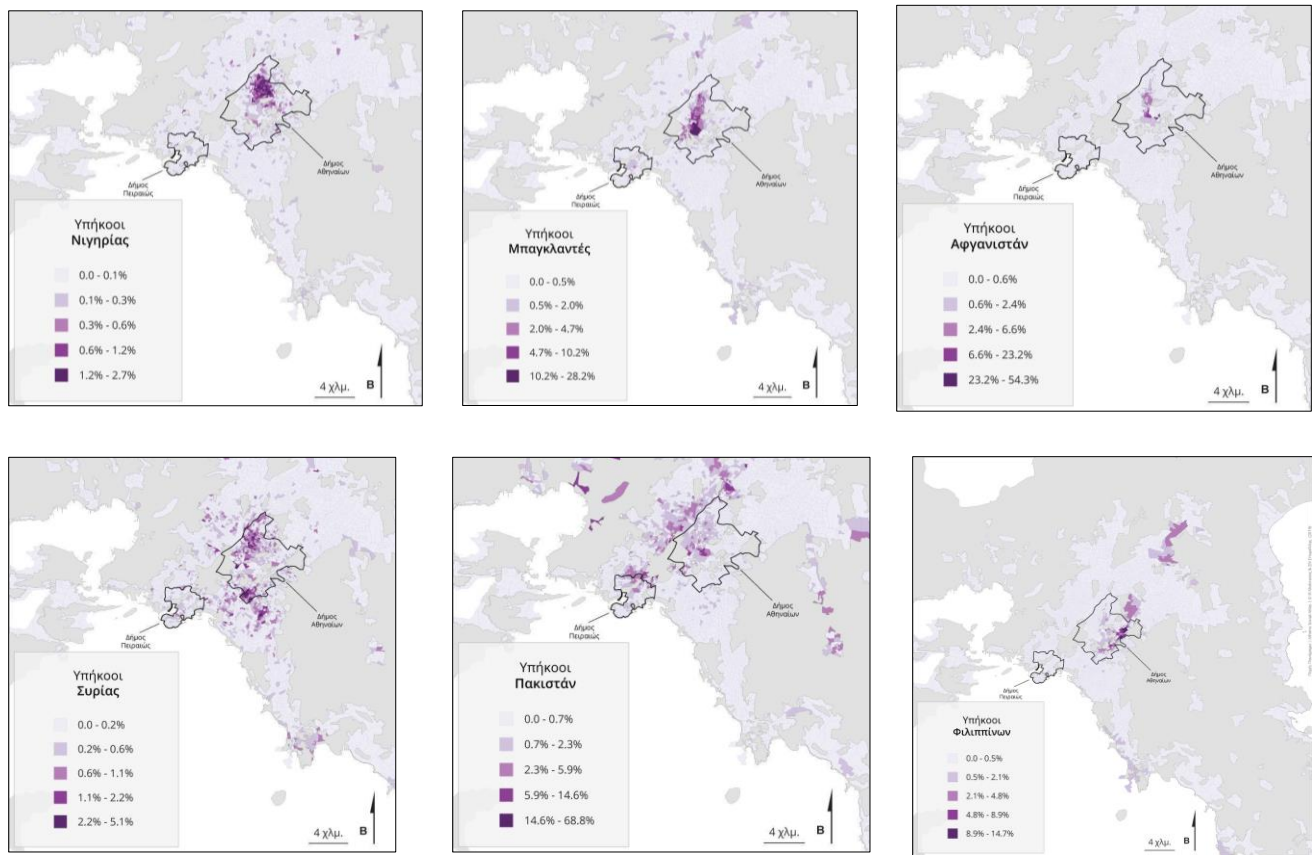

Χάρτης 1. Χωρική συγκέντρωση υπηκόων τρίτων χωρών στον Δήμο της Αθήνας [2011]

Πηγή: Panorama ELSTAT και ίδια επεξεργασία

Ταυτόχρονα με την συνύπαρξη ντόπιων και μεταναστών/στριών στο κέντρο της Αθήνας, παρατηρείται μερική στεγαστική συγκέντρωση συγκεκριμένων εθνοτικών ομάδων που σχετίζεται με την πρόσβαση στην εργασία των μεταναστευτικών υποκειμένων και τα κοινωνικά τους δίκτυα (Αράπογλου και Σαγιάς 2008). Για παράδειγμα, η επισφαλής μετανάστευση των Αφγανών τους οδηγεί σε περιοχές όπου συγκεντρώνονται άτομα της ίδιας εθνικότητας ώστε να εξασφαλίσουν πρόσβαση στην πληροφόρηση σχετικά με την καθημερινή διαβίωση και την δυνατότητα επαφής με δίκτυα χρήσιμα για περαιτέρω μετακίνησή τους. Αντίστοιχα, γυναίκες από εθνοτικές ομάδες που εργάζονται ως οικιακοί βοηθοί, όπως οι

Φιλιππίνες και οι χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, εγκαθίστανται σε περιοχές με πρόσβαση με ΜΜΜ προς τα πλουσιότερα προάστια της Αθήνας (Κηφισιά, Εκάλη, κλπ.) (Μαλούτας 2018). Όπως φαίνεται και στους χάρτες που ακολουθούν, η μεγαλύτερη συγκέντρωση μεταναστών και μεταναστριών παρατηρείται στους άξονες Πατησίων, Λιοσίων και Αχαρνών, με ορισμένες εξαιρέσεις, περιοχές όπου επιτελείται μερική αφομοίωση των μεταναστευτικών υποκειμένων στην βάση επαγγελματικών και ταξικών δυνατοτήτων εξαιτίας της πρόσδεσης της κατοικίας με την εργασία (Αράπογλου και Σαγιάς 2008).

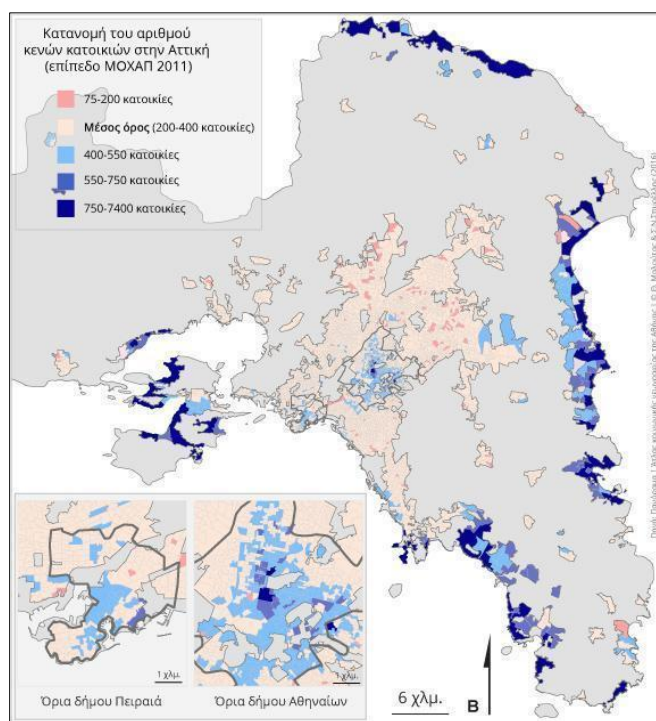
Χάρτης 2. Χωρική συγκέντρωση υπηκόων τρίτων χωρών στην Αθήνα ανά εθνοτική ομάδα

Πηγή: Μαλούτας, Θ. και Σπυρέλης, Σ. Ν. (2019)

Οι συνθήκες στέγασης από τον δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο μέχρι και τις αρχές του 2000, φαίνεται πως ακολουθούν πορεία βελτίωσης για το σύνολο του πληθυσμού που κατοικεί στην πρωτεύουσα σε αναλογία πάντα με τις κοινωνικονικές και οικονομικές ανισότητες στην χώρα που αναπαράγονται και στον χώρο (Maloutas, Siatitsa and Balabanidis 2020). Μετά την οικονομική κρίση του 2008 και δεδομένου ότι η παραγωγή και διανομή προσιτής κατοικίας δεν είναι ένα αυτόνομο σύστημα παρά εξελίσσονται στο ευρύτερο πλαίσιο της πολιτικής και οικονομικής ρύθμισης, το τοπίο της στέγασης στην Αθήνα αλλάζει σημαντικά. Τα νοικοκυριά με χαμηλότερα εισοδήματα, μεταξύ των οποίων οι μετανάστες/στρίες και οι

νέου/ες, αδυνατούν να ανταποκριθούν στις τιμές των ενοικίων λόγω της σταδιακής αύξησης των μισθωτηρίων και της ταυτόχρονης μείωσης του εισοδήματός τους. Παράλληλα, η παντελής απουσία κρατικής μέριμνας για την εξασφάλιση προσιτής κατοικίας οδηγεί τα πιο φτωχά κοινωνικά στρώματα είτε στους χαμηλότερους ορόφους του κάθετου διαχωρισμού που δεν έχουν ζήτηση είτε προσφεύγουν σε οικογενειακές στρατηγικές, με τους νέους να γυρίζουν στα γονεϊκά ιδιόκτητα σπίτια (Siatitsa 2019).

Η ακόμα μεγαλύτερη φιλελευθεροποίηση της αγορά ακινήτων, η γενικότερη έλλειψη κοινωνικών πολιτικών για την στέγαση και η στρατηγική απουσία του κράτους από την προστασία της κατοικίας είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση της κινητικότητας του ιδιωτικού τομέα στην αγορά ακινήτων, στρέφοντας το ενδιαφέρον σε υποβαθμισμένες περιοχές του κέντρου με μεγάλο κενό κτιριακό απόθεμα, όπως είναι το Μεταξουργείο, η περιοχή της Ομόνοιας, τα Εξάρχεια και ο άξονας Πατησίων-Αχαρνών [Χάρτης 3].

Χάρτης 3. Κατανομή του αριθμού κενών κατοικιών στην Αττική [2011]

Πηγή: Μαλούτας και Σπυρέλλης 2016

Ενώ, λοιπόν, πριν την κρίση, το η τοπική αυτοδιοίκηση και εν γένει οι δημόσιες πολιτικές είχαν άμεση εμπλοκή και έλεγχο στις μεγάλες αναπλάσεις στον αστικό ιστό (της ενοποίησης των αρχαιολογικών χώρων, τις πεζοδρομήσεις, την ανακαίνιση των προσόψεων των πολυκατοικιών του κέντρου, το τραμ και το μετρό), από την οικονομική κρίση και μετά φαίνεται πως οι ιδιωτικές πρωτοβουλίες και παρεμβάσεις έχουν πλέον πολύ σημαντικό ρόλο στο χωρικό και στεγαστικό τοπίο της Αθήνας. Στη λογική της ενίσχυσης

της επιχειρηματικής δραστηριότητας και της τουριστικοποίησης κεντρικών αστικών περιοχών, όπως είναι ορισμένες γειτονιές του κέντρου της Αθήνας, διευκολύνεται νομοθετικά η χορήγηση αδειών διαμονής σε πολίτες τρίτων χωρών που διατίθενται να αγοράσουν ακίνητη περιουσία ύψους τουλάχιστον 250.000 ευρώ μέσω του προγράμματος Golden Visa. Παράλληλα με αυτό το πρόγραμμα, η έκρηξη των βραχυχρόνιων μισθώσεων στην Αθήνα μέσω του Airbnb, έχουν επηρεάσει τη διαθεσιμότητα και το κόστος της υπάρχουσας κατοικίας, ελαχιστοποιώντας την πρόσβαση σε φθηνά ενοικιαζόμενα καταλύματα τόσο για τους Έλληνες πολίτες όσο και για τους μετανάστες (Μπαλαμπανίδης, Παπατζανή και Πέττας 2021) με αποτέλεσμα των αποκλεισμό των νεοαφιχθέντων όχι μόνο από την αυτόνομη στέγαση αλλά και μέσω της υποβοηθούμενης από τα θεσμικά προγράμματα, όπως το ESTIA.

«Η Ελλάδα είναι ένα Αθηνοκεντρικό κράτος. Όλοι οι μετανάστες, αργά ή γρήγορα θα έρθουν στην Αθήνα για να μπορέσουν να επιβιώσουν. Συνεπώς, πρέπει να πείσεις τους ντόπιους ότι πρέπει κάπως να στεγαστούν και οι πρόσφυγες για να αποφύγεις κοινωνικές αντιδράσεις. Θυμάσαι την αντίδραση του κόσμου στα Καμένα Βούρλα;⁵⁴»

πρώην αντιδήμαρχος μεταναστευτικής πολιτικής Δ. Αθηναίων (συνέντευξη 2018)

⁵⁴ Τον Σεπτέμβριο του 2020, 39 ασυνόδευτα ανήλικα άτομα μεταφέρθηκαν προσωρινά από τα νησιά σε ένα παλιό ξενοδοχείο στα Καμένα Βούρλα, μέχρι να μετεγκατασταθούν σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Κάτοικοι και επαγγελματίες αντέδρασαν στην παρουσία τους, στήνοντας μπλόκα επί της εθνικής οδού εμποδίζοντας την διέλευση του λεωφορείου που τα μετέφερα, ενώ έκαναν και επεισόδια έξω από το ξενοδοχείο με αποτέλεσμα να εγκλωβιστούν μέσα τα παιδιά και να μην έχουν πρόσβαση σε φαγητό και είδη πρώτης ανάγκης.

Πηγή: Εφημερίδα των Συντακτών,

URL<https://www.efsyn.gr/ellada/koinonia/261428_poliorkimena-39-asynodeyta-sta-kamena-boyrla-na-fygoyn-apaitoyn-oi-katoikoi> [πρόσβαση στις 22/12/2022]

Κεφάλαιο 7. Στεγαστικές διαδρομές και διαδρομές καθημερινότητας των μεταναστευτικών υποκειμένων στην Αθήνα [2015-2020]

“Visibility is deeply ambivalent. [...] to see something clearly, fully, can easily slide into the mistaken assumption that is known. But before romanticising the escape of invisibility, we must remember that to be invisible is also to be excluded from public knowledge.”

- Erika Balsom in Trinh T. Minh-ha's film

Η Trinh T. Minh-ha είναι μία κινηματογραφίστρια η οποία επιλέγει μέσα από τα έργα της για την ζωή πληθυσμών που τοποθετούνται από το κυρίαρχο στο φάσμα του «αόρατου Άλλου», να απομακρυνθεί από την απατηλή καθαρότητα των εθνικών, πολιτισμικών, έμφυλων και κοινωνικών κατηγοριών ανοίγοντας δρόμο για την ορατότητα και την διάδοση του υβριδικού και του ενδιάμεσου πεδίου εμφάνισης και των διαρκών διαπραγματεύσεων της ταυτότητας. Για την Trinh T. Minh-ha μόνο μέσα από την παρατήρηση και την κατανόηση των μορφών ύπαρξης και των πρακτικών επιβίωσης του Άλλου μπορεί να παραχθεί η διευρυμένη γνώση των αγώνων για ορατότητα που θα εμπεριέχει την μοναδικότητα των ταυτοτικών χαρακτηριστικών (πολιτισμικά, έμφυλα, κλπ.), ταυτόχρονα με την υβριδικότητα που επιφέρουν οι περιστάσεις και τα εκάστοτε πλαίσια. Ακολουθώντας αυτή την λογική και σε συνέχεια των θεωρητικών επεξεργασιών (Μέρος Α και Β) της παρούσας διατριβής γύρω από το αίσθημα ανήκειν και την έννοια του Σπιτιού, τις στεγαστικές διαδρομές και τους χώρους εμφάνισης της Arendt, ο σκοπός του έβδομου κεφαλαίου είναι να βάλει στο επίκεντρο της συζήτησης για την νοηματοδότηση της ένταξης τις αφηγήσεις και τα βιώματα των μεταναστευτικών υποκειμένων.

Μεθοδολογικά, το κεφάλαιο αναπτύσσεται με επίκεντρο το φάσμα των θεσμικών και μη στεγαστικών «επιλογών» και πρακτικών των νεοαφιχθέντων στην Αθήνα, ως η αφετηρία μιας πορείας που δύναται να οδηγήσει σε μια πιθανή απόφαση εγκατάστασης στην πόλη. Ξεκινώντας, λοιπόν, από την πρώτη στεγαστική εμπειρία του καθένα και της καθεμιάς από τους/τις συνομιλητές/τριες μου, ξεδιπλώνονται οι πολύπλοκες και πολυσήμαντες κοινωνικές σχέσεις και συναντήσεις που διαμορφώνουν τόσο τις στεγαστικές τους διαδρομές όσο και την απόφαση εγκατάστασης (ή μη). Ταυτόχρονα, μέσα από τους νοητικούς χάρτες που αποτελούν βασικό μεθοδολογικό εργαλείο της διατριβής, φανερώνονται οι δημόσιοι, ιδιωτικοί και ενδιάμεσοι χώροι συλλογικής και ατομικής εμφάνισης των υποκειμένων ως η διαδικασία άσκησης του δικαιώματος να έχουν δικαιώματα. Κάθε ένα από τα στοιχεία που επιλέγουν τα υποκείμενα

να αποτυπώσουν στους νοητικούς χάρτες σηματοδοτεί μία εμπειρία, ή μια μνήμη όπου τα υποκείμενα βρέθηκαν, συνειδητά ή ασυνειδητά, στην θέση διαπραγμάτευσης των πολλαπλών ταυτοτήτων τους, καθώς επίσης και μία κατάσταση ή ένα συναίσθημα που μπορεί να συμβάλει στην δημιουργία του αισθήματος ότι βρίσκεται κανείς Σπίτι, ακόμα και όταν αυτό δεν νοείται απολύτως ως τέτοιο. Για τους σκοπούς της έρευνας, κάθε ένα από αυτά τα στοιχεία αποτυπώνεται πάνω στους νοητικούς χάρτες των υποκειμένων.

Όπως περιεγράφηκε και στα προηγούμενα κεφάλαια, οι μεταναστευτικές ροές του 2015 έφεραν προ των πυλών την ανάγκη διαχείρισης, υποδοχής και ένταξης εκτοπισμένων ανθρώπων που εγκατέλειψαν τον τόπο κατοικίας τους λόγω πολέμου, πολιτικών πεποιθήσεων, σεξουαλικού προσανατολισμού, φύλου και φτώχειας, με σκοπό την αναζήτηση ασφάλειας και καλύτερων συνθηκών διαβίωσης. Όσοι και όσες βρέθηκαν στα συνοριακά νησιά του Αιγαίου αλλά και στα βόρεια και ανατολικά χερσαία σύνορα, μετά από τις διαδικασίες ταυτοποίησης είτε παρέμειναν σε Δομές Προσωρινής Φιλοξενίας στην περιοχή εισόδου είτε μετακινήθηκαν στην ενδοχώρα και κυρίως στην Αθήνα. Περιγράφοντας την πορεία της από τη Θεσσαλονίκη προς την Αθήνα, η Μπασιράτ, πρόσφυγας από το Πακιστάν, η οποία έφτασε στην Ελλάδα το 2018 μέσω Τουρκίας αναφέρει ότι:

«Στην Θεσσαλονίκη δεν μου είπαν τίποτα. Ούτε αστυνομία, ούτε κανείς. Το μόνο που μου είπαν ήταν πώς θα πάρω το τραίνο για Αθήνα. Δεν το πίστευα πόσο εύκολο ήταν!»

Μπασιράτ, 23 ετών, Πακιστάν, συνέντευξη 17.07.2021

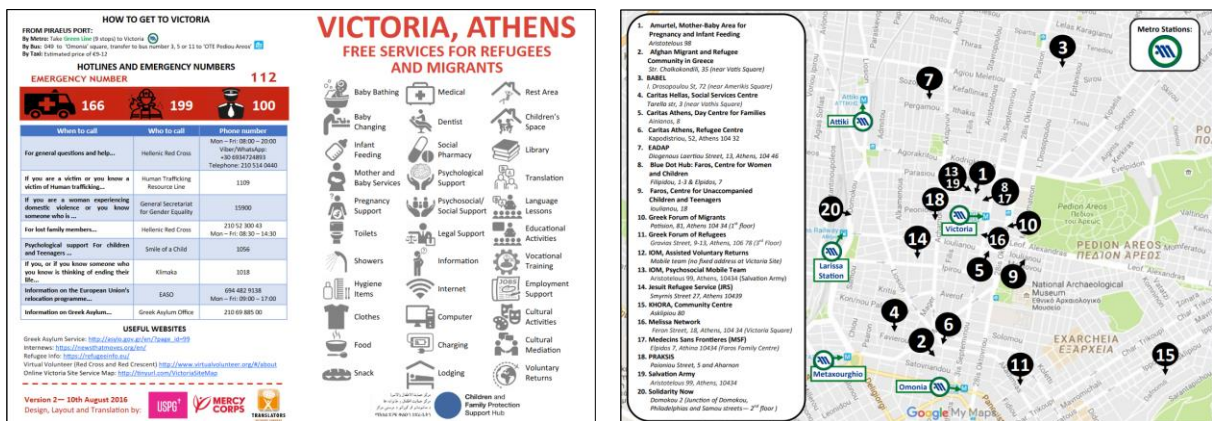
Παρόμοια ήταν και η εμπειρία του Μάντλα, αιτών άσυλο από το Κονγκό που έφτασε στην Ελλάδα το 2016, ο οποίος, περιγράφοντας την διαδρομή του, αναφέρει πώς βρέθηκε από τη Θεσσαλονίκη στην Αθήνα αφού είχε μεσολαβήσει η προσωρινή κράτησή του σε αστυνομικό τμήμα. Μάλιστα αναφέρει πως αυτή ήταν η πρώτη αλλά όχι και η τελευταία φορά που προσήχθη από την ελληνική αστυνομία χωρίς να του δοθούν πληροφορίες για το πού να πάει ή για τις διαδικασίες ασύλου.

«Η πρώτη φορά που με έπιασαν χωρίς χαρτιά ήταν στην Θεσσαλονίκη. Εκεί με κράτησαν για λίγες ώρες στο αστυνομικό τμήμα και με άφησαν ελεύθερο. Πήρα το τρένο για Αθήνα, για να πάω στην πλατεία Βικτωρίας όπου είχα ακούσει ότι θα βρω βοήθεια. Έμεινα στην πλατεία για δύο βράδια και εκεί γνώρισα τον (όνομα άνδρα) και μου είπε για το camp στον Ελαιώνα.»

Μάντλα, 28 ετών, Κονγκό, συνέντευξη 03.06.2022

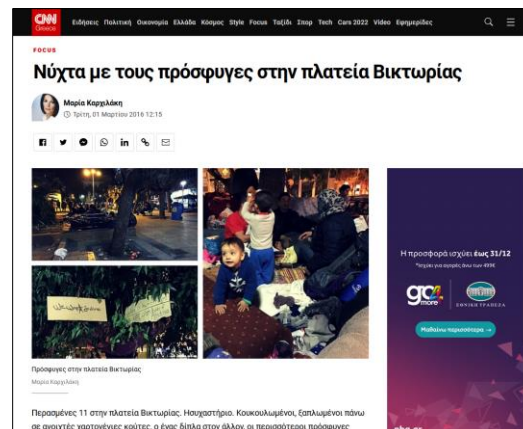
Η Αθήνα, λόγω του πληθυσμιακού της μεγέθους και λόγω του ότι είναι το διοικητικό και οικονομικό κέντρο της χώρας, συγκεντρώνει τα περισσότερα εθνοτικά δίκτυα τα οποία είναι κομβικά για την πρόσβαση των νεοαφιχθέντων σε χρήσιμες πληροφορίες σχετικά με τις διαδικασίες ασύλου, την πρόσβαση σε εργασία, περίθαλψη και στέγαση και λειτουργούν ως διαμεσολαβητές για την παράτυπη έξοδο από την χώρα. Η πλατεία Βικτωρίας συγκεκριμένα, ήταν και εξακολουθεί να είναι με μικρότερη ένταση, το ‘starting point’ των στεγαστικών διαδρομών μεγάλης μερίδας των νεοαφιχθέντων. Αυτό προκύπτει τόσο από τις βιογραφικές συνεντεύξεις, όπου το 33% των συνεντευξιζόμενων πέρασε τουλάχιστον ένα βράδυ στην πλατεία Βικτωρίας πριν βρεθεί σε κάποια άλλη, θεσμική ή μη, δομή στέγασης, όσο και από την επιτόπια παρατήρηση στην πλατεία όπου πέρασα χρόνο συνομιλώντας άτυπα με οικογένειες που κατασκήνωναν εκεί, τις εφημερίδες της περιόδου (εικόνα) που αναπαρήγαγαν την αφήγηση της πλατείας ως «υπαίθριο hotspot» και από τις συνθήκες κάτω από τις οποίες δημιουργήθηκε η Δομή Ανοιχτής Φιλοξενίας του Ελαιώνα, όπως θα δούμε και στη συνέχεια του κεφαλαίου. Όπως αναφέρει η πρώην αντιδήμαρχος Κοινόχρηστων Χώρων και κάτοικος η ίδια της πλατείας Βικτωρίας (συνέντευξη 2022),

«Μέσα σε ένα βράδυ (το καλοκαίρι του 2015) η πλατεία είχε γεμίσει με κόσμο και οι κάτοικοι της περιοχής, δικαιολογημένα, είχαν ταραχτεί. Όμως, αν εξαιρέσεις τις γνωστές «επιτροπές κατοίκων» που ήταν γνωστά μέλη της Χρυσής Αυγής, οι υπόλοιπες αντιδράσεις της γειτονιάς ήταν ανάμεικτες. Οι ίδιοι άνθρωποι που το πρωί έλεγαν να φύγουν οι πρόσφυγες από την πλατεία, ήταν οι ίδιοι που το βράδυ τους πήγαιναν αδιάβροχα και φαγητό.»

Εικόνα 12. «Επόμενος σταθμός, πλατεία Βικτωρίας»⁵⁵

⁵⁵ Φυλλάδιο που μοίρασαν ΜΚΟ σε πρόσφυγες για το πώς να πάνε στην πλ. Βικτωρίας και τι ακριβώς να κάνουν εκεί

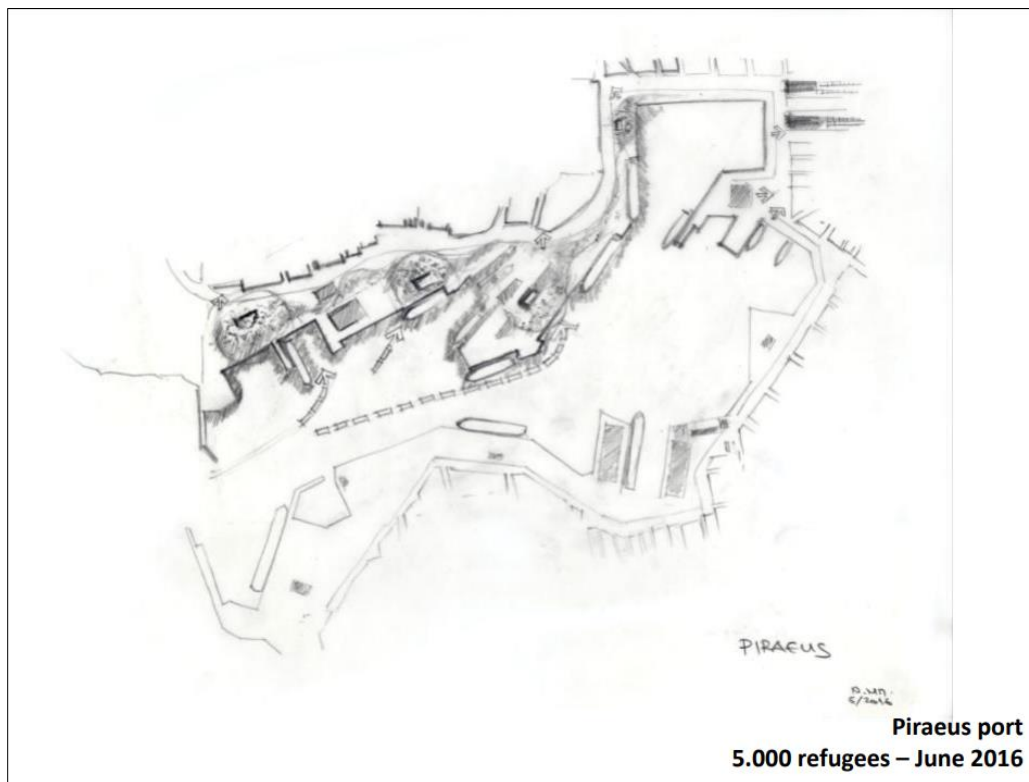

Εικόνα 13. Τίτλοι άρθρων από δημοσιογραφικά sites σχετικά με την πλ. Βικτωρίας [2016, 2020]

Μεταξύ 2015 και 2016, πέρα από την πλατεία Βικτωρίας, υπήρξαν και άλλοι δημόσιοι χώροι που λειτουργούσαν ως ανεπίσημες στεγαστικές δομές και “starting points” στεγαστικών διαδρομών. Το ανεπίσημο camp στο λιμάνι του Πειραιά και στο πρώην αεροδρόμιο, στο Ελληνικό, είναι δύο από αυτούς τους χώρους. Δύο εκ των πληροφορητών μου, ο Νταμπάχ, 25 χρονών από το Αφγανιστάν που έφτασε στην Αθήνα και η Μάριαν, 19 χρονών που μετανάστευσε από το Μαρόκο στην Ελλάδα το 2015, ξεκίνησαν το στεγαστικό τους ταξίδι από το λιμάνι του Πειραιά, όπου οι Πύλες E1, E2 και E3 μετατράπηκαν σε ανεπίσημο camp με σκοπό να φιλοξενήσουν σχεδόν 6.000 νεοαφιχθέντες που είχαν εγκλωβιστεί στην Ελλάδα μετά και το κλείσιμο των συνόρων των Βαλκανικών χωρών (Manrommatis 2018). Παρά την προσωρινότητα αυτών των δομών, εντός του λιμανιού όπως και άλλων τόπων όπως ο Σκαρμαμαγκάς, λειτουργούσαν και δραστηριοποιούνταν ΜΚΟ, εθελοντές και αλληλέγγυοι που συνέβαλαν τόσο στην

αξιοπρεπή διαβίωση των νεοαφιχθέντων, όσο και στην εκπαίδευση του κόσμου που έμενε σε αυτές (μαθήματα προσωπικής υγιεινής και φροντίδας του χώρου, μαθήματα ελληνικών και αγγλικών, κλπ. Belavilas et al. 2016). Όμως, εκτός των οργανωμένων χώρων φιλοξενίας, η εμπλοκή ΜΚΟ δεν εξυπηρετούσε πάντα με τον καλύτερο τρόπο τις ανάγκες του νεοαφιχθέντα πληθυσμού. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει υψηλόβαθμο στέλεχος της τοπικής αυτοδιοίκησης (συνέντευξη 2023):

«Κάποια στιγμή εμφανίστηκε στην πλατεία (Βικτωρίας) μία ΜΚΟ από την Ουγγαρία αν θυμάμαι καλά και έστησε αυτοσχέδιο ιατρείο σε μια τέντα πάνω στην πλατεία. Την επόμενη μέρα είδαμε ανθρώπους με ορό που κρεμόταν από κλαδιά δέντρων. Όπως καταλαβαίνεις αντιδράσαμε έντονα (οι κάτοικοι). Όχι γιατί είχαμε πρόβλημα αλλά γιατί ήταν επικίνδυνο για τους ίδιους τους πρόσφυγες αυτή η κατάσταση. Μας στήριζαν και οι αλληλέγγυοι σε αυτό και η ΜΚΟ έφυγε. Το ζήτημα είναι να λαμβάνουν κανονική περίθαλψη και όχι να στήνονται υπαίθρια νοσοκομεία στο κέντρο της πόλης και να κανονικοποιείται η κατάσταση στην πλατεία.»

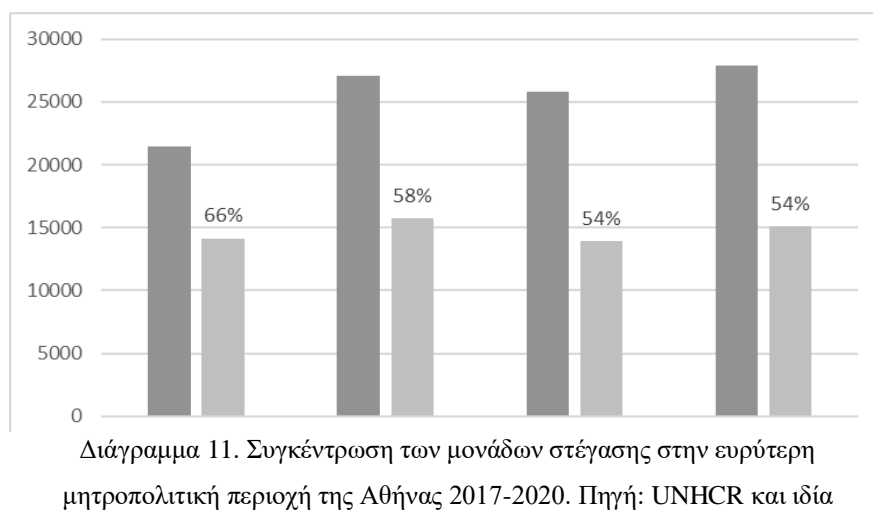
Εικόνα 14. Σχέδιο κάτοψης της προσωρινής δομής στο Λιμάνι του Πειραιά. Πηγή: Belavilas et al. (2016)

Μετά τις πρώτες ημέρες στην Αθήνα, όπου πολλοί και πολλές βίωσαν συνθήκες σκληρής αστεγίας, οι στεγαστικές επιλογές των υποκειμένων ήταν μέσω: α. θεσμικών προγραμμάτων, δηλαδή το πρόγραμμα ESTIA, οι Δομές Ανοιχτής Φιλοξενίας και μικρότερα προγράμματα στέγασης και ένταξης από τις ΜΚΟ και τον Δήμο χρηματοδοτούμενα από ευρωπαϊκά κονδύλια, και β. μη θεσμικών δομών, που ήταν οι καταλήψεις στέγης και η αυτοστέγαση. Στη συνέχεια του κεφαλαίου, προσπαθώ να αποτυπώσω και να χαρτογραφήσω τις πέντε αυτές στεγαστικές επιλογές, αλλά και τις διαδρομές ανάμεσα σε αυτές, μέσα από τις βιογραφικές συνεντεύξεις και τους νοητικούς χάρτες των πληροφορητών και πληροφορητριών μου, ούτως ώστε να εντοπίσω τόπους και πρακτικές που λειτουργούν ως διαμεσολαβητές στην διαδικασία ένταξης μέσα από τις αφηγήσεις των ίδιων των υποκειμένων.

7.1. Αφηγήσεις νεοαφιχθέντων με στεγαστική αφετηρία θεσμικές δομές

7.1.1. Το πρόγραμμα ESTIA στην Αθήνα

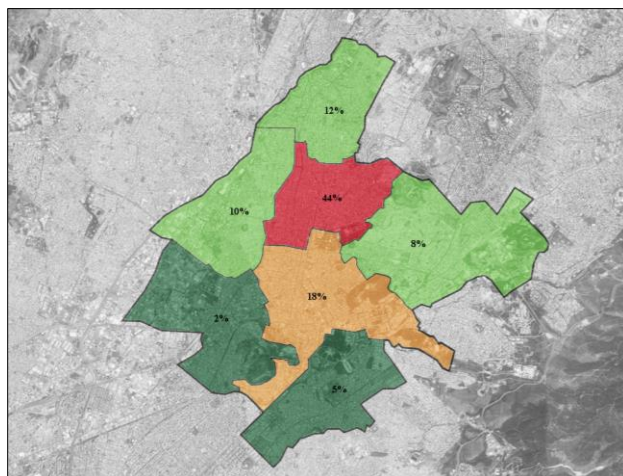
Όπως περιγράφεται αναλυτικότερα στο Κεφάλαιο 6.3.2. της διατριβής, η γεωγραφία του προγράμματος ESTIA αποτελεί μία πτυχή της πολιτικής αντίληψης και της λογικής του σχεδιασμού της διεθνотικής συγκατοίκησης των νεοαφιχθέντων ως η μοναδική πολιτική στέγασης του νεοαφιχθέντα πληθυσμού εκτός των camps. Ως ένα φαινομενικά ενταξιακό πρόγραμμα που στοχεύει στην «αρμονική συνύπαρξη»⁵⁶ ντόπιων και μεταναστών, το ESTIA προσέφερε σε αιτούντες άσυλο στέγαση εντός του

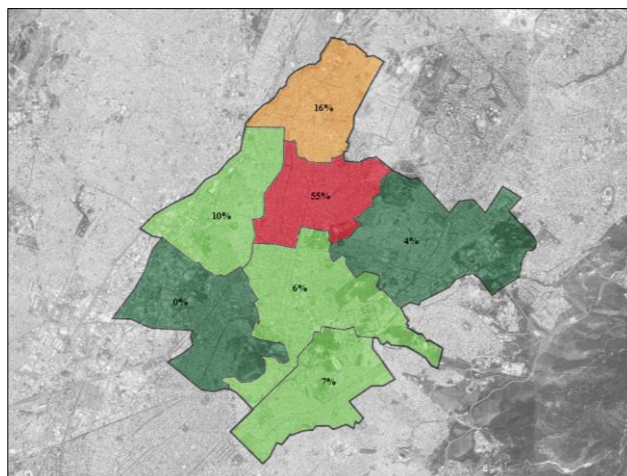
⁵⁶UNHCR, (2020), Προς το ESTIA II: Η Ύπατη Αρμοστέία χαιρετίζει τη δέσμευση της Ελλάδας για τη διασφάλιση της συνέχισης ενός εμβληματικού προγράμματος υποδοχής αιτούντων άσυλο., διαθέσιμο στο URL: <<https://www.unhcr.org/gr/15971-pros-to-estia-2.html>>, πρόσβαση στις 21/1/2023

αστικού ιστού, σε αντίθεση με τις υπόλοιπες θεσμικές δομές των Δομών Ανοιχτής Φιλοξενίας αιτούντων άσυλο στην ενδοχώρα που συνήθως χωροθετούνται σε απόσταση από τον αστικό ιστό, και των Κέντρων Υποδοχής και Ταυτοποίησης (Hotspots). Από την συλλογή και επεξεργασία των δεδομένων που δημοσιεύει η Υ.Α. [Διάγραμμα 8] προκύπτει πως για τα τέσσερα χρόνια λειτουργίας του προγράμματος ESTIA, πάνω από τις μισές μονάδες στέγασης (διαμερίσματα και κτίρια) συγκεντρώνονται στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας. Η γεωγραφική συγκέντρωση του ESTIA στην Αθήνα είναι που δίνει μεγαλύτερη βαρύτητα και ερευνητικό ενδιαφέρον στον σχεδιασμό και στους στόχους του προγράμματος αλλά και στο χωρο-κοινωνικό πλαίσιο που δρουν οι «ωφελούμενοι/ες», όπως φαίνεται και στην συνέχεια του κεφαλαίου μέσα από τις αφηγήσεις τους.

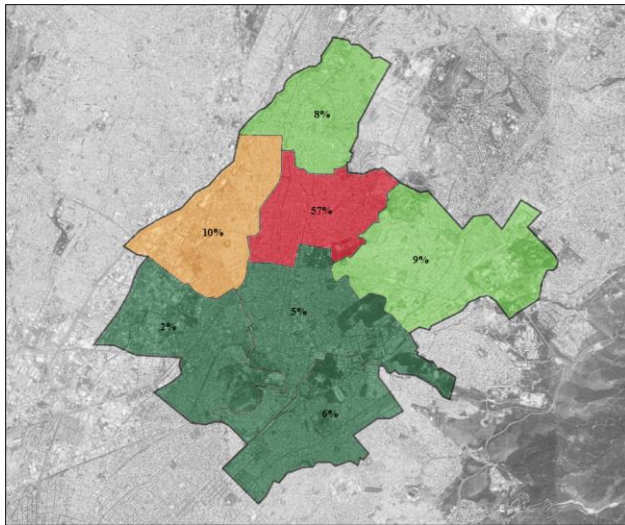
Κατά την περίοδο που διεξάγεται η έρευνα (2015-2022), δεν είναι διαθέσιμα τα στοιχεία για την χωρική συγκέντρωση των διαμερισμάτων του ESTIA λόγω της προστασίας προσωπικών δεδομένων των ωφελούμενων του προγράμματος. Θέλοντας να εντοπίσω γεωγραφικά αλλά και κοινωνικά τις συγκεντρώσεις των διαμερισμάτων του ESTIA με σκοπό να προσδιορίσω το υφιστάμενο πλαίσιο της εθνοτικής γεωγραφίας των περιοχών συγκέντρωσης, επεξεργάστηκα στοιχεία που μου διατέθηκαν στα πλαίσια των συνεντεύξεων με τους πληροφορητές δύο εκ των μεγαλύτερων ΜΚΟ που συμμετείχαν στο πρόγραμμα, και έτσι δημιουργήθηκαν οι Χάρτες 4α. και 4β. Παράλληλα για τον Χάρτη 4γ. άντλησα δεδομένα από δευτερογενείς πηγές. Συγκεκριμένα, στους δύο πρώτους χάρτες, απεικονίζονται οι συγκεντρώσεις των διαμερισμάτων που είχαν υπό την εποπτεία τους οι ΜΚΟ Praxis και Arsis, οι οποίες κατά τα έτη 2017 και 2018 διαχειρίστηκαν το 28,8% και 6,6% των συνολικών διαμερισμάτων του προγράμματος, αντίστοιχα, ενώ ο Δήμος διαχειριζόταν περί τα 400 μισθωμένα διαμερίσματα που βρίσκονταν εντός των διοικητικών του ορίων (Δήμος Αθηναίων 2017).

α. ΜΚΟ Arsis (2017-2018)

β. ΜΚΟ Praxis (2017-2018)

γ. Δήμος Αθηναίων (2016)⁵⁷

Χάρτης 4. Ποσοστιαία συγκέντρωση των διαμερισμάτων ESTIA ανά Δημοτική Κοινότητα στον Δήμο Αθηναίων

Και στους τρεις χάρτες, η μεγαλύτερη συγκέντρωση διαμερισμάτων στον Δήμο της Αθήνας - πάνω από το 50% - παρατηρείται σε μία μόνο Δημοτική Κοινότητα (6η Δ.Κ.), αντίθετα από τις γενικές κατευθύνσεις και οδηγίες της Υ.Α. προς τους εταίρους του προγράμματος βάσει των οποίων τα διαμερίσματα θα πρέπει «[...] να πληρούν όλες τις απαραίτητες προδιαγραφές ώστε να διασφαλίζουν επαρκείς συνθήκες υποδοχής»⁵⁸ και να μην έχουν γεωγραφική εγγύτητα υπό τον φόβο «γκετοποίησης». Οι αμέσως επόμενες Δ.Κ. που συγκεντρώνουν υψηλά ποσοστά είναι η 4η και 5η, στις οποίες όμως βρίσκονται λιγότερα από το 10% των διαμερισμάτων. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν εργαζόμενες σε τρεις από τους εταίρους του προγράμματος (Arsis, Δήμος Αθηναίων και Solidarity Now), αυτή η τάση οφείλεται πρωτίστως στον θεσμικό σχεδιασμό της διεθνотικής συγκατοίκησης, στις τάσεις της αγοράς ακινήτων και το διαθέσιμο κτιριακό απόθεμα και δευτερευόντως, στη χωρητικότητα των διαμερισμάτων, στην εγγύτητά τους σε σχολεία, υπηρεσίες υγείας και ασύλου, και στη διασπορά τους μέσα στον αστικό ιστό.

«Αρχικά υπήρχε δυσκολία να βρεθούν κατάλληλα διαμερίσματα, τα περισσότερα ήταν παλιά και σε κακή κατάσταση. Αφού όμως το πρόγραμμα μαθεύτηκε, οι ίδιοι οι ιδιοκτήτες απευθύνονταν στην οργάνωση γιατί υπήρξε εγγύηση ότι το ενοίκιο θα πληρωθεί και το διαμέρισμα θα μείνει σε καλή κατάσταση. Ύστερα από αυτό, υπήρξε μεγάλη προσφορά

⁵⁷ Πηγή: Παπατζανή, Ε. (2020), Η γεωγραφία του προγράμματος στέγασης αιτούντων άσυλο ‘ΕΣΤΙΑ’ στην Αθήνα, Athens Social Atlas.

⁵⁸ Ενημερωτικός οδηγός προς τις Τοπικές Αρχές για το πρόγραμμα ESTIA

διαμερισμάτων, κυρίως στο κέντρο της Αθήνας όπου ήταν εύκολη η πρόσβαση σε υπηρεσίες.»

Συντονίστρια προγράμματος ESTIA στην ΜΚΟ Arsis (συνέντευξη 2018)

«Τα σπίτια που νοικιάζουμε θα πρέπει να μην είναι συγκεντρωμένα σε μια πολυκατοικία γιατί υπάρχουν προβλήματα με την γειτονιά. Η μη γεωγραφική εγγύτητα ήταν και προϋπόθεση της Ύπατης, όμως δεν καταφέραμε πάντα να το προβλέψουμε λόγω των συνθηκών στην αγορά ακινήτων και στην ενοικίαση διαθέσιμων σπιτιών που είναι μια πολυπαραγοντική διαδικασία. Για παράδειγμα, η άνοδος των ενοικίων λόγω του Airbnb δυσκόλεψε πολύ την διαδικασία και μείωσε κατά πολύ τα διαθέσιμα σπίτια στο κέντρο της πόλης.»

Εργαζόμενη στον Δ. Αθηναίων (συνέντευξη 2020)

«Βασικό κριτήριο στην επιλογή των σπιτιών είναι η διαθεσιμότητα. Τα σπίτια που νοικιάζουμε εμείς βρίσκονται τα περισσότερα στα Πατήσια, ορισμένα γύρω από την Ομόνοια και λιγότερα στους Αμπελόκηπους. Δευτερευόντως, κοιτάμε να είναι σε κοντινή απόσταση από τα σχολεία, τις υπηρεσίες και τα νοσοκομεία. Τέλος, σημασία έχει και η χωρητικότητα του διαμερίσματος ώστε ανάλογα με τις παραπομπές της Ύπατης και τα χαρακτηριστικά του ωφελούμενου, για παράδειγμα εάν είναι μόνοι άντρες ή οικογένειες, να ορίζουμε και ποιός θα συγκατοικήσει με ποιόν σε ένα μεγάλο διαμέρισμα.»

Συντονίστρια προγράμματος ESTIA στην ΜΚΟ Solidarity Now (συνέντευξη 2019)

Πράγματι, τα χωρικά χαρακτηριστικά της 6ης Δ.Κ. δικαιολογούν την συγκέντρωση των διαμερισμάτων του ESTIA βάσει των πρακτικών χωροθέτησης που προέκυψαν κατά την διάρκεια της υλοποίησής του όπως προκύπτει από τις συνεντεύξεις, και όχι βάσει των κριτηρίων που έθεσε ο UNHCR κατά τη διάρκεια του σχεδιασμού του προγράμματος. Στην 6η Δ.Κ. παρατηρείται η μεγαλύτερη συγκέντρωση κενών κατοικιών του Δήμου, υψηλά ποσοστά διαμερισμάτων βραχυχρόνιας μίσθωσης και η μεγαλύτερη συγκέντρωση διαφορετικών εθνοτικών ομάδων [Χάρτης 1.]. Η απόσταση που παρατηρείται μεταξύ σχεδιασμού και υλοποίησης σχετικά με την γεωγραφία του ESTIA μπορεί να οδηγήσει σε δύο συμπεράσματα. Πρώτον, ο σχεδιασμός από πλευράς UNHCR έγινε χωρίς την ανάλυση της κοινωνικής γεωγραφίας της περιοχής εγκατάστασης και αδιαφορώντας για την σημασία των κοινωνικών σχέσεων και εθνοτικών δικτύων στην κοινωνικοποίηση των υποκειμένων, προδικάζοντας ότι η συγκέντρωση των μεταναστευτικών υποκειμένων σε μία περιοχή θα σήμαινε την αυτόματη γκετοποίησή της. Η σημασία της

εγγύτητας των θεσμικών δομών στέγασης με τις εθνοτικές κοινότητες δεν είναι κάτι που εμφανίστηκε για πρώτη φορά με το πρόγραμμα ESTIA καθώς άλλες ΜΚΟ, όπως οι Γιατροί του Κόσμου που δεν συμμετείχαν στο ESTIA αλλά δραστηριοποιούνται από πριν στο 2015 στην στέγαση προσφύγων και μεταναστών, αναγνωρίζουν μέσα από την εμπειρία τους στο πεδίο πως θα πρέπει να δίνεται μεγάλη βαρύτητα στις σχέσεις των «ωφελομένων» με τις κοινότητες ακόμα και εις βάρος της καταλληλότητας του ίδιου του κτιρίου:

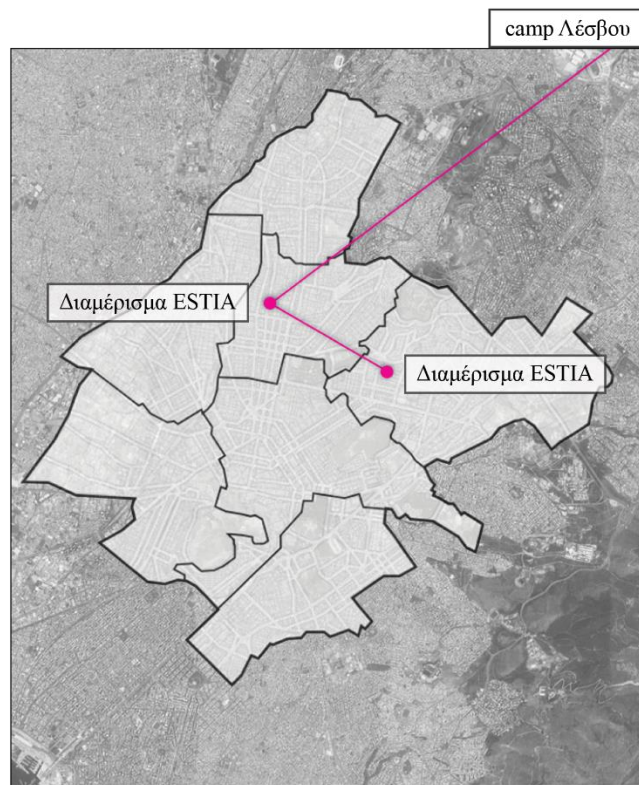
«Οι Γιατροί του Κόσμου φιλοξενούν κυρίως ασυνόδευτα ανήλικα άτομα σε ξενώνας. Ο ξενώνας που είχαμε στην Παιανία και τώρα έχει κλείσει, ενώ ήταν ιδανικό κτίριο γιατί ήταν μεγάλο, είχε ράμπες για πρόσβαση ΑΜΕΑ και παιδική χαρά, ήταν απομακρυσμένο από το κέντρο της πόλης. Από την άλλη, ο ξενώνας στην Ομόνοια, ενώ βρίσκεται σε μια υποβαθμισμένη περιοχή, δίνει την δυνατότητα στους ωφελομένους να έχουν μόνοι τους πρόσβαση σε υπηρεσίες, νοσοκομεία, σχολεία, ενώ βρίσκεται κοντά και σε κοινότητες μεταναστών.»

Υπεύθυνος διαχείρισης ξενώνων ανηλίκων στους Γιατρούς του Κόσμου (συνέντευξη 2018)

Δεύτερον, το συγκεκριμένο του δομημένου περιβάλλοντος και της χωροκοινωνικής διάρθρωσης της Αθήνας (κάθετος διαχωρισμός) αναπαράγεται και μέσω του ESTIA, καθώς τα διαθέσιμα διαμερίσματα είναι κατά κύριο λόγο μικρές κατοικίες σε χαμηλούς ορόφους ή μεγαλύτερα σπίτια όπου συγκατοικούν περισσότερες από μία οικογένειες.

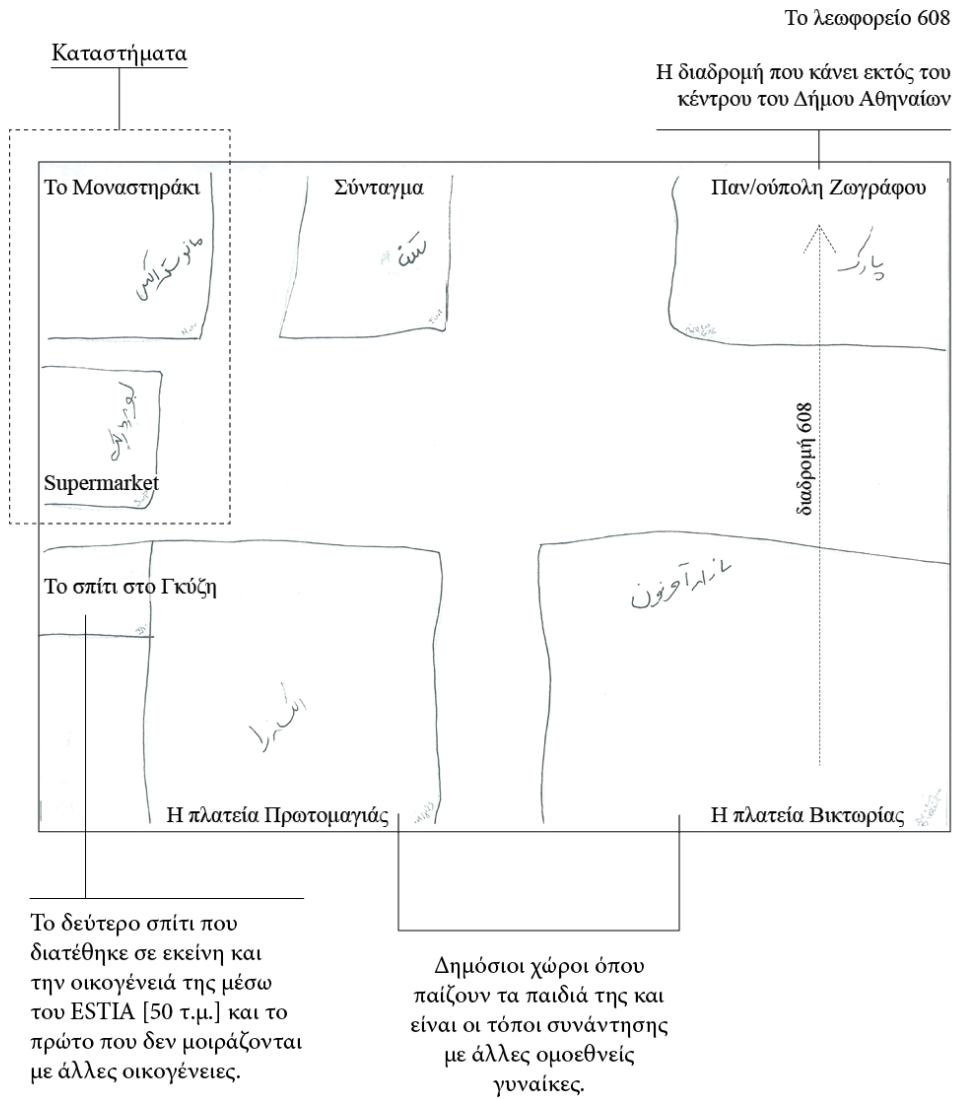
Στα διαμερίσματα του ESTIA. Οι αφηγήσεις της Κουσάρ και της Μπασιράτ.

Οι πληροφορήτριές μου από το πρόγραμμα ESTIA, η Κουσάρ, 30 ετών, από το Αφγανιστάν και η Μπασιράτ, 23 ετών, από το Πακιστάν, έζησαν και αυτές στην 6η Δ.Κ. Η Κουσάρ, μητέρα τριών παιδιών, έφτασε με την οικογένειά της το 2018 στη Λέσβο, έμεινε για 20 ημέρες στο ΚΥΤ της Μόριας και λόγω ευαλωτότητας μεταφέρθηκε στην Αθήνα και εντάχθηκε στο πρόγραμμα ESTIA ως αιτούσα άσυλο. Όπως παρατηρείται στον χάρτη της στεγαστικής διαδρομής της Κουσάρ [Χάρτης 5.], το πρώτο διαμέρισμα που τους διέθεσε το ESTIA ήταν στην Κυψέλη και το μοιραζόντουσαν με μία ακόμη τετραμελή οικογένεια. Έπειτα από μερικούς μήνες άλλαξαν κατοικία και μεταφέρθηκαν σε ένα σπίτι 50 τ.μ. στο Γκύζη (7η Δ.Κ.) το οποίο διαχειρίζεται η ΜΚΟ Caritas.

Χάρτης 5. Στεγαστική διαδρομή της Κουσάρ

Ο νοητικός χάρτης της Κουσάρ ήταν απλός και πολύ συγκεκριμένος. Ουσιαστικά περιέγραψε την καθημερινή της ρουτίνα. Έχοντας το μέρος που βρισκόμασταν (πλατεία Πρωτομαγιάς) ως σημείο αναφοράς, σχεδίασε το σπίτι της και το supermarket της γειτονιάς της στο Γκούζη. Έπειτα σχεδίασε το Μοναστηράκι όπου πηγαίνει να ψωνίσει ρούχα για τα παιδιά της, την Πλατεία Συντάγματος και την Πλατεία Βικτωρίας, όπου πηγαίνει με τα παιδιά της να παίζουν και να συναντήσουν ομοεθνείς που μένουν εκεί σε συνθήκες σκληρής αστεγίας. Μου είπε ότι η αγαπημένη της διαδρομή μέσα στην πόλη είναι η διαδρομή του λεωφορείου 608 το οποίο παίρνει από την Πλατεία Βικτωρίας και πηγαίνει στο πάρκο του τέρματος (Πανεπιστημιούπολη). Η Κουσάρ ήθελε να σχεδιάσει τα σημεία της πόλης με χωροταξική ακρίβεια, για αυτό συχνά σταματούσε να μου μιλάει και κοιτούσε τριγύρω της με σκοπό να προσανατολιστεί και έπειτα σχεδίαζε το επόμενο μέρος για το οποίο θα μου μιλούσε. Η απεικόνιση της πόλης στον χάρτη της Κουσάρ, παρά την προσπάθεια προσανατολισμού, παρουσιάζει μια «κυκλικότητα» όπου στο κέντρο βρίσκεται ένα αόρατο σημείο εκκίνησης ενώ στις άκρες του χαρτιού τοποθετούνται τα μέρη που περιγράφει στην αφήγησή της οριοθετώντας με αυτό τον τρόπο την οπτική της αλλά και την γνώση της για την πόλη.

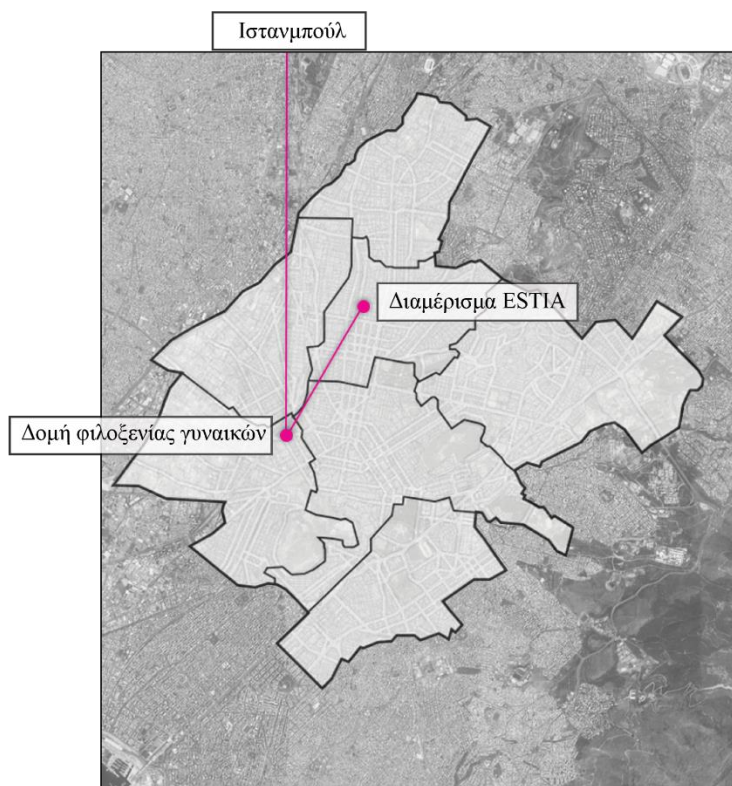

Εικόνα 15. Ο νοητικός χάρτης της Κουσάρ

Η Μπασιράτ, από την άλλη, μπήκε σε ένα από τα διαμερίσματα του ESTIA τον Μάιο του 2021. Το 2018, σε ηλικία εικοσιτριών χρονών, έφτασε στην Ελλάδα από την Ιστανμπούλ⁵⁹ μαζί με τον επτάχρονο γιό της. Τους τρεις πρώτους μήνες που ήταν στην Αθήνα έμενε σε κλίνες νοσοκομείων λόγω ψυχικών νοσημάτων που αντιμετωπίζει η ίδια. Μετά την αναγκαία περίθαλψη βρήκε στέγη σε μία δομή φιλοξενίας γυναικών στο Μεταξουργείο όπου έμεινε για τρία χρόνια. Η διαδρομή [Χάρτης 6.] περιλαμβάνει δύο σημεία σε γειτονίες του κέντρου που προκύπτουν από την στεγαστική της εμπειρία σε αποκλειστικά θεσμικές δομές (δομή γυναικών και διαμέρισμα ESTIA). Τη δομή φιλοξενίας γυναικών την περιέγραψε ως ένα μέρος ελευθερίας, όπου δεν χρειαζόταν να φοράει την hijab της και μπορούσε να είναι δημιουργική. Συγκεκριμένα μου ανέφερε,

«Νιώθω ασφαλής εδώ (στην δομή) γιατί δεν πρέπει να φοράω την μαντίλα (hijab) και ο κόσμος δεν αναγνωρίζει από που είμαι. [...] Εκεί οι άνθρωποι ήταν καλοί και με έκαναν να νιώθω ασφάλεια. Ήμουν χαρούμενη εκεί και όλοι με σέβονταν. Για μένα ο σεβασμός είναι πολύ σημαντικός. Μου λείπει αυτό το μέρος τώρα.»

⁵⁹ Η ονομασία της συγκεκριμένης πόλης έχει μεγάλη ιστορία αντίστοιχη με την ιστορία της περιοχής που βρίσκεται. Ήδη από την ίδρυσή της το 658 π.Χ. αποτέλεσε μεγάλο οικονομικό, ιστορικό και πολιτισμικό κέντρο της Μεσογείου. Μέχρι το 330 μ.Χ. ονομαζόταν Βυζάντιο, οπότε και μετονομάστηκε σε Νέα Ρώμα από τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνος Α'. Όμως, η ονομασία που κυριάρχησε ήταν Κωνσταντινούπολη (πόλη του Κωνσταντίνου) έπειτα από τον ιδρυτή της και παρέμεινε έτσι μέχρι το 1923. Στην Ελλάδα, οποιαδήποτε αναφορά σε αυτήν την πόλη γίνεται με την ονομασία Κωνσταντινούπολη, όμως σήμερα, η 'Κωνσταντινούπολη' αποτελεί την μεγαλύτερη πόλη της Τουρκίας η οποία από τον Μάρτιο του 1930 αναγνωρίζεται διεθνώς με την ονομασία Ιστανμπούλ.

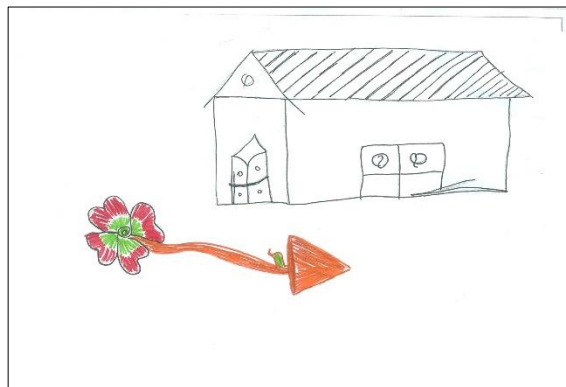
Χάρτης 6. Στεγαστική διαδρομή Μπασιράτ

Έπειτα από τα τρία χρόνια στην Ελλάδα, προχώρησε την διαδικασία αίτησης για άσυλο και λόγω της υψηλής ευαλωτότητας και του ότι είναι μονογονεϊκή οικογένεια, στεγάστηκε σε ένα από τα διαμερίσματα του ESTIA. Την περίοδο της συνέντευξης συγκατοικούσε στην Κυψέλη μαζί με μία ακόμη μητέρα από το Πακιστάν με την οποία όμως δεν είχε σχέσεις λόγω του ότι προέρχονται από διαφορετικές εθνοτικές ομάδες με γλωσσικές, θρησκευτικές και πολιτισμικές διαφορές. Συγκεκριμένα, η Μπασιράτ μου εξήγησε ότι εκείνη ανήκει στην εθνοτική ομάδα Παστούν ενώ η συγκατοικός της στην ομάδα Παντζάμπι, στις δύο μεγαλύτερες εθνοτικές ομάδες του Πακιστάν. Το γεγονός της μη κοινωνικοποίησης των δύο γυναικών φανερώνει ότι οι πολιτισμικές διαφοροποιήσεις που επικρατούν στους τόπους προέλευσης αναπαράγονται και κατά κάποιο τρόπο διαφυλάσσονται και στους νέους τόπους κατοίκησης, ανεξάρτητα αλλά και εντός του κυρίαρχου πολιτισμικού πλαισίου.

Η κοινωνικοποίηση των υποκειμένων είναι θεμελιακή διαδικασία προς την ένταξή τους αφού συμβάλλει στην συλλογικοποίηση των ατομικών διεκδικήσεων και της ορατότητας τους. Στην περίπτωση του ESTIA όμως, η ακούσια διεθνοτική συγκατοίκηση που εφάρμοσε το πρόγραμμα μεταξύ των ωφελούμενων δεν είχε μόνο ως αποτέλεσμα την μη κοινωνικοποίηση των συγκατοίκων, κάτι το οποίο δεν

ήταν ούτως ή άλλως και ο σκοπός του προγράμματος, αλλά σε συγκεκριμένες περιπτώσεις αποτελεί και αιτία αποκλεισμού ορισμένων αιτούντων άσυλο. Για παράδειγμα, σε περιπτώσεις προσφύγων που αντιμετωπίζουν πολιτικές ή άλλες διώξεις, η συγκατοίκηση με άτομα που δεν γνωρίζουν προκαλεί ανασφάλεια και φόβο με αποτέλεσμα να προτιμάται η αυτοστέγαση ως στεγαστική επιλογή παρά τα διαμερίσματα του ESTIA. Μια τέτοια περίπτωση είναι και ο Φερχάλ, κούρδος πρόσφυγας για πολιτικούς λόγους, του οποίου η αφήγηση αναλύεται αργότερα μέσα στο κεφάλαιο, ενώ και η Μπασιράτ φαίνεται να αντιμετωπίζει ανάλογα ζητήματα λόγω της διαφορετικής φυλής από εκείνη της συγκατοίκου της.

Η εμπειρία μου από την συνάντηση με την Μπασιράτ ήταν ξεχωριστή ως προς την διαδικασία σχεδιασμού του νοητικού χάρτη. Ενώ η επικοινωνία μας μέχρι εκείνη την στιγμή γινόταν σε ένα καλό επίπεδο αγγλικών, όταν της περιέγραψα την συγκεκριμένη διαδικασία εκείνη δεν ανταποκρίθηκε και φοβήθηκα ότι δεν εξηγούσα επαρκώς το ζητούμενο λόγω των γλωσσικών εμποδίων. Όταν επανέλαβα πιο απλοποιημένα ποιος ήταν ο σκοπός του χαρτιού που είχα εμφανίσει μπροστά της, μου απάντησε πως με είχε καταλάβει εξαρχής αλλά πώς δεν γνώριζε τίποτα από την Αθήνα πέρα από το σπίτι της, το οποίο και τελικά ζωγράφισε. Συγκεκριμένα μου ανέφερε:

«Δεν έχω φίλους εδώ, δεν βγαίνω έξω, 24 ώρες την ημέρα είμαι σπίτι σπίτι σπίτι σπίτι σπίτι. Ξέρω μόνο την Ομόνοια και το Σύνταγμα. Αλλά βλέπω άλλα μέρη στις ειδήσεις.»

Στις αφηγήσεις της Μπασιράτ κυριαρχούν οι πολλαπλές επιπτώσεις του τραύματος στους τρόπους (μη) κοινωνικοποίησής της και στην επιθυμία της δημιουργήσει δεσμούς στον νέο τόπο. Η μόνη περίπτωση που η Μπασιράτ εκφράζει την επιθυμία της για διασύνδεση είναι όταν αναφέρεται στις σχέσεις της με τις εργαζόμενες της δομής γυναικών, την οποία περιγράφει ως χώρο «ελευθερίας» και «σεβασμού», αντίθετα με τις αφηγήσεις της για το σπίτι που της διατέθηκε μέσω του ESTIA όπου βρέθηκε ακούσια σε ένα εχθρικό και ασύμβατο με το αξιακό της σύστημα περιβάλλον.

7.1.2. *Out of sight, out of mind. To camp στον Ελαιώνα*

Ο χαρακτηρισμός του καλοκαιριού του 2015, ως το «θερμό καλοκαίρι της μετανάστευσης» δεν αφορά μόνο τις μεταναστευτικές αφίξεις στα νησιά και την ευρωπαϊκή και εθνική διαχείρισή τους, αλλά και τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης των νεοαφιχθέντων στην πόλη. Η πλατεία Βικτωρίας, το λιμάνι του Πειραιά και άλλοι δημόσιοι χώροι μετατράπηκαν σε μεταβατικούς χώρους στους οποίους συγκεντρώνονταν εκτοπισμένοι άνθρωποι, ζώντας σε συνθήκες σκληρής αστεγίας δημιουργώντας την δική τους σκηνή δημόσιας εμφάνισης (Kandyliis 2017). Η Ανοιχτή Δομή Φιλοξενίας στην περιοχή του Ελαιώνα, στον Δήμο Αθηναίων, στήθηκε τον Αύγουστο του 2015 ως απάντηση στην επιτακτική ανάγκη στέγασης εκτοπισμένων, που από τον Ιούλιο της ίδιας χρονιάς είχαν εγκατασταθεί σε αυτοσχέδιο καταυλισμό στο Πεδίο του Άρεως. Ο πληθυσμός που έμενε στο πάρκο ήταν κυρίως οικογένειες από το Αφγανιστάν και ο συνολικός αριθμός διαφέρει ανάλογα με την πηγή πληροφόρησης. Σε συνέντευξή της στην εφημερίδα Καθημερινή, η τότε αντιπεριφερειάρχης του Κεντρικού Τομέα Αττικής, Ερμιόνη Κυπριανίδου, αναφέρει: «Υπάλληλοι της περιφέρειας καταμέτρησαν σήμερα 36 σκηνές μέσα στο Πεδίον του Άρεως, στις οποίες διαμένουν οικογένειες προσφύγων»⁶⁰. Η Πρωτοβουλία Αλληλεγγύης στους Πρόσφυγες έκανε λόγο για 450 άτομα⁶¹, εκ των οποίων πάνω από 150 ήταν παιδιά. Τα άτομα που κατέληξαν να διαμένουν στο Πεδίο Άρεως, ήρθαν από την Μυτιλήνη και αρχικά είχαν κατασκηνώσει στην πλατεία Βικτωρίας, μέχρι να εκδιωχθούν από την Ελληνική Αστυνομία. Έπειτα, παρέμειναν στο πάρκο για παραπάνω από ένα μήνα, οπότε και πάρθηκε η πρωτοβουλία για την δημιουργία της Ανοιχτής Δομής Φιλοξενίας Ελαιώνα. Την κεντρική διαχείριση του camp ανέλαβε το Υπουργείο Μετανάστευσης και Ασύλου, με την υποστήριξη της Ευρωπαϊκής Υπηρεσίας Υποστήριξης για το Άσυλο (EASO), του ΕΟΔΥ, του Δήμου Αθηναίων, του

⁶⁰ 30/11/2022

⁶¹ Αυτοοργανωμένη Πρωτοβουλία Αλληλεγγύης στους Πρόσφυγες στο Πεδίον του Άρεως 30/11/2022

Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων, του ΔΟΜ και ορισμένων ΜΚΟ που προσέφεραν εθελοντική εργασία.

Εικόνα 16. Στις σκηνές των προσφύγων στο Πεδίον του Άρεως. Πηγή: TVXS⁶²

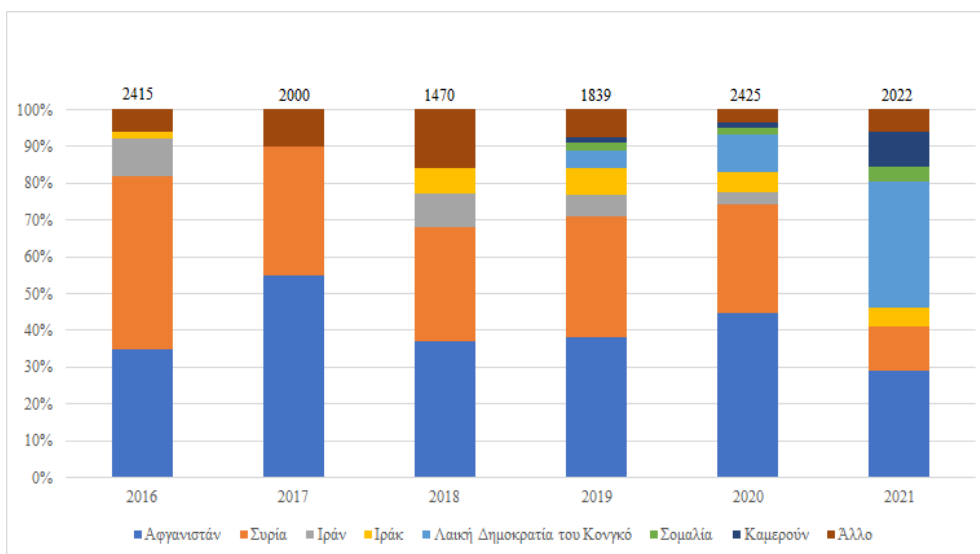
«Ό,τι βλέπεις, (στο camp) στήθηκε μέσα σε δεκαπέντε μέρες. Πολύ γρήγορα, αλλά καθόλου πρόχειρα. Ακολουθήσαμε όλα τα διεθνή πρότυπα — ακόμα και οι αποστάσεις ανάμεσα στους οικίσκους ακολουθούν τους κανόνες ασφαλείας, για να μπορούν να περνάνε λ.χ. ασθενοφόρα ή πυροσβεστικά οχήματα, σε περίπτωση έκτακτης ανάγκης.»

Απόσπασμα από συνέντευξη της συντονίστριας του Ελαιώνα, Ανθής Καραγγελή⁶³

⁶² Πηγή: TVXS, <https://tvxs.gr/news/ellada/stis-skines-ton-prosfygon-sto-pedion-toy-areos>, πρόσβαση στις [30/11/2022].

⁶³ Η συνέντευξη δόθηκε στον Στρατή Μπουρνάζο για την ηλεκτρονική έκδοση του περιοδικού ΕΝΘΕΜΑΤΑ, με τίτλο “Η δύναμη του καλού: Κέντρο Ανοιχτής Φιλοξενίας Προσφύγων Ελαιώνα”. Σεπτέμβριος 2015. URL: <<https://enthemata.wordpress.com/2015/09/13/anthi-2/>>, πρόσβαση στις 26/12/2022

Η χωρητικότητα της δομής του Ελαιώνα είναι 1.852 άτομα και τον πρώτο χρόνο λειτουργίας του η πλειοψηφία των φιλοξενούμενων προερχόταν από το Αφγανιστάν και την Συρία. Με το πέρασμα του χρόνου, η ανθρωπογεωγραφία του camp άλλαξε, σε συνάρτηση με τον κεντρικό πολιτικό σχεδιασμό για τη χορήγηση ασύλου. Όπως παρατηρείται στο παρακάτω διάγραμμα, υπάρχει μεγάλη διακύμανση στο σύνολο του πληθυσμού που μένει στο camp, που είναι κατά κανόνα υπερπλήρες, με αποκορύφωμα το 2021 όπου ο πληθυσμός υπερβαίνει την χωρητικότητα κατά 30,9%. Το 2021, το 41,9% των φιλοξενούμενων προέρχεται από χώρες της Αφρικής, ενώ οι Σύριοι που ήταν η δεύτερη πολυπληθέστερη ομάδα όλα τα προηγούμενα χρόνια, αποτελούν μόνο 13,1% του πληθυσμού.

Διάγραμμα 12. Ποσοστιαία διακύμανση εθνικών ομάδων εντός της Ανοιχτής Δομής Φιλοξενίας του Ελαιώνα [2016-2020]. Πηγή: IOM και ίδια επεξεργασία

Αυτή η διακύμανση οφείλεται στο γεγονός ότι οι πολίτες από την Συρία είχαν προτεραιότητα στις διαδικασίες χορήγησης ασύλου, στις διαδικασίες μετεγκατάστασης (κυρίως στην Γερμανία) και στην παραχώρηση διαμερισμάτων από τα προγράμματα στέγασης και ένταξης. Αντίθετα, οι πολίτες των αφρικανικών χωρών δεχόντουσαν επανειλημμένα απορριπτικές απαντήσεις με αποτέλεσμα να παραμένουν εγκλωβισμένοι και εγκλωβισμένες στην προσωρινή δομή φιλοξενίας. Με αφορμή τον προσωρινό χαρακτήρα της δομής και αιτία τα μεγάλα επενδυτικά σχέδια του Δήμου Αθηναίων για την ευρύτερη περιοχή του Ελαιώνα, το φθινόπωρο του 2022 ξεκίνησε η σταδιακή εκκένωση του camp προκειμένου να παραχωρηθεί ο χώρος και πάλι στον Δήμο.

«Σας καλωσορίζουμε στον Ελαιώνα. Στην «πίσω αυλή» της Αθήνας, η οποία αν και βρίσκεται μόλις 2 χλμ από την Ομόνοια, επί δεκαετίες βιώνει την εγκατάλειψη, βιώνει την αδιαφορία. Μια περιοχή η οποία, επιτέλους κερδίζει το δικαίωμα στη «ζωή». Σήμερα για

όλους εμάς στο Δήμο Αθηναίων, είναι μια εξαιρετικά σημαντική μέρα καθώς ανοίγει ο δρόμος για την Διπλή Ανάπλαση. Ένα υπερτοπικό αναπτυξιακό πρόγραμμα με δύο πυλώνες: εδώ όπου με όχημα το γήπεδο του Παναθηναϊκού και με τις αναγκαίες υποδομές δίνεται η ευκαιρία να φτιάξουμε μια νέα πόλη μέσα στην πόλη και η περιοχή να προχωρήσει μπροστά, και στη Λεωφόρο Αλεξάνδρας όπου κερδίζουμε έναν πολύτιμο πνεύμονα πρασίνου.»⁶⁴

Εικόνα 17. Παράδοση - παραλαβή της Προσωρινής Δομής Ανοιχτής Φιλοξενίας του Ελαιώνα από το Υπ. Μετανάστευσης και Ασύλου στον Δήμο της Αθήνας. Πηγή: Υπουργείο Μετανάστευσης και Ασύλου, 2022

Η παραπάνω δήλωση ανήκει στον δήμαρχο Αθηναίων, κ. Μπακογιάννη, και έχει ιδιαίτερη σημασία τόσο για την επιλογή των λέξεων που χρησιμοποιεί όσο και για τον τόπο που γίνεται αυτή η δήλωση. Το camp του Ελαιώνα συμβολίζει την «πίσω αυλή» της Αθήνας που κερδίζει ξανά το δικαίωμα στη ζωή μετά τον διωγμό των «μη επιθυμητών ξένων» και την απομάκρυνσή τους από το κέντρο της πόλης. Αυτή η διαδικασία στιγματισμού των μεταναστευτικών υποκειμένων και χώρου που καταλαμβάνουν ως «προβληματικού», εξυπηρετεί την υλοποίηση των επενδυτικών προγραμμάτων από-τα-πάνω με πρόσχημα την «εξυγίανση» του στιγματισμένου τόπου επιτυγχάνοντας την νομιμοποίηση της δομικής βίας που ακολούθησε με τις επιχειρήσεις εκκένωσης του camp και η οποία είχε ήδη εκδηλωθεί στο παρελθόν εντός της πόλης, όπως στην περίπτωση των διώξεων μεταναστών στην πλατεία του Αγ. Παντελεήμονα (Κουτρολίκου 2020). Όπως αναφέρει ο Agier (2002), «Όταν προκύπτουν συγκρούσεις, αναχαιτίζονται με αναγκαστική επιστροφή ή μεταφορά σε άλλα στρατόπεδα.». Την επιχείρηση εκκένωσης του camp που θα δώσει πίσω το «δικαίωμα στη ζωή» των Αθηναίων, και την μεταφορά του κόσμου σε camp εκτός του Δήμου, ανέλαβε η Ελληνική Αστυνομία. Η μετεγκατάσταση σε camp εκτός Αθήνας και των τελευταίων

⁶⁴ Δήλωση του Δημάρχου Αθηναίων, Κώστα Μπακογιάννη, κατά την τελετή παραλαβής - παράδοσης του Ελαιώνα από το Υπουργείο Μετανάστευσης και Ασύλου στον Δήμο, (2022), διαθέσιμο στο URL: <<https://gr.euronews.com/2022/12/12/elaionas-teleti-paradosis-paralawis-tis-proin-domis-ston-dimo-athinaion-paroysia-mitsotaki>>

του Ελαιώνα, έγινε στις 30 Νοεμβρίου 2022 υπό τις καταγγελίες αλληλέγγυων πολιτικών συλλογικοτήτων για χρήση βίας κατά τη διάρκεια της εκκένωσης και ελλείπει ενός οργανωμένου σχεδίου μετεγκατάστασης. Η εκκένωση του camp οδήγησε και στην σχολική διαρροή των παιδιών που έμειναν εκεί και φοιτούσαν σε γειτονικά σχολεία. Στις αρχές λειτουργίας του Ελαιώνα, υπήρχαν 793 παιδιά εκ των οποίων τα 100 φοιτούσαν σε ελληνικά σχολεία (Belavilas et al. 2016). Σύμφωνα με το Υπουργείο Παιδείας (2016) οι μαθητές του Ελαιώνα λάμβαναν υποστήριξη από μέλη ΜΚΟ που δραστηριοποιούνταν στην Δομή στα πλαίσια εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων μεταξύ των οποίων και την συνοδεία τους στα γειτονικά σχολεία. Αντίθετα, το 2021, το 35% των φιλοξενούμενων στην δομή ήταν παιδιά εκ των οποίων τα περισσότερα μεταφέρθηκαν σε camp εκτός Αθήνας χάνοντας την σχολική χρονιά και τις κοινωνικές τους επαφές με δασκάλους και συμμαθητές. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Ιωάννα που είναι δασκάλα στο 87^ο Διαπολιτισμικό Σχολείο (συνέντευξη 12.2022):

«Πριν την εκκένωση του camp, είχαμε περίπου 300 παιδιά στο σχολείο. 150 παιδιά περίπου μεταφέρθηκαν σε άλλα camp εκτός Αθήνας και πλέον το σχολείο έχει λιγότερους από 200 μαθητές.»

Εικόνα 18. Η εκκένωση του camp στον Ελαιώνα. Πηγή: Siyāvash Shahabi 2022

Εικόνα 19. Tweet του υπουργού Μετανάστευσης και Ασύλου, Νότη Μηταράκη, σχετικά με την εκκένωση του camp Ελαιώνα (2022).

Το camp του Ελαιώνα, δεν είναι παρά μία ακόμη περίπτωση του παράδοξου εκτοπισμού των «ανεπιθύμητων» εντός του αστικού ιστού. Είναι ταυτόχρονα το αποτέλεσμα του παντρέματος του πολέμου και της φτώχειας με την «ανθρωπιστική» δράση, ο χώρος που κατασκευάστηκε για να κρατάει σε απομόνωση τους νεοαφιχθέντες από κάθε κοινωνική και πολιτική πτυχή της καθημερινότητας και ένα πείραμα εθνοτικού διαχωρισμού σε μεγάλη κλίμακα (Kandyllis and Maloutas 2017). Αν και ο Ελαιώνας δεν μπορεί να θεωρηθεί μια μικρογραφία μιας πόλης δεδομένου του σύντομου διαστήματος λειτουργίας του, εντός του camp αναπτύχθηκαν μηχανισμοί από την μεριά των μεταναστευτικών υποκειμένων που παραπέμπουν σε έναν τρόπο

κοινωνικής ζωής και οργάνωσης. Εντός του camp υπάρχουν εθνοτικές «γειτονιές», χώροι συνάθροισης και διοικητικοί κόμβοι όπου συγκεντρώνονται τα γραφεία του ΔΟΜ, των ΜΚΟ που δραστηριοποιούνται στο camp και των εθελοντών. Αυτή η άτυπη χωρική οργάνωση γέννησε υβριδικές εμπειρίες κοινωνικοποίησης όπου οι ταυτοτικές και πολιτικές πρακτικές των υποκειμένων διασταυρώνονται και αλληλεπιδρούν με τις εθνικές στρατηγικές και τις στρατηγικές των ανθρωπιστικών οργανώσεων (Agier 2002).

«Το camp δεν είναι πόλη!». Η αφήγηση του Μάντλα και οι πίνακες ζωγραφικής του Νεβές.

Από το camp του Ελαιώνα, συνομίλησα σε βάθος με τον Μάντλα, έχοντας μαζί μου μία φίλη που με βοήθησε στην διερμηνεία γαλλικών - ελληνικών. Ο Μάντλα κατάγεται από την Λαϊκή Δημοκρατία του Κονγκό και σύμφωνα με τον ίδιο, είναι ο άτυπος εκπρόσωπος της Αφρικανικής κοινότητας εντός του camp. Οι εθνοτικές ταυτότητες εντός του camp όχι μόνο παραμένουν ισχυρές αλλά, όπως αναφέρει ο Μάντλα, ο σαφής διαχωρισμός μεταξύ τους είναι απαραίτητος τόσο για λειτουργικούς λόγους όσο και για λόγους ασφάλειας. Όπως μου εξήγησε, κάθε εθνοτική κοινότητα στο camp έχει ορίσει από έναν εκπρόσωπο ο οποίος μεταφέρει τα αιτήματα και τα προβλήματα της κοινότητάς του στην διοίκηση, αλλά και η διοίκηση απευθύνεται σε αυτόν για οποιοδήποτε ζήτημα προκύψει εντός του camp. Ο ίδιος φροντίζει να κρατάει τον εαυτό του απασχολημένο κάθε μέρα. Το πρωί περνάει χρόνο με την κοινότητα, καταγράφοντας τις ανάγκες της και το απόγευμα προσφέρει εθελοντική εργασία σε διάφορα projects του ΔΟΜ. Το τελευταίο μεγάλο project που ανέλαβε ήταν ο καθαρισμός του camp και η αναδιοργάνωση των containers. Μου είπε ότι μέχρι να ολοκληρωθεί το ξεκαθάρισμα του camp, ήταν ο ένας πάνω στον άλλο. Μετά την αναδιοργάνωση του χώρου όμως, δημιουργήθηκαν ανοίγματα και διάδρομοι που έκαναν την καθημερινότητα πιο ανθρώπινη.

Ενώ δεν το είχαμε προγραμματίσει, ο Μάντλα μας πρότεινε να επισκεφθούμε το camp για να μας δείξει τα αποτελέσματα της δουλειάς του. Αν και η διαδικασία για να επισκεφθεί κάποιος τον Ελαιώνα έχει αυστηροποιηθεί ενόψει της εκκένωσης και για την αποφυγή εντάσεων, εμείς καταφέραμε να μπούμε χωρίς άδεια. Εκείνος μας γύρισε σε όλο το camp. Πρώτη στάση ήταν το container των εργαζομένων. Μας εξηγούσε με κάθε λεπτομέρεια πώς μετακίνησαν τα containers, πως ήταν ο χώρος πριν, ποια κοινότητα έμενε που, κλπ. Επόμενη στάση ήταν το ατελιέ ενός Αφρικανού ζωγράφου, του Νεβές, ο οποίος ένα μήνα πριν είχε κάνει έκθεση με τα έργα του στο Σεράφειο. Αφού πήραμε την άδειά του, μπήκαμε στο ατελιέ, μας παρουσίασε την δουλειά του και καταλήξαμε να αγοράζουμε έναν από τους πίνακές του.

Εικόνα 21. Το εσωτερικό του container-ατελιέ του Νεβές στον Ελαιώνα.

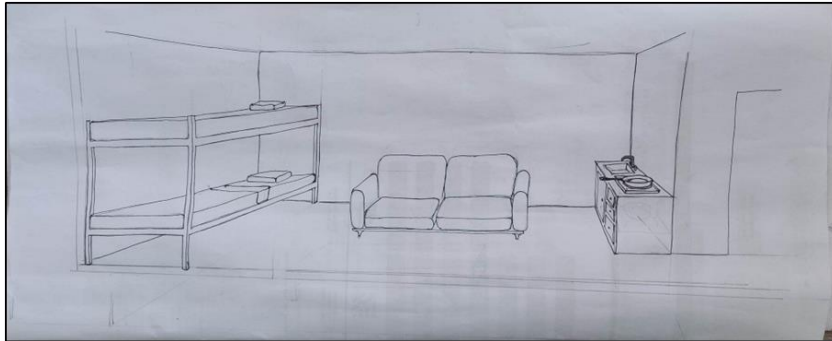
Εικόνα 20. Τοιχογραφία του Νεβές σε container του Ελαιώνα όπου απεικονίζει δύο γυναίκες από διαφορετικούς πολιτισμούς να μαγειρεύουν μαζί.

«Ο πίνακας ήταν μικρός σε μέγεθος και κόστισε 80 ευρώ. Βγαίνοντας ο Μάντλα έβαλε τα γέλια! Μας είπε ότι φαίνεται πως είμαστε Δυτικές και ότι δεν έχουμε πάει ποτέ στην Αφρική γιατί δεν μας πέρασε καν από το μυαλό να παζαρέψουμε την τιμή.»

Απόσπασμα από το ημερολόγιο έρευνας

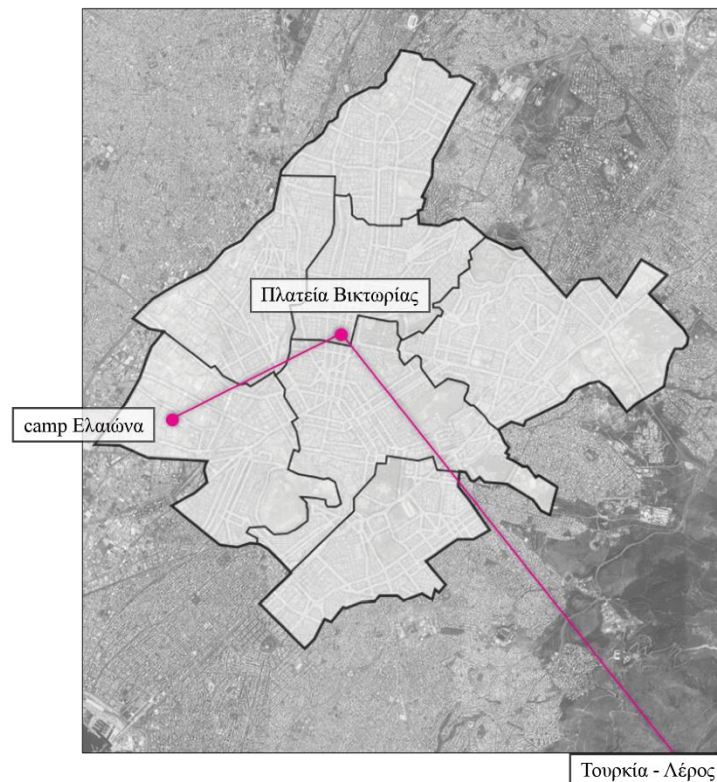
Τελευταία στάση ήταν το δικό του σπίτι όπου συγκατοικούσε μαζί με άλλους δύο άντρες. Στην είσοδο του container ήταν ένας πάγκος με ένα ηλεκτρικό μάτι πάνω, στο οποίο ο ένας συγκατοικός ετοιμάζε φαγητό. Στα αριστερά μας, απέναντι από την κουζίνα, ήταν μια κουκέτα με δύο κρεβάτια. Στα δεξιά της εισόδου, ένας διάδρομος περίπου δύο μέτρα με μία πόρτα στα αριστερά που ήταν το μπάνιο και άλλη μία

στο τέλος του, που ήταν το δεύτερο δωμάτιο με άλλες δύο κουκέτες. Καθίσαμε για λίγο στο «σπίτι» του και μετά μας συνόδεψε στην έξοδο του camp.

Εικόνα 22. Σχέδιο της συγγραφέως από το εσωτερικό του container.

Το πρώτο πράγμα που είπα στον Μάντλα εξηγώντας του το θέμα της έρευνάς μου, ήταν το πως θέλω να καταλάβω πώς βιώνει ο ίδιος την πόλη. Εκείνος αμέσως μου απάντησε: «*Η «πόλη» του camp δεν είναι μια κανονική πόλη!*». Μέσα από αυτή την φράση, ο Μάντλα αναγνωρίζει μέσω του βιώματός του ότι το camp είναι το αποτέλεσμα της ανθρωπιστικής διαχείρισης της μετανάστευσης (Agier 2002). Η στεγαστική του διαδρομή στην Ελλάδα δεν είναι μεγάλη [Χάρτης 7.] και δεν περιλαμβάνει καμία κατάσταση στην οποία ο ίδιος να έχει μείνει σε κάποιο κτίριο ή διαμέρισμα εντός του αστικού ιστού.

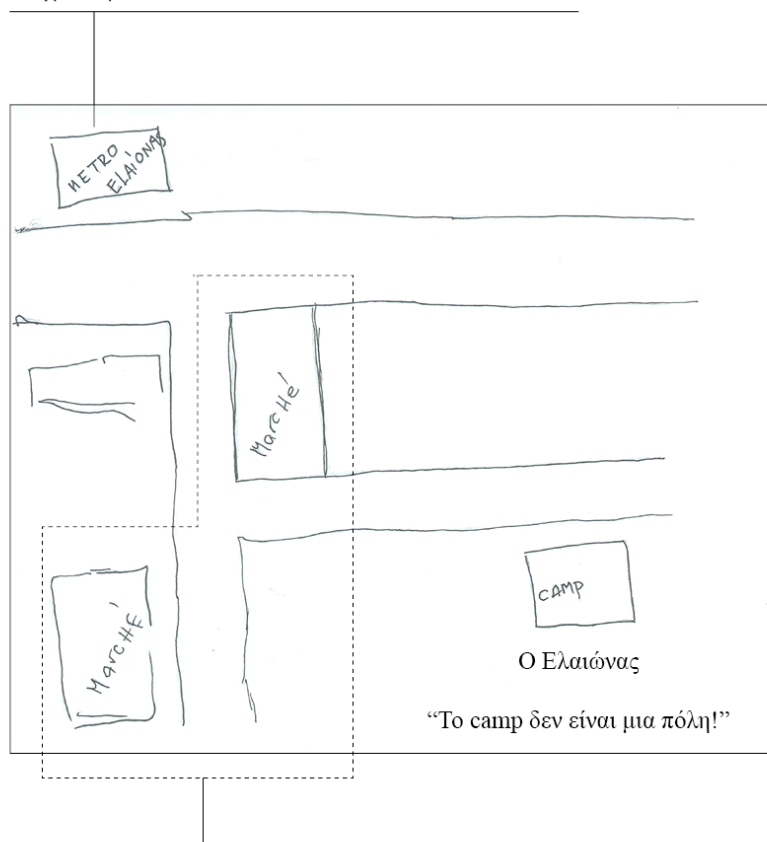

Χάρτης 7. Στεγαστική διαδρομή του Μάντλα.

Αντίθετα, οι αφηγήσεις και η οπτική του για την πόλη προέρχονται όντας ο ίδιος είτε άστεγος είτε εντός του camp κάνοντας την στεγαστική εμπειρία του Μάντλα μια κατάσταση που φαινομενικά αδυνατεί να οικοδομήσει εντός της το αίσθημα του Σπιτιού αλλά που ταυτόχρονα εμπεριέχει πρακτικές οικειοποίησης χώρων της πόλης και διαπραγματεύσεις ταυτότητας και ορατότητας. Ο Μάντλα, έφτασε πρώτα από την Τουρκία στην Λέρο διασχίζοντας τα θαλάσσια σύνορα με βάρκα μαζί με άλλα έντεκα άτομα. Μετά την Λέρο, βρέθηκε στην Αθήνα όπου το πρώτο βράδυ έμεινε άστεγος, στην πλατεία

Ο σταθμός του μέτρο και η συνάντηση με την πόλη.

Μέρος συνάντησης με φίλους (κυρίως ομοεθνείς) αλλά και χώρος “τυχαίων” συναντήσεων με ντόπιους όπου έρχεται αντιμέτωπος με ξενοφοβικές συμπεριφορές και στιγματισμό.

Η μόνη ελευθερία, “εκεί που βρίσκεις τα πάντα!”

Οι υπαίθριες αγορές κοντά στο camp όπου ψωνίζουν τα απαραίτητα από το συλλογικό ταμείο της εθνοτικής κοινότητας.

Εικόνα 23. Ο νοητικός χάρτης του Μάντλα.

Βικτωρίας. Εκεί γνώρισε έναν Αφρικανό μετανάστη που του είπε για την δομή του Ελαιώνα. Την επόμενη ημέρα πήγε στη δομή και έκτοτε ζει εκεί.

Ο νοητικός του χάρτης ξεκινάει από το camp και τους δρόμους τριγύρω και συνεχίζει με τις δύο υπαίθριες αγορές. Η μία ήταν η λαϊκή, από όπου πηγαίνει και παίρνει λαχανικά για μαγείρεμα και η δεύτερη είναι το υπαίθριο παζάρι παλαιών αντικειμένων και βρίσκεται κοντά στο camp με μεγάλη ποικιλία πραγμάτων. Ο Μάντλα περιέγραψε την αγορά σαν ένα μέρος που βρίσκεις τα πάντα, από ανεμιστήρες μέχρι ρούχα και τρόφιμα, με ελάχιστα χρήματα. Κάθε κοινότητα είχε δημιουργήσει το δικό της κοινό ταμείο, προσφέροντας ο καθένας και η κάθε μια όσα χρήματα μπορούσε για να καλυφθούν οι ατομικές και συλλογικές ανάγκες της κοινότητας. Χαρακτηριστικά μου είπε πώς η μόνη ελευθερία που έχουν όσοι μένουν στο camp, είναι το να βγουν για να αγοράσουν φαγητό, προσδίδοντας με αυτό τον τρόπο βαρύτητα στις κοντινές υπαίθριες αγορές.

Έπειτα ζωγράφισε το μετρό του Κεραμικού όπου περνάει χρόνο με τους φίλους του. Γενικά, προτιμάει να μην απομακρύνεται από την περιοχή για να μην συναντήσει αστυνομία υπό τον φόβο ότι θα αντιμετωπίσει προβλήματα με τα χαρτιά του και πιθανά, ρατσιστική συμπεριφορά. Ο Μάντλα χρησιμοποιεί σπάνια τα μέσα γιατί μέσα σε αυτά βιώνει τον ρατσισμό και μου εξιστόρησε ένα περιστατικό όπου βρισκόταν σε ένα λεωφορείο μαζί με έναν φίλο του όταν μπήκε μέσα μια γυναίκα και στάθηκε δίπλα του. Εκείνος έκανε κίνηση να σηκωθεί για να καθίσει η γυναίκα και εκείνη μόλις τον είδε να σηκώνεται, τρόμαξε και έφυγε μακριά του. Αντί λοιπόν να παίρνει τα μέσα και να συναντάει ξενοφοβικές συμπεριφορές, προτιμάει να περπατά. Όταν τον ρώτησα αν έχει βιώσει και άλλα τέτοια ρατσιστικά περιστατικά, μου είπε για έναν άντρα που έκανε τον σταυρό του όταν τον προσπέρασαν στον δρόμο μαζί με έναν φίλο του. Οι σιωπηλές, αυθόρμητες αντιδράσεις της γυναίκας στο λεωφορείο και του θρησκευόμενου άντρα στον δρόμο, στη θέα του χρώματος του δέρματος του, της φυλετικοποίησης του δηλαδή, δημιουργούν το πλαίσιο στο οποίο ο Μάντλα θα πρέπει να δράσει (Lafazani 2021). Ένα πλαίσιο όπου ο αλλόθρησκος και ο αλλοεθνής αποτελεί απειλή, προκαλεί φόβο και αντιμετωπίζεται με την αποφυγή, την απομόνωση και την ανάγκη για επιβεβαίωση του κυρίαρχου, είτε αυτό είναι η θρησκεία, το χρώμα του δέρματος ή η κουλτούρα. Στην συνέχεια της συζήτησής μας, φρόντισε να μου διευκρινίσει ότι ο ίδιος δεν θεωρεί τους Έλληνες γενικά ως ρατσιστές. Η καλύτερή του φίλη εδώ είναι μία Ελληνίδα, πρώην εθελόντρια στην δομή. «Πώς μπορώ να πω ότι όλοι οι Έλληνες είναι ρατσιστές όταν η καλύτερή μου φίλη εδώ είναι Ελληνίδα;», μου αναφέρει. Από την αφήγηση του Μάντλα προκύπτουν δύο διαφορετικοί τρόποι απόδοσης και αντίληψης της ταυτότητάς του που εκφράζονται σε δύο διαφορετικά χωρικά πλαίσια. Ο Μάντλα, λόγω του στιγματισμού που βιώνει από συμπεριφορές ντόπιων, αλλάζει τις διαδρομές του στην πόλη (κυκλοφορεί με τα πόδια αντί να πάρει τα μέσα) και επιλέγει να «περνάει απαρατήρητος» (Agier

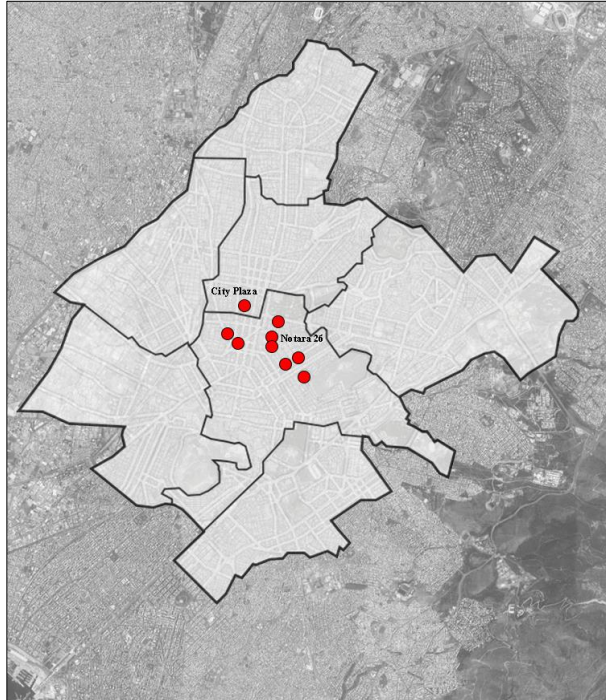
2002). Αντίθετα, εντός του camp, έχει θέση ευθύνης η οποία περιστρέφεται γύρω από την εθνοτική κοινότητα, ενισχύοντας την πολιτισμική ταυτότητα μέσα σε ένα πλαίσιο, όμως, εκτοπισμού από την καθημερινότητα της πόλης.

7.2. Στεγαστικές πρακτικές εκτός θεσμικών προγραμμάτων

7.2.1. Οι καταλήψεις στέγης

Οι θεσμικές πολιτικές που έχουν αναλυθεί μέχρι στιγμής, αποτελούν ένα μέρος των διαδρομών στέγασης των μεταναστευτικών υποκειμένων. Παράλληλα με αυτές, κατά την περίοδο μελέτης, αναπτύχθηκαν μη θεσμικές πρακτικές κατά τις οποίες τα υποκείμενα ανέπτυξαν πολλαπλούς και διαφορετικούς μηχανισμούς για να ανταποκριθούν στις στεγαστικές τους ανάγκες. Οι μηχανισμοί αυτοί λειτουργούν ανεξάρτητα από τις θεσμικές πολιτικές και με την σειρά τους διαμορφώνουν τα δικά τους εργαλεία και διαδικασίες αντίστασης στην περιθωριοποίηση. Αυτές οι πρακτικές αναπτύσσονται στα πλαίσια του κινήματος αλληλεγγύης, δημιουργώντας αυτόνομους και κοινόχρηστους χώρους συνύπαρξης ομάδων με διαφορετικά φύλα, εθνικότητες και κοινωνικές τάξεις και οι οποίοι αντιμετωπίζονται από το κράτος ως χώροι παρεμβατικότητας που καταστέλλονται.

Στην περίπτωση της Αθήνας, τα μεταναστευτικά υποκείμενα διεκδίκησαν χωρική δικαιοσύνη, ορατότητα και το δικαίωμα σε επαρκή στέγαση καταλαμβάνοντας, σε συνεργασία με αλληλέγγυες ομάδες, εγκαταλελειμμένα κτίρια στον αστικό πυρήνα της πόλης. Αυτές οι πράξεις αντίστασης δημιούργησαν υβριδικούς χώρους, όπου πέραν της στέγασης, τα υποκείμενα διαπραγματεύονται και ανακαλύπτουν συλλογικά νέους τρόπους συνύπαρξης και ένταξης (Tsavdaroglou 2018). Κατά την περίοδο 2016 - 2019 υπήρχαν εννέα ενεργές καταλήψεις στέγης προσφύγων στο κέντρο της Αθήνας [Χάρτης 8.] και ακόμα τρεις κοινωνικοπολιτικοί χώροι που λειτουργούσαν υποστηρικτικά στις καταλήψεις προσφέροντας άλλες υπηρεσίες (αποθήκευση ρούχων και τροφίμων, μαθήματα ελληνικών, νομική υποστήριξη, καλλιτεχνικές δραστηριότητες).

Χάρτης 8. Καταλήψεις στέγης προσφύγων στον Δήμο Αθηναίων.
Πηγή: Έρευνα πεδίου και δια επεξεργασία

Σύμφωνα με τον πρώην αντιδήμαρχο, στις καταλήψεις έμειναν περίπου 2.500 πρόσφυγες και αλληλέγγυοι/ες:

«Ο Δήμος έχει κάνει καταγραφή και ξέρουμε ότι στις καταλήψεις μένουν 2.500 άνθρωποι. Πολύ χρήσιμες είναι οι καταλήψεις αλλά για μικρό χρονικό διάστημα. Αν ήταν σοβαρός ο Δήμος θα πήγαινε στην ιδιοκτήτρια (αναφερόμενος στην κατάληψη City Plaza) και στους καταληψίες και θα λειτουργούσε ως διαμεσολαβητής ώστε να περάσει η διαχείριση του κτιρίου στους κατοίκους, όπως το κάνουν στο Βερολίνο. Δεν γίνεται να είμαστε ή Εμείς ή οι Άλλοι.»

Οι περισσότερες καταλήψεις βρίσκονται στην περιοχή των Εξαρχείων και στις όμορες Δ.Κ., όπου υπάρχει μεγάλη συγκέντρωση δημόσιων και ιδιωτικών κενών κτιρίων. Τα Εξάρχεια είναι μία γειτονιά που για πολλές δεκαετίες ήταν κέντρο εξεγέρσεων, αντι-καπιταλιστικών, αντι-νεοφιλελεύθερων και αντιφασιστικών αγώνων, με ομάδες αναρχικών και αριστερών πολιτικών οργανώσεων να δραστηριοποιούνται παράγοντας χώρους αντίστασης και πολιτικοποίησης, παρά τις αντιθέσεις και την ποικιλομορφία της περιοχής (Arampatzi and Nicholls 2012, Leontidou 2012, Makrygianni 2016, Tsavdaroglou 2018, Tsavdaroglou and Kaika 2021). Το πολιτικό υπόβαθρο της περιοχής και η

παρακαταθήκη των κινημάτων των προηγούμενων δεκαετιών συνέβαλε ώστε να καλυφθούν κτίρια σε μια γειτονιά όπου τα υποκείμενα θα μπορούν να νιώθουν ασφαλείς λαμβάνοντας την απαραίτητη υλική, τεχνική και κοινωνικο-πολιτική υποστήριξη. Σύμφωνα με την βιβλιογραφία (Tsavdaroglou and Kaika 2021), ο τρίτος λόγος που τα Εξάρχεια έγιναν το κέντρο των καταλήψεων στέγης είναι το γεγονός ότι είναι μια περιοχή που βρίσκεται στο κέντρο της πόλης, εξασφαλίζοντας εύκολη πρόσβαση σε κοινωνικές υπηρεσίες, όπως σχολεία, νοσοκομεία και σε εργασιακές ευκαιρίες.

Οι καταλήψεις στέγης ήταν και αυτές, όπως οι θεσμικές δομές, ένα όχημα στέγασης των μεταναστευτικών υποκειμένων που βρέθηκαν στην Αθήνα και βίωσαν συνθήκες αστεγίας. Η διαφορά μεταξύ των καταλήψεων και των θεσμικών διαδρομών στέγασης έγκειται στο γεγονός ότι οι καταλήψεις δομήθηκαν με τέτοιο τρόπο ώστε να προτάσσουν την αυτοοργάνωση, την συλλογική συνύπαρξη και την οριζοντιότητα στη διαδικασία λήψης αποφάσεων. Αντίθετα, οι θεσμικές δομές, ενώ παρέχουν υπηρεσίες σε μεγαλύτερη κλίμακα, χρησιμοποιώντας μεγάλα χρηματοδοτικά εργαλεία και έχοντας την υποστήριξη του κράτους και μεγάλου μέρους της κοινωνίας πολιτών, αναπαράγουν πρότυπα και διαδικασίες διαχωρισμού αφού είναι μέρος του ευρύτερου πλαισίου ελέγχου και εκτοπισμού που δομεί την διαχείριση της μετανάστευσης από-τα-πάνω. Αυτή η θεμελιακή ειδοποιός διαφορά είναι που δημιουργεί και τις αντιθέσεις μεταξύ των στεγαστικών διαδρομών των υποκειμένων. Είναι χαρακτηριστικό ότι η πρώτη κατάληψη στέγης είναι απότοκο της ίδιας συνθήκης που γέννησε και την δομή του Ελαιώνα. Οι ίδιες ομάδες αλληλεγγύης που δημιουργήθηκαν για την υποστήριξη και ενίσχυση των Αφγανών που ζούσαν στον άτυπο οικισμό στο Πεδίον του Άρεως, κινητοποιήθηκαν και τον Σεπτέμβριο του 2015 κατέλαβαν το εγκαταλελειμμένο δημόσιο κτίριο του Ε.Τ.Ε.Α.Μ στην οδό Νοταρά 26. Η Νοταρά 26 μετατράπηκε σε μια αυτοοργανωμένη στεγαστική δομή που φιλοξένησε περίπου 3500 άτομα μέχρι το καλοκαίρι του 2016 και η οποία λειτουργεί μέχρι και σήμερα καθιστώντας τη την μακροβιότερη κατάληψη στέγης προσφύγων.

Με την αύξηση του αριθμού των νεοαφιχθέντων στην Αθήνα μέσα στο 2016, εμφανίστηκαν στον χάρτη περισσότερες αυτοοργανωμένες δομές στέγασης. Συγκεκριμένα, καταλήφθηκαν δύο εγκαταλελειμμένα ξενοδοχεία, το City Plaza και το Hotel Oniro, δύο πρώην δημόσια σχολεία, το 2ο Φιλοξενείο και το 5ο Λύκειο, το Γενικό Νοσοκομείο Πατησίων, η πρώην φοιτητική λέσχη του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου στην οδό Αραχώβης και οι καταλήψεις στις οδούς Σπύρου Τρικούπη και Θεμιστοκλέους. Σύμφωνα με τους Tsavdaroglou και Kaika (2021), οι καταλήψεις μπορούν να ομαδοποιηθούν σε τέσσερις κατηγορίες ανάλογα με το επίπεδο πολιτικής επιρροής των αλληλέγγυων ομάδων και τον διακριτό χαρακτήρα σύμφωνα με το πολιτικό και κοινωνικό υπόβαθρό τους.

Η πρώτη κατηγορία είναι οι καταλήψεις που λειτουργούν σύμφωνα με τις θέσεις και τις αξίες της αναρχίας και της αυτονομίας και απορρίπτουν οποιαδήποτε συνεργασία με το κράτος και τις ανθρωπιστικές οργανώσεις. Τέτοιες καταλήψεις είναι η Νοταρά 26 και οι καταλήψεις στην Θεμιστοκλέους και στην Σπύρου Τρικούπη. Η δεύτερη κατηγορία αφορά τις καταλήψεις που δεν έχουν κάποιο αυστηρό ιδεολογικό πρόσημο, παρά είναι αυτοοργανωμένες δομές που τις τρέχουν κυρίως τα ίδια τα μεταναστευτικά υποκείμενα, όπως είναι οι καταλήψεις στην Αραχώβης, το Hotel Oniro και στο 5ο Λύκειο. Στις καταλήψεις που λειτουργούσαν χωρίς την άμεση εμπλοκή και διαμεσολάβηση ακτιβιστών/στριών και αλληλέγγυων ομάδων, παρατηρείται ένα είδος διαχωρισμού με την μορφή κατηγοριοποίησης μεταξύ των υποκειμένων. Στο Hotel Oniro και στο 5ο Λύκειο, έμεναν κυρίως οικογένειες με ανήλικα παιδιά και μόνες γυναίκες, ενώ στην Αραχώβης έμεναν κυρίως μόνοι άντρες από χώρες της Μέσης Ανατολής. Αυτός ο έμφυλος και εθνοτικός διαχωρισμός παρατηρείται εντονότερα στην δεύτερη κατηγορία καταλήψεων όπου τα υποκείμενα λειτουργούσαν αυτόνομα και αδιαμεσολάβητα. Ο διαχωρισμός αυτός οφείλεται στα ταυτοτικά χαρακτηριστικά, την πολιτισμική κοινωνική κληρονομιά και στις ιστορίες και μνήμες των κοινοτήτων που μένουν σε αυτές τις καταλήψεις παρεμβαίνοντας στο προκαθορισμένο πλαίσιο συγκατοίκησης από το αλληλέγγυο κίνημα (Hall 2000). Παράλληλα, διαφοροποιείται από την λογική τακτοποίησης και επιφανειακής ισότητας που παρατηρείται στις οδηγίες της Ύπατης Αρμοστείας, των ΜΚΟ και του κράτους όπου τα κριτήρια διεθνοτικής συγκατοίκησης στις θεσμικές δομές δεν είναι τα ειδικά χαρακτηριστικά της κάθε μειονοτικής κοινότητας, παρά η μη συγκέντρωση των μεταναστευτικών υποκειμένων σε μια περιοχή υπό τον φόβο γκετοποίησης. Όπως θα δούμε και στην συνέχεια, όταν τα υποκείμενα καλούνται να συνδιαλλαγούν με ακτιβιστές και ακτιβίστριες, φαίνεται να παρακολουθούν με μεγαλύτερη ευκολία τα προτάγματα των πολιτικών ομάδων που συμμετέχουν στις καταλήψεις και να καταβάλουν προσπάθεια ώστε να αλληλοτροφοδοτηθούν με τον εγχώριο ριζοσπαστισμό. Έτσι, εντός των καταλήψεων τα υποκείμενα μπαίνουν σε μια διαδικασία διαπραγμάτευσης της ταυτότητάς τους η οποία από τη μία δεν γίνεται επί ίσοις όροις καθώς τα μεταναστευτικά υποκείμενα συνεχίζουν να βρίσκονται σε δυσμενέστερη θέση από τα αλληλέγγυα υποκείμενα και, εκεί που λειτουργούν με μεγαλύτερη αυτονομία, τείνουν να αναπαράγουν σε πιο αυστηρά πλαίσια την κυρίαρχη ταυτότητά τους – αν και υπό συνθήκες την υπερβαίνουν. Από την άλλη όμως, η λογική της αυτοοργάνωσης και πολιτικοποίησης λειτουργεί προοδευτικότερα από τον θεσμικό διαχωρισμό εξαιτίας της μεγαλύτερης ελευθερία έκφρασης των μειονοτικών ταυτοτικών χαρακτηριστικών. Συνεπώς, παρατηρείται η διαφορά μεταξύ των αλληλεπιδράσεων που προωθούνται από τις περισσότερες θεσμικές πολιτικές συνύπαρξης στις γειτονιές τις πόλης (οδηγίες Ύπατης Αρμοστείας) και των παρατεταμένων αλληλεπιδράσεων που περιλαμβάνουν συνεχή εμπειρία άλλων (Vertovec 2007, Koutrolikou 2012).

Η τρίτη κατηγορία αφορά τις φεμινιστικές και LGBT καταλήψεις όπου εμπλέκονται οργανωμένες φεμινιστικές ομάδες και φιλοξενούν μόνο γυναίκες και παιδιά. Τέλος, η τέταρτη κατηγορία αφορά το City Plaza, ως την πιο εξωστρεφή και δημοφιλή κατάληψη στέγης προσφύγων. Η κατάληψη του City Plaza, είχε ως στόχο να δημιουργήσει έναν χώρο συνάντησης, προσφέροντας αξιοπρεπείς συνθήκες στέγασης στα άτομα που φιλοξενούσε. Κατά την διάρκεια των τριών ετών λειτουργίας της, η οκταόροφη οικοδομή στέγασε 2.500 πρόσφυγες μαζί με αλληλέγγυους και αλληλέγγυες από την Ελλάδα και άλλες χώρες. Η επιλογή για κατάληψη ενός άδειου ξενοδοχείου έγινε για συγκεκριμένους λόγους. Βασικό μέλημα ήταν να υπάρχουν χώροι στο κτίριο όπου θα διασφαλιζόταν η ιδιωτικότητα των κατοίκων της κατάληψης, με πόρτες που να κλείνουν και λειτουργικά δωμάτια που να προσφέρουν μία σχετική αυτονομία. Ο δεύτερος λόγος που επιλέχθηκε το συγκεκριμένο κτίριο ήταν η κοινωνικο-πολιτική σύνθεση της γειτονιάς και ο ρόλος των ελεύθερων χώρων της στις μεταναστευτικές διαδρομές στην πόλη (Lafazani 2021). Το City Plaza βρίσκεται σε κοντινή απόσταση από την πλατεία Βικτωρίας, το πέρασμα-κόμβο των νεοαφιχθέντων στην πόλη και κοντά στην στιγματισμένη περιοχή του Αγίου Παντελεήμονα, μια περιοχή με έντονη την παρουσία φασιστικών/νεοναζιστικών ομάδων και με υψηλά εκλογικά ποσοστά της φασιστικής εγκληματικής οργάνωσης, Χρυσή Αυγή (Κουτρολίκου 2020).

Όπως περιγράφει η ερευνήτρια και ακτιβίστρια Όλγα Λαφαζάνη (2018), σκοπός της κατάληψης του City Plaza ήταν να δημιουργήσει ένα αντιπαράδειγμα διεθνοτικής συγκατοίκησης ενάντια στις κρατικές πολιτικές εκτοπισμού, καταστολής και αποτροπής των μεταναστευτικών υποκειμένων. Ένα αντιπαράδειγμα, που όχι μόνο θα εξασφάλιζε αξιοπρεπή στέγη στους νεοαφιχθέντες, αλλά θα δημιουργούσε έναν πολιτικό χώρο αντίστασης στον ξενοφοβικό λόγο που κυριαρχούσε εκείνη την περίοδο και στον στιγματισμό των μεταναστευτικών υποκειμένων στις περιοχές αυτές. Συνολικά, οι καταλήψεις λειτουργούσαν υπό συνθήκες αυτο-οργάνωσης, σεβασμού και αλληλεγγύης, παράγοντας κοινούς τόπους μέσα από συμμετοχικές διαδικασίες (Tsavdaroglou 2019, Lafazani 2018, Makriyianni 2016). Σε κάθε κατάληψη υπήρχε μία ομάδα υποδοχής, ομάδα μαγειρικής, καθαριότητας, τεχνικής υποστήριξης, εκπαίδευσης και φροντίδας παιδιών, νομικής βοήθειας, ιατρικής περίθαλψης, διερμηνείας και μία ομάδα ασφάλειας και περιφρούρησης. Επιπλέον των ομάδων που υπήρχαν για την κάλυψη των καθημερινών και λειτουργικών αναγκών, είχαν δημιουργηθεί και ομάδες με ρόλο την διοργάνωση πολιτιστικών εκδηλώσεων (θεατρική ομάδα, βιβλιοθήκης, φωτογραφίας, μουσικής, αθλητισμού, καλλιέργειας αστικού λαχανόκηπου, κ.α.) με αποκορύφωμα την διοργάνωση διήμερων εκδηλώσεων και φεστιβάλ μέσα στην πόλη.

Κατά κύριο λόγο, αυτοί οι χώροι αποτελούν την μοναδική ευκαιρία ορισμένων μεταναστευτικών υποκειμένων να εξασφαλίσουν στέγη και να εκφράσουν ελεύθερα την ταυτότητά τους. Όμως, ο κοινωνικός στιγματισμός και η παράνομη υπόσταση των καταλήψεων, δημιουργούσε πρακτικά και ουσιαστικά

κωλύματα στην καθημερινότητα, την ένταξη και την εκπλήρωση των προσδοκιών των υποκειμένων που ζούσαν, ούτως ή άλλως, σε μία κατάσταση παράτυπης κινητικότητας. Ορισμένες από αυτές τις καταστάσεις και αμφιταλαντεύσεις εμφανίζονται στις παρακάτω περιγραφές των συνομιλητών/τριών μου που έζησαν και συμμετείχαν σε εγχειρήματα αυτοδιαχειριζόμενης στέγασης.

«[...] αν και ένιωθα πως είχα μια φυσιολογική ζωή στην κατάληψη (Νοταρά 26), ήταν δύσκολο για μένα και την οικογένεια μου να αιτηθούμε για το άσυλο και για άλλα έγγραφα γιατί δεν μπορούσαμε να δηλώσουμε την διεύθυνση της κατάληψης για κατοικία αφού μέναμε εκεί παράνομα.»

Μαλέκ, 30 ετών, Μαρόκο, συνέντευξη 29.10.2019

«Ο γιός μου είχε ένα σοβαρό ατύχημα στο City Plaza όπου τραυμάτισε το κεφάλι του. Όταν απευθύνθηκα σε ΜΚΟ για βοήθεια και για να τον πάμε στο νοσοκομείο, μου είπαν ότι δεν μπορούσαν να βοηθήσουν γιατί μέναμε στην κατάληψη.»

Καρίμα, 33 ετών, Αφγανιστάν, συνέντευξη 20.12.2022

«"Εμείνα για έξι μήνες στην Νοταρά και μετά έπρεπε να φύγω γιατί δεν υπήρχαν δωμάτια για άτομα που τα έχουν περισσότερη ανάγκη. Πήγα στο City Plaza για δύο μήνες αλλά και εκεί είχε πολύ κόσμος. Προτεραιότητα δινόταν σε μικρά παιδιά και οικογένειες. Γνώρισα όμως μια φίλη στο Plaza και βρήκαμε σπίτι μαζί στην Καλλιθέα.»

Μάριαμ, 19 ετών, Μαρόκο, συνέντευξη 19.01.2023

Στοχοποίηση, ρατσισμός και φόβος. Η αφήγηση του Μάλεκ και της Αμίρα

Η Καρίμα, ο Μαλέκ, ο Σαλμάν, η Ναχίντ, η Μάριαμ και ο Νταμπάχ είναι οι άνθρωποι που μοιράστηκαν μαζί μου τα βιώματά τους από τις καταλήψεις και ολόκληρη την στεγαστική τους διαδρομή στην πόλη. Η επαφή μου με άτομα που έμειναν σε καταλήψεις στέγης ήταν και η πιο εφικτή λόγω της συμμετοχής μου σε ομάδες αλληλεγγύης σε μετανάστες και μετανάστριες. Εφικτή αλλά όχι εύκολη. Η πρώτη από όλες τις βιογραφικές συνεντεύξεις που έκανα ήταν το 2018 με τον Μαλέκ, πριν ακόμα οριστικοποιήσω τα μεθοδολογικά εργαλεία της έρευνάς μου και συγκεκριμένα τους νοητικούς χάρτες. Η συζήτησή μας ήταν σύντομη και αφορούσε κυρίως το ταξίδι του προς την Ελλάδα, χωρίς να εμβαθύνει

στην καθημερινότητά του στην πόλη. Ο Μάλεκ μαζί με τη σύντροφό του Αμίρα και των δύο ετών γιό τους, ήρθαν στην Ελλάδα από Μαρόκο το 2015, όταν εκείνος ήταν 30 ετών και εκείνη 23. Αρχικά έμειναν σε καταλήψεις στέγης στα Εξάρχεια και αργότερα, το 2018, βρήκαν το δικό τους σπίτι μέσω της ΜΚΟ Caritas, καταφέροντας και οι δύο να εργαστούν περιστασιακά. Εν τω μεταξύ το διάστημα που βρίσκονται στην Ελλάδα έχουν αποκτήσει ένα ακόμη παιδί.

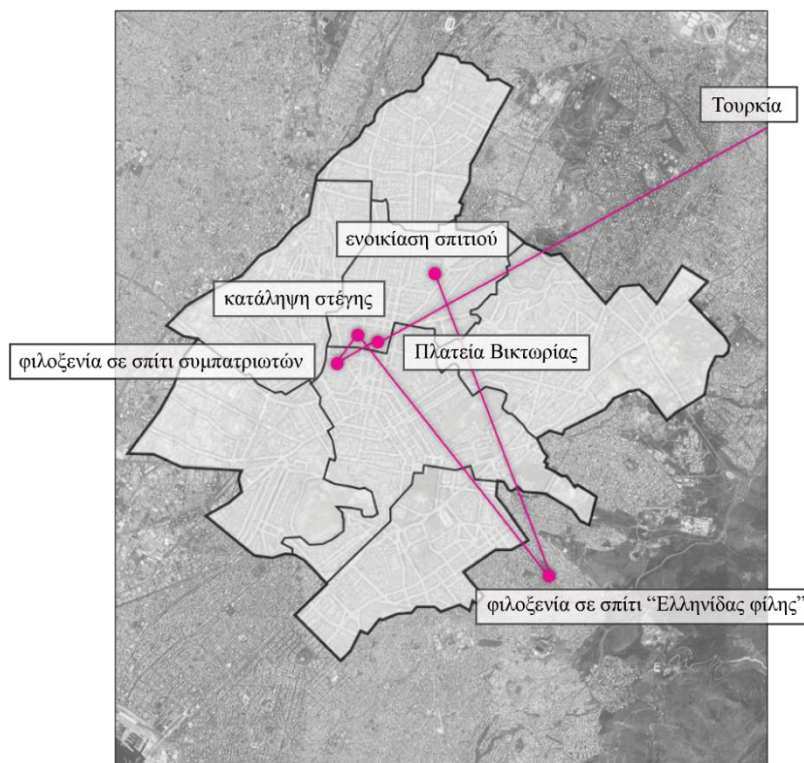

Χάρτης 9. Στεγαστική διαδρομή του Μαλέκ και της Αμίρα

Αργότερα, το 2022, όταν τον ξανα συνάντησα και του ζήτησα να επαναλάβουμε την συζήτηση που είχαμε κάνει πριν τέσσερα χρόνια σε έναν από τους κοινωνικούς χώρους των Εξαρχείων αρνήθηκε για λόγους ασφάλειας δικής του και της οικογένειάς του αφού στο παρελθόν είχε στοχοποιηθεί από ακροδεξιά sites τα οποία μάλιστα είχαν κοινοποιήσει και φωτογραφία του. Το περιστατικό αυτό του προκάλεσε φόβο με αποτέλεσμα να περιοριστεί στο σπίτι του συρρικνώνοντας την σκηνή του χώρου δημόσιας εμφάνισής του και ανατρέποντας ολοκληρωτικά τις προσωπικές του σχέσεις και τις καθημερινές πρακτικές.

«Υπενθυμίζοντας» την θέση στον κοινωνικό ιστό. Η αφήγηση του Σαλμάν.

Η συνάντηση με τον Σαλμάν ήταν ουσιαστικά η έναρξη των βιογραφικών συνεντεύξεων και των νοητικών χαρτών. Τον γνώρισα μέσω μιας δικηγόρου από το στέκι μεταναστών. Εκείνη την περίοδο (2020), εργαζόταν ως ανεξάρτητος δημοσιογράφος και μόλις είχε αρχίσει να εργάζεται σε έναν οργανισμό διαχείρισης του προσφυγικού, σε διοικητική θέση. Την πρώτη φορά συναντηθήκαμε σε ένα καφέ στην πλατεία Κυψέλης και την επόμενη στο σπίτι του. Στο δωμάτιό του υπήρχαν βιβλία του Althusser και της Hana Arendt και ο ίδιος έδειξε μεγάλο ενδιαφέρον για την έρευνά μου. Ο Σαλμάν έφτασε στην Ελλάδα από το Ιράν το 2015 μέσω θαλάσσης, όταν ήταν 31 ετών. Με το που έφτασε στην Αθήνα, τους δύο πρώτους μήνες τον φιλοξένησε ένας φίλος του από το Ιράν σε ένα σπίτι στην οδό Πάτρας πίσω από τον Σταθμό Λαρίσης. Μου είπε ότι νιώθει νοσταλγία για εκείνη την περίοδο γιατί δεν είχε ακόμα νιώσει την απελπισία της αναμονής για τα χαρτιά ασύλου. Αυτός και οι φίλοι του έλεγαν ότι η γειτονιά πίσω από τον σταθμό έμοιαζε με τους κρεμαστούς κήπους της Βαβυλώνας γιατί για πρώτη φορά έβλεπαν τόσα πολλά φυτά να κρέμονται από τα μπαλκόνια των πολυκατοικιών. Μετά το διάστημα των δύο μηνών, έμεινε άστεγος για περίπου δύο εβδομάδες. Λίγο αργότερα βρέθηκε στο City Plaza όπου έμεινε για έξι μήνες. Η εμπειρία του από την κατάληψη δεν ήταν όπως την περίμενε - για την ακρίβεια αναγκάστηκε να φύγει για ένα μικρό χρονικό διάστημα γιατί διαφώνησε με τον τρόπο διαχείρισης της αυτοοργανωμένης δομής.

Χάρτης 10. Στεγαστική διαδρομή του Σαλμάν.

Ως εκτοπισμένος από τον τόπο του για πολιτικά φρονήματα, είχε μια πολύ ξεκάθαρη και συγκεκριμένη άποψη για το πώς θα πρέπει να λειτουργεί μία κατάληψη στέγης. Διαφώνησε με την άτυπη ιεραρχία του είχε σχηματιστεί εντός της συνέλευσης της κατάληψης και η οποία διαχώριζε τους ακτιβιστές από τους πρόσφυγες. Μου είπε ότι πρότεινε την δημιουργία εργαστηρίων με στόχο την εκπαίδευση των προσφύγων σε κάποια τέχνη και την δημιουργία αστικού κήπου στους ελεύθερους χώρους της κατάληψης ώστε οι πρόσφυγες να καλλιεργούν μόνοι τους φρούτα και λαχανικά. «*Τα πουλιά είναι ελεύθερα, όπως και οι πέτρες*» μου είπε, εννοώντας ότι ό,τι είναι ελεύθερο είναι και κοινό. Παρόλη την κριτική, παραδέχτηκε πως οι συνθήκες στην συγκεκριμένη κατάληψη ήταν καλύτερες από οποιαδήποτε άλλη επιλογή είχε, αναφέροντας, «*Νιώθω προνομιούχος που έζησα στο City Plaza.*». Έπειτα από το City Plaza, έμεινε για ένα μήνα στο σπίτι μιας φίλης στην Καισαριανή η οποία βρισκόταν εκτός Αθήνας. Όταν εκείνη επέστρεψε, βρήκε το σπίτι στην Κυψέλη όπου μένει από τον Οκτώβριο του 2019 μέχρι και σήμερα.

“Οι Κρεμαστοί Κήποι της Βαβυλώνας”
στην οδό Πάτρας.

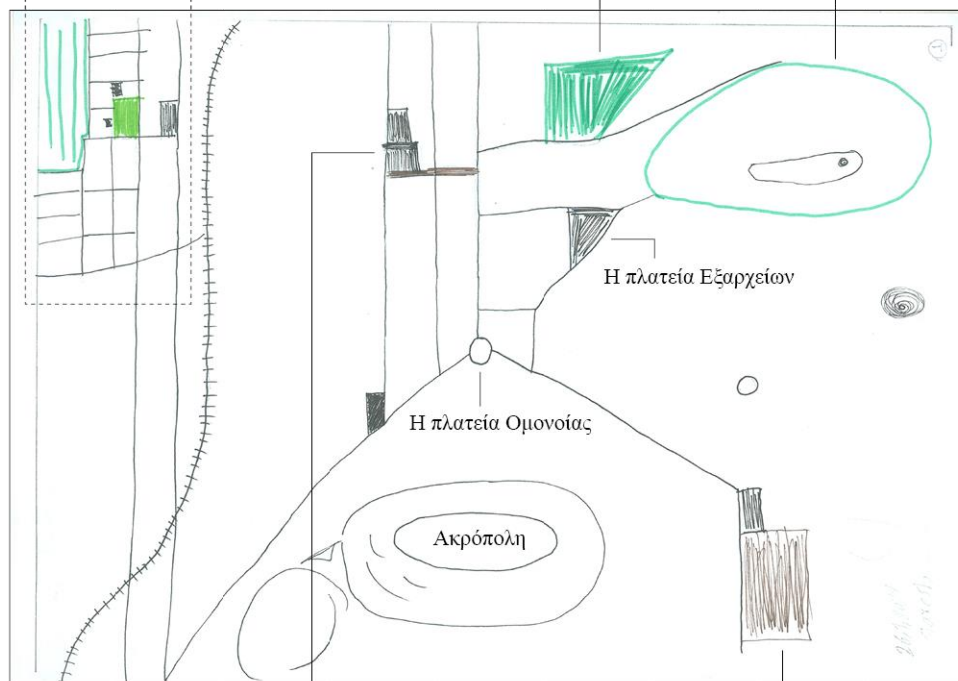
Ο χαρακτηρισμός που έδωσε για να περιγράψει τα μπακόλια των πολυκατοικιών στην πρώτη γειτονιά που κατοίκησε.

Εικόνα 24.

Ο νοητικός χάρτης του Σαλιμάν.

Οι λόφοι Λυκαβηττού και Στρέφη.

Μέρη που θυμίζουν περιοχές από τον τόπο καταγωγής.

“Τα πουλιά είναι ελεύθερα, το ίδιο και οι πέτρες.”

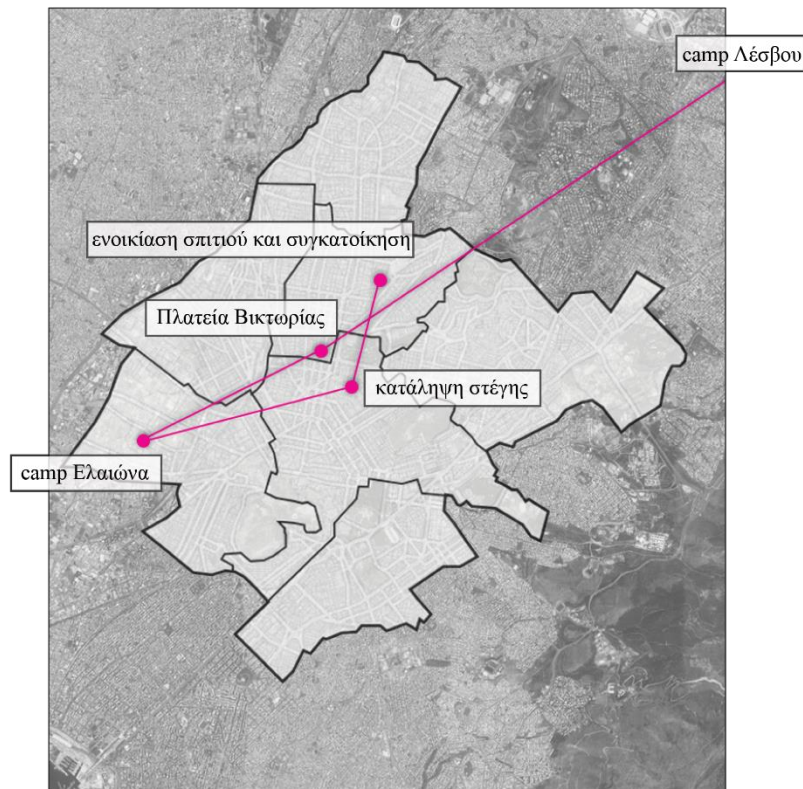
Το σπίτι της φίλης στην Καισαριανή

Αντίληψη για την αυτοοργάνωση στις καταλήψεις στέγης: ό,τι είναι ελεύθερο είναι και κοινό.

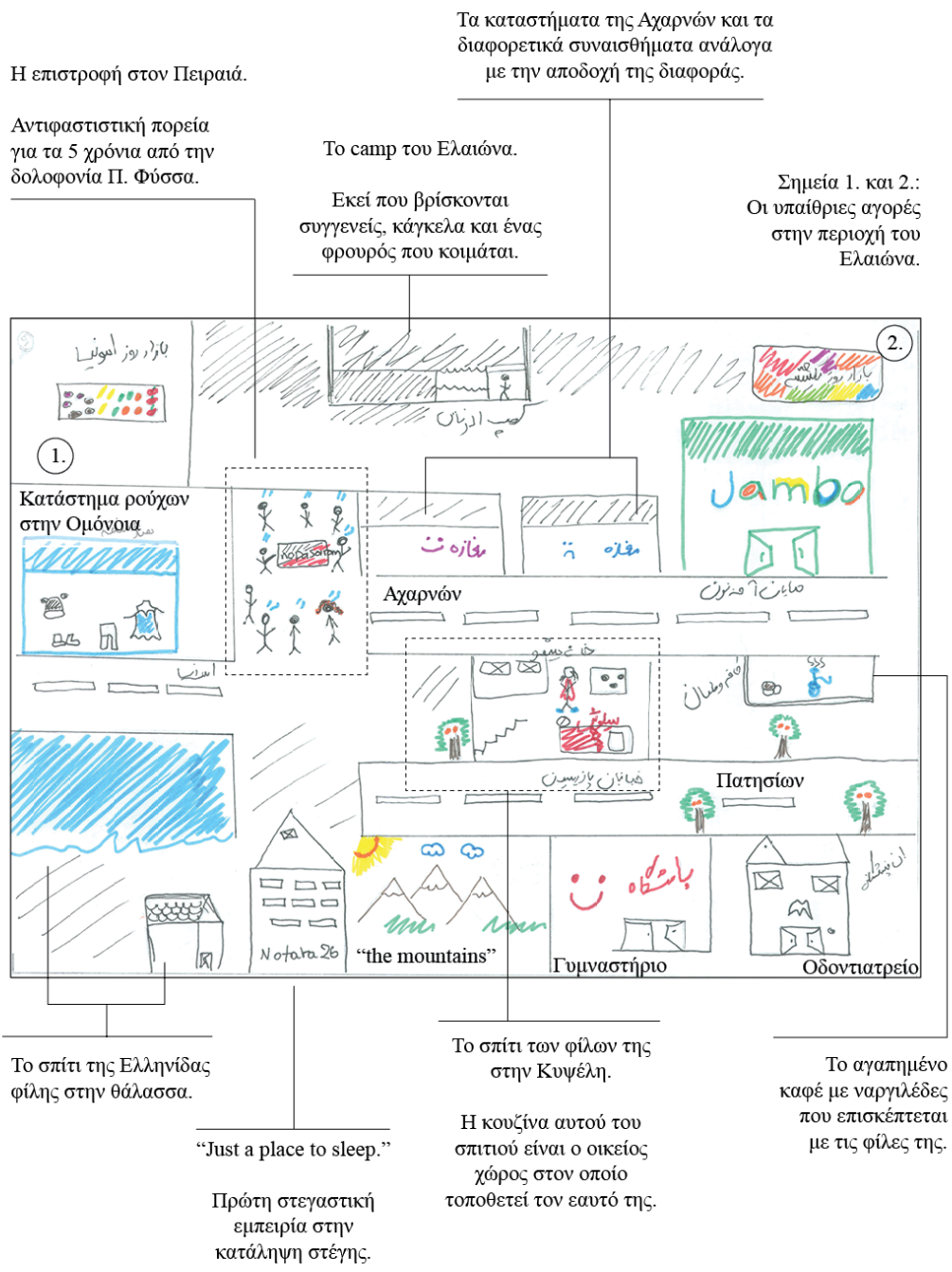
Λόγω της δημοσιογραφικής του ιδιότητας, ο Σαλμάν έχει περπατήσει αρκετά στην Αθήνα. Ξεκίνησε να σχεδιάζει την πόλη από την Ομόνοια. Έπειτα σχεδίασε τις γραμμές του τρένου για να μπορέσει να προσανατολιστεί. Είχαν περάσει περίπου πέντε χρόνια από την διαμονή σε αυτή την γειτονιά αλλά συνεχίζει να είναι το σημείο αναφοράς του. Μου περιέγραψε με μεγάλη λεπτομέρεια εκείνη την γειτονιά, του *Κήπους*, και ήθελε να καταλάβω πολύ καλά πού ακριβώς βρίσκεται το πρώτο του σπίτι. Παρόλα αυτά, δεν πηγαίνει συχνά πλέον προς τα εκεί. Η γειτονιά που επισκέπτεται συχνότερα είναι τα Εξάρχεια. Εκεί συναντά φίλους και φίλες και περπατά στον λόφο του Στρέφη, ένα μέρος που του θυμίζει τα βουνά στην πόλη που μεγάλωσε. Το αγαπημένο του μέρος στην πόλη, όμως, είναι η Ακρόπολη την οποία επισκέπτεται συχνά. Στις αρχές του 2022 έμαθα από ένα post στο Facebook ότι ο Σαλμάν είχε προσαχθεί στην ΓΑΔΑ μαζί με άλλους αναγνωρισμένους πρόσφυγες, αιτούντες άσυλο και νεοαφιχθέντες, σε μια επιχείρηση - σκούπα της ΕΛ.ΑΣ. στην πλατεία Βικτωρίας, όπου βρισκόταν για να καλύψει δημοσιογραφικά την συγκέντρωση αλληλεγγύης στους πρόσφυγες που έμειναν εκεί. Σε αυτές τις περιπτώσεις, υπάρχει μία συγκεκριμένη διαδικασία και ένας μηχανισμός αλληλέγγυων δικηγόρων που παρίστανται και αντιπροσωπεύουν τους/τις μετανάστες/στρίες που προσήχθησαν. Ενημέρωσα μέσω WhatsApp τον Σαλμάν ότι η ομάδα δικηγόρων είναι ενημερη για το θέμα και ότι κατευθύνεται προς την ΓΑΔΑ. Εντέλει, αφού πέρασαν το ολόκληρο το βράδυ στη ΓΑΔΑ, αφέθηκαν ελεύθεροι και ελεύθερες το επόμενο πρωί. Η παρουσία του Σαλμάν στην πλατεία ως δημοσιογράφου και όχι ως έναν από τους ανθρώπους που έμειναν εκεί, σηματοδοτεί τα ηθικά και πολιτικά συστήματα μέσα από τα οποία τοποθετεί τον εαυτό του στον νέο τόπο. Η σύλληψή του όμως και η κράτησή του στην ΓΑΔΑ, παρά τις αποδείξεις ότι βρισκόταν εκεί ως εργαζόμενος δημοσιογράφος, φανερώνει τα ανταγωνιστικά πεδία του προσωπικού αισθήματος ανήκειν (μέσω της ταυτότητας του δημοσιογράφου) και της κυρίαρχης τοποθέτησης για την θέση του, εκείνη του «παράνομου» μετανάστη.

«Απλώς ένα μέρος να κοιμάμαι.». Η αφήγηση της Ναχίντ.

Μέσω της προσέγγισης χιονοστιβάδα (snowball approach), γνώρισα την Ναχίντ, 22 χρονών από το Ιράν και φίλη του Σαλμάν. Όταν έφτασε για πρώτη φορά στην Αθήνα, η Ναχίντ έμεινε για έναν μήνα στο camp του Ελαιώνα, μαζί με τον θείο της, ο οποίος μέχρι τη στιγμή της συνέντευξης, έμεινε ακόμα στο camp περιμένοντας την απόφαση ασύλου. Αφού έφυγε από τον Ελαιώνα, εκείνη συνέχισε να πηγαίνει και να επισκέπτεται την οικογένειά της. Καθώς περιέγραφε την άφιξή της στην Αθήνα, σχεδίασε το camp, τα συρματοπλέγματα και τον φρουρό που, από ό,τι μου είπε, είναι πάντα μισο-κοιμισμένος. Την στιγμή της συνέντευξης έμεινε στην κατάληψη στέγης στην Νοταρά. Η ίδια είχε επιλέξει να μην συμμετέχει στις συνελεύσεις. Για εκείνη, η κατάληψη ήταν «απλά ένα μέρος για να κοιμάμαι». Αυτό φαίνεται και στον χάρτη που σχεδίασε, η Νοταρά είναι απλά ένα κτίριο που θυμίζει σπίτι, αλλά το μέρος που θεωρεί σπίτι της είναι το σπίτι του Σαλμάν. Εκεί τοποθέτησε τον εαυτό της, μέσα στην κουζίνα του σπιτιού γιατί της αρέσει να μαγειρεύει. Σήμερα η Ναχίντ μένει σε αυτό το σπίτι στην Κυψέλη.

Χάρτης 11. Στεγαστική διαδρομή της Ναχίντ

Εικόνα 25. Ο νοητικός χάρτης της Ναχίντ

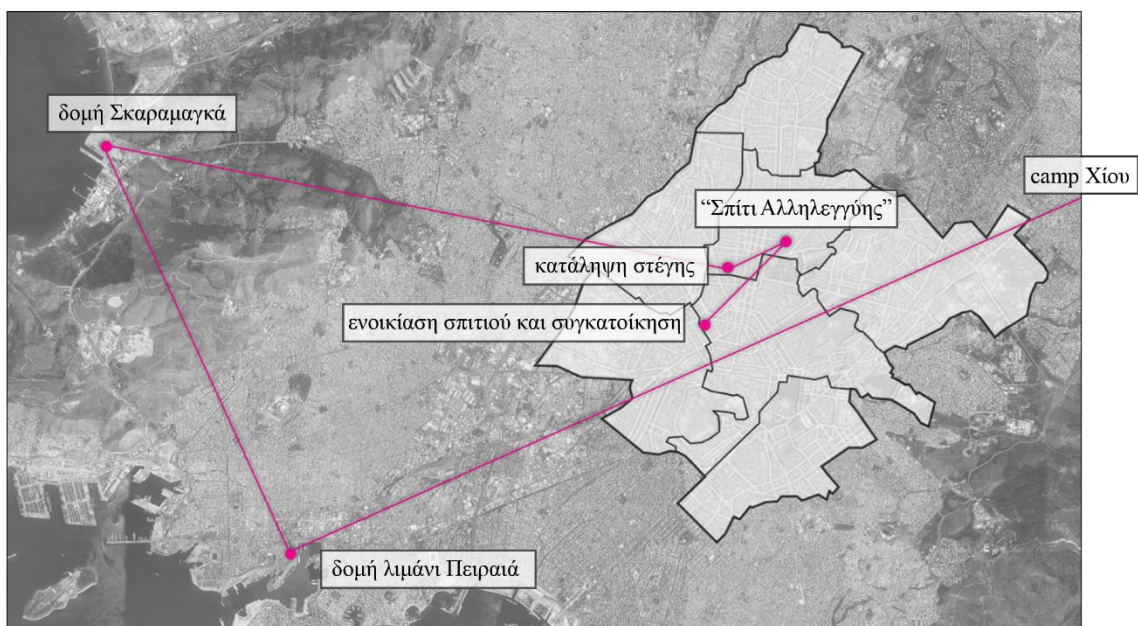
Η Ναχίντ επέλεξε να χρησιμοποιήσει χάρακα και πολλά χρώματα για να σχεδιάσει την πόλη. Σχεδίασε χαμογελαστά και λυπημένα πρόσωπα για να περιγράψει τα μέρη που είναι φιλικά προς τους ξένους και εκείνα που δεν είναι, αντίστοιχα. Ξεκίνησε να σχεδιάζει την Αθήνα από τους δρόμους της. Καθόλη την διάρκεια, μου περιέγραφε με κάθε λεπτομέρεια τι σχεδιάζει και γιατί. Σχεδίασε πρώτα την Αχαρνών, την Πατησίων και την Αλεξάνδρας για να προσανατολιστεί. Έπειτα σχεδίασε το σπίτι που βρισκόμασταν, το καφέ που συχνάζει, δύο μανάβικα με ιρανικά προϊόντα επί της Αχαρνών, το Jumbo και το Hondos Center στην Ομόνοια, όπου πηγαίνει να ψωνίσει. Έπειτα την ρώτησα για το σπίτι της και σχεδίασε το κτίριο της Νοταρά, γράφοντας τον αριθμό (26) και χωρίς να κάνει κάποιο σχόλιο. Στη συνέχεια την ρώτησα για την καθημερινότητά της και σε ποια μέρη της αρέσει να πηγαίνει. Μου είπε ότι επισκέπτεται συχνά τον θείο της στον Ελαιώνα και μετά, πηγαίνει στο υπαίθριο παζάρι κοντά στο camp όπου «Εκεί μπορείς να βρεις από ανθρώπινη ψύχη μέχρι γάλα από πουλί.» (ιρανική έκφραση). Σχεδίασε τον Λυκαβηττό, “the mountains” όπως είπε, το γυμναστήριο, όπου νιώθει πολύ χαρούμενη, και το σπίτι κοντά στην θάλασσα μιας Ελληνίδας φίλης, εργαζόμενης στον Ελαιώνα. Μου περιέγραψε πώς όταν επισκέπτεται αυτό το σπίτι νιώθει ασφάλεια και ηρεμία λόγω της θάλασσας, στην οποία όμως δεν κολυμπάει γιατί φοράει hijab. Με αφορμή το σπίτι της φίλης της, θυμήθηκε ότι είχε πάει και σε μία πορεία κοντά στην θάλασσα. Ο Σαλμάν την βοήθησε να θυμηθεί ότι είχαν κατέβει μαζί στον Πειραιά, στην πορεία για τον Παύλο Φύσσα. Μέσω αυτής της πράξης, η Ναχίντ μαζί με τους υπόλοιπους και υπόλοιπες διαδηλωτές συμμετείχαν σε ατομικές πράξεις πολιτειότητας μέσω της αυτόνομης πολιτικής δράσης, αμφισβητώντας τους περιορισμούς και τους αποκλεισμούς των επίσημων πολιτικών συστημάτων που περιορίζουν την συμμετοχή σε διαδηλώσεις μέσω της καταστολής και της απειλής της απέλασης σε περίπτωση προσαγωγής, αλλά και αντιστεκόμενοι στον φόβο της ρατσιστικής βίας και των φασιστικών εγκληματικών οργάνωσεων.

Αναζητώντας κοινωνικούς δεσμούς στον νέο τόπο. Η αφήγηση του Νταμπάχ.

Οι επόμενες δύο βιογραφικές συνεντεύξεις είναι με άτομα που έμειναν στο City Plaza. Πρώτα μίλησα με τον Νταμπάχ, 25 ετών από το Αφγανιστάν, τον οποίο γνώρισα μέσω μιας δικηγόρου που δούλευε σε ΜΚΟ και προσέφερε νομική υποστήριξη σε πρόσφυγες ως εθελόντρια στο Στέκι Μεταναστών. Η πρώτη μας συνάντηση ήταν σε ένα καφέ κοντά στο Στέκι Μεταναστών στα Εξάρχεια. Ο Νταμπάχ ήρθε μαζί με την σύντροφό του, η οποία τον βοηθούσε με τα αγγλικά. Η σύντροφός του ήταν μία Γαλλίδα, αλληλέγγυα στο City Plaza. Στην πρώτη αυτή συνάντηση, που δεν κράτησε πάνω από μία ώρα, συζητήσαμε κάποια γενικά πράγματα σχετικά με την άφιξή του στην Ελλάδα, την ζωή του στο Ιράν ως Αφγανός και για την γνωριμία του με την σύντροφό του. Στην δεύτερη μας συνάντηση στο Πεδίο του Άρεως ήταν πολύ πιο ομιλητικός. Ο Νταμπάχ, όπως και ο Σαλμάν, δεν εμπιστεύεται εύκολα ανθρώπους που τον προσέγγισαν

για ερευνητικούς ή δημοσιογραφικούς σκοπούς. Φοβόταν ότι θα παραποιήσουν τα λόγια του. Έτσι λοιπόν, όταν τον ευχαρίστησα που δέχτηκε πάλι να βρεθούμε, μου απάντησε: «Δεν θα είχα δεχτεί να σε συναντήσω ξανά αν δεν σε εμπιστευόμουν».

Ο Νταμπάχ έφτασε στην Ελλάδα μέσω Χίου και η πρώτη του στεγαστική εμπειρία ήταν το ανεπίσημο camp φιλοξενίας στο λιμάνι του Πειραιά όπου έμεινε για 3 μήνες. Εκεί γνώρισε δύο άτομα, έναν Έλληνα, τοπικό παράγοντα, και μία Ελληνίδα, εθελόντρια στο camp με τους οποίους ανέπτυξε προσωπικές σχέσεις. Συγκεκριμένα, ανέφερε την εθελόντρια ως την «Ελληνίδα αδερφή» του και τον τοπικό παράγοντα ως τον «πλούσιο φίλο του». Όταν του ζήτησα να σχεδιάσει την πόλη και τα μέρη που έζησε, δεν ανέφερε το λιμάνι καθώς γνώριζε από την αρχή ότι ήταν μια προσωρινή λύση που καμία στιγμή δεν θεώρησε «σπίτι» του.

Χάρτης 12. Στεγαστική διαδρομή του Νταμπάχ

Μετά το λιμάνι του Πειραιά, μεταφέρθηκε για ένα μήνα στο camp του Σκαραμαγκά από το οποίο δεν έχει πολλές αναμνήσεις. Μάλιστα, στον χάρτη του σχεδίασε το camp σαν μια φυλακή βάζοντας δίπλα ένα X για να υποδηλώσει τις κακές συνθήκες διαβίωσης εκεί. Εκεί που οι συνθήκες διαβίωσης είναι κακές, δεν υπάρχει καμία δράση αφού τα υποκείμενα δεν επιθυμούν να παραμείνουν εκεί. Όπου δεν υπάρχει δράση, δεν υπάρχει και ανάμνηση άξια να αναπαραχθεί στην αφήγησή του. Έπειτα από την σύντομη διαμονή του στον Σκαραμαγκά, μετακόμισε για 20 ημέρες σε ένα σπίτι που βρήκε μέσω του διακινητή του. Λίγο αργότερα έμαθε μέσω της δικηγόρου για την κατάληψη στέγης προσφύγων στο παλιό ξενοδοχείο

City Plaza και αποφάσισε ότι ήταν μια καλή ευκαιρία να ανεξαρτητοποιηθεί, αφήνοντας πίσω τις κρατικές δομές και δημιουργώντας έναν κύκλο κοινωνικοποίησης μόνος του. Έμεινε για περίπου ένα χρόνο εκεί. Το City Plaza ήταν και το σημείο αναφοράς του για να σχεδιάσει την πόλη. Μάλιστα, δίπλα στο κτίριο του Plaza σχεδίασε ένα Α, το σύμβολο του αναρχικού χώρου. Μετά την εκούσια εκκένωση της κατάληψης, ο Νταμπάχ μαζί με άλλους 20 πρόσφυγες, άντρες και γυναίκες, από το City Plaza, μετακόμισαν στο «Σπίτι Αλληλεγγύης» στην Κυψέλη.

Εικόνα 26. Σχέδιο κάτοψης της προσωρινής δομής του Σκαραμαγκά. Πηγή Belavilas et al. (2016)

Ένα νεοκλασικό κτίριο, περίπου 700 τ.μ., το οποίο νοίκιασαν αλληλέγγυοι/ες, ως το μεταβατικό στάδιο στέγασης για όσους και όσες έμειναν στην κατάληψη. Ο Νταμπάχ ήταν απαλλαγμένος από το ενοίκιο αλλά συνέβαλε στο σπίτι με εργασίες για την συντήρηση της οικοδομής. Χαρακτηριστικά μου ανέφερε ότι ήταν από τους λίγους που έβαψαν και διακόσμησαν το δωμάτιό τους. Στο μεταξύ βρήκε δουλειά ως διερμηνέας σε μία ΜΚΟ και το γεγονός ότι ήταν απαλλαγμένος από το ενοίκιο τον βοήθησε να μαζέψει κάποια χρήματα και λίγο καιρό μετά, να νοικιάσει σπίτι μαζί με την σύντροφό του και δύο ακόμα φίλους του στο Μεταξουργείο. Το σπίτι αυτό το σχεδίασε, ζωγραφίζοντας μία καρδιά δίπλα για να δείξει ότι αυτό το μέρος πλέον το θεωρούσε σπίτι του. Το συμβόλαιο ενοικίασης ήταν στο όνομά του και ήταν υπεύθυνος για την καλή κατάσταση του σπιτιού. Μου ανέφερε πώς έχει αλλάξει κάνα δύο φορές συγκατοίκους γιατί οι προηγούμενοι δεν συμμετείχαν καθόλου στις δουλειές του σπιτιού, φιλοξενούσαν

για καιρό άλλους πρόσφυγες ακόμα και όταν δεν υπήρχε διαθέσιμο δωμάτιο και δεν σεβόντουσαν τους κανόνες συγκατοίκησης μιας πολυκατοικίας, πράγματα τα οποία ο Νταμπάχ είχε μάθει από την διαμονή του στο City Plaza.

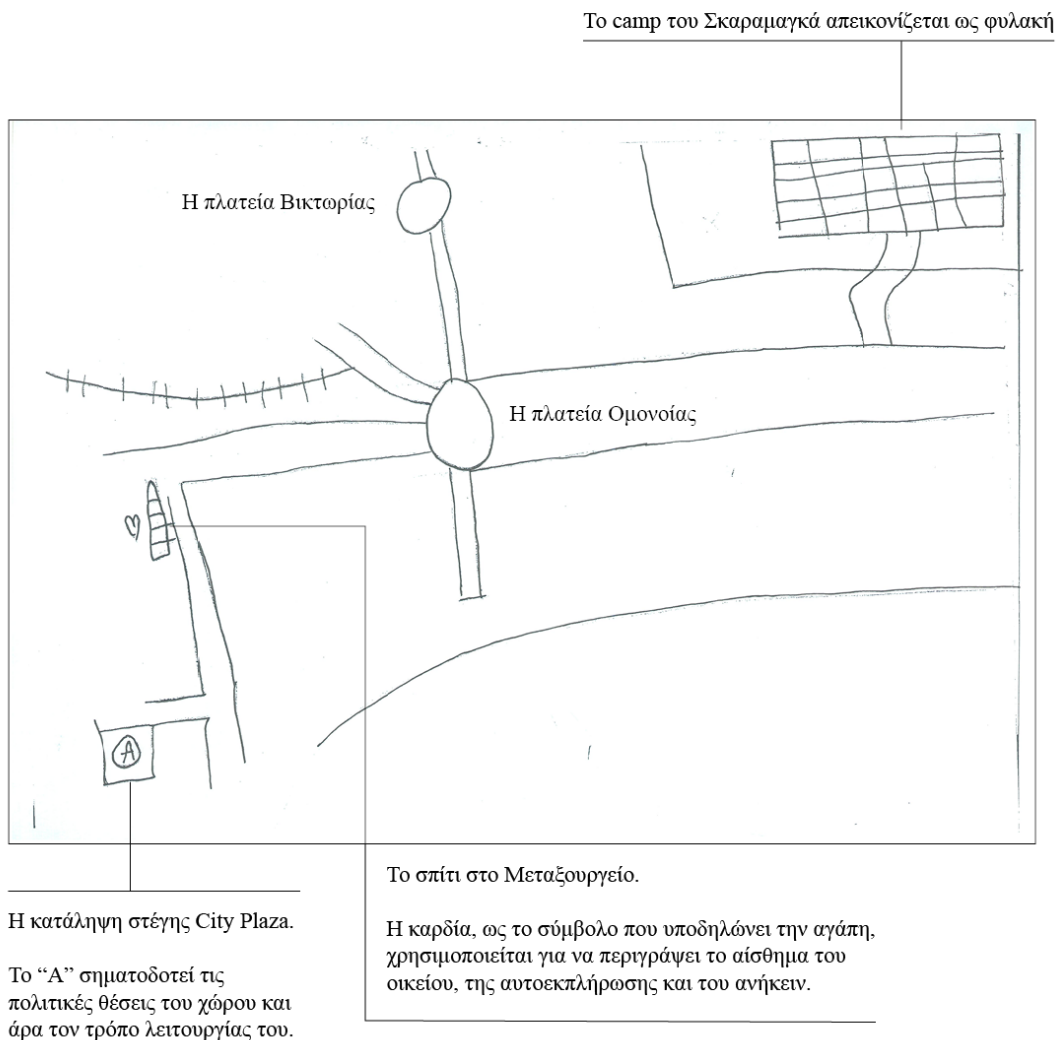
Η πορεία του Νταμπάχ στην Αθήνα, σίγουρα δείχνει πως είναι ένας από τους ανθρώπους που κατάφερε να αναπτύξει ένα μεγάλο κοινωνικό δίκτυο. Η πόλη από την άλλη, δεν τον αφορούσε ιδιαίτερα. Ήξερε ελάχιστους δρόμους, κυρίως όσους ήταν γύρω από τα σπίτια που είχε μείνει και το Σεράφειο, το οποίο επισκεπτόταν ως μέλος της προπονητικής ομάδας γυναικείου ποδοσφαίρου για γυναίκες πρόσφυγες. Η ομάδα ήταν μια δραστηριότητα ένταξης μέσω του αθλητισμού στα πλαίσια προγράμματος που διαχειριζόταν ΜΚΟ. Ο Νταμπάχ είναι από τους ανθρώπους που, ατομικά, επιθυμούσε να ανήκει στο κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο του νέου τόπου έτσι όπως το είχε γνωρίσει μέσα από την κατάληψη αλλά και να δράσει εντός του δημιουργώντας σκηνές δράσης είτε ατομικά μέσω της κοινωνικοποίησης του είτε συλλογικά μέσα από την συγκατοίκηση.

«Συνάντησα ανθρώπους, όπως την «Ελληνίδα αδερφή» μου και τον Πέτρο που μου έδειξαν στην πράξη τι θα πει αλληλεγγύη. Νιώθω μέρος αυτής της χώρας εξαιτίας των ανθρώπων που με έκαναν αυτόν που είμαι τώρα. Ήρθα εδώ ως μουσουλμάνος άντρας με αυστηρές θρησκευτικές αρχές και τώρα είμαι αρραβωνιασμένος με μια άθρηνη γυναίκα από την Γαλλία που γνώρισα στο City Plaza!»

Νταμπάχ 25 ετών, Αφγανιστάν, συνέντευξη 17.10.2020

Οι δυσκολίες που αντιμετώπισε ως Αφγανός στο Ιράν τον οδήγησαν στη μετανάστευση και δεν σκόπευε να γυρίσει πίσω. Για να περιγράψει τη ζωή του στο Ιράν, χαρακτηριστικά του είπε: *«[το να είσαι Αφγανός στο Ιράν] είναι χειρότερο από το να είσαι μαύρος στις ΗΠΑ.»* Συνεπώς δεν υπήρχε ενδεχόμενο επιστροφής και το να φτιάξει την ζωή του στην Ευρώπη ήταν μονόδρομος. Ο ίδιος φρόντισε για την μετεγκατάσταση του πατέρα του και των τριών αδελφών του στην Γερμανία. Την περίοδο της συνέντευξης προσπαθούσε να κανονίσει την γραφειοκρατία ώστε να πάνε και οι δύο ανιψιές του εκεί. Ο Νταμπάχ, όσα χρόνια βρισκόταν στην Ελλάδα, κατάφερε να αναπτύξει έναν μεγάλο κοινωνικό κύκλο που ήταν καθοριστικός στην ενταξιακή του διαδρομή. Μέσω της δραστηριοποίησής του στις εργασίες στο camp του Πειραιά, γνώρισε Έλληνες εθελοντές με τους οποίους ανέπτυξε φιλικές σχέσεις. Η συμμετοχή του στην κατάληψη στέγης τον οδήγησε στην δημιουργία ενός κοινωνικού κύκλου από Έλληνες και αλληλέγγυους από άλλες ευρωπαϊκές χώρες και έμαθε για τις αξίες της αλληλεγγύης και της διεκδίκησης. Φαίνεται πως ο Νταμπάχ, που έζησε σε πολλές και διαφορετικές συνθήκες και διαδρομές, δημιούργησε πολλαπλούς

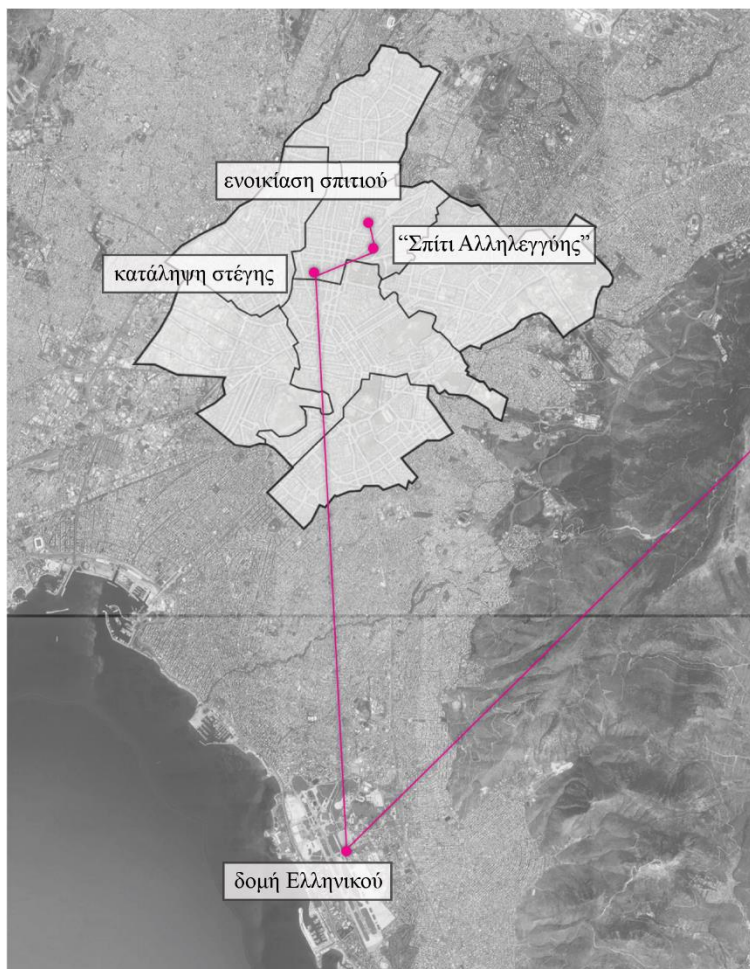
χώρους δράσης και εμφάνισης ανοίγοντας πεδία διεκδίκησης της ορατότητας και των δικαιωμάτων του, μέσω των κοινωνικών σχέσεων, της διαδρομής του στο νέο τόπο και των καθημερινών του πρακτικών.

Εικόνα 27. Ο νοητικός χάρτης του Νταμπάχ.

Ξεφεύγοντας από την κακοποίηση. Η αφήγηση της Καρίμα.

Τον Δεκέμβρη του 2022, συνάντησα την Καρίμα η οποία είχε έρθει στην Ελλάδα το 2016 μαζί με τον σύζυγό της και τα δυο τους παιδιά από το Αφγανιστάν όταν ήταν εικοσιεπτά χρονών. Με την Καρίμα, δεν προχωρήσαμε στον σχεδιασμό νοητικού χάρτη γιατί δεν ενδιαφερόταν. Η χρήση των νοητικών χαρτών στην συγκεκριμένη έρευνα έχει ως βασικό στόχο την ενίσχυση του λόγου και την μνήμη μέσα από την οπτικοποιημένη περιγραφή του βιώματος. Η Καρίμα είχε την δυνατότητα να αφηγηθεί την διαδρομή της στην Αθήνα με ακρίβεια και για αυτό τον λόγο δεν επέμεινα στον σχεδιασμό του χάρτη. Όταν έφτασε, λοιπόν, στην Αθήνα έμεινε πρώτα στην άτυπη προσωρινή δομή φιλοξενίας στο πρώην αεροδρόμιο του Ελληνικού, για περίπου τρεις μήνες.

Χάρτης 13. Στεγαστική διαδρομή της Καρίμα

«Αποφασίσαμε να φύγουμε από το camp γιατί οι συνθήκες εκεί ήταν απαίσιες. (Το camp) ήταν υπερπλήρες, πάνω από 2500 άνθρωποι, χωρίς υγιεινή και πρόσβαση σε φαρμακευτική περίθαλψη. Ο γιός μου είχε ψυχικό νόσημα και δεν ήταν κανείς εκεί να μας υποστηρίξει. Εκείνη την περίοδο φρόντιζαν μόνο ανθρώπους από την Συρία.»

Λόγω των κακών συνθηκών διαβίωσης, μαζί με την οικογένειά της αποφάσισαν να φύγουν από την δομή και να αναζητήσουν στέγη στο κέντρο της πόλης. Δεν μου διευκρίνισε μέσα από ποια δίκτυα ενημερώθηκε για τις καταλήψεις στέγης, αλλά η επόμενη στεγαστική της στάση ήταν το City Plaza. Όπως μου ανέφερε: *«Δεν υπήρχε οικονομική βοήθεια για εμένα, ούτε στέγαση. Το City Plaza ήταν η μόνη μου επιλογή»*. Η άλλη επιλογή που είχε ήταν να απευθυνθεί στα δι-εθνικά δίκτυα της μετανάστευσης μέσω των οποίων είχε την δυνατότητα να βρει στέγη σε υπερπλήρη διαμερίσματα διακινητών στην Ομόνοια, στην πλ. Βικτωρίας, Αττικής και Αμερικής.

Το 2017 ο σύζυγός της έφυγε παράτυπα στην Γερμανία για να κάνει εκεί αίτηση ασύλου με σκοπό να τον ακολουθήσουν τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας με τον νόμο για τις επανενώσεις οικογενειών. Ακριβώς την επόμενη ημέρα που εκείνος έφυγε, η Καρίμα δέχτηκε ένα τηλεφώνημα από την δικηγόρο της. Είχε ορίσει ημερομηνία για την πρώτη της συνέντευξη για άσυλο. Με τον σύζυγό της να βρίσκεται εκτός της χώρας, μπόρεσε να δηλωθεί ως μονογονεϊκή οικογένεια ώστε να επιταχυνθούν οι διαδικασίες αναγνώρισής της. *«Φαντάζεσαι πόσο τυχερή ήμουν!»*, μου είπε. Αφού έφυγε ο άντρας της, έστειλε τα παιδιά στο σχολείο και άρχισε να δουλεύει στους Γιατρούς χωρίς Σύνορα ως διερμηνέας. Η Καρίμα βίωνε ενδοοικογενειακή βία και στον τόπο καταγωγής της και στην Ελλάδα και βασικός στόχος της ήταν να μπορέσει να απεμπλακεί από αυτή την κατάσταση. Μέχρι σήμερα δεν έχει προχωρήσει τις διαδικασίες οικογενειακής επανένωσης. Αντίθετα, συνεχίζει να δουλεύει σε άλλη ΜΚΟ στην Αθήνα, καθώς επίσης ξεκίνησε σπουδές ψυχολογίας σε ιδιωτικό εκπαιδευτικό ίδρυμα. *«Έπρεπε να ξεφύγω από την προηγούμενη ζωή μου. Ήμουν αρκετά γενναία για να ξεφύγω από την βία και τώρα αισθάνομαι ακόμα πιο γενναία και δυνατή.»*, μου είπε. Η απόφαση εγκατάστασης της Καρίμα στην Αθήνα προέκυψε όχι μόνο λόγω των κοινωνικών και φιλικών σχέσεων, την εύρεση εργασίας και το γεγονός ότι τα παιδιά της πηγαίνουν σχολείο, αλλά και λόγω της επιθυμίας και ανάγκης της να ξεφύγει από ένα κακοποιητικό περιβάλλον που ήταν και ένας από τους λόγους της μετανάστευσης από την αρχή.

Το 2019 που έκλεισε η κατάληψη, μετακόμισε σε άλλο σπίτι στην περιοχή της Κυψέλης, όπου έμεινε μαζί με άλλα άτομα από την κατάληψη. Μετά από λίγους μήνες, ο ιδιοκτήτης τους έκανε έξωση γιατί ήθελε να χρησιμοποιήσει το κτίριο για εμπορική εκμετάλλευση και η Καρίμα αναγκάστηκε να νοικιάσει μόνη της σπίτι στην ίδια περιοχή. Το γεγονός ότι η ίδια εργαζόταν ήδη δύο χρόνια, σε συνδυασμό

με το ότι δεν χρειαζόταν να πληρώνει ενοίκιο αφού είχε υποστήριξη από τις αλληλέγγυες ομάδες της κατάληψης, της επέτρεψε να έχει την δυνατότητα να ανεξαρτητοποιηθεί οικονομικά. Η μεγαλύτερη δυσκολία που αντιμετώπισε ήταν οι νομικές διαδικασίες αναγνώρισης της ως γυναίκα πρόσφυγας. «Οι νομικές διαδικασίες είναι το πρώτο και το πιο δύσκολο εμπόδιο που αντιμετωπίζουμε.». Μετά από 4,5 χρόνια στην Ελλάδα και συνεχόμενες αναβολές, είχε την πρώτη συνέντευξη υποδοχής, στην οποία ενημερώθηκε για την επιστροφή της στην Τουρκία. Το γεγονός ότι η Καρίμα εργαζόταν, είχε δικό της σπίτι και τα παιδιά της ήταν εγγεγραμμένα σε δημόσιο σχολείο, την βοήθησε να διεκδικήσει επανεξέταση του φακέλου της και να καταφέρει, τελικά, να παραμείνει στην Ελλάδα και να λάβει την νομική υπόσταση του πρόσφυγα.

Για την Καρίμα, η ένταξη είναι συνυφασμένη με την γλώσσα, την κουλτούρα και την θρησκεία του τόπου άφιξης αλλά και με την προσωπική της αίσθηση ασφάλειας και την υποστήριξη του κράτους. Είναι ένας δρόμος δύο κατευθύνσεων που χρειάζεται προσπάθεια και θέληση και από τις δύο πλευρές.

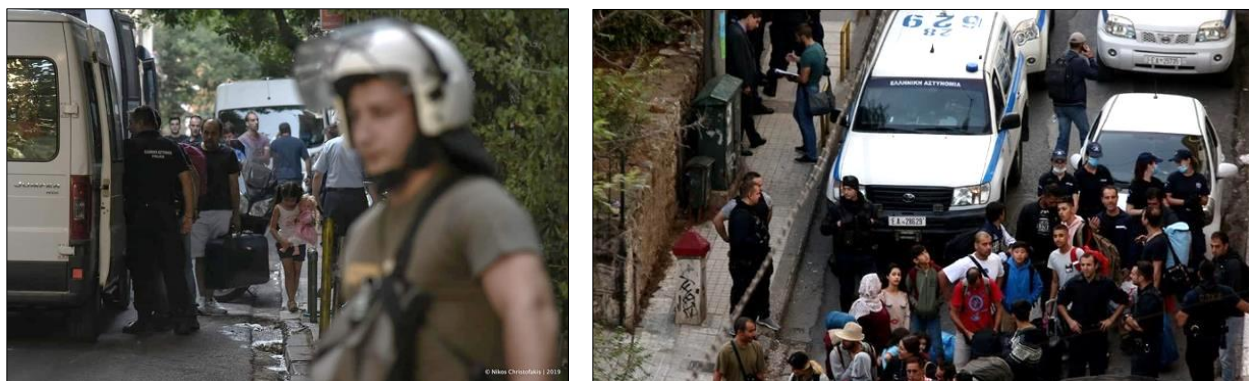
«Ένταξη για μένα είναι το πώς μπαίνεις στην κοινωνία, πώς μιλάς στους ανθρώπους, πώς αλληλοεπιδρώ μαζί τους, να αισθάνεσαι άνετα, να μαθαίνεις. Πρέπει να ξέρεις την κουλτούρα. Αυτά είναι ένταξη. Εάν δεν ξέρεις την γλώσσα, οποιαδήποτε γλώσσα, δεν μπορείς να μιλήσεις. Όταν πρωτοήρθα εδώ ήμουν «κουφή». Δεν ήξερα τι ήταν τα Χριστούγεννα, αλλά έμαθα για τον Χριστιανισμό. Ένταξη δεν είναι μόνο να ξέρεις την γλώσσα. Είναι ακόμα στέγαση, η εκπαίδευση, η νομική υποστήριξη. Τα άφησα όλα πίσω μου. Ξεκινήσαμε κάτω από το μηδέν εδώ. Χρειαζόμαστε ένα χέρι. Αλλά αυτό το χέρι ήταν πολύ μικρό. Δεν περιμένω τα πάντα από την Ελλάδα. Είμαι ευγνώμων που μου έδωσαν τα χαρτιά μου γιατί όταν έφυγα, έφυγα μόνο με την ταυτότητά μου. Ωστόσο χρειαζόμαστε περισσότερη υποστήριξη.»

Η γλώσσα αντιπροσωπεύει τον τρόπο μεταφοράς, ερμηνείας και ορισμού των συγκεκριμένων καταστάσεων που βιώνει η Καρίμα στον τόπο εγκατάστασης, όπως για παράδειγμα οι θρησκευτικές γιορτές. Η εκμάθησή της λοιπόν προσδίδει ένα αίσθημα ασφάλειας με την έννοια ότι όχι μόνο μπορεί να εξυπηρετήσει τις βασικές της ανάγκες αλλά μπορεί να αντιληφθεί καλύτερα τον τρόπο κατασκευής των συμβολικών συστημάτων που την περιβάλλουν (Antonsich 2010) και για αυτό παύει να αισθάνεται «κουφή».

Οι εκκενώσεις

Το 2019, μια σειρά αστυνομικών επιχειρήσεων εκκένωσαν σχεδόν όλες τις καταλήψεις στέγης στην Αθήνα, ξεκινώντας από τις καταλήψεις δημόσιων κτιρίων. Η «ανοχή» στην συλλογική συνοίκηση

είχε τελειώσει παράλληλα με την αρχή της σταδιακής παράδοσης της στέγασης αιτούντων άσυλο και προσφύγων από τους διεθνείς οργανισμούς στο ελληνικό κράτος. Οι καταλήψεις στοχοποιήθηκαν από τα μέσα ενημέρωσης, την ελληνική κυβέρνηση και την αστυνομία ως χώροι διακίνησης όπλων και ναρκωτικών, με συνδικαλιστές της αστυνομίας να δηλώνουν: «*Σήμερα εκκίνησε μια αθόρυβη νέας τεχνολογίας ηλεκτρική σκούπα η οποία είναι η αστυνομία, η οποία σιγά σιγά θα ρουφήξει όλα τα σκουπίδια από τα Εξάρχεια, προοδευτικά, δημοκρατικά, με σχέδιο από τα επιτελεία της Αστυνομίας*» (ΕφΣυν 2019) και μέσα ενημέρωσης να δημοσιεύουν άρθρα με τίτλο: «*Απίστευτο: Η Υπηρεσία Ασύλου αναγνωρίζει κατάληψη ως νόμιμη διεύθυνση αλλοδαπών!*» (ΠρώτοΘέμα 2019) ή και παλαιότερα δημοσιεύματα που διαμορφώνουν κλίμα συναίνεσης για τις επερχόμενες εκκενώσεις καταλήψεων κατασκευάζοντας την εικόνα του «κέντρου ανομίας»: «*Μπίζνες αναρχικών με πρόσφυγες στα Εξάρχεια.*» (Καθημερινή 2018).

Εικόνα 28. Εκκενώσεις των καταλήψεων στέγης Σπ. Τρικούπη και 5ο Λύκειο [2019]

Το σχέδιο των εκκενώσεων, πέραν της βίας σε ανθρώπους που πιθανά να φέρουν τραύματα πολέμου ή και κακοποίησης, οδήγησε είτε στην αστεγία είτε σε δομές εκτός Αθηνών τους αιτούντες άσυλο και πρόσφυγες που κατοικούσαν στις καταλήψεις διαιώνίζοντας το στεγαστικό αδιέξοδο των νεοαφιχθέντων. Ως απάντηση, τα μεταναστευτικά υποκείμενα συγκεντρώθηκαν στην πλατεία Συντάγματος, διεκδικώντας το δικαίωμα τους για αξιοπρεπή στέγαση με αίτημα την επανάχρηση κενών διαμερισμάτων στον Δήμο. Επιπλέον, οι εκκενώσεις των καταλήψεων συνέπεσαν χρονικά με την αύξηση του τουρισμού στην Αθήνα και την ραγδαία αύξηση των βραχυχρόνιων μισθώσεων διαμερισμάτων (Airbnb) σε περιοχές του κέντρου, μεταξύ των οποίων και τα Εξάρχεια. Μάλιστα, κομμάτι του σχεδίου της τουριστικής ανάπτυξης του κέντρου, ιδιαίτερα μετά το 2018, είναι η εμπειρία της εντοπιότητας (*live like a local*) η οποία εμπεριέχει, μεταξύ άλλων, και την πολιτική καθημερινότητα των Εξαρχείων και τα κοινωνικά κινήματα (Μπαλαμπανίδης, Παπατζανή και Πέττας 2021). Συνεπώς, φανερώνεται για ακόμη μία φορά, πώς η ποινικοποίηση της συνοίκησης και η κατασκευή ενός τόπου και μιας γειτονιάς ως

«προβληματικής» εξυπηρετεί ταυτόχρονα πολιτικές εκτοπισμού του Άλλου και για την ανάπτυξη επενδυτικών σχεδίων.

Εικόνα 29. Συγκέντρωση αιτούντων/ουσών άσυλο στο Σύνταγμα [2019]

7.2.2. Αυτοστέγαση

Οι καταλήψεις στέγης είναι μια μορφή αυτοστέγασης των νεοαφιχθέντων εκτός των θεσμικών πολιτικών, με βασικά χαρακτηριστικά τη διεθνοτική συλλογική κατοίκηση και το μοίρασμα της στεγαστικής διαδρομής. Από τις συνεντεύξεις με τα μεταναστευτικά υποκείμενα που βρήκαν στεγαστική διέξοδο στις καταλήψεις, προέκυψε το ερώτημα της αυτοστέγασης των νεοαφιχθέντων σε τυπικά διαμερίσματα, κυρίως του κέντρου, τα οποία είτε βρήκαν μέσω των εθνοτικών δικτύων και κοινοτήτων στην Αθήνα είτε μέσω διακινητών.

«Εάν θες να μελετήσεις για την στέγαση και την ένταξη των προσφύγων θα πρέπει να μιλήσεις με εκείνους που φτάνουν στην χώρα και βρίσκουν αμέσως σπίτι μέσω των διασυνδέσεων που έχουν (διακινητές).»

Σαλμάν, 36 ετών, Ιράν, συνέντευξη 23.10.2020

Τελευταία στάση, λοιπόν, των στεγαστικών διαδρομών είναι η αυτοστέγαση, ως μια διαδικασία που προκύπτει από δύο παράγοντες. Αρχικά, ο δρόμος της αυτόνομης αναζήτησης στέγης των μεταναστευτικών υποκειμένων είναι αποτέλεσμα της στρατηγικής του κράτους και των θεσμών σχετικά με την προτεραιοποίηση του πληθυσμού που λαμβάνει στεγαστική υποστήριξη είτε μέσα σε προσωρινές δομές φιλοξενίας είτε μέσω των προγραμμάτων ένταξης και στέγασης. Παραδόξως, τα κριτήρια

επιλεξιμότητας για την πρόσβαση σε στέγη απευθύνονται σε όσους και όσες έχουν κάνει αίτηση μετεγκατάστασης και στους πιο «ευάλωτους» και όχι στα υποκειμένα που είναι πιο πιθανό να παραμείνουν στην Ελλάδα (Kandyllis and Maloutas 2017). Αυτή η στρατηγική φανερώνει την λογική φιλτραρίσματος των νεοαφιχθέντων σε περισσότερο και λιγότερο επιθυμητούς μετανάστες, με τους δεύτερους να εξαναγκάζονται να ζουν σε συνθήκες βίας και εκμετάλλευσης.

«Πολλοί άνθρωποι μένουν σε σπίτια των διακινητών και πληρώνουν 250 ευρώ για ένα δωμάτιο. Πολλοί άνθρωποι ζουν μέσα στη βία επειδή δεν είχαν καμία άλλη υποστήριξη.»

Καρίμα, 33 ετών, Αφγανιστάν, συνέντευξη 20.12.2022

Έτσι, η θεσμική ένταξη των μεταναστευτικών υποκειμένων μέσα από την στέγαση είναι κάτι που φυλάσσεται για συγκεκριμένες κατηγορίες υποκειμένων που εξυπηρετούν την συμβολική και επιφανειακή ρητορική του κράτους για την συγκρότηση μιας συνεκτικής, συμπεριληπτικής και πολυπολιτισμικής σύγχρονης κοινωνίας (Favell 2021). Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο πρώην αντιδήμαρχος Αθηναίων:

«Το πρόγραμμα (ESTIA) δεν πρέπει να είναι ένα σπίτι και μια οικονομική ενίσχυση. Ειδικά όταν οι άλλες ευρωπαϊκές χώρες κάνουν ‘cherry peaking’ και στην Ελλάδα μένουν οι «δύσκολες» περιπτώσεις. Η Γερμανία και οι άλλες χώρες της Ευρώπης δέχονται ανθρώπους με υψηλό μορφωτικό επίπεδο, που προσαρμόζονται εύκολα στα πολιτισμικά χαρακτηριστικά της Ευρώπης. Πρέπει να δούμε και εμείς ποιους δεχόμαστε.»

Ο δεύτερος παράγοντας αφορά τις στρατηγικές ζωής, συνειδητές και μη, των ίδιων των υποκειμένων. Οι στρατηγικές, όπως φανερώνεται από τις αφηγήσεις, μπορεί να πηγάζουν από μια σειρά συνθηκών που σχετίζονται με τις προσωπικές προσδοκίες, την πολιτικοποίηση, τα πολιτισμικά τους χαρακτηριστικά, το φύλο και την οικονομική τους κατάσταση. Ο Φερχάλ που έφτασε στην Ελλάδα το 2017 και η Φρουζάν που έφτασε το 2016, όταν ήταν 18 ετών περιγράφουν τις καθοριστικές αποφάσεις τους το πρώτο διάστημα που βρέθηκαν στην χώρα:

«Έπαιρνα το οικονομικό βοήθημα από το πρόγραμμα ESTIA για περίπου 6 μήνες, αλλά δεν πήγα να μείνω στο διαμέρισμα. Ήθελαν να με βάλουν μαζί με άλλους 6-7 άντρες που δεν ήξερα. Ως κούρδος «πολιτικός πρόσφυγας» δεν μπορώ να μείνω με ανθρώπους που δεν ξέρω γιατί μπορεί να κινδυνέψει ακόμα και η ζωή μου. Όταν αρνήθηκα το διαμέρισμα, κόπηκε και το οικονομικό βοήθημα.»

Φερχάλ, 39 ετών, Κουρδιστάν, συνέντευξη 22.12.2022

«Ήρθα στην Ελλάδα μαζί με την μητέρα μου, τον πατέρα μου και τα αδέρφια μου το 2016, όταν ήμουν 17 χρονών. Εδώ ήρθα γιατί ήταν ο άντρας μου που ήρθε το 2005. Παντρευτήκαμε, έχουμε δύο παιδιά, και μένω στο σπίτι του από την πρώτη μέρα που έφτασα στην Αθήνα. Όλη μου η οικογένεια είναι στην Γερμανία αλλά εμείς θα μείνουμε εδώ. Μου αρέσει πολύ η Ελλάδα και ο άντρας μου έχει δουλειά και φίλους εδώ.»

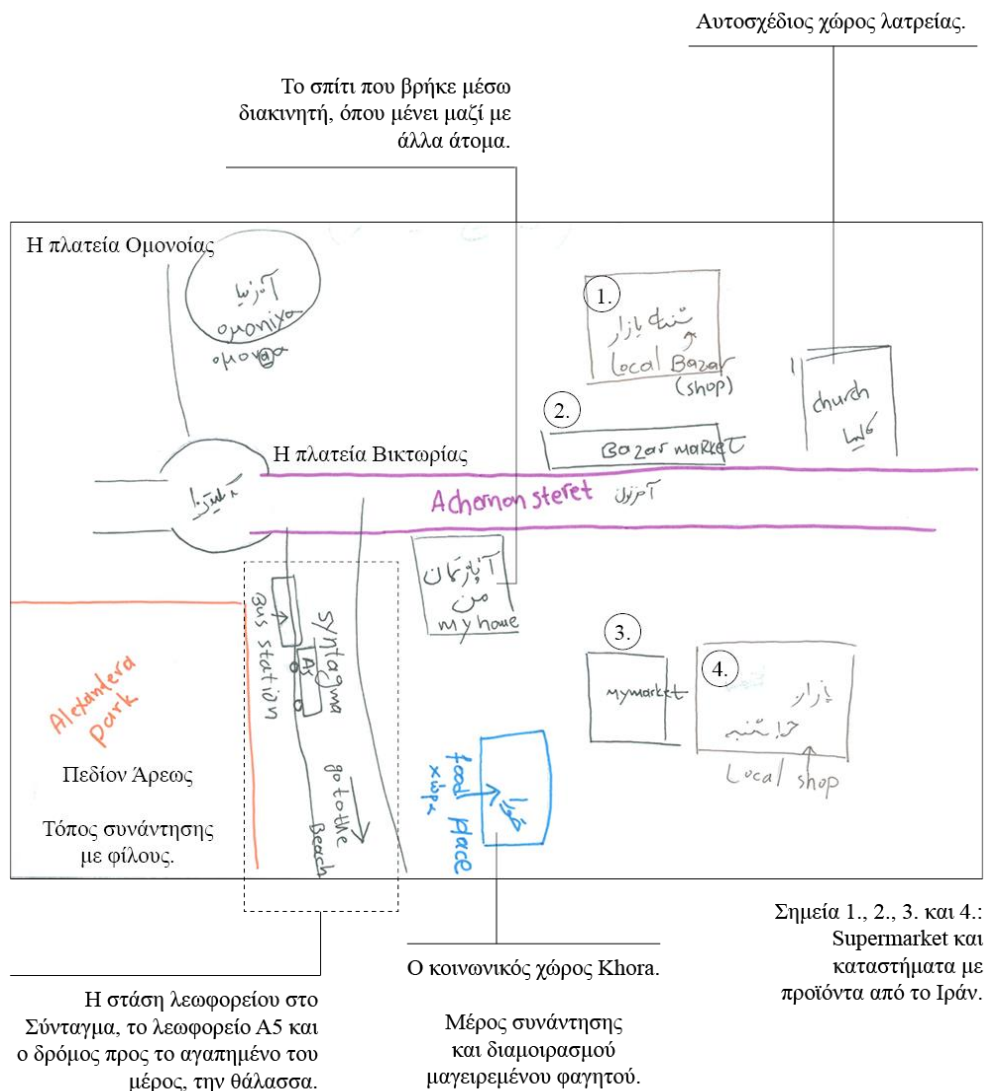
Φρουζάν, 18 ετών, Αφγανιστάν, συνέντευξη 18.01.2023

Η προσέγγιση των πληροφορητών που αυτοστεγάζονται προέκυψε σε ύστερο χρόνο κατά την διάρκεια της συγκεκριμένης έρευνας, ως αποτέλεσμα της συστηματικής παρατήρησης σε ΜΚΟ που δραστηριοποιούνται στο προσφυγικό, της παρουσίας σε μη θεσμικές δομές αλληλεγγύης, αλλά και έπειτα από την υπόδειξη ορισμένων πληροφορητών ως κομμάτι της μεθοδολογίας χιονοστιβάδα. Μία από τις μη θεσμικές δομές που επισκέφτηκα ήταν το Μυρμήγκι, στην Κυψέλη. Το Μυρμήγκι είναι ένας αυτοοργανωμένος κοινωνικός χώρος που δραστηριοποιείται τα τελευταία 10 χρόνια στην γειτονιά και είναι πλέον πολύ γνωστός, ιδιαίτερα στις μεταναστευτικές κοινότητες της περιοχής. Άνθρωποι που βιώνουν κοινωνικό αποκλεισμό και οικονομικά προβλήματα, απευθύνονται στο Μυρμήγκι προκειμένου να εξασφαλίσουν συσκευασμένα τρόφιμα, μαγειρεμένο φαγητό τρεις φορές την εβδομάδα και ρούχα. Η δομή, ως αυτοοργανωμένος κοινωνικός και πολιτικός χώρος, προτάσσει τον αντιφασισμό, τον αντισεξισμό και την αποδοχή της διαφορετικότητας μέσα από την διοργάνωση αντικατασταλτικών δράσεων, δράσεων αλληλεγγύης σε μετανάστες και μετανάστριες και εκδηλώσεων πολυ-πολιτισμικού χαρακτήρα για ενήλικες και παιδιά. Η επιλογή μου να επισκεφτώ την συγκεκριμένη δομή έγινε με κριτήριο την γειτονιά, καθώς η Κυψέλη είναι μια περιοχή που συναντιούνται παραπάνω από 200 εθνικότητες και με μεγάλη συγκέντρωση μεταναστευτικών δικτύων που λειτουργούν ήδη από τη δεκαετία του 1990 ως άτυπα δίκτυα αλληλοβοήθειας για την εύρεση στέγης, εργασίας και γενικότερα, για ζητήματα της καθημερινότητας (Βαΐου 2021).

Μένοντας εκτός θεσμικών διαδικασιών. Η αφήγηση του Αλί.

Ένα Σάββατο μεσημέρι, κατά τη διάρκεια που στο Μυρμήγκι μοιραζόταν μαγειρεμένο φαγητό, γνώρισα τον Αλί ο οποίος περίμενε τους φίλους του για να πάνε σπίτι και να φάνε όλοι μαζί. Όταν τον ρώτησα αν θέλει να μου μιλήσει, δέχτηκε με χαρά. Ο Αλί, 21 ετών από το Ιράν, σπούδαζε ιατρική και θα

ήθελε να συνεχίσει τις σπουδές του κάπου στην Ευρώπη. Από τα μαθηματικά, γνώριζε πολλά από τα γράμματα του ελληνικού αλφάβητου και πλέον προσπαθεί μόνος του να μάθει την γλώσσα. Το 2020, ο Αλί έφτασε παράτυπα στην Ελλάδα από την Ειδομένη, όπου και φυλακίστηκε για 8 ημέρες. Αφού πέρασε από τις αστυνομικές αρχές, πήγε στη Θεσσαλονίκη και από εκεί στην Αθήνα όπου βρήκε έναν φίλο του από το Ιράν. Την ημέρα της συνέντευξης (05.06.2021) συμπλήρωνε μόλις 8 μήνες στην Ελλάδα και από την πρώτη ημέρα αυτοστεγάστηκε. Το σπίτι του, που βρίσκεται επί της Αχαρνών, το βρήκε μέσω του διακινητή του, τον οποίο και είχε πληρώσει αδρά. Το σπίτι είχε τρία υπνοδωμάτια και έμεναν συνολικά 15 άτομα. Από ότι μου είπε, οι συγκατοικοί του διαρκώς αλλάζουν, πράγμα που θεωρεί καλό γιατί υπάρχουν στιγμές που στο σπίτι μένουν μόνο 4 άτομα, μέχρι να έρθουν οι επόμενοι τουλάχιστον. Ο Αλί δικαιούται να μείνει στο camp του Ελαιώνα αλλά επέλεξε να μην ακολουθήσει αυτή την διαδρομή και αντ' αυτού να συγκατοικήσει μαζί με άλλα άτομα σε ένα σπίτι που νοίκιαζαν παράνομα από τον διακινητή τους. Η επιλογή αυτή καταδεικνύει πως η παράτυπη και «περιθωριακή» επιλογή αποτελεί μια καλύτερη (ή τουλάχιστον προτιμότερη) συνθήκη από την συνδιαλλαγή με τους κρατικούς και θεσμικούς φορείς που λειτουργούσαν εντός του camp.

Εικόνα 30. Ο νοητικός χάρτης του Αλί

Ο Αλί, αν και ζούσε για πολύ μικρό χρονικό διάστημα στην πόλη, ήξερε πολλά μέρη. Στον χάρτη της Αθήνας, πρώτα σχεδίασε την Αχαρνών, όπου βρισκόταν το σπίτι του. Έπειτα τα μαγαζιά και τα supermarkets που πηγαίνει για να αγοράσει ό,τι χρειάζεται. Στη συνέχεια, σχεδίασε το αυτοσχέδιο τέμενος κοντά στη γειτονιά του, όπου πηγαίνει για να προσευχηθεί. Από ότι μου είπε, πιστεύει στον θεό και τον σέβεται, αλλά δεν μπορεί να φανατιστεί όπως οι συμπατριώτες του πίσω στο Ιράν. Αυτός ήταν και ο λόγος που έφυγε και πλέον κινδυνεύει εάν γυρίσει. Έπειτα, σχεδίασε με γκρι χρώμα την Ομόνοια και την πλατεία Βικτωρίας και το Πεδίον του Άρεως, ως τα μέρη που πηγαίνει για να περάσει την ώρα του με τους φίλους του. Στη συνέχεια σχεδίασε τον κοινωνικό χώρο Khora, μία ΜΚΟ που προσφέρει επίσης φαγητό σε

ανθρώπους που το έχουν ανάγκη. Μου είπε ότι είναι πολύ βολικό για εκείνον, γιατί η Khora προσφέρει φαγητό τις ημέρες που το Μυρμήγκι δεν έχει και με αυτό τον τρόπο έχουν κάθε μέρα να φάνε. Αφού μου περιέγραψε την καθημερινότητά του και τα μέρη που επισκέπτεται πιο συχνά, τον ρώτησα ποιο από όλα αυτά ήταν το αγαπημένο του και γιατί. Μου απάντησε πως κανένα από αυτά δεν ήταν αγαπημένο, παρά ξεκίνησε να σχεδιάζει ένα δρόμο κάθετα της Αχαρνών που οδηγούσε στο Σύνταγμα. Από εκεί παίρνει το λεωφορείο Α2 που τον πηγαίνει στην θάλασσα και εκεί είναι το αγαπημένο του μέρος.

Διαρκείς πολιτικοί αγώνες. Οι αφηγήσεις του Φερχάλ και της Κετζάλ

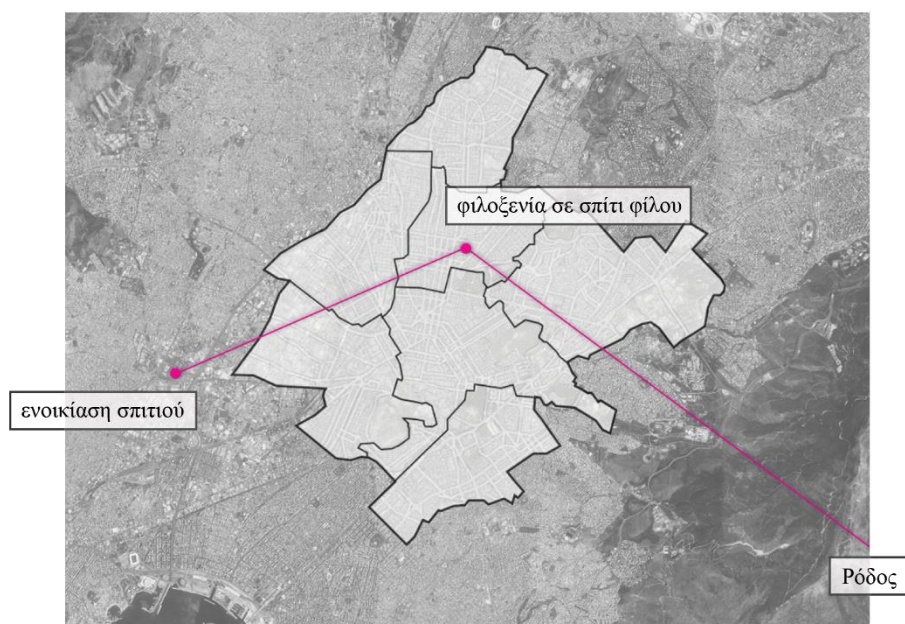
Με τον Φερχάλ βρεθήκαμε στο Διαπολιτισμικό Δημοτικό Σχολείο στον Κεραμικό. Μας σύστησε η δασκάλα του μεγάλου του γιού, η κα Ιωάννα. Ο Φερχάλ είναι πρόσφυγας από το Κουρδιστάν που έφυγε το 2017 από τον τόπο του για πολιτικούς λόγους και την στιγμή της συνέντευξης ήταν 39 ετών. Λόγω της πολιτικής του ταυτότητας ως μέλος του HDP, φυλακίστηκε για πέντε χρόνια στην Τουρκία. Μετά την αποφυλάκισή του, έπρεπε να φύγει από την Τουρκία υπό τον φόβο να φυλακιστεί ξανά καθώς δεν σταμάτησε την πολιτική του δράση. Οι επιλογές που είχε ήταν ή να γίνει αντάρτης βουνού, είτε να μπει φυλακή, είτε να φύγει από την χώρα. Επέλεξε το τρίτο.

Το 2017 διέσχισε τα σύνορα Ελλάδας-Τουρκίας, ναυάγησε στο Καστελόριζο και μετά την διάσωσή του μεταφέρθηκε στην Ρόδο όπου φυλακίστηκε για ένα μήνα, μαζί με άλλους αιτούντες άσυλο. Στην Ρόδο, οι αστυνομικές αρχές θέλησαν να τον στείλουν πίσω στην Τουρκία αλλά όντας ο ίδιος μέλος του HDP, επικοινωνήσε με τους συντρόφους του στην Ελλάδα και εκείνοι του έστειλαν νομική βοήθεια μέσω του Ερυθρού Σταυρού. Ο Φερχάλ κατάφερε να πάρει επικουρική προστασία και να μεταφερθεί στην Αθήνα. Έπειτα από δύο χρόνια, έδωσε συνέντευξη και αναγνωρίστηκε ως δικαιούχος διεθνούς προστασίας. Με τον νόμο για τις οικογενειακές επανενώσεις, τον Οκτώβριο του 2021, ήρθαν από την Τουρκία και η γυναίκα του, η Κετζάλ με τα δύο τους παιδιά. Ο Φερχάλ είχε μάθει να μιλάει ελληνικά σε ένα από προγράμματα για την εκμάθηση της γλώσσας στην ΜΚΟ Μετάδραση, έτσι και η συνέντευξη μαζί του έγινε στα ελληνικά.

Όταν πλέον έφτασε στην Αθήνα, φιλοξενήθηκε για επτά μήνες από έναν φίλο του σε ένα σπίτι στην Κυψέλη. Στο μεταξύ, άρχισε να δουλεύει ως ράφτης σε μια μικρή αλυσίδα καταστημάτων και έτσι κατάφερε να νοικιάσει λίγο αργότερα το δικό του σπίτι στις εργατικές πολυκατοικίες της Πέτρου Ράλλη, όπου μένει μέχρι και σήμερα. Ο Φερχάλ γνώρισε τον εργοδότη του κατά τη διάρκεια ενός κουρδικού πολιτικού φεστιβάλ στην Αθήνα. Εργάζεται εδώ και 3,5 χρόνια ως μισθωτός ράφτης. Στην αρχή δούλεψε

σε τρία διαφορετικά καταστήματα στον Ζωγράφου, στο Παγκράτι και στο Θησείο αλλά τώρα εργάζεται part time στο Θησείο σε άλλο εργοδότη. Το σπίτι ανήκει στην σύζυγο του πρώην εργοδότη του και έτσι δεν αντιμετωπίζει πρόβλημα σε περίπτωση που καθυστερήσει το ενοίκιο ή θελήσει να φιλοξενήσει κάποιο άλλο άτομο. Πράγματι, μου είπε πώς για δέκα μήνες φιλοξένησε άτυπα μία τριμελή οικογένεια που είχε ανάγκη.

«Μια οικογένεια Κούρδων ήρθε και έμεινε μαζί μου για δέκα μήνες. Είχαν ανάγκη και τους βοήθησα όπως με βοήθησαν εμένα όταν είχα έρθει στην Αθήνα. Όπου μπορούμε βοηθάμε μεταξύ μας.»

Χάρτης 14. Στεγαστική διαδρομή του Φερχάλ

Η επιλογή του Φερχάλ για αυτοστέγαση προέκυψε από την ανάγκη να προφυλάξει τον εαυτό του διατηρώντας την πολιτική του ταυτότητα και δράση. Οι εμπειρίες του και η προσωπική του ιστορία ως αγωνιζόμενου Κούρδου ενάντια στον αυταρχισμό της Τουρκικής κυβέρνησης από την μία και την πολεμική του ISIS από την άλλη, το συνοδεύουν σε κάθε τόπο που βρίσκεται. Έτσι, όταν του δόθηκε η δυνατότητα να στεγαστεί σε κάποιο από τα διαμερίσματα του ESTIA μαζί άλλους 6-7 άγνωστους άντρες, αρνήθηκε για να προστατέψει τον εαυτό του. Αποτέλεσμα της άρνησής του να στεγαστεί μέσω του ESTIA, ήταν να στερηθεί και το οικονομικό βοήθημα των 150 ευρώ που λάμβανε για έξι μήνες.

Ο Φερχάλ βρίσκεται στην Αθήνα εδώ και πέντε χρόνια και λόγω της δουλειάς του, που μετακινούνταν από συνοικία σε συνοικία καθημερινά, αλλά και λόγω της πολιτικής του ταυτότητας, γνωρίζει πολύ καλά την πόλη. Μετακινείται από την Πέτρου Ράλλη στον Κεραμικό για να συνοδεύσει τα παιδιά του στο σχολείο, έπειτα στο Θησείο, μετά στη Λιοσίων που βρίσκονται τα γραφεία του κόμματός του και στο κέντρο της πόλης όποτε διοργανώνεται κάποια πορεία/διαμαρτυρία.

«Κατεβαίνω στις πορείες μας και πηγαίνω συχνά στα γραφεία μας στη Λιοσίων. Κάνουμε πορείες γιατί οι βομβαρδισμοί και τα χημικά στο Κουρδιστάν δεν σταματούν. Έχουμε πολύ συχνά πορείες γιατί είμαστε μόνοι μας (οι Κούρδοι). Η Ευρώπη κλείνει τα μάτια στον πόλεμο. Όπως και στους πρόσφυγες. Δεν έχει σχέση με το κράτος, όλες οι χώρες συμβάλλουν στην καταστροφή του Κουρδιστάν. Είναι ο καπιταλισμός που τα προκαλεί αυτά. Ο κύριος Μητσοτάκης είχε πει πέρυσι ότι καταλαβαίνει τον Ερντογάν για το κουρδικό ζήτημα. Στη Ροζάβα ξανά επιτίθενται, αυτή την φορά ο τουρκικός στρατός. Διώξαμε τον ISIS και τώρα έχουμε τον Ερντογάν να μας βομβαρδίζει.»

Στα σχέδια της οικογένειας του Φερχάλ είναι να παραμείνουν στην Ελλάδα και να παλέψουν για τα δικαιώματα και την ελευθερία του κουρδικού λαού από εδώ.

«Θέλουμε να μείνουμε εδώ. Δεν έχουμε άλλη επιλογή από το να τα καταφέρουμε εδώ. Θα μείνουμε εδώ για να βοηθάμε και τους υπόλοιπους Κούρδους «πολιτικούς πρόσφυγες». Ειδικά σε όσους είναι στο camp στο Λαύριο⁶⁵, σε αυτούς πηγαίνουμε κάθε βδομάδα πράγματα.»

Στη συνάντησή μου με τον Φερχάλ παρευρέθηκε και η Κετζάλ, 35 ετών, αλλά η ίδια δεν συμμετείχε στην συζήτηση γιατί δεν γνώριζε ελληνικά, ούσα μόνο λίγους μήνες στην χώρα. Οι δυο τους

⁶⁵Η Δομή Φιλοξενίας στο Λαύριο άνοιξε το 2016, στις πρώην παιδικές κατασκηνώσεις του Υπουργείου Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων, στην περιοχή του Σουνίου. Εκεί στεγάζονται προσωρινά κυρίως κούρδοι 'πολιτικοί μετανάστες' από την Τουρκία και την Συρία. Σύμφωνα με δημοσιεύματα, η δομή του Λαυρίου παραπέμπει σε μια αυτοοργανωμένη δομή με τα μεταναστευτικά υποκείμενα να αναλαμβάνουν την διαχείριση πρακτικών και καθημερινών ζητημάτων με την βοήθεια αλληλέγγυων ομάδων, εξαιτίας της παντελούς απουσίας οποιασδήποτε κρατικής βοήθειας και υποστήριξης. Η δομή έχει έντονα πολιτικά χαρακτηριστικά καθώς συμμετέχει σε κινήματα, ενώ τον Απρίλιο του 2021 συμμετείχαν σε απεργία πείνας για τα δικαιώματα των φυλακισμένων και την απελευθέρωση του Οτσαλάν.

(Καντούνης, Κ. (2018) 'Οι "ορφανοί" πρόσφυγες του Λαυρίου.', διαθέσιμο στο URL: <<https://3pointmagazine.gr/%CE%BF%CE%B9-%CE%BF%CF%81%CF%86%CE%B1%CE%BD%CE%BF%CE%AF-%CF%80%CF%81%CF%8C%CF%83%CF%86%CF%85%CE%B3%CE%B5%CF%82-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%BB%CE%B1%CF%85%CF%81%CE%AF%CE%BF%CF%85/>>>

είχαν «ξεκλέψει» λίγη ώρα μεταξύ σχολείου και δουλειάς για να με συναντήσουν και γι' αυτό δεν πρόλαβα να συζητήσω μαζί της. Στο τέλος της συνάντησης ο Φερχάλ ζήτησε συγνώμη από εμένα και την Κετζάλγιατί δεν κατάφερε να κάνει τις μεταφράσεις και να συμπεριλάβει και εκείνη στην συζήτησή μας. Περπατώντας προς την έξοδο του σχολείου και με αφορμή την αμηχανία του Φερχάλ που 'απέκλεισε' την σύντροφό του από την κουβέντα μας, πρόλαβε να μου πει εν συντομία τις σκέψεις του για το ζήτημα του φύλου:

«Η ισότητα είναι πολύ σημαντική για εμάς. Στο κόμμα μας, στο σπίτι μας, παντού, όπου υπάρχει ένας άνδρας με θέση ευθύνης, πρέπει να υπάρχει και μία γυναίκα. Η σύζυγός μου έμεινε τόσα χρόνια πίσω περιμένοντας να έρθει εδώ και αναγκάστηκε να βλέπει τις επιθέσεις στον λαό μας.»

7.3. Όντας γυναίκες στις στεγαστικές διαδρομές.

Κάποιες από τις γυναίκες που συνομίλησα τις γνώρισα σε δύο ΜΚΟ που απευθύνονται αποκλειστικά σε γυναίκες μετανάστριες και προσφέρουν υπηρεσίες στήριξης, ενδυνάμωσης και ένταξης. Αυτές οι ΜΚΟ ήταν η Μέλισσα⁶⁶ και η Action for Women⁶⁷. Οι στεγαστικές διαδρομές των συνομιλητριών μου από αυτές τις δομές δεν διαφοροποιούνται από εκείνες που έχουν ήδη αναφερθεί (θεσμικά προγράμματα, προσωρινές δομές φιλοξενίας, καταλήψεις και αυτοστεγάση). Συγκεκριμένα, οι τέσσερις από τις έξι αυτοστεγάζονται από την πρώτη μέρα που έφτασαν στην Αθήνα, μία ξεκίνησε την στεγαστική της διαδρομή από τις καταλήψεις στέγης του κέντρου και άλλη μία μένει στον ξενώνα που βρίσκεται εντός

⁶⁶Η ΜΚΟ Μέλισσα προσδιορίζεται, ως ένα δίκτυο ενδυνάμωσης μεταναστριών και προσφυγισσών που ζουν στην Ελλάδα που έχει στόχο την δημιουργία δεσμών και το χτίσιμο μιας κοινής γλώσσας επικοινωνίας με την τοπική κοινωνία. Συστάθηκε το 2014 με την εμπλοκή μεταναστριών και λειτουργεί ως ένας φυσικός κόμβος στην περιοχή της Βικτώριας που παρέχει μαθήματα ελληνικών και αγγλικών, δημιουργικά εργαστήρια, μαθήματα yoga, μουσικής, θεάτρου, κ.ά. Η Μέλισσα λειτουργεί καθημερινά και όποιος/α την επισκεφτεί θα συναντήσει γυναίκες να κάνουν μαθήματα, να συζητάνε και αναπτύσσουν προσωπικούς δεσμούς σε ένα ασφαλές για αυτές περιβάλλον. Όπως μου είπε η Σωτηρία, δασκάλα ελληνικών στην Μέλισσα: *“Το καλό με αυτή τη δομή είναι ότι δεν αναπαράγονται οι σχέσεις εξουσίας δασκάλας-μαθήτριας. Έχουμε καταφέρει μετά από τόσα χρόνια να αναπτύξουμε προσωπικές σχέσεις όλες μαζί.”*

⁶⁷Η ΜΚΟ Action for Women ξεκίνησε να λειτουργεί στην Αθήνα από τον Ιούλιο του 2016 και έχει τα γραφεία της σε ένα κτίριο στην περιοχή της Κυψέλης, το οποίο λειτουργεί και ως μικρός ξενώνας προσφυγισσών. Η ΜΚΟ δημιουργήθηκε με σκοπό την υποστήριξη γυναικών που έφυγαν από την Δομή Φιλοξενίας στην Χίο και βρέθηκαν στην Αθήνα. Πλέον η δομή έχει ανοίξει και για άλλες γυναίκες που έχουν αναγνωριστεί ως προσφύγισες προσφέροντας ένα ασφαλές μέρος για την κάλυψη απλών καθημερινών αναγκών - από ένα ποτήρι ζεστό τσάι μέχρι ένα ντους σε ασφαλές περιβάλλον.

του κτιρίου της ΜΚΟ. Εδώ, η επιλογή της ξεχωριστής ενότητας είναι επιστημολογική και αφορά τις ειδικές συνθήκες κάτω από τις οποίες δημιουργούνται οι κοινωνικές σχέσεις, η καθημερινότητα και η σχέση με τον τόπο όταν τα υποκείμενα βρίσκονται σε ένα περιβάλλον που τους παρέχει υπηρεσίες εστιασμένες στην ένταξη, στην συμπερίληψη και στα έμφυλα χαρακτηριστικά.

Περιμένοντας της οικογενειακή επανένωση. Η αφήγηση της Εζίν.

Από τις δύο αυτές ΜΚΟ, πρώτα επισκέφτηκα την Action for Women. Η επιλογή της συγκεκριμένης οργάνωσης προέκυψε κατά την διάρκεια μιας συζήτησης που έκανα με μία φίλη σχετικά με το θέμα της διατριβής μου. Εκείνη, γραφίστρια και δασκάλα σχεδίου και ραπτικής στην συγκεκριμένη οργάνωση, μου μίλησε για μία μαθήτριά της, την Εζίν, η οποία ήταν το «καμάρι» της γιατί είχε ταλέντο στην ραπτική. Την ρώτησα αν θα μπορούσα να της μιλήσω και εκείνη κανόνισε να επισκεφτώ την οργάνωση μια μέρα που θα έχουν μάθημα. Η Εζίν, που την στιγμή της συνέντευξης ήταν 23 ετών, κατάγεται από το Αφγανιστάν αλλά μεγάλωσε στο Ιράν. Το όνομά της σημαίνει Θεός και από ότι μου είπε, στο παρελθόν, την είχαν συμβουλέψει να το αλλάξει γιατί δεν αντιστοιχούσε σε μία γυναίκα ένα όνομα με τέτοιο συμβολισμό. Στο Ιράν δούλευε ως μοδίστρα σε οίκο νυφικών. Μία δουλειά που της άρεσε πολύ και για την οποία ήταν πολύ περήφανη. Πριν από τέσσερα χρόνια (2018), έφυγε από τον τόπο της μαζί με την μητέρα της, τις δύο αδελφές και τον μικρότερό της αδερφό. Το ταξίδι τους, τους οδήγησε στην Ελλάδα και

Εικόνα 31. Το ΚΥΤ στην Μόρια μετά το διήμερο πυρκαγιών, Σεπτέμβρης 2020

συγκεκριμένα στη Μόρια της Λέσβου, όπου έμειναν για 1.5 χρόνο, μέχρι και την ημέρα που ξέσπασε η μεγάλη φωτιά το 2020⁶⁸, καταστρέφοντας το κατάλυμά τους.

Έπειτα από την φωτιά, εκείνη και η οικογένειά της, έμειναν για λίγους μήνες στην Λέσβο και στο διάστημα αυτό η μητέρα της, εκείνη και οι αδερφές της αναγνωρίστηκαν ως δικαιούχοι διεθνούς προστασίας και πλέον είχαν το δικαίωμα να φύγουν από την Ελλάδα. Ο αδερφός της όμως, όχι. Ενώ οι υπόλοιπες γυναίκες της οικογένειας έφυγαν για την Γερμανία, εκείνη έμεινε πίσω περιμένοντας την απόφαση για τον αδερφό της. Στο μεταξύ, οι δυο τους, έφυγαν για την Αθήνα. Εκείνη κατάφερε να βρει σπίτι και να δημιουργήσει έναν κοινωνικό κύκλο που της επιτρέπει να είναι δραστήρια και δημιουργική. Ο αδερφός της όμως παραμένει άτυπα στην χώρα και συχνά βρίσκεται αντιμέτωπος με τις ελληνικές αρχές, μπεινο-βγαίνοντας στα κρατητήρια. Στόχος τους είναι να πάνε στην Γερμανία με τον νόμο για οικογενειακή επανένωση, αλλά ακόμα αυτό το σενάριο μοιάζει μακρινό⁶⁹.

Τις πρώτες ημέρες που ήταν στην Αθήνα έμεινε μόνη της στην πλατεία Βικτωρίας, αφού ο αδερφός της κρατούνταν από την αστυνομία λόγω του ότι δεν είχε χαρτιά. Μετά την απελευθέρωσή του, έμειναν για μικρό χρονικό διάστημα σε ένα σπίτι στην περιοχή του Αγίου Παντελεήμονα το οποίο βρήκαν μέσω διακινητών. Αργότερα, εκείνη έφυγε από εκείνο το σπίτι και μέχρι και σήμερα, φιλοξενείται στο σπίτι μιας φίλης στην πλ. Βικτωρίας, η οποία δουλεύει ως πολιτισμική διαμεσολαβήτρια σε μία ΜΚΟ. Στον νοητικό της χάρτη, σχεδίασε το σπίτι της και το roof garden ενός ξενοδοχείου που βλέπει από το παράθυρό της. «Φαίνονται χαρούμενοι σίγουρα μεθυσμένοι», μου είπε για τους ανθρώπους που παρατηρεί από το παράθυρό της και σχεδίασε μια καρδιά δίπλα από το ξενοδοχείο ως σύμβολο οικείου χώρου.

Μετά από δύο χρόνια στην Αθήνα, η Εζίν έχει δημιουργήσει κοινωνικές σχέσεις με γυναίκες, κυρίως από το Ιράν και έχει γνωρίσει την πόλη μέσα από συμπατριώτισσές της που βρίσκονταν στην Αθήνα πριν από εκείνη. Οι ταπεινές καθημερινές δραστηριότητές της, με διάυλο τις κοινωνικές σχέσεις μέσα από

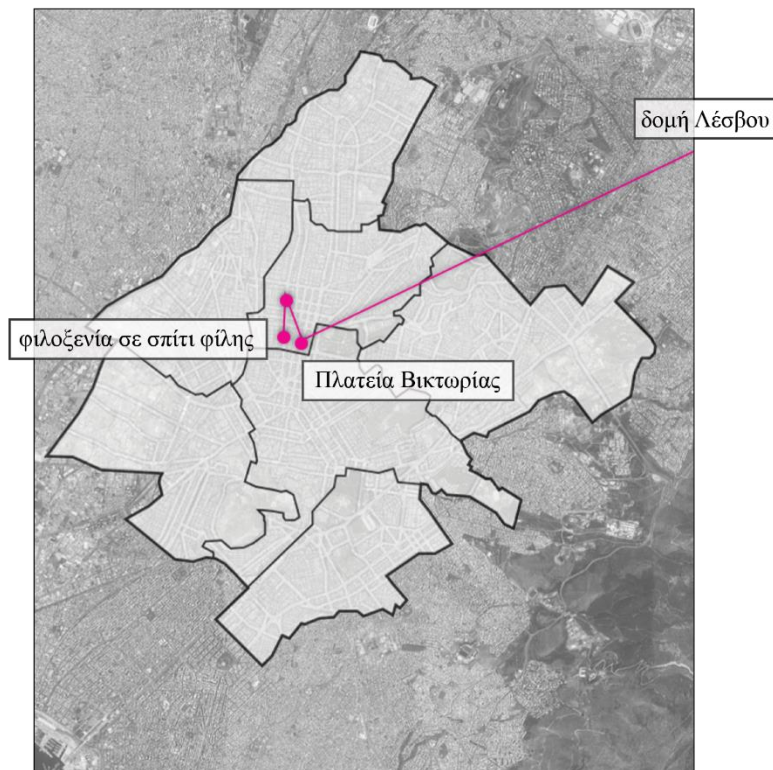
⁶⁸ Τον Σεπτέμβριο του 2020, το ΚΥΤ στην Μόρια της Λέσβου καιγόταν για δύο ημέρες με αποτέλεσμα να εκκενωθεί ο καταυλισμός, αφήνοντας άστεγους τους 12000 ανθρώπους που έμεναν εκεί. Τα αίτια της πυρκαγιάς δεν είναι ξεκάθαρα, ακόμα και σήμερα. Οι ελληνικές αρχές, σε επίσημες ανακοινώσεις τους, παρουσιάζουν ως αιτία για την πυρκαγιά, τα επεισόδια που ξέσπασαν, την ίδια ημέρα, στο ΚΥΤ από άτομα που αρνούσαν να μπου σε καραντίνα λόγω κόβιντ. Από την άλλη, ρεπορτάζ του BBC, αναφέρει πως η εκδήλωση της πυρκαγιάς είχε ρατσιστικά κίνητρα, με την εισχώρηση φασιστικών στοιχείων εντός του ΚΥΤ, τα οποία εκμεταλλεύτηκαν την ένταση που προϋπήρχε και μπόρεσαν να κάψουν τον καταυλισμό για δύο συνεχόμενες ημέρες. Εφημερίδα των Συντακτών, (2020), 'Ποιός έβαλε τη φωτιά στην Μόρια; Αποκαλυπτικό ρεπορτάζ του BBC.' Διαθέσιμο στο URL:

<https://www.efsyn.gr/ellada/koinonia/264520_poiος-ebale-ti-fotia-sti-moria-apokalyptiko-reportaz-toy-bbc., [πρόσβαση στις 30/11/2022]

⁶⁹ Η ίδια η Εζίν χαρακτήρισε το σενάριο «μακρινό». Κατά την διάρκεια συγγραφής της διατριβής έμαθα ότι κατάφεραν, μαζί με τον αδερφό της, να φύγουν και ότι πλέον βρίσκονται στην Γερμανία.

τα εθνοτικά δίκτυα, φανερώνουν μικρές πράξεις ανήκειν στον νέο τόπο μέσα από την εύρεση κατοικίας και την εξοικείωση με τους εμπορικούς δρόμους. Όπως αναφέρει η ίδια:

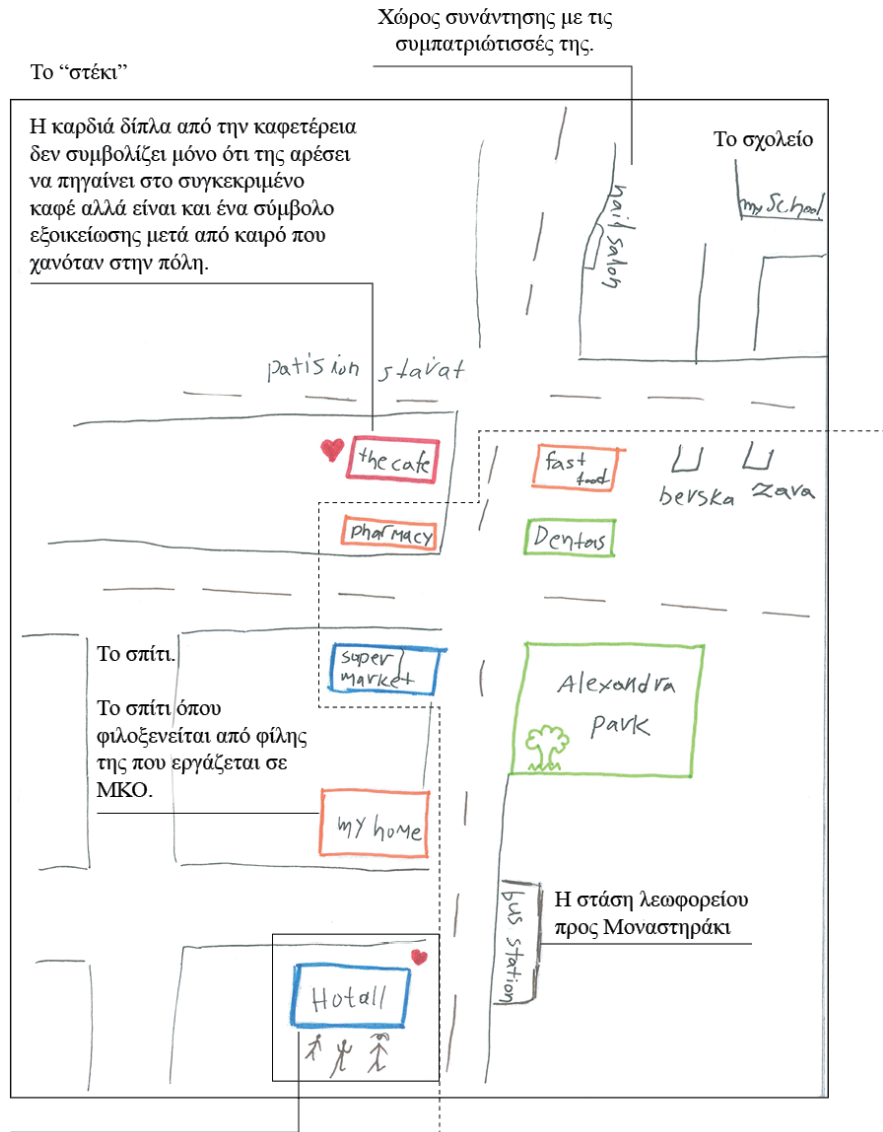
«Όταν είχα πρωτο-έρθει στην Αθήνα χανόμουν συνέχεια. Κοιτούσα το google maps και δεν ήξερα που βρισκόμουν. Παλιά ένιωθα ότι δεν ανήκω κάπου. Τώρα πια ξέρω ανθρώπους και δεν χάνομαι. Τώρα έμαθα μόνη μου να εξυπηρετώ τις ανάγκες μου. Έχω κλείσει ραντεβού σε οδοντίατρο και πηγαίνω μόνη στα μαγαζιά για να ψωνίσω. Βλέπεις, έχω και αγαπημένο μέρος να πηγαίνω για καφέ! Πλέον νιώθω άνετα στην πόλη.»

Χάρτης 15. Στεγαστική διαδρομή της Εζίν

Η Εζίν, πηγαίνει κάθε Κυριακή με τον αδερφό της στο Μοναστηράκι και στο αγαπημένο της καφέ στην Πατησίων για να καπνίσει ναργιλέ με τις φίλες της. Τις καθημερινές πηγαίνει στο nail salon στην πλατεία Αμερικής, όπου δουλεύει μια φίλη της, στο Πεδίον του Άρεως, για περπάτημα και στο εμπορικό κέντρο στον Άγιο Δημήτριο, για να κάνει τα ψώνια της. Συχνά, κάνει εκδρομές και εκτός της Αθήνας και συγκεκριμένα πηγαίνει με τις φίλες της στο Ναύπλιο να δουν την θάλασσα. Η Εζίν, που είναι ήδη τέσσερα χρόνια στην χώρα, έχει αναπτύξει κοινωνικούς δεσμούς, δεξιότητες, έχει μάθει την πόλη και έχει αγαπήσει μέρη οικειοποιώντας σημεία της πόλης, γνωρίζοντας ότι βρίσκεται προσωρινά εδώ. Εκείνη και ο αδερφός της αναγκάζονται να παραμείνουν στην Ελλάδα περιμένοντας την απόφαση ασύλου ή μέχρι να βρουν την

ευκαιρία να φύγουν άτυπα από την χώρα. Παράλληλα όμως, έχει δημιουργήσει καθημερινές συνήθειες και προσωπικές σχέσεις σαν να πρόκειται να μείνει για καιρό σε αυτόν τον τόπο.

Το "Ξενοδοχείο"
"Φαίνονται χαρούμενοι και μεθυσμένοι."

Ταράτσα-μπαρ απέναντι από το σπίτι της όπου βλέπει ανθρώπους να διασκεδάζουν. Η καρδιά συμβολίζει ότι θα ήθελε και η ίδια να το επισκεφτεί μαζί με τον αδερφό της.

Εμπορικός δρόμος και καταστήματα που επισκέπτεται συχνά.

Εικόνα 32. Ο νοητικός χάρτης της Εζίν.

«Τίποτα δεν συγκρίνεται με το μέρος που μεγάλωσες.» Η αφήγηση της Ινές.

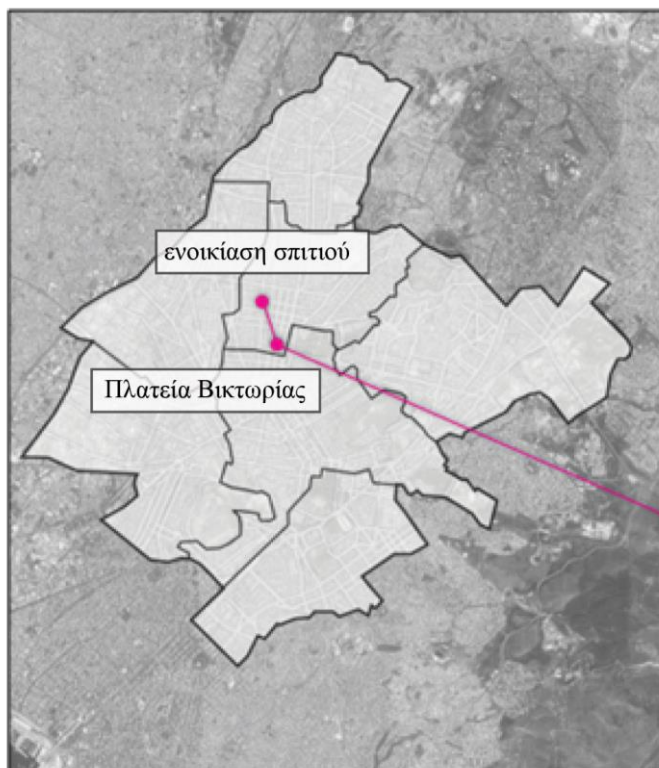
Κατά την επίσκεψή μου στην Action for Women, ο αρχικός μου σχεδιασμός ήταν να συνομιλήσω με την Εζίν και να κάνω ορισμένες πρώτες επαφές με άλλες γυναίκες με σκοπό να με γνωρίσουν και να τις γνωρίσω και να προγραμματίσω τις επερχόμενες βιογραφικές συνεντεύξεις. Το γεγονός ότι η συζήτησή μου με την Εζίν πραγματοποιήθηκε στο χώρο που γινόταν το μάθημα σχεδίου όμως, είχε ως αποτέλεσμα την συμμετοχή στην συζήτηση ακόμα δύο συμμαθητριών της, μετατρέποντας την βιογραφική συνέντευξη σε focus group. Καθώς δεν ήμουν προετοιμασμένη για αυτή την αλλαγή, προσπάθησα να συμπεριλάβω όλες τις παρευρισκόμενες στην συζήτηση αφήνοντας χώρο να κάνουν τις δικές τους ερωτήσεις η μία στην άλλη, χωρίς να αποκλίνω πολύ από το πλαίσιο της έρευνας. Το μοίρασμα της διαδρομής από τον τόπο προέλευσης στην Ελλάδα, των εμπειριών στη νέα πόλη και των συναισθημάτων τους, οδήγησε σε μία ζωντανή και ιδιαίτερα φροντιστική συζήτηση όπου η μία επιβράβευε την άλλη για το θάρρος και τα επιτεύγματά της. Συνολικά, συμμετείχαν τρεις γυναίκες, η Εζίν, η Καμίλ και η Ινές. Η Ινές, 19 ετών από το Κονγκό, ήταν η διερμηνέας μας και λόγω αυτού του ρόλου της, συνήθως μιλούσε πρώτη. Είχε έρθει στην Ελλάδα το 2018 και πλέον είναι αναγνωρισμένη πρόσφυγας. Τη στιγμή της συνέντευξης εργαζόταν part-time, ζούσε με τον σύντροφό της και τον γιό τους σε ένα διαμέρισμα στον Άγιο Παντελεήμονα, και μέχρι πέρυσι (2021) παρακολουθούσε μαθήματα σε ένα δημόσιο σχολείο της γειτονιάς καθώς ήταν ανήλικη. Στόχος της είναι να φύγει για την Γερμανία, όπου πιστεύει ότι θα βρει καλύτερες συνθήκες για να ζήσει.

Όταν ήρθε στην Αθήνα, τα δύο πρώτα βράδια κοιμήθηκε στην πλατεία Βικτωρίας. Σύντομα, γνώρισε και άλλο κόσμο που βρισκόταν στην ίδια συνθήκη με εκείνη και μπόρεσε να βρει ένα διαμέρισμα για μικρό χρονικό διάστημα. Η Ινές δεν άλλαξε πολλά σπίτια από τότε, αφού αμέσως μετά, εγκαταστάθηκε στον Άγιο Παντελεήμονα. Για εκείνη είναι σημαντικό που στην γειτονιά και στην πολυκατοικίας της μένουν πολλοί μετανάστες και μετανάστριες.

«Νιώθω ασφάλεια που στην πολυκατοικία μου βλέπω οικογένειες μεταναστών. Έχω την αίσθηση ότι μπορώ να ζητήσω κάτι αν χρειαστώ. Δεν το έχω κάνει ποτέ, αλλά είναι ωραία να ξέρεις ότι μπορείς.»

Η Ινές είχε αρκετά ενεργό ρόλο στην καθημερινότητα της ΜΚΟ για δύο κυρίως λόγους. Πρώτον γνωρίζει αγγλικά και γαλλικά και βοηθάει με τις διερμηνείες και δεύτερον παρακολουθούσε τα περισσότερα από τα μαθήματα και εργαστήρια ένταξης που γινόντουσαν στην ΜΚΟ. Μετά την

αποφοίτησή της από το δημόσιο σχολείο, συνέχισε να παρακολουθεί μαθήματα ελληνικών, αγγλικών και ηλεκτρονικών υπολογιστών, με στόχο να αναπτύξει δεξιότητες και γνώσεις για την επαγγελματική της αποκατάσταση στο μέλλον. Επιπλέον, η ΜΚΟ είχε παιδαγωγούς και χώρους δημιουργικής απασχόλησης για παιδιά όπου μπορούσε να αφήνει τον ενός έτους γιό της, όσο εκείνη παρακολουθούσε τα μαθήματα.

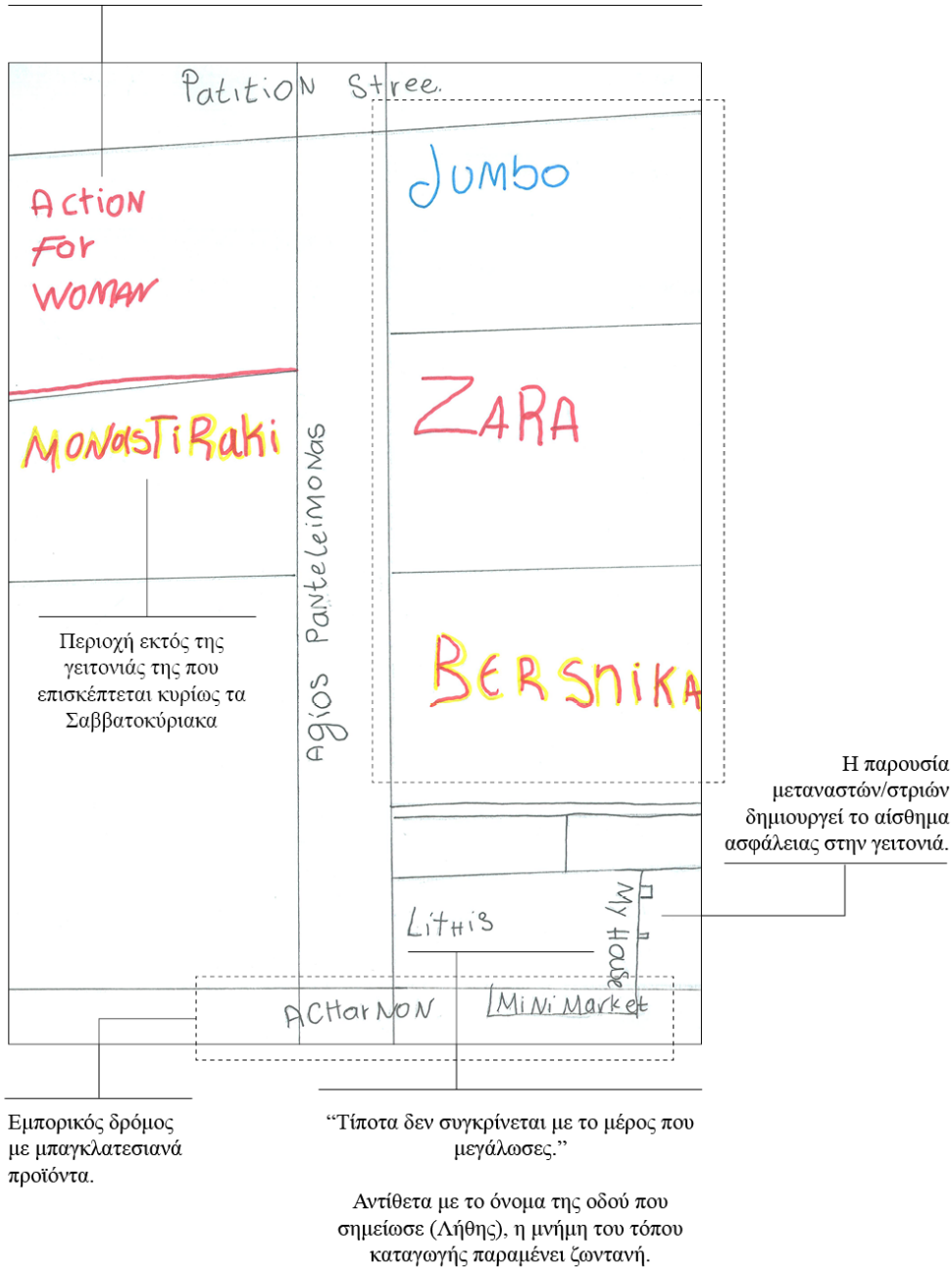
Χάρτης 16. Στεγαστική διαδρομή της Ινές

Η εικόνα που έχει η Ινές για την πόλη περιορίζεται στα καταστήματα που πηγαίνει να ψωνίσει, όπως φαίνεται και στον νοητικό της χάρτη. Προτιμά ένα μαγαζί με Μπαγκλαντεσιανά προϊόντα επί της Αχαρνών και ένα mini market δίπλα από το σπίτι της. Μου είπε, ότι οι άνθρωποι στα δύο καταστήματα είναι πολύ ευγενικοί, αλλά δεν έχει αναπτύξει σχέσεις με κανέναν τους, πέρα από ένα «γεία» όταν τους συναντά στο δρόμο. Κατά τα άλλα, τα μέρη που επισκέπτεται πιο συχνά είναι καταστήματα ρούχων και παιχνιδιών, ενώ τα Σαββατοκύριακα πηγαίνει στο Μοναστηράκι για να κάνει βόλτα και να πει καφέ. Όταν συζητούσαμε για τις εντυπώσεις που έχουν από την Αθήνα, η Ινές περιέγραψε την Αθήνα ως «ξένη» πόλη ενώ ανακατασκευάζει στην μνήμη της τον τόπο που μεγάλωσε ως «τέλειο» ανεξάρτητα από τους λόγους και τις συνθήκες που την οδήγησαν στην μετανάστευση:

«Τίποτα δεν συγκρίνεται με το μέρος που μεγάλωσες. Όταν το σκέφτεσαι, φαντάζει τέλειο ακόμα και αν έπρεπε να φύγεις. Η Αθήνα μου φαίνεται ξένη (strange).»

Μέρος “ένταξης”.

Η ΜΚΟ όπου περνάει το μεγαλύτερο μέρος της καθημερινότητάς της. Εκεί μαθαίνει ελληνικά, έχει πρόσβαση στο internet το οποίο χρειάζεται στην δουλειά της, ενώ επωφελείται από τις υπηρεσίες φύλαξης και δημιουργικής απασχόλησης για παιδιά όπου αφήνει τον γιό της όσο εκείνη εργάζεται.

Εικόνα 33. Ο νοητικός χάρτης της Ινές

Βρίσκοντας διέξοδο στα ενταξιακά προγράμματα. Η αφήγηση της Καμίλ.

Η τρίτη γυναίκα στο Action for Women, ήταν η Καμίλ, που την στιγμή της συνέντευξης ήταν 50 χρονών και κατοικούσε στον ολιγάριθμο ξενώνα φιλοξενίας, στο ίδιο κτίριο που στεγάζονται και τα γραφεία της ΜΚΟ. Συμμετέχει και εκείνη στα μαθήματα ραπτικής και σχεδίου και όταν την συνάντησα σχεδίαζε προσηλωμένη ένα γεωμετρικό μοτίβο με μολύβι και χάρακα, πάνω σε χαρτί μιλιμετρέ. Η Καμίλ ήρθε από το Κονγκό στην Ελλάδα το 2018, αφήνοντας πίσω της τα έξι παιδιά της. Η επικοινωνία μου μαζί της είχε το γλωσσικό φράγμα, γιατί εκείνη μιλούσε γαλλικά και χρειάστηκε η Ινές για να μας βοηθήσει με την μετάφραση. Δεν θέλησε να μου πει τίποτα για το ταξίδι της εδώ, ούτε για τους λόγους που έφυγε αλλά ούτε και για τη διαδρομή της στην Ελλάδα. Το μόνο που μου είπε από το παρελθόν της είναι ότι ήταν η πρώτη γυναίκα στην χώρα της που είχε μαύρη ζώνη στο καράτε και πως το επάγγελμά της ήταν αστυνομικός. Την ημέρα που την συνάντησα ήταν ιδιαίτερα περιποιημένη, με έντονο βάψιμο, πορτοκαλί ταγιέρ και σκουλαρίκια. Μου είπε πως αργότερα θα έκανε την πρώτη της συνέντευξη για δουλειά καθαρίστριας και ήθελε να κάνει καλή εντύπωση.

Λόγω του ότι μιλάει μόνο γαλλικά, η Καμίλ είναι αρκετά κλειστή και λιγομίλητη. Η γλώσσα εδώ λειτουργεί ως εμπόδιο στην κοινωνικοποίησή της αφού σπάνια συναντά ανθρώπους που να μπορεί να επικοινωνήσει αδιαμεσολάβητα. Όταν όμως ξεκινήσαμε να συζητάμε πάνω στον χάρτη της, ανοίχτηκε αρκετά. Η οπτικοποίηση της καθημερινότητάς της της άνοιξε έναν διάυλο επικοινωνίας πέρα από τις λέξεις, με αποτέλεσμα να αφιερώσει περισσότερο χρόνο για να σχεδιάσει τον χάρτη από οποιονδήποτε και οποιαδήποτε άλλη είχα συνομιλήσει μέχρι εκείνη την στιγμή. Έχοντας μπροστά της τον χάρακα και τα μολύβια της, τα χρησιμοποίησε για να αποδώσει με ακρίβεια τα γύρω τετράγωνα από το Action for Women. Η διαδικασία του νοητικού χάρτη φαίνεται να συνέβαλε ώστε η Καμίλ να ανοιχτεί και να δημιουργήσει σχέσεις με τις συμμαθήτριές της που μέχρι τότε δεν είχε. Καθώς ήμασταν πέντε γυναίκες γύρω από το ίδιο τραπέζι, η Καμίλ μοιράστηκε τις εντυπώσεις της από την πόλη και εντυπωσίασε τις συμμαθήτριές της με το πόσο καλά γνωρίζει την γειτονιά. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, από ένα σημείο και μετά, να παίρνουν εκείνες το ρόλο της ερευνήτριας και να της κάνουν ερωτήσεις για το ποια άλλα μέρη έχει επισκεφτεί στην Αθήνα. Από ότι μου είπε η φίλη που εργαζόταν στην ΜΚΟ, ήταν η πρώτη φορά που η Καμίλ μοιράστηκε τόσα πολλά για την ζωή της τόσο στην Αθήνα όσο και στο Κονγκό.

Η πλειοψηφία των καθημερινών διαδρομών της Καμίλ είναι γύρω από τον ξενώνα. Εκεί της παρέχουν τα βασικά, με αποτέλεσμα να μην χρειάζεται να απομακρυνθεί από αυτόν. Η Καμίλ δεν είχε πολλές ευκαιρίες να συναναστραφεί με κόσμο εκτός του ξενώνα, σε αντίθεση με τις υπόλοιπες γυναίκες

που είναι συγκριτικά νεαρότερες από την Καμίλ και έχουν παιδιά που πηγαίνουν στο σχολείο, ανοίγοντάς τους πεδία κοινωνικοποίησης. Η ηλικία εδώ φαίνεται να παίζει ρόλο στις ευκαιρίες κοινωνικοποίησης, η οποία επέρχεται μέσα από την οικογενειακή κατάσταση και τις εργασιακές ευκαιρίες, που σε νεαρότερες ηλικίες είναι περισσότερες. Παρόλα αυτά, μου είπε ότι την προηγούμενη εβδομάδα επισκέφτηκε για πρώτη φορά στην Ακρόπολη, στα πλαίσια μιας εκπαιδευτικής δράσης της ΜΚΟ. Έτσι γνώρισε και το κέντρο της Αθήνας. Μας είπε επίσης, ότι της αρέσει πολύ να μένει στον ξενώνα και πως εάν κάποια στιγμή χρειαστεί να φύγει θα πρέπει να έχει εξασφαλίσει ένα εισόδημα για να νοικιάσει το δικό της σπίτι, πράγμα που της φαντάζει πολύ δύσκολο. Στο τέλος της συνάντησης της ευχηθήκαμε όλες καλή επιτυχία στην πρώτη της συνέντευξη για δουλειά και εκείνη μας ευχαρίστησε με ένα πλατύ χαμόγελο.

Τελευταίος σταθμός της έρευνας πεδίου είναι η ΜΚΟ Μέλισσα που βρίσκεται κοντά στην πλατεία Βικτωρίας και είναι μία από τις οργανώσεις για την συμπερίληψη μεταναστριών που δραστηριοποιούνταν στην χώρα πριν από το 2015. Εκεί, βρήκα πρόσβαση μέσω της Σωτηρίας που διδάσκει ελληνικά στην δομή και έχει προσωπικές σχέσεις με τις δασκάλες του Διαπολιτισμικού Σχολείου στον Κεραμικό, το οποίο είχα επισκεφτεί λίγους μήνες πριν. Οι επισκέψεις μου στην Μέλισσα διήρκεσαν μία εβδομάδα. Κάθε μέρα, επισκεπτόμουν την δομή το μεσημέρι που τελειώνουν τα πρωινά μαθήματα και τα εργαστήρια. Κατά τη διάρκεια του μεσημεριανού διαλείμματος, συνομιλούσα με εργαζόμενες και μετανάστριες. Η Σωτηρία μου εξήγησε πως η φιλοσοφία στην Μέλισσα είναι η δημιουργία ενός οριζόντιου δικτύου γυναικών και κοριτσιών δικαιούχων διεθνούς προστασίας με στόχο την ανάπτυξη δεξιοτήτων που θα τους επιτρέψουν μελλοντικά να ενταχθούν στην κοινωνία. Για το σκοπό αυτό, η ΜΚΟ μαζί με το ΕΛΙΑΜΕΠ και με χρηματοδότηση από το ΑΜΙΦ, ανέπτυξαν ένα «Εγχειρίδιο για την ένταξη» (INTEGRA-TRAIN)⁷⁰ στο οποίο παρουσιάζονται επτά κλάδοι ένταξης (αλφαριθμητισμός, ψυχο-κοινωνική υποστήριξη, ενημέρωση και παραπομπές σε άλλες υπηρεσίες, ΜΜΕ και συνηγορία, τέχνη και δημιουργικότητα, ανάπτυξη ικανοτήτων και δεξιοτήτων, ατομική φροντίδα του εαυτού και δραστηριοποίηση στην κοινότητα, εκπαιδευτικό υλικό και χρήσιμες πληροφορίες) και πρακτικές οδηγίες με παραδείγματα από τις εκπαιδευτικές δραστηριότητες που πραγματοποίησε η ΜΚΟ. Σε αυτό το εγχειρίδιο συνοψίζεται η φιλοσοφία της ΜΚΟ για την ένταξη

⁷⁰ «Η φιλοσοφία και η προσέγγιση του δικτύου ΜΕΛΙΣΣΑ βασίζεται σε δύο παραδοχές:

- πρώτον, την ιδέα ότι η ένταξη είναι μια διαδικασία που δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί μέσα σε χώρους αποκλεισμού. Το εγχειρίδιο που παρουσιάζεται εδώ αντανακλά αυτήν την πρακτική: όλες οι δραστηριότητες λαμβάνουν χώρα στο κτίριο της ΜΕΛΙΣΣΑΣ, στο κέντρο της πόλης, σε διαρκή διάδραση με τον τοπικό πληθυσμό, σε ένα χώρο ένταξης και όχι σε χώρους αποκλειστικά ορισμένους για πρόσφυγες.
- δεύτερον, την ιδέα ότι η ένταξη είναι μια διαδικασία μακρόχρονη, μη γραμμική και ολιστική και όχι απλά ένα μάθημα που πρέπει να διδαχθεί ή να επιβληθεί στους μετανάστες και στους πρόσφυγες. Η προσέγγιση της ΜΕΛΙΣΣΑΣ στοχεύει την συνολική ανάπτυξη – διανοητική, συναισθηματική, γνωσιακή – των ανθρώπων που επιλέγουν να γίνουν μέλη μιας κοινότητας αλληλεγγύης, εκμάθησης και μοιράσματος. Ως εκ τούτου, οι ανάγκες και τα αιτήματα των επωφελομένων, καθώς και η γνωστική τους περιέργεια και η δημιουργικότητά τους συν-διαμορφώνουν το περιεχόμενο της εκπαίδευσης και τις δραστηριότητες.”

που περνά μέσα από «[...] την ανάπτυξη ενός συνόλου δεξιοτήτων ή μιας εργαλειοθήκης που μπορεί να βοηθήσει στο σχεδιασμό στρατηγικής για τη ζωή και που μπορεί να είναι χρήσιμη όπου και αν ζουν (οι γυναίκες και τα κορίτσια πρόσφυγες), στην Ελλάδα ή και εκτός.». Αυτή η φιλοσοφία, που μεταφράζεται σε ενταξιακές διαδικασίες εντός μιας προστατευμένης κοινότητας, αποτελεί ουσιαστικά μια πολιτική ένταξης συγκεκριμένου πληθυσμού (γυναίκες δικαιούχοι διεθνούς προστασίας) που αναπτύχθηκε ως αποτέλεσμα των δράσεων μιας ανθρωπιστικής οργάνωσης, αντικαθιστώντας το κράτος και τους θεσμούς στην διαχείριση αυτού του μέρους της μετανάστευσης.

Η γειτονιά της στην Κυνέλη είναι και το μοναδικό σημείο της πόλης που γνωρίζει.

Η πλατεία Αμερικής και τα καταστήματα της Πατησιών.

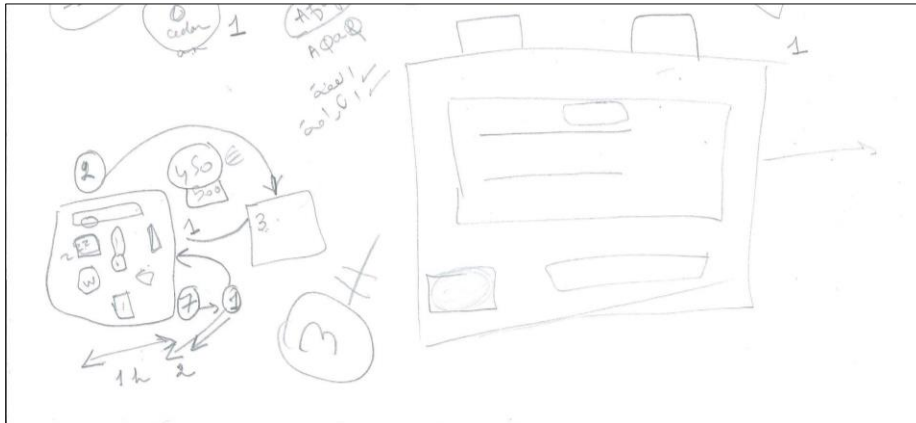
Γειτονικά μέρη που επίσης επισκέπτεται, κυρίως για αγορές.

Εικόνα 34. Ο νοητικός χάρτης της Καμίλ

Αναζητώντας την ασφαλή κατοικία. Η αφήγηση της Φοίβη.

Στην Μέλισσα συνομίλησα με τρεις γυναίκες διαφορετικών εθνικοτήτων, με διαφορετική οικογενειακή κατάσταση και διαφορετικές αφετηρίες και προσδοκίες στον νέο τόπο. Πρώτα συνάντησα την Φοίβη, η οποία ήρθε από το Λίβανο στην Ελλάδα το 2019, λίγους μήνες πριν την πανδημία του Covid, όταν ήταν 19 ετών. Ήρθαν μαζί με το σύζυγό της όσο εκείνη ήταν έγκυος στο πρώτο τους παιδί. Πρώτα, έμειναν στο ΚΥΤ στην Μόρια και έπειτα μετακινήθηκαν σε άλλο camp στην ευρύτερη περιοχή της Αττικής, που δεν μπορούσε να ανακαλέσει στην μνήμη της. Η Φοίβη βρέθηκε εγκλειστική σε Δομές Φιλοξενίας σε μια περίοδο απόλυτης παρακμής και παραμέλησης των δομών, λόγω της αλλαγής της μεταναστευτικής πολιτικής από διαχειριστική σε αποτρεπτική. Εκεί βίωσε τον εγκλεισμό, σε ακόμα μεγαλύτερο βαθμό λόγω των περιορισμών του covid. Από τη μία η πανδημία και από την άλλη η κρατική στρατηγική της αποτροπής και του έμμεσου εξαναγκασμού των υποκειμένων να εγκαταλείψουν την χώρα, είχε δημιουργήσει μια ακόμα πιο ασφυκτική κατάσταση εντός των camp. Η Φοίβη, δεν έβγαине από την σκηνή της ακόμα και για να πάει στην τουαλέτα, αντ' αυτού χρησιμοποιούσε έναν κουβά που είχε μέσα στην σκηνή και κοιμόταν με ένα μαχαίρι κάτω από το μαξιλάρι της, επειδή φοβόταν.

Όσο ήταν στο camp στην Αττική, έγινε δεκτό το αίτημά τους για επικουρική προστασία και παρέτειναν τον χρόνο διαμονής τους στην χώρα για ακόμη τρία χρόνια. Μέσω διακινητή, βρήκαν ένα μικρό δωμάτιο σε ένα ημι-υπόγειο σπίτι στην Ομόνοια, το οποίο το μοιραζόντουσαν και με άλλα άτομα, κυρίως άντρες. Το δωμάτιο αυτό τους παραχωρήθηκε με αντάλλαγμα με την απλήρωτη και χωρίς ασφάλιση, εργασία του συζύγου της. *«Ήταν ένα δωμάτιο 2x3, χωρίς παράθυρα και χωρίς τουαλέτα! Τότε μόλις είχε γεννηθεί ο γιός μου. Πώς να ζήσω έτσι;»*, λέει η Φοίβη. Δεν μου διευκρινίστηκε τι ακριβώς διαμεσολάβησε, αλλά κατάφεραν να φύγουν της στέγης που τους παρείχε ο διακινητής και μετακόμισαν σε ένα σπίτι πάλι στην Ομόνοια, μόνοι τους αυτή την φορά. Ήταν μια μικρή γκαρσονιέρα την οποία και σχεδίασε στο χαρτί (αντί νοητικού χάρτη της πόλης) γιατί ήταν το αγαπημένο της σπίτι μέχρι σήμερα. Η γκαρσονιέρα, με ενοίκιο 450 ευρώ, διέθετε ζεστό νερό, τηλεόραση και δική της κουζίνα, χαρακτηριστικά που ικανοποιούν την Φοίβη.

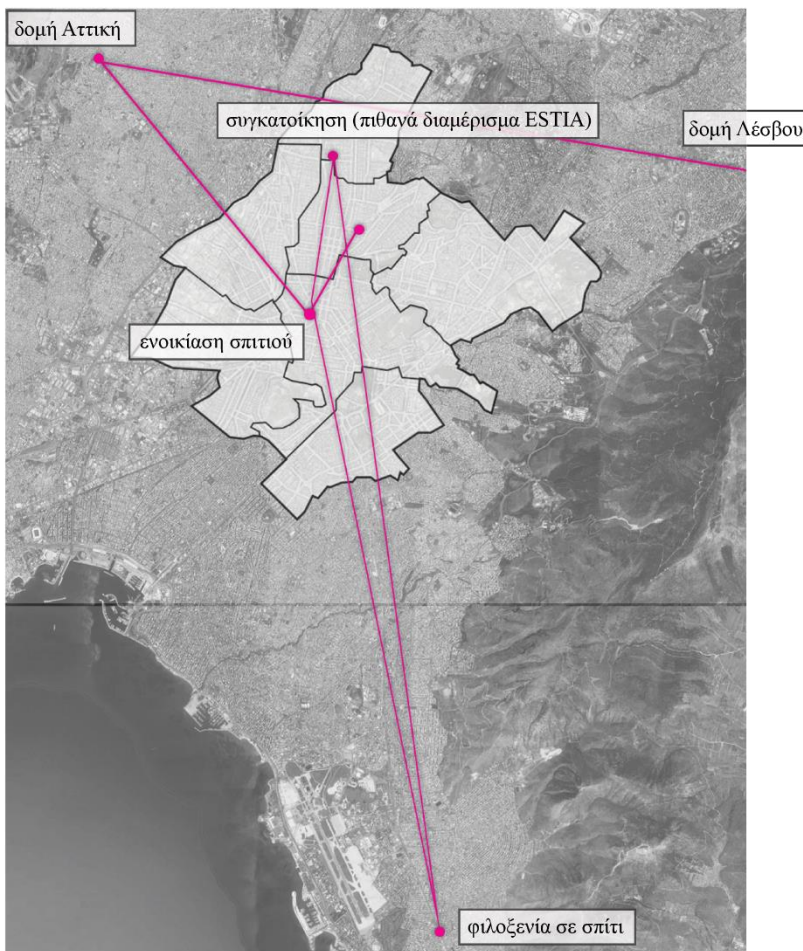

Εικόνα 35. Κάτοψη της γκαρσονιέρας της Φοίβη.

Οι αριθμοί και τα βέλη συμβολίζουν τα σπίτια που άλλαξε το διάστημα που μένει στην Αθήνα.

Η Φοίβη μαζί με τον σύζυγο και τον γιό τους, έχουν αλλάξει συνολικά πέντε σπίτια κατά την διάρκεια των τριών χρόνων που βρίσκονται στην Αθήνα [Χάρτης 19.]. Από το σπίτι του διακινητή στην Ομόνοια, στην μικρή τους γκαρσονιέρα και ύστερα στην συγκατοίκηση σε δύο διαφορετικές περιοχές με δύο διαφορετικές οικογένειες. Η πρώτη συγκατοίκηση ήταν σε ένα σπίτι στην Γλυφάδα που μοιράζονταν μαζί με μία ηλικιωμένη γυναίκα από την Ελλάδα. Η δεύτερη ήταν μαζί με μια οικογένεια μεταναστών, σε ένα σπίτι επί της Αχαρνών. Εδώ, οι πληροφορίες που μου έδωσε η Φοίβη ήταν συγκεκριμένες, τόσο για την χρονική σειρά όσο και για τις συνθήκες που βρήκαν αυτά τα διαμερίσματα. Εκείνο που μου έκανε αρκετά ξεκάθαρο είναι πως και στις δύο περιπτώσεις, οι συγκατοικοί της δεν της επέτρεψαν βασικές λειτουργίες εντός του σπιτιού, όπως το να χρησιμοποιεί όλους τους κοινόχρηστους χώρους του σπιτιού, το μπαλκόνι, τις ηλεκτρικές συσκευές ή την τηλεόραση. Και στα δύο αυτά διαμερίσματα, η Φοίβη αντιμετώπιζε βίαιες καταστάσεις, όπως μια φορά που ένας συγκατοικός της την απείλησε με μαχαίρι έπειτα από έναν διαπληκτισμό κατά τον οποίο η Φοίβη απαίτησε πρόσβαση σε όλους τους χώρους του σπιτιού. Μετά από κάθε αποτυχημένη προσπάθεια να εγκατασταθούν σε ένα σπίτι στην Αθήνα, γύριζαν στην ίδια γκαρσονιέρα στην Ομόνοια. Η έντονη στεγαστική κινητικότητα της οικογένειας της Φοίβη πιθανά να οφείλεται στο γεγονός ότι από την μία, το νομικό τους καθεστώς, η θέση τους στην διαδικασία ασύλου και η εθνικότητά τους τους αφήνει εκτός των θεσμικών προγραμμάτων, ενώ από την άλλη η έλλειψη κοινωνικών δικτύων το πρώτο διάστημα της διαμονής τους στην Αθήνα (πέραν των δικτύων διακίνησης) δεν βοήθησε στην δημιουργία των προϋποθέσεων ανταλλαγής πληροφοριών σχετικά με εναλλακτικές ευκαιρίες στέγασης, όπως οι συλλογικές μορφές κατοίκησης ή η ενοικίαση κατοικίας.

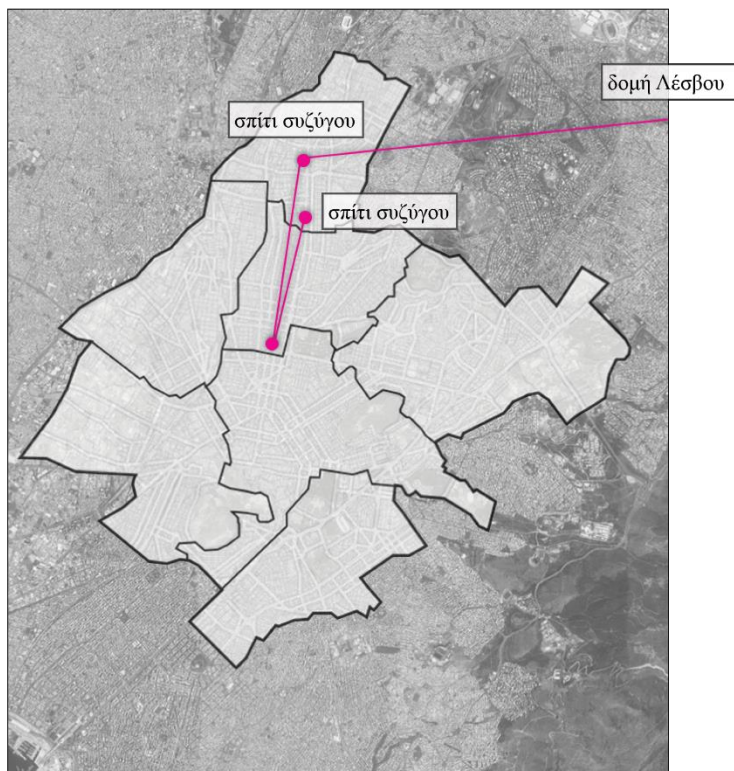
Έπειτα από τις συνεχόμενες προσπάθειες να εγκατασταθούν σε κάποιο σπίτι στην Αθήνα, κατάφεραν να βρουν ένα διαμέρισμα στην Κυψέλη και να το ενοικιάσουν μόνοι τους για 350 ευρώ. Το σπίτι είναι στο ισόγειο, χωρίς κάγκελα στα παράθυρα και η Φοίβη φοβάται ότι είναι εύκολος στόχος για κλοπές, αναβιώνοντας τον φόβο στο camp, όταν κοιμόταν με το μαχαίρι κάτω από το μαξιλάρι της. Το διαμέρισμα το βρήκαν με την βοήθεια μιας εργαζόμενης στο ΚΥΤ της Μόριας, με την οποία η Φοίβη είχε κρατήσει επαφές και είχε αναπτύξει προσωπικές σχέσεις. Για ακόμη μια φορά, η αλληλεγγύη των εργαζόμενων των camp προς τα μεταναστευτικά υποκείμενα λειτούργησε ως η διέξοδος στην στεγαστική αναζήτηση. Πέραν των σπιτιών, η Φοίβη δεν έχει άλλες εικόνες ή βιώματα από την πόλη. Κινείται κυρίως περιφερειακά της Ομόνοιας για να κάνει τα ψώνια του νοικοκυριού και έχει επισκεφτεί λίγες φορές τους «κήπους» (Πεδίον Άρεως) μαζί με τον γιό της. Στα σχέδιά της είναι να διδάξει γαλλικά και αραβικά στην Ελλάδα, αφού μεγαλώσει λίγο ο γιός της και μπορέσει να πάει σχολείο.

Χάρτης 17. Στεγαστική διαδρομή της Φοίβη

Η προδιαγεγραμμένη διαδρομή. Η αφήγηση της Φρουζάν.

Την επόμενη ημέρα, γνώρισα την Φρουζάν από το Αφγανιστάν. Ήρθε στην Ελλάδα μαζί με την μητέρα, τον πατέρα και τις αδελφές της το 2015, όταν ήταν 14 χρονών και ήδη αρραβωνιασμένη. Ήρθε για να βρει τον άντρα της που βρισκόταν δέκα χρόνια στην χώρα. Έχοντας έναν συγκεκριμένο σκοπό, η Φρουζάν ήξερε από πριν που θα μείνει και πώς θα είναι η ζωή της στον νέο τόπο. Έφτασε στην Μυτιλήνη αλλά πολύ γρήγορα πήγε να βρει τον σύζυγό της στην Αθήνα, όπου έμεινε μαζί στο σπίτι του στον Άγιο Ελευθέριο. Εκείνος εργάζεται ως μισθωτός κηπουρός σε κατοικίες στα Βόρεια προάστια και μετά από δέκα χρόνια στην χώρα, είχε την δυνατότητα να εξασφαλίσει στέγη και μια αξιοπρεπή ζωή για εκείνον και την μελλοντική του σύζυγο. Σήμερα η Φρουζάν έχει δύο παιδιά και μένει μαζί με την οικογένειά της στο νέο τους σπίτι στα Κάτω Πατήσια [Χάρτης 20.]. Η στεγαστική διαδρομή της Φρουζάν ακολουθεί την πορεία της στεγαστικής διαδρομής του συζύγου της ο οποίος είχε ήδη εγκατασταθεί στην χώρα, ενώ η αλλαγή των κατοικιών (από τον Άγιο Ελευθέριο στα Πατήσια) οφείλεται στην μεταβολή της οικογενειακής τους κατάστασης, αφού μετά και την απόκτηση παιδιών αναζήτησα μεγαλύτερη κατοικία σε κοντινή περιοχή.

Χάρτης 18. Στεγαστική διαδρομή Φρουζάν

Οι κοινωνικές σχέσεις που έχει αναπτύξει ο σύντροφός της μέσω της εργασίας του στην χώρα, καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό και τις δικές της αφού η ίδια δεν έχει πολλές ευκαιρίες κοινωνικοποίησης ως νεοαφιχθείσα και stay-home μητέρα. Επισκέπτεται που και που την Βάρκιζα για να κάνει βόλτα στην θάλασσα και τις Κυριακές που έχει ο άντρας της ρεπό, πηγαίνουν στο Allou Fun Park για να διασκεδάσουν τα παιδιά αλλά και η ίδια, όπως μου είπε. Οι δύο βασικές διέξοδοι της Φρουζάν, από άποψη επαναληψιμότητας στην καθημερινότητά της, είναι στην Μέλισσα και στο Διαπολιτισμικό Σχολείο στην Καλλιθέα που παρακολουθεί μαθήματα ελληνικών μαζί με τα παιδιά της.

«Δεν έχω φίλους εδώ, μόνο ο άντρας μου έχει. Μιλώ μόνο με την «γιαγιά» (μία γυναίκα που γνώρισε στην Μέλισσα). Έχω πάει όμως κάποιες φορές στην Κηφισιά που μένει το αφεντικό του άντρα μου. Είναι μια καλή οικογένεια και μας κάλεσαν στην βάφτιση του παιδιού τους πριν λίγο καιρό. Δεν έχω ξαναδεί βάφτιση! Νόμιζα ότι έχετε και εσείς την περιτομή.»

Από την πλευρά της κρατικής υποστήριξης, δεν υπήρξε καμία μέριμνα πέραν της πρόσβασης της ίδιας και των παιδιών της στην δημόσια εκπαίδευση. Βέβαια, η Φρουζάν δεν χρειάστηκε να αναζητήσει κρατική και θεσμική υποστήριξη και να περιφέρεται στο δαιδαλώδες σύστημα υποδοχής και εγκατάστασης μεταναστών και μεταναστριών, παρά εντάχθηκε αυτόματα σε μία προϋπάρχουσα και προσχεδιασμένη καθημερινότητα που ήταν ήδη διαμορφωμένη από τον σύντρόφό της. Για ακόμη μία φορά φαίνεται πώς οι (δι)εθνοτικές σχέσεις αντικαθιστούν τις κρατικές παρεμβάσεις, όχι μόνο λόγω έλλειψης των δεύτερων αλλά και ως επιλογή των ίδιων των υποκειμένων τα οποία επιλέγουν να εμπλακούν στα συμβάντα του νέου τόπου μεταγενέστερα ή και καθόλου, ανάλογα με τις προσωπικές τους προσδοκίες. Στην περίπτωση της Φρουζάν, όταν την ρώτησα για τα μελλοντικά της σχέδια, μου απάντησε πώς θέλει να μείνει στην Ελλάδα, παρά το γεγονός ότι οι γονείς και τα αδέρφια της βρίσκονται πλέον στην Γερμανία. Αναγνωρίζει από τον περίγυρο της την τάση μετακινήσεων των μεταναστευτικών υποκειμένων προς την Γερμανία και δεν καταλαβαίνει τον λόγο, όπως μου ανέφερε:

«Γιατί θέλουν όλοι να φύγουν στην Γερμανία; Μια χαρά είναι εδώ. Η μάνα μου μου λέει να πάμε να τους βρούμε εκεί και πως εδώ δεν είμαι μουσουλμάνα γιατί τρώω, πίνω κρασί και δεν φοράω την hijab (γελάει). Αφού εδώ δεν χρειάζεται να τα κάνω αυτά, είναι καλά.»

Η οικειοποίηση του δρόμου. Η αφήγηση της Μάριαμ

Η ενότητα των βιογραφικών συνεντεύξεων και των νοητικών χαρτών ολοκληρώνεται με την αφήγηση της Μάριαμ από το Μαρόκο, την οποία συνάντησα επίσης στην Μέλισσα. Η Μάριαμ ήρθε στην Ελλάδα μόνη της το 2015, όταν ήταν 19 χρονών. Πέρασε από την Τουρκία στην Μυτιλήνη έχοντας βιώσει την τραυματική «εμπειρία της βάρκας», όπως ο Μάντλα και χιλιάδες ακόμη άνθρωποι που προσπάθησαν να περάσουν τα σύνορα μέσω θαλάσσης.

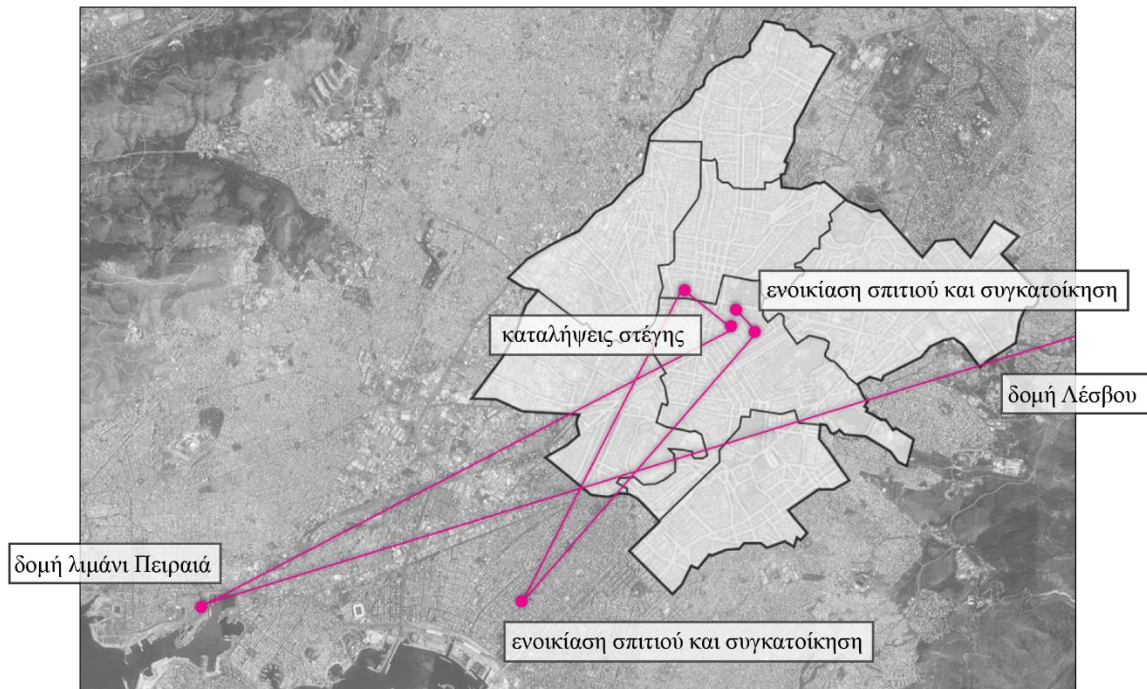
«Φοβάμαι πολύ την θάλασσα. Έμεινα για 10 ώρες στο νερό μαζί με 90 ακόμη άτομα. Έπαιρνα στην Τουρκία και μου έλεγαν ότι δεν μπορώ να γυρίσω. Έπαιρνα στην Ελλάδα και μου έλεγαν δεν μπορώ να μείνω. Παλιά ζωγράφιζα μόνο την θάλασσα. Τώρα πια όχι τόσο.»

Η Μάριαμ έμεινε μόνο για δύο ημέρες στο ΚΥΤ της Λέσβου όπου έκανε την αρχική αίτηση ασύλου και έπειτα μεταφέρθηκε με πλοίο στην Αθήνα. Με την άφιξή της στην πρωτεύουσα εγκαταστάθηκε και εκείνη, όπως ο Νταμπάχ, στο προσωρινό camp στο λιμάνι του Πειραιά. Εκεί έμαθε από μία εθελόντρια για την κατάληψη της Νοταρά 26. Πριν όμως απευθυνθεί στην κατάληψη για στέγη, προσπάθησε να φύγει από την Ελλάδα. Όμως, το κλείσιμο της βαλκανικής οδού και τα αποτελέσματα του συμφώνου ΕΕ-Τουρκίας καθόρισαν τις μετακινήσεις και την ζωή της Μάριαμ η οποία υποχρεώθηκε να παραμείνει ακούσια στην χώρα αφού προσπάθησε να διασχίσει παράτυπα τα βόρεια χερσαία σύνορα.

«(Εκτός από την Αθήνα) έχω πάει και στην Θεσσαλονίκη, αλλά δεν μου άρεσε. Είχα πάει για να περάσω στην Σερβία, το 2015. Αλλά ήταν κλειστά τα σύνορα και δεν μπόρεσα να φύγω. Οπότε ξαναγύρισα στην Αθήνα.»

Μετά την αποτυχημένη της προσπάθεια να συνεχίσει το ταξίδι της προς τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες, επέστρεψε στην Αθήνα και εγκαταστάθηκε στην Νοταρά, όπου έμεινε για έξι μήνες. Η κατάληψη όμως σιγά σιγά γινόταν υπερπλήρης και προτεραιότητα δινόταν σε οικογένειες με παιδιά, με αποτέλεσμα η Μάριαμ να μεταφερθεί οικειοθελώς στο City Plaza. Αλλά και εκεί η διαμονή της δεν θα κρατούσε για πολύ (δύο μήνες) αφού ακόμα περισσότεροι άνθρωποι που βρισκόντουσαν σε καθεστώς ακούσιας ακινησίας, αναζητούσαν στέγη στις καταλήψεις. Παρά την σύντομη διαμονή της στις καταλήψεις, η Μάριαμ γνώρισε και άλλες γυναίκες μετανάστριες στην ηλικία της και κατάφερε να νοικιάσει ένα σπίτι στην Καλλιθέα μαζί με μία φίλη της από το City Plaza.

«Στις καταλήψεις ήταν πολύ καλά. Ευχαριστώ πολύ την Νοταρά και το Plaza. Βοήθησαν πολύ πολύ κόσμο. Βοήθησαν παιδιά και οικογένειες και όλους. Βοηθούσα και εγώ όσο μπορούσα εκεί.»

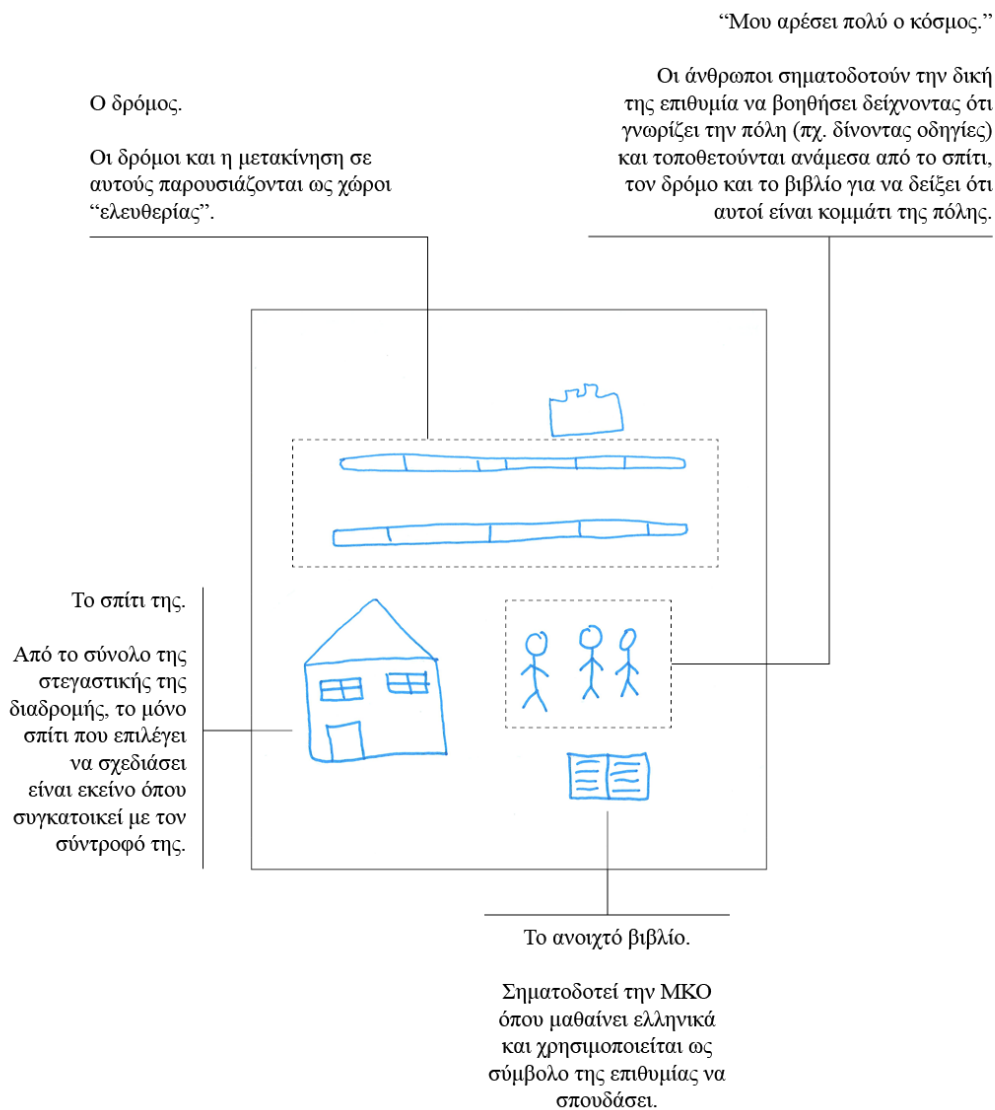

Χάρτης 19. Η στεγαστική διαδρομή της Μάριαμ

Από την Καλλιθέα έφυγε όταν το αίτημα διεθνούς προστασίας της φίλης και συγκατοίκου της έγινε δεκτό και επέλεξε να φύγει από την χώρα. Τότε η Μάριαμ ξαναγύρισε στα Εξάρχεια, νοικιάζοντας ένα σπίτι. Είχε πάρει και εκείνη κάρτα διαμονής και δούλευε ως καθαρίστρια, οπότε μπόρεσε να νοικιάσει το δικό της σπίτι. Αυτή η περίοδος σηματοδεύτηκε από ένα περιστατικό κοντά στο σπίτι της. Ένα βράδυ, καθώς περπατούσε προς το σπίτι, ένας άντρας της επιτέθηκε, λήστεψε την τσάντα και την μαχαίρωσε στην πλάτη, με αποτέλεσμα να νοσηλευτεί για ένα μήνα στο νοσοκομείο. Μέσα στην τσάντα είχε όλα τα προσωπικά της αντικείμενα μαζί με την κάρτα διαμονής. Θεώρησε πως ήταν τυχερή μέσα στην ατυχία της γιατί κατά την νοσηλεία της, οι γιατροί και μία δικηγόρος που είχε γνωρίσει στις καταλήψεις, ανέλαβαν και ολοκλήρωσαν όλη την γραφειοκρατική διαδικασία για την επανέκδοση της άδειας διαμονής και του διαβατηρίου της.

Σήμερα, η Μάριαμ μένει κοντά στο Μουσείο μαζί με τον σύντροφό της που είναι από την Αλγερία. Η πολιτισμική εγγύτητα των δύο χωρών (Μαρόκο και Αλγερία) είχε μεγάλη σημασία για την ίδια γιατί, όπως μου ανέφερε, μπορούν να καταλάβουν ο ένας την άλλη. Το ρήμα «καταλάβουν» αναφέρεται στην

γλώσσα και χρησιμοποιείται κυριολεκτικά, αλλά και μεταφορικά, όπου η κατανόηση αφορά στα κοινά πολιτισμικά και θρησκευτικά χαρακτηριστικά των δύο χωρών και στην αντίληψη πτυχών της καθημερινής ζωής. Παράλληλα, η Μάριαμ νιώθει οικεία τόσο με τον κόσμο στην γειτονιά της όσο και συγκεκριμένα στα Εξάρχεια, όπου έχει ζήσει το μεγαλύτερο διάστημα που βρίσκεται στην Αθήνα. Στον νοητικό της χάρτη επέλεξε να απεικονίσει τους δρόμους της γειτονιάς της όπου πηγαίνει βόλτα και την «πολυκοσμία», ως τα κεντρικά στοιχεία της πόλης για εκείνη. Όπως αναφέρει:

Εικόνα 36. Νοητικός χάρτης της Μάριαμ.

«Μου αρέσει πολύ ο κόσμος. Βοηθάω αν κάποιος δεν ξέρει κάτι στα Εξάρχεια. Τους λέω που να πάνε. Μου αρέσει και ο δρόμος πάρα πολύ γιατί πηγαίνω βόλτα με το πατίνι, στην Πατησίων κυρίως. Για βράδυ μου αρέσει να βγαίνω έξω και να κάνω βόλτα στην Πατησίων

και στην Αλεξάνδρα. Αν έχω νεύρα πάω εκεί και μετά γυρίζω σπίτι. Και στην Ακρόπολη μου αρέσει. Αμα έχω πρόβλημα κάθομαι λίγο εκεί και φεύγουν όλα. Πάω για να χαλαρώσω.»

Μετά από επτά χρόνια στην Ελλάδα, η Μάριαμ έχει αποφασίσει ότι θα μείνει στην χώρα. Στόχος της είναι να μάθει την γλώσσα από τα μαθήματα ελληνικών που κάνει στη Μέλισσα και μετά να γραφτεί σε ελληνικό σχολείο και να δώσει εξετάσεις για τη σχολή νοσηλευτικής. Τα μαθήματα στην Μέλισσα είναι βασικό εργαλείο για την εκπλήρωση των προσδοκιών και αυτό φαίνεται και στον χάρτη της, όπου η ΜΚΟ απεικονίζεται ως ένα ανοιχτό βιβλίο. Πέρα όμως από τις δεξιότητες, έχει σημασία για την ίδια και η αντιμετώπιση που έχει από τον κόσμο που συναναστρέφεται στην ΜΚΟ ο οποίος δεν την διαχωρίζει από το σύνολο. Όπως αναφέρει:

«Βοηθάω και στην Μέλισσα. Μιλάνε πολύ για αγάπη εκεί. Είναι σαν οικογένεια. Μιλάω με τις δασκάλες που δεν είναι μακριά μας. Δεν λένε - εσύ δεν μιλάς ελληνικά άρα δεν μιλάω μαζί σου.»

Η ακινησία που της επιβλήθηκε τα πρώτα χρόνια, μετουσιώθηκε σε εγκατάσταση παρά τις αρχικές της προθέσεις και τις πολιτικές αποτροπής τους κράτους. Η ενταξιακή διαδικασία της Μάριαμ ξεκίνησε ως ανάγκη επιβίωσης σε έναν τόπο που δεν σκόπευε να μείνει και σήμερα πραγματοποιείται μέσα από μια σειρά πρακτικών που αποτυπώνονται και χωρικά, που μπορεί να φαντάζουν ασύνδετες αλλά που στην πραγματικότητα είναι αποτέλεσμα των αλληλεπιδράσεων της με τους ανθρώπους που συναντά.

7.4. Στεγαστικές πρακτικές. Συν-κατοικήσεις, προδιαγραμμένες διαδρομές και η ύστερη επιλογή

Η στέγαση και το Σπίτι είναι κεντρικές έννοιες που επεξεργάζεται η διατριβή καθώς το ταξίδι της μετανάστευσης εμπεριέχει τον αποχωρισμό από το σπίτι ως τόπου καταγωγής και ως αίσθημα του καθημερινού οικείου βιώματος. Για τους ανθρώπους εν κινήσει και τους εκτοπισμένους, το *Σπίτι* δεν είναι το μέρος που κατοικούν απαραίτητα αλλά ο τόπος που νιώθουν ότι έχουν μέλλον, που μπορούν να βρουν τον εαυτό τους σχεδόν αλλά όχι εντελώς στο Σπίτι τους (Ahmed 1999:331). Το Σπίτι γίνεται η αδυναμία και ταυτόχρονα η αναγκαιότητα του μέλλοντος του υποκειμένου και όχι το παρελθόν που δεσμεύει το υποκείμενο σε ένα δεδομένο μέρος (Ahmed 2000:78). Τα υποκείμενα της μετανάστευσης, λοιπόν, δημιουργούν μία μορφή κοινότητας όπου μοιράζονται την εμπειρία του να μην βρίσκονται ακριβώς στο σπίτι και την ανάγκη δημιουργίας του Σπιτιού ως επιθυμία, ανάμνηση, αλλά και ενός τόπου του ανήκειν (Bauman 2001). Έτσι, μέσα από τις αφηγήσεις των μεταναστευτικών υποκειμένων για τα βιώματα της

στέγασης αναδεικνύονται καθημερινές διαπραγματεύσεις ανήκειν μέσα από τις πολύπλοκες στεγαστικές τους διαδρομές που καθορίζονται τόσο από τις κυρίαρχες πολιτικές όσο και από τις ατομικές και οικογενειακές πρακτικές ταυτόχρονα με τις προσωπικές προσδοκίες, τις ανάγκες και τις κοινωνικές συναντήσεις και σχέσεις (Clapham 2005). Κατηγοριοποιώ τις διαφορετικές πρακτικές στέγασης που προέκυψαν από την έρευνα πεδίου, τις βιογραφικές συνεντεύξεις και τους νοητικούς χάρτες σε πέντε περιπτώσεις και υποπεριπτώσεις συνοίκησης που φανερώνουν την αλληλεπίδραση της κυρίαρχης νόρμας της επισφάλειας των μεταναστευτικών υποκειμένων με τις ενσώματες και κοινωνικές πρακτικές διατήρησης της επιβίωσης και της αξιοπρεπούς ζωής στα πρώτα στάδια μιας επικείμενης εγκατάστασης στον νέο τόπο.

Η πρώτη κατηγορία αφορά τις *ακούσιες συν-κατοικήσεις* των υποκειμένων που εμφανίζονται κυρίως εντός των θεσμικών προγραμμάτων στέγασης. Αυτές οι ακούσιες συν-κατοικήσεις, όπως στην περίπτωση του Φερχάλ και της Μπασιράτ, υποδηλώνουν την τοποθέτηση των υποκειμένων σε καταστάσεις και χώρους συμβίωσης (πέραν των προσωρινών δομών φιλοξενίας) που ενισχύουν περαιτέρω το αίσθημα ανασφάλειας και φόβου. Ενώ από τις συνεντεύξεις των εργαζομένων και διαχειριστών των προγραμμάτων στέγασης, η εξασφάλιση κατοικίας σε διαμερίσματα ερμηνεύεται ως ένα μέσο διαφυγής από προηγούμενα τραύματα, το γεγονός ότι τα ειδικά πολιτισμικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά του κάθε υποκειμένου δεν λαμβάνονται υπόψιν προκαλεί περαιτέρω προβλήματα στους «ωφελούμενους». Τα αποτελέσματα της έλλειψης αξιολόγησης και κυρίως κατανόησης της κουλτούρας, των χαρακτηριστικών και των αναγκών των υποκειμένων είναι είτε η απόρριψη της παροχής κατοικίας και κατ' επέκταση του οικονομικού βοηθήματος, είτε η παραμονή σε αυτό το περιβάλλον ανασφάλειας. Στην πρώτη περίπτωση που τα υποκείμενα τοποθετούν τους εαυτούς τους εκτός προγραμμάτων, η εναλλακτική διέξοδος είναι η αναζήτηση στέγης μέσω κοινωνικών δικτύων με την ύπαρξη αυτών να είναι και η προϋπόθεση για την απόφαση απόρριψης της στέγης και του οικονομικού βοηθήματος από τα θεσμικά προγράμματα. Στην δεύτερη περίπτωση, όπου τα υποκείμενα παραμένουν στο περιβάλλον ανασφάλειας, αυτή η επιλογή γίνεται λόγω της έλλειψης εναλλακτικής στεγαστικής διεξόδου και έχει ως επακόλουθο την περαιτέρω απομόνωση δυσχεραίνοντας την δημιουργία κοινωνικών σχέσεων εκτός της οικογένειας.

Κομμάτι των ακούσιων συν-κατοικήσεων είναι και το «*σπίτι του διακινητή*». Οι περιπτώσεις αυτές αφορούν υποκείμενα που έπειτα από την μετεγκατάστασή τους στην ενδοχώρα αναζήτησαν στέγη μέσω των δικτύων της μετακίνησης. Οι συνθήκες στέγασης είναι όμοιες με εκείνες που κυριάρχησαν στις αρχές της δεκαετίας του 1990 για τους μετανάστες και τις μετανάστριες από την Αλβανία και τις χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης (Μαλούτας 2018, Αράπογλου και Σαγιάς 2008). Πολυπληθή σπίτια, σε υπόγεια ή χαμηλούς ορόφους, χωρίς επαρκή αερισμό και βασικούς οικιακούς χώρους (μπάνιο), τα οποία βρίσκονται

κοντά σε χώρους εργασίας, όπως εστιατόρια ή αποθήκες. Συνήθως, αυτές οι περιπτώσεις είναι άμεσα συνδεδεμένες με την απασχόληση, συνθήκη που αποτυπώνεται και χωρικά, όπως στην περίπτωση της Φοίβης⁷¹, η οποία κατοίκησε σε υπόγειο, κάτω από το εστιατόριο που εργαζόταν ο σύζυγός της. Σε πολλές από τις περιπτώσεις, η εξασφάλιση στέγης από τα εν λόγω δίκτυα αντικαθιστά τον μισθό της εργασίας που προσφέρουν, ενισχύοντας περαιτέρω το καθεστώς εργασιακής επισφάλειας για τους μετανάστες/στριες. Όπως έχουν δείξει και έρευνες του παρελθόντος, το μεγαλύτερο πρόβλημα σε αυτές τις περιπτώσεις είναι ότι γεννά ένα αόρατο εργατικό δυναμικό που εργάζεται με ρίσκο την ζωή του (ανθυγιεινές συνθήκες στέγασης, εργασιακό περιβάλλον που συγκαταλέγεται στα βαριά και ανθυγιεινά επαγγέλματα, κλπ.) προκειμένου να εξασφαλίσει είτε βασικές ανάγκες (στέγαση) είτε χρήματα για να συνεχίσει την μεταναστευτική του πορεία, ενώ ταυτόχρονα το κράτος δεν αναγνωρίζει επίσημα την παραγωγική του θέση.

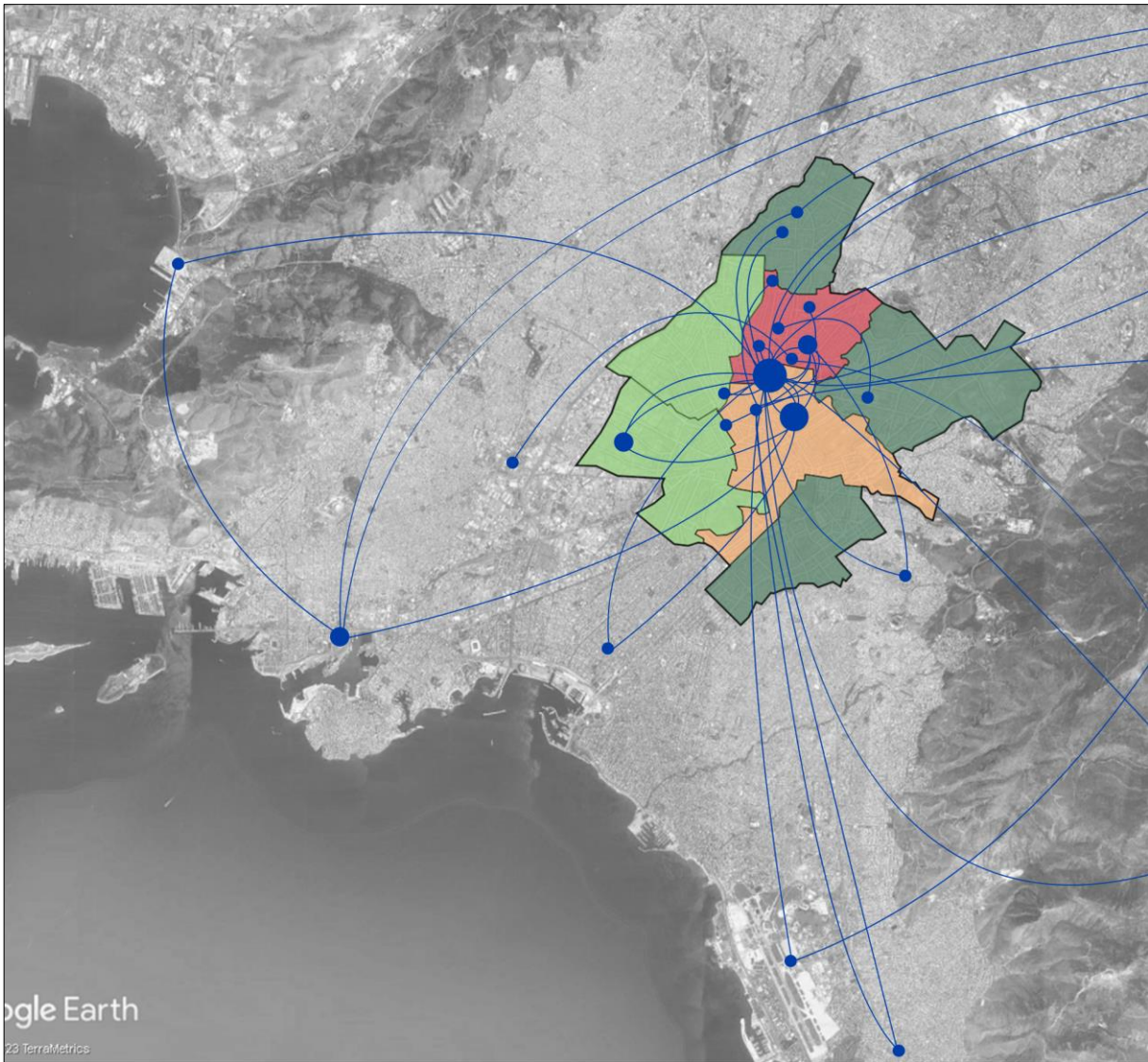
Η τρίτη κατηγορία, την οποία περιγράφω ως την «*προδιαγεγραμμένη*» *διαδρομή*, αναφέρεται σε υποκείμενα τα οποία αφού περάσουν τα πρώτα στάδια της διαδικασίας καταγραφής και αναγνώρισης στα hotspots, εγκαθίστανται απευθείας στην Αθήνα μέσω διεθνοτικών δικτύων και συγκεκριμένα της οικογένειας. Εδώ δεν αναφέρομαι στις νομικές διαδικασίες της οικογενειακής επανένωσης αλλά σε περιπτώσεις όπου ο προορισμός της μετανάστευσης είναι το σπίτι ενός ατόμου από το κοινωνικό ή οικογενειακό περιβάλλον που έχει ήδη εγκατασταθεί στην χώρα τα προηγούμενα χρόνια. Σε μία τέτοια συνθήκη βρίσκεται η Φρουζάν η οποία ξεκίνησε το μεταναστευτικό της ταξίδι με προορισμό την κατοικία του συζύγου της στην Αθήνα, ο οποίος βρισκόταν ήδη πολλά χρόνια στην χώρα. Η «*προδιαγεγραμμένη*» *διαδρομή* αφορά κατεξοχήν γυναίκες που μεταναστεύουν για να βρεθούν στα σπίτια των ανθρώπων που γνώριζαν από μικρή ηλικία ότι θα παντρευτούν. Αν και στο δείγμα μου δεν εμφανίζονται πολλές τέτοιες περιπτώσεις, οι στεγαστικές πρακτικές, οι κοινωνικοί δεσμοί, η εικόνα του εαυτού και το προσωπικό σύστημα αξιών και συναισθημάτων φανερώνουν δυναμικές διαπραγματεύσεις της ταυτότητας στον νέο τόπο. Η Φρουζάν μου λέει: «*Η μάνα μου μου λέει να πάμε να τους βρούμε εκεί (Γερμανία) και πως εδώ δεν είμαι μουσουλμάνα γιατί τρώω, πίνω κρασί και δεν φοράω την hijab. Αφού εδώ δεν χρειάζεται να τα κάνω αυτά, είναι καλά.*». Αυτή η σύντομη περιγραφή των ελευθεριών που έχει στην Αθήνα αναδεικνύει τους εξωτερικούς περιορισμούς που της επιβάλλονται από το οικογενειακό περιβάλλον (το οποίο βρίσκεται μακριά) ως στοιχείο της κουλτούρας και την άρνηση της ίδιας να τους αποδεχθεί και να τους αναπαράγει. Αυτή η άρνηση εκφράζεται και σχηματοποιείται χωρικά μέσω της εγκατάστασης μακριά από την οικογένεια ή όποιο κοινωνικό περιβάλλον σηματοδοτεί αυτούς τους περιορισμούς.

⁷¹ βλ. σελίδα 189

Η *συλλογική συνοίκηση* περιλαμβάνει τόσο τις καταλήψεις στέγης προσφύγων, όσο και την διάδοχη κατάσταση έπειτα από τις εκκενώσεις. Όπως αναφέρω στο Κεφάλαιο 7.4., οι καταλήψεις στέγης είναι χώροι που προτάσσουν την αυτοοργάνωση, την συλλογική συνύπαρξη και την οριζοντιότητα στη διαδικασία λήψης αποφάσεων, στοιχεία που δημιουργούν ένα πλέγμα κοινωνικών σχέσεων αλλά και εναλλακτικών προοπτικών και αντιστάσεων προς το κυρίαρχο. Η συλλογική συνοίκηση, σαν πρώτο και προσωρινό στάδιο των στεγαστικών διαδρομών εμπεριέχει μοναδικές διεργασίες ως προς την κοινωνικοποίηση των υποκειμένων ακριβώς γιατί από την φύση αυτής της στεγαστικής πρακτικής αναδύονται ερωτήματα ως προς τον κυρίαρχο τρόπο δόμησης της καθημερινότητας και της διεθνотικής συνύπαρξης. Ανεξάρτητα από το χρονικό διάστημα που τα υποκείμενα μένουν στα συλλογικά στεγαστικά εγχειρήματα ή τον βαθμό της ενεργούς εμπλοκής τους στις διαδικασίες συνδιαμόρφωσης της καθημερινής ζωής, αυτό που προκύπτει από όλες τις αφηγήσεις είναι πως δημιουργούνται δεσμοί μεταξύ ανθρώπων που με κάποιο σημαντικό τρόπο είναι «όμοιοι», προωθώντας την διαφορετικότητα και ταυτόχρονα συνυπάρχουν άτομα μεταξύ τους «ανόμοια», προωθώντας την αλληλεγγύη.

Η τελευταία στεγαστική πρακτική που προκύπτει από τις βιογραφικές συνεντεύξεις και τους νοητικούς χάρτες είναι η «*ύστερη*» επιλογή. Αυτή η στεγαστική πρακτική έχει στο επίκεντρο την επιλογή των συνθηκών στέγασης με την έννοια ότι τα υποκείμενα έχουν μείνει ένα εύλογο χρονικό διάστημα στην χώρα και μπορούν να επιλέξουν χωρικά και κοινωνικά το περιβάλλον τους σε συνάρτηση πάντα με το συγκεκριμένο. Η ύστερη επιλογή είναι μία πρακτική στις διαδρομές στέγασης η οποία έχει στο επίκεντρό της τις κοινωνικές σχέσεις που δημιουργήθηκαν το διάστημα που τα υποκείμενα βρίσκονται στην Αθήνα. Διαφέρει δε από την «προδιαγεγραμμένη» κατάσταση ως προς τους χρόνους και τις συνθήκες δημιουργίας των κοινωνικών δεσμών που συμβάλλουν στην πραγματοποίηση της στεγαστικής πρακτικής. Οι βιοματικές αφηγήσεις της Μάριαμ, του Νταμπάχ, της Καρίμπα, του Σαλμάν, της Ναχίντ, του Μάλεκ τροφοδοτούν με εικόνες και πρακτικές της «ύστερης» επιλογής. Σε αυτή την συνθήκη, τα υποκείμενα επιλέγουν να ζήσουν σε ένα σπίτι μαζί με άτομα που έχουν αναπτύξει συναισθηματικούς δεσμούς, φίλιες ή με τα οποία μοιράζονται τις κοινές εμπειρίες της μετανάστευσης και συνήθως σε γειτονιές που έχουν αναπτύξει αυτούς τους δεσμούς ή τις σχέσεις (πλατεία Βικτωρίας, Εξάρχεια, Κυψέλη, Σταθμός Λαρίσης) και στις οποίες νιώθουν οικεία ή έστω ασφαλείς. Το αίσθημα της επιλογής στην εύρεση κατοικίας λειτουργεί συχνά και ως παράγοντας ενδυνάμωσης στον νέο τόπο όπου τα υποκείμενα νιώθουν έτοιμα να βοηθήσουν άλλους νεοαφιχθέντες. Εντός, λοιπόν, των στεγαστικών πρακτικών της «ύστερης» επιλογής, παρουσιάζονται πρακτικές αλληλεγγύης μεταξύ των μεταναστευτικών υποκειμένων στις οποίες δεν διαμεσολαβούν αλληλέγγυοι και αλληλέγγυες. Τέτοιες περιπτώσεις είναι η πράξη του Φερχάλ να φιλοξενήσει στο σπίτι του στις εργατικές κατοικίες της Νίκαιας μια οικογένεια Κούρδων προσφύγων, αλλά

και του Νταμπάχ που φιλοξενούσε για μικρά χρονικά διαστήματα νεοαφιχθέντες στο σπίτι που είχε νοικιάσει με την σύντροφό στο Μεταξουργείο. Έτσι, οι νεοαφιχθέντες δημιουργούν κοινοτικούς δεσμούς με στόχο την απόκτηση κοινωνικών και οικονομικών οφελών που συνδέονται με τη συνδιαμονή τους αποκτώντας σημαντικά οφέλη κατά την αρχική περίοδο διαμονής στον νέο τόπο.

Χάρτης 20. Στεγαστικές διαδρομές μεταναστευτικών υποκειμένων

ΜΕΡΟΣ Δ | ΈΡΕΥΝΑ ΠΕΔΙΟΥ: ΔΙΑΜΕΣΟΛΑΒΗΤΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΧΩΡΟΙ ΕΜΦΑΝΙΣΗΣ ΩΣ ΜΕΣΑ ΔΟΜΗΣΗΣ ΤΟΥ ΑΝΗΚΕΙΝ

Όλες οι παραπάνω αφηγήσεις περιγράφουν το ταξίδι των μεταναστευτικών υποκειμένων εντός του αστικού ιστού της πρωτεύουσας, τις πρακτικές στέγασης στον νέο τόπο, τις προσωπικές τους προσδοκίες και στρατηγικές και τον αντίκτυπο του κυρίαρχου στην διαμόρφωση της καθημερινότητάς τους. Μέσα από τις πτυχές αυτών των μικρών και μεγάλων πράξεων, φανερόνται διεργασίες ένταξης από-τα-κάτω όπου τα υποκείμενα διεκδικούν χώρους εμφάνισης με σκοπό την ορατότητα, την συμπερίληψη, την χειραφέτηση και την αντίσταση στην κυρίαρχη κατασκευή του Ξένου και ενάντια στον αποκλεισμό και την υποταγή. Ο χώρος, σε αυτή την διαδικασία έχει σημαντικό ρόλο ως ένα μη στατικό πεδίο διαπραγμάτευσης και κατασκευής ταυτοτήτων που δεν αφορούν μόνο το «ποιος είμαι» εντός ενός ευρύτερου συνόλου αλλά είναι άμεσα συνυφασμένες με το «που είμαι» (Netto 2011). Αυτές οι πρακτικές μπορεί να είναι συλλογικές, ή ατομικές. Οι συλλογικές πρακτικές, όπως οι καταλήψεις κενών κτιρίων, η παρουσία σε δημόσιους χώρους (πάρκα και πλατείες) και η πολιτικοποίηση, όπως η συμμετοχή σε αντιφασιστικές πορείες ή πορείες για την υπεράσπιση των δικαιωμάτων των μεταναστών, είναι πιο εμφανείς στον χώρο και πιο παρεμβατικές. Ακόμα και οι ατομικές πράξεις όμως, όταν τοποθετούνται στον χώρο, αποκαλύπτουν συλλογικές πρακτικές της καθημερινότητας οι οποίες αναπτύσσονται αργά, εκτός μιας οργανωμένης προσπάθειας να ανατρέψουν μια συγκεκριμένη πολιτική και είναι πράξεις όπου τα υποκείμενα αποκαλύπτουν την μοναδικότητά τους και διαφοροποιούνται (Dikec 2012). Στο τέταρτο και τελευταίο μέρος της διατριβής, συνομιλώ με την βιβλιογραφία και προσπαθώ να εντοπίσω διαδικασίες ένταξης των μεταναστευτικών υποκειμένων από-τα-κάτω λαμβάνοντας υπόψιν τα διαφορετικά επίπεδα ανήκειν, τις συλλογικές και ατομικές πράξεις πολιτειότητας στους διαφορετικούς χώρους εμφάνισης έτσι όπως φανερόνται μέσα από τις διαφορετικές πρακτικές στέγασης, τις κοινωνικές σχέσεις αλλά και της κυρίαρχης εικόνας για την θέση του Ξένου στο κράτος υποδοχής.

Κεφάλαιο 8. Διαμεσολαβητικές πρακτικές ένταξης στους χώρους εμφάνισης.

Διαπραγματεύσεις ταυτότητας και το αίσθημα του ανήκειν στην καθημερινή ζωή.

Το βασικό ερώτημα που τίθεται στην διατριβή είναι το πώς αντιλαμβάνονται τα μεταναστευτικά υποκείμενα την ένταξη στον τόπο άφιξης και ποιες είναι οι διαδικασίες και οι πρακτικές που γεννιούνται προκειμένου να αναπτύξουν το αίσθημα του ανήκειν σε αντιδιαστολή με την ερμηνεία και εφαρμογή της ένταξης στις πολιτικές και στην κυρίαρχη αντίληψη για την θέση του Άλλου στο κράτος υποδοχής. Η μελέτη γίνεται μέσα από πτυχές της καθημερινής ζωής των υποκειμένων σε μια προσπάθεια επαναπροσδιορισμού και αμφισβήτησης της κυρίαρχης αφήγησης για την ένταξη και τα πολιτικά της χαρακτηριστικά (Schinkel 2018, Favell 2022). Η αναπαραγωγή και η μελέτη των προσωπικών αφηγήσεων, των στεγαστικών διαδρομών και της καθημερινότητας στην πόλη και την γειτονιά, δίνει ορατότητα και αναλυτική βαρύτητα στις επαναλαμβανόμενες πρακτικές των μεταναστευτικών υποκειμένων που βρίσκονται σε συνθήκες αναμονής και διαρκούς προσωρινότητας ως απόρροια των μεταναστευτικών στρατηγικών σε ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο. Οι πρακτικές αυτές, συχνά, κρύβουν ενταξιακές διεργασίες που διαφοροποιούνται από τις πολιτικές ένταξης ως προς τα κίνητρα, τα μέσα και τον τελικό σκοπό. Ενώ οι πολιτικές ένταξης διαμορφώνονται σε ένα πλαίσιο αναπαραγωγής και στιγματισμού του Ξένου και ταυτόχρονα μιλούν για το παράδοξο των «συνεκτικών κοινωνιών», τα ίδια τα μεταναστευτικά υποκείμενα παράγουν πρακτικές ένταξης, ακόμα και στους ενδιάμεσους τόπους και χώρους του ταξιδιού τους μέσα από τις πράξεις και την ομιλία τους διατηρώντας την διαφορετικότητα αλλά και επαναδιαπραγεύοντάς την σε μια διαδικασία οικοδόμησης του αισθήματος του ανήκειν. Όπως ανέφερα στο Α Μέρος του κειμένου, όπου προσπάθησα να ορίσω το θεωρητικό πλαίσιο της διατριβής, στην βιβλιογραφία συναντάμε διαφορετικά επίπεδα ανήκειν των υποκειμένων που συνδέονται με την θέση τους στον κοινωνικό ιστό (φύλο, εθνικότητα, ηλικία, τάξη), τις ιστορίες και αφηγήσεις για τον εαυτό που σχηματοποιούν τις συναισθηματικές επενδύσεις και τις επιθυμίες διασύνδεσης και τα ηθικά και πολιτικά συστήματα αξιών που εκφράζουν το προσωπικό ανήκειν (αξιολόγηση εαυτού και στρατηγικές ζωής) και το ανήκειν των Άλλων (Yuval-Davis 2006). Σε αυτό το κεφάλαιο, λοιπόν, προσπαθώ να συνοψίσω, μέσα από τις αφηγήσεις για την σχέση με την πόλη, τις πρακτικές στέγασης, τις συλλογικές και ατομικές πράξεις πολιτειότητας και τις διαμεσολαβητικές πρακτικές ένταξης, τους χώρους και τους τόπους όπου τα υποκείμενα ένιωσαν ότι «ανήκουν» οικοδομώντας το αίσθημα του Σπιτιού και ερχόμενα αντιμέτωπα με τις πολλαπλές διαπραγματεύσεις της ταυτότητάς τους.

Όπως αναφέρει η Arendt (2020 [1958]), αποτέλεσμα των πράξεων των υποκειμένων δεν είναι μόνο η εμφάνισή τους στο εγκόσμιο (σε ένα νέο τόπο ή μια κοινότητα) αλλά είναι και η δημιουργία

σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων που ζουν σε μία αντικειμενική πραγματικότητα την οποία ονομάζει *διάμεσο*. Σύμφωνα με την Arendt, όμως, υπάρχει και ένα *υποκειμενικό διάμεσο*⁷², αόρατο και μη απτό, το οποίο υπερκαλύπτει την προδιαγεγραμμένη αντικειμενική πραγματικότητα γιατί εμπεριέχει το αστάθμητο αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης των ανθρώπων που πράττουν και ομιλούν απευθείας ο ένας στον άλλο. Μέσα από την έρευνα πεδίου αποκαλύπτονται τέτοια αντικειμενικά και υποκειμενικά διάμεσα τα οποία αναφέρονται στις πράξεις των μεταναστευτικών υποκειμένων που συνεπάγονται από την μία ορατότητα και από την άλλη συλλογικές και ατομικές, εκούσιες και ακούσιες, πρακτικές διεκδίκησης του δικαιώματος να έχουν δικαιώματα. Αλλά, όπως αναφέρει ο Rancière (2015), ο πολιτικός χώρος είναι διακριτός από άλλες πτυχές της ζωής, υποστηρίζοντας ότι τα σύνορα μεταξύ του πολιτικού, του κοινωνικού και του ιδιωτικού τομέα είναι πιο διάπλατοι από ό,τι αναγνωρίζει η Arendt και ότι η πολιτική μπορεί να βρεθεί σε απροσδόκητα μέρη και στις καθημερινές πράξεις των ατόμων. Εάν σκεφτούμε λοιπόν την ένταξη, όχι ως μια πολιτική και ως μια διαδικασία με αρχή, μέση και τέλος αλλά ως μια σειρά πράξεων εμφάνισης των μεταναστευτικών υποκειμένων σε ένα νέο τόπο με την διευρυμένη έννοια του όρου εμφάνιση, τότε μπορούμε να εντοπίσουμε και τα αντικειμενικά και υποκειμενικά διάμεσα που διαμορφώνουν το αίσθημα του ανήκειν. Τις πράξεις που συμβαίνουν μέσα σε αυτά τα διάμεσα τις ονομάζω *διαμεσολαβητικές πρακτικές ένταξης*. Οι διαμεσολαβητικές πρακτικές είναι πολυπαραγοντικές και τις συναντάμε σε διαφορετικές μορφές και σε διαφορετικούς χώρους. Εξαρτώνται δε από τις καθορισμένες και προδιαγεγραμμένες συνθήκες (συγκείμενο), δηλαδή από την πολιτική συγκυρία στην οποία εξελίσσονται και τον τρόπο με τον οποίο γίνεται αντιληπτός και αντιμετωπίζεται ο μεταναστευτικός πληθυσμός από το έθνος-κράτος, αλλά και από τους τρόπους κοινωνικοποίησης (ή μη) των υποκειμένων που διαμορφώνουν τους όρους εμφάνισης και μετέπειτα τις προοπτικές εγκατάστασης.

Στην περίπτωση του νεοαφιχθέντα πληθυσμού, οι μορφές κοινωνικοποίησης, όπως προκύπτει από την βιβλιογραφία, μπορεί να είναι σύντομες και απρόσωπες, εξυπηρετώντας βασικές υλικές ανάγκες, όπως για παράδειγμα την εύρεση στέγης ή την πρόσβαση στις διαδικασίες ασύλου, συστηματικές κοινωνικές σχέσεις και σχέσεις φιλίας. Πέραν αυτών, η έρευνα πεδίου ανέδειξε και τις σχέσεις αλληλεγγύης τόσο μεταξύ του ντόπιου πληθυσμού και των μεταναστευτικών υποκειμένων όσο και αποκλειστικά μεταξύ των μεταναστών και μεταναστριών. Στην πρώτη περίπτωση, οι σχέσεις αλληλεγγύης συμβάλλουν καθοριστικά

⁷² Arendt (2020: 1958), σελίδα 241: «[...] Δεδομένου ότι αυτή η αποκάλυψη του υποκειμένου αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι κάθε αλληλεπίδρασης, ακόμη και της πιο “αντικειμενικής”, το υλικό, εγκόσμιο διάμεσο μαζί με τα ενδιαφέροντά του επικαλύπτεται και, θα λέγαμε, υπερκαλύπτεται από ένα εντελώς διαφορετικό διάμεσο που συνίσταται από τις πράξεις και τα λόγια και οφείλεται αποκλειστικά στο ότι οι άνθρωποι πράττουν και μιλούν απευθείας ο ένας στον άλλο. [...], αυτό το διάμεσο, μολονότι δεν είναι απτό, δεν είναι λιγότερο σημαντικό από τον κόσμο των πραγμάτων τον οποίο μοιραζόμαστε με τρόπο ορατό.»

στην διαδικασία εγκατάστασης καθώς αμφισβητούν την ανταγωνιστικότητα των πολιτισμικών διαφορών μειώνοντας το αίσθημα του αποκλεισμού που καλλιεργείται από τις θεσμικές πολιτικές, ενώ στην δεύτερη περίπτωση δημιουργούνται εθνοτικοί δεσμοί που ενισχύουν το αίσθημα του ανήκειν. Αυτές οι διεργασίες δεν είναι προφανώς μονοδιάστατες και καθ' ορισμού απελευθερωτικές. Εντός τους συνεχίζουν να υπάρχουν διεργασίες και διαπραγματεύσεις κυριαρχίας μεταξύ των διαφορετικών ταυτοτήτων (πολιτισμικών, έμφυλων, ταξικών, κλπ.), αλλά το γεγονός ότι κοινός παρονομαστής είναι η προσπάθεια για ισότητα και ίσες κοινωνικές ευκαιρίες ανοίγει περισσότερα πεδία εμφάνισης των υποκειμένων και δημιουργεί συνθήκες άσκησης της πολιτειότητας ως βίωμα πια και όχι ως ένα σύστημα διαφορικότητας και άνιση κατανομής δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, συμπερίληψης και εκτοπισμού.

Ακολουθώντας την εξελικτική σκέψη για την ευρύτητα του νοήματος των χώρων εμφάνισης με την έννοια ότι αυτοί δεν προέρχονται αποκλειστικά από συστηματικές συλλογικές δράσεις στον δημόσιο χώρο, αλλά μπορεί να είναι στιγμές της καθημερινής ζωής και ατομικές πρακτικές σε κάθε χώρο ύπαρξης των υποκειμένων, προκύπτει μια σειρά πρακτικών που εντοπίζονται τόσο στη σφαίρα του ιδιωτικού όσο και στην σφαίρα του δημόσιου οι οποίες δημιουργούν τις προϋποθέσεις της εγκατάστασης και τελικά του ανήκειν. Στην περίπτωση του νεοαφιχθέντα πληθυσμού, όπου το κράτος τείνει να αποτρέπει οποιαδήποτε δημόσια εμφάνιση, τα υποκείμενα δημιουργούν και διεκδικούν τους δικούς τους χώρους εμφάνισης. Σε αυτό το πλαίσιο, τα υποκείμενα που πράττουν δρώντας στους χώρους εμφάνισης τους, παράγουν και διαμορφώνουν αυτούς τους χώρους που έχουν μεταφορική και κυριολεκτική διάσταση. Αυτοί οι «ενδιάμεσοι χώροι» αποτελούν ένα πεδίο πέραν του ιδιωτικού και του δημόσιου και μπορούν να επηρεάσουν ουσιαστικά τις διεθντικές σχέσεις και τις διαπραγματεύσεις ταυτότητας πέρα από χωρικά και κοινωνικά δίπολα (Bhabha 1990, Agamben 1996, Agier 2002, Isin 2008, Σταυρίδης κ.ά. 2009, Κουτρολίκου και Δημητρίου 2011, Dikec 2012, Butler 2017, Lafazani 2021). Στη συνέχεια, προσπαθώ να συνοψίσω τα κυριότερα πεδία των διαμεσολαβητικών πρακτικών ένταξης με επίκεντρο τις στεγαστικές πρακτικές και σε συνάρτηση με τις κοινωνικές σχέσεις που αναπτύσσονται εντός των πολύμορφων ενδιάμεσων χώρων.

8.1. Η εμφάνιση στον δημόσιο χώρο. Συλλογικοποίηση του πολιτικού.

Η έρευνα πεδίου ανέδειξε την συνάθροιση σε δημόσιους χώρους ως το κατεξοχήν πεδίο δημόσιας εμφάνισης. Συγκεκριμένα, η πλατεία Βικτωρίας και το Πεδίο του Άρεως, όπου πρόσφυγες και αιτούντες άσυλο κατασκήνωναν εκεί τα πρώτα χρόνια της «προσφυγικής κρίσης», αναδείχθηκαν στους πλέον κομβικούς χώρους εμφάνισης των υποκειμένων τα οποία με την παρουσία τους στον δημόσιο χώρο

«δήλωσαν» την παρουσία τους και διεκδίκησαν το δικαίωμα σε αξιοπρεπείς συνθήκες διαβίωσης. Παράλληλα, η διαμαρτυρία προσφύγων και αιτούντων άσυλο στην πλατεία Συντάγματος μετά τις εκκενώσεις των καταλήψεων, προσέδωσε ένα πιο στοχευμένο κοινωνικο-πολιτικό αίτημα, αυτό του δικαιώματος στην στέγαση μέσα από συνθήματα για αξιοποίηση του κενού κτιριακού αποθέματος της πόλης για την στέγαση όσων εκδιώχθηκαν από τις καταλήψεις και γενικότερα του προσφυγικού πληθυσμού. Αυτό το συμπέρασμα δεν είναι κάτι μη αναμενόμενο αφού γνωρίζουμε ήδη από την βιβλιογραφία και από παρόμοια κινήματα σε άλλες χώρες (όπως για παράδειγμα το κίνημα των *Sans Papier* στην Γαλλία) πως η συλλογική παρουσία και η πολιτική διαμαρτυρία στον δημόσιο χώρο φέρνει προ των πυλών ζητήματα διαχείρισης και έτσι το πολιτικό σύστημα καλείται να πάρει θέση στα αιτήματα των μη πολιτών του. Στην περίπτωση της πλατείας Βικτωρίας, του Πεδίου και του Συντάγματος, η απάντηση του ελληνικού κράτους ήταν η καταστολή και η δημιουργία χώρων εκτοπισμού και απομόνωσης από την δημόσια σφαίρα. Παράλληλα όμως με τις συλλογικές πράξεις πολιτειότητας για το δικαίωμα στην στέγη, σε αυτούς τους δημόσιους χώρους εμφανίζονται και ατομικές πρακτικές που βοηθούν τα υποκείμενα να ανταπεξέλθουν στην καθημερινότητα. Πολλοί και πολλές από τους συνομιλητές μου περιγράφουν πως στην πλατεία Βικτωρίας συνάντησαν άτομα με τα οποία μιλούσαν την ίδια γλώσσα και από τα οποία πληροφορήθηκαν είτε για το *camp* στον Ελαιώνα, είτε για τις καταλήψεις στέγης, είτε διεξόδους αυτοστέγασης. Έτσι, οι σύντομες συναντήσεις των υποκειμένων στην πλατεία Βικτωρίας δημιούργησαν μία συνθήκη όπου ένα από τα κεντρικότερα σημεία της Αθήνας μετατράπηκε σε άτυπο κόμβο πληροφόρησης μεταξύ των μεταναστευτικών υποκειμένων, τουλάχιστον για το πρώτο διάστημα διαμονής στην πόλη.

Από τις συνεντεύξεις των υποκειμένων, πέραν των σύντομων κοινωνικών επαφών στους δημόσιους χώρους, εμφανίζονται και περιπτώσεις όπου αυτές οι σχέσεις προκύπτουν μέσω δικτύων αλληλεγγύης και πολιτικών συλλογικοτήτων που παίζουν καθοριστικό ρόλο στις στεγαστικές διαδρομές και στην απόφαση εγκατάστασης. Η στεγαστική εμπειρία του Φερχάλ είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιων σχέσεων αφού από την μία και ο ίδιος βρήκε διαμέρισμα μέσω των επαφών του με την Κουρδική πολιτική οργάνωση αποφεύγοντας ακούσιες συν-κατοικήσεις και από την άλλη φιλοξένησε στο σπίτι του μία οικογένεια που κινδύνευε με απέλαση. Αυτές οι διαμεσολαβητικές πρακτικές δεν εκφράζονται μέσα από την συλλογικοποίηση ενός αιτήματος παρά αποτελούν πράξεις ατομικής πολιτειότητας στις οποίες τα δρώντα υποκείμενα εμπλέκονται σε πολιτική ανυπακοή και αμφισβητούν τις πρακτικές επιβολής της διαρκούς μετακίνησης των μεταναστευτικών υποκειμένων παρέχοντας καταφύγιο και την δυνατότητα εγκατάστασης. Αντίστοιχα, υποκείμενα που βρέθηκαν στα πρώτα στάδια της στεγαστικής τους διαδρομής σε κάποια από τις καταλήψεις, μέσω της συλλογικής συνοίκησης ανέπτυξαν μηχανισμούς αλληλοϋποστήριξης τους οποίους εφάρμοσαν και ατομικά, στα επόμενα στάδια των στεγαστικών

διαδρομών, όπως στην περίπτωση του Νταμπάχ που μετά το City Plaza φιλοξένησε πρόσφυγες και αιτούντες άσυλο στο σπίτι που νοίκιασε μόνος του.

Η στέγαση ως πρακτική και το σπίτι ως αγαθό είναι ένα από τα πεδία εμφάνισης όπου εντοπίζονται και οι διαμεσολαβητικές πρακτικές ένταξης. Πέραν όμως αυτών, τα μεταναστευτικά υποκείμενα δημιουργούν πεδία εμφάνισης και συλλογικών και ατομικών διεκδικήσεων σε όλες τις πτυχές της καθημερινής τους ζωής στην πόλη. Το σύνολο των μικρών και μεγάλων πράξεων είναι που διαμορφώνει είτε την απόφαση εγκατάστασης είτε το αίσθημα του Σπιτιού σε έναν τόπο, ανεξάρτητα από το εάν τα ίδια τα υποκείμενα αποφασίσουν να φύγουν ή να παραμείνουν σε έναν τόπο. Κάθε ένα από αυτά τα πεδία διαπερνώνται από τις διαρκείς διαπραγματεύσεις ταυτότητας των υποκειμένων σχηματοποιώντας το αίσθημα του ανήκειν εντός, εκτός και παράλληλα με τις κυρίαρχες ταυτότητας σε ένα έθνος-κράτος.

8.2. Πρόσβαση στην εκπαίδευση. Το σχολείο ως τόπος αποκλεισμού αλλά και ένταξης.

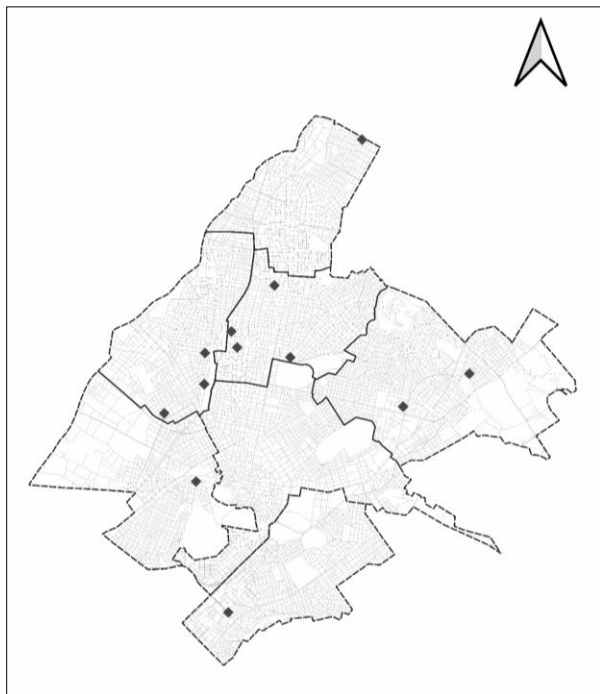
Η χωρική σύνδεση της κατοικίας με την πρόσβαση στην δημόσια εκπαίδευση των νεοαφιχθέντων ανήλικων μαθητών και μαθητριών συνεπάγεται τον αποκλεισμό τους από το εκπαιδευτικό σύστημα λόγω των επισφαλών στεγαστικών συνθηκών για τον πληθυσμό. Όπως ανέφερε η Ιωάννα, δασκάλα σε πολυπολιτισμικό σχολείο του κέντρου, το κλείσιμο του Ελαιώνα είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση της σχολικής διαρροής, συνθήκη που ισχύει για κάθε στεγαστικό αποκλεισμό των μεταναστευτικών υποκειμένων (εκκενώσεις καταλήψεων, εξώσεις από τα διαμερίσματα του ESTIA, μεταφορές από το ένα camp στο άλλο). Πέραν όμως του αποκλεισμού από την δημόσια εκπαίδευση, τα σχολεία είναι και τόποι συνάντησης και δημιουργίας κοινωνικών σχέσεων που είναι ζωτικής σημασίας για το αίσθημα του ανήκειν των μεταναστευτικών υποκειμένων. Η Κουσάρ περιγράφει την κοινωνικοποίησή με τις μητέρες των συμμαθητών των παιδιών της ως τις μοναδικές σχέσεις που έχει αναπτύξει στον νέο τόπο και τις μόνες διεξόδους στην καθημερινή ζωή. Η Μπασιράτ που δεν έχει αναπτύξει καθόλου προσωπικούς δεσμούς στην Αθήνα, βλέπει το σχολείο και την εκπαίδευση του γιού της ως την μοναδική ευκαιρία για εκείνον να ανταπεξέλθει στον νέο τόπο εγκατάστασης. Η Καρίμα, που έχει αναπτύξει ένα μεγαλύτερο κοινωνικό δίκτυο, εργάζεται και έστειλε σχεδόν από την πρώτη ημέρα τα παιδιά της στο σχολείο θεωρεί πως το σχολικό περιβάλλον φέρνει και την ίδια πιο κοντά στους τρόπου λειτουργίας και στην κουλτούρα του νέου τόπου.

Με βάση την ελληνική νομοθεσία, όλα τα παιδιά σχολικής ηλικίας έχουν δικαίωμα πρόσβασης στο εκπαιδευτικό σύστημα ανεξάρτητα από το καθεστώς τους. Ο αυξανόμενος αριθμός αλλοδαπών μαθητών/τριών στα κέντρα υποδοχής στις πόλεις και στα διαμερίσματα δημιούργησε ειδικές τάξεις στα

δημόσια σχολεία για να διευκολύνει την ένταξή τους στην τοπική κοινωνία. Η πρώτη σχολική χρονιά (2016–2017) χαρακτηρίστηκε ως «προενταξιακή». Κατά τη διάρκεια αυτής της μεταβατικής χρονιάς ιδρύθηκαν ξεχωριστές προπαρασκευαστικές τάξεις υποδοχής, που θεσπίστηκαν με το Ν.4415/2016, βάσει των οποίων οι μαθητές έχουν το δικαίωμα να παρακολουθούν το δημόσιο σχολείο το βράδυ στο πλαίσιο της τυπικής τους εκπαίδευσης. Το 2016, 107 τάξεις υποδοχής εγκαθιδρύθηκαν στην χώρα, με περισσότερους από 2600 αιτούντες άσυλο και πρόσφυγες μαθητές και μαθήτριες (Mylona 2023). Ωστόσο, μέχρι το τέλος του ακαδημαϊκού έτους, λιγότεροι από τα 2/3 των μαθητών αποφοίτησαν (Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων 2017). Η καθυστερημένη υλοποίηση του προγράμματος και η έλλειψη εξειδίκευσης του εκπαιδευτικού προσωπικού δημιούργησαν πολλές δυσκολίες παρά τις νομοθετικές πρωτοβουλίες.

Το επόμενο ακαδημαϊκό έτος, ο αριθμός των τάξεων ένταξης μειώθηκε, ενώ ιδρύθηκαν τμήματα πρωινής υποδοχής με βάση δημογραφικά και γεωγραφικά κριτήρια (ΖΕΠ). Ο ρόλος των ΖΕΠ είναι να ενισχύσουν την εκπαιδευτική υποστήριξη για τους μη προνομιούχους μαθητές. Τα ΖΕΠ περιλαμβάνουν σχολεία πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης που λειτουργούν σε περιοχές με χαμηλό συνολικό μορφωτικό επίπεδο, εγκατάλειψη του γυμνασίου και χαμηλή πρόσβαση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, καθώς και χαμηλούς κοινωνικοοικονομικούς δείκτες. Επιπρόσθετα σε αυτές τις κατηγορίες, τα ΖΕΠ συνιστώνται σε σχολικά δίκτυα όπου υπάρχει σημαντική εμπλοκή συγκεκριμένων εθνοτικών ομάδων μαθητών (Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων 2017).

Τα δημοτικά σχολεία των ΖΕΠ, έχουν υποχρέωση να δομήσουν ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα που θα βοηθά τους πρόσφυγες μαθητές να εισέλθουν στις κανονικές τάξεις. Κατά τη διάρκεια του τρέχοντος έτους στη χώρα, 2.026 μαθητές παρακολούθησαν ξεχωριστές τάξεις (ΔΥΕΠ) και περισσότεροι από 5.200 παρακολούθησαν μαθήματα υποδοχής σε πρωινά σχολεία (Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων 2017). Στον Δήμο Αθηναίων έντεκα σχολεία ενσωμάτωσαν πρωινά μαθήματα υποδοχής στο πλαίσιο του κανονισμού ΖΕΠ [Χάρτης 23].

Χάρτης 21.Σχολεία σε ΖΕΠ με πρωινά τμήματα υποδοχής στην Αθήνα [α.έ. 2017-2018]

Πηγή: Ν.3813/2017. Χαρτογράφηση: Ιδία επεξεργασία

Έξι από τα έντεκα δημοτικά σχολεία με τάξεις υποδοχής βρίσκονταν στο 6ο και 4ο Δημοτικό Διαμέρισμα, κοντά στις γειτονιές με την υψηλότερη οικιστική συγκέντρωση μεταναστών και αιτούντων άσυλο. Ο αριθμός των αλλοδαπών μαθητών σε κάθε σχολείο είναι μικρότερος από τον αριθμό των γηγενών [Πίνακας 2].

Πίνακας 4. Ποσοστό Ελλήνων και αλλοδαπών μαθητών/τριών ανά σχολείο με τάξεις υποδοχής στα 6ο και 4ο Δημοτικά Διαμερίσματα [2017–2018]. Πηγή: Έρευνα πεδίου και ίδια επεξεργασία

Σχολεία	17ο	50ο	67ο	99ο	127ο	133ο
Έλληνες μαθητές/τριες	59%	6%	66%	57%	61%	62%
Αλλοδαποί μαθητές/τριες	41%	94%	34%	43%	39%	38%

Ωστόσο, αυτοί οι αριθμοί δεν δείχνουν την πραγματική κατάσταση. Τα ποσοτικά στοιχεία, που προέρχονται από τα επίσημα αρχεία σχετικά με την εθνικότητα των μαθητών, έδειξαν ότι τα ποσοστά αλλοδαπών κυμαίνονται από 34% έως 43%, με μόνη εξαίρεση το 50ο Δημοτικό Σχολείο, όπου σχεδόν όλοι οι μαθητές είναι αλλοδαποί. Όμως, σε πολλές περιπτώσεις, ενώ ορισμένοι από τους μαθητές είχαν την ελληνική ιθαγένεια, η μητρική τους γλώσσα δεν είναι τα ελληνικά με αποτέλεσμα να υπάρχουν ασυνέχειες και κενά στην μαθησιακή διαδικασία. Όταν ρωτήθηκε, ο διευθυντής του 133ου Δημοτικού Σχολείου μου εξήγησε (συνέντευξη 2018):

«Την τελευταία χρονιά (2016–2017), παρόλο που τα επίσημα έγγραφα έδειχναν ότι λιγότερο από το 30% των μαθητών ήταν αλλοδαποί, στην Στ' τάξη υπήρχε μόνο ένας μαθητής που μιλούσε άπταιστα ελληνικά».

Το επόμενο ακαδημαϊκό έτος (2018–2019), ο αριθμός των σχολείων στις ζώνες ΖΕΠ στην Αθήνα αυξάνεται κατακόρυφα [Χάρτης 24.]. Ειδικότερα, εξήντα δύο σχολεία λειτούργησαν τμήματα πρωινής υποδοχής έναντι έντεκα την προηγούμενη χρονιά και κατανεμήθηκαν ομοιόμορφα στα Δημοτικά Διαμερίσματα. Για άλλη μια φορά, τα επίσημα στοιχεία δεν αντικατοπτρίζουν τη χωρική κατανομή των νεοαφιχθέντων μαθητών. Σύμφωνα με τα ευρήματα της έρευνας πεδίου, οι διευθυντές αναφέρουν την άνιση κατανομή μεταξύ των σχολείων που δικαιούνται τάξεις υποδοχής.

Χάρτης 22. Σχολεία σε ΖΕΠ με πρωινά τμήματα υποδοχής στην Αθήνα [α.έ. 2018-2019]

Πηγή: Ν. 3236/2018. Χαρτογράφηση: Ιδία επεξεργασία

Όταν η τελική απόφαση εξαρτάται από την αποστολή του Διευθυντή, ξενοφοβικά και ρατσιστικά φαινόμενα μπορεί να τους αποθαρρύνουν από το να δεχτούν πρόσφυγες. Αντιλαμβάνονται την παρουσία τους στα σχολεία ως εμπόδιο στην εκπαιδευτική διαδικασία. Η διαδικασία κατανομής των μαθητών μεταξύ των σχολείων αναπτύσσεται ως εξής: Αρχικά, ο συντονιστής της εκπαίδευσης προσφύγων στο Δημοτικό Ίδρυμα κατανέμει τους μαθητές στα σχολεία με βάση τις ικανότητές τους. Μετά από αίτημα του συντονιστή, οι διευθυντές είτε αποδέχονται είτε απορρίπτουν τους μη Έλληνες μαθητές στο σχολείο. Η απόρριψη των αιτημάτων μπορεί να θεωρηθεί ως δισταγμός των διευθυντών και των γηγενών γονέων να αγκαλιάσουν τον Άλλο στις κοινότητές τους. Όπως αναφέρει η πρώην αντιδήμαρχος κοινόχρηστων χώρων αλλά και πρόεδρος Συλλόγου Γονέων και Κηδεμόνων στο Πειραματικό Λύκειο Αθηνών (συνέντευξη 2023):

«Μαζί με άλλους γονείς εισηγηθήκαμε την μετάφραση των ανακοινώσεων του Συλλόγου σε άλλες τέσσερις γλώσσες (Αλβανικά, Αραβικά, Φαρσί και Αγγλικά). Η ανταπόκριση πολλών γονέων ήταν αρνητική στην αρχή. Μετά από επιμονή δική μας, οι ανακοινώσεις μας μεταφράστηκαν και η ανταπόκριση από τους μετανάστες ήταν εντυπωσιακή. Έβλεπε ανθρώπους να εμφανίζονται στις συναντήσεις και δειλά-δειλά να παίρνουν το λόγο. Σε πληροφορώ ότι αυτά τα παιδιά τα είδαμε και την επόμενη χρονιά στο σχολείο.»

Ορισμένοι από τους δασκάλους και τους γονείς, λοιπόν, επιμένουν στην υποδοχή των αλλοδαπών μαθητών/τριών και στην συνύπαρξη με την διαφορά με αποτέλεσμα τα συγκεκριμένα σχολεία να είναι και τα σχολεία που προτιμούν και οι ίδιοι οι μετανάστες και μετανάστριες. Η Καρίμα, έχοντας αλλάξει τρεις διαφορετικές διευθύνσεις ενώ τα παιδιά της πήγαιναν σχολείο, ανέπτυξε προσωπικές στρατηγικές ούτως ώστε τα παιδιά της να βρίσκονται σε φιλικό προς τους μετανάστες περιβάλλον. Συγκεκριμένα μου ανέφερε:

«Τα παιδιά μου πήγαιναν σε ένα καταπληκτικό σχολείο. Ο δάσκαλος τους έδινε εργασίες και ο μεγάλος μου γιός έγινε πολύ καλός στο γράψιμο. Έγραφε για την εφημερίδα του σχολείου. Όταν μας έδιωξαν από το προηγούμενο σπίτι μας, αναγκάστηκε να αλλάξει σχολείο. Το νέο σχολείο ήταν άθλιο. Πήγαινα να μιλήσω στον διευθυντή και εκείνος με αγνοούσε. Δεν μου απαντούσε καν. Μέσα στην χρονιά πήγα στο προηγούμενο σχολείο που το παιδί μου ήταν χαρούμενο και παρακάλεσα να τον πάρουν πίσω. Στα μέσα της χρονιάς δήλωσα άλλη διεύθυνση και ξαναγύρισε στο σχολείο που μας ήθελαν.»

Οι πρωτογενείς δυσλειτουργίες των τάξεων υποδοχής προκαλούνται από την έλλειψη υλικού καθοδήγησης σχετικά με τις μεθόδους εκπαίδευσης προσφύγων και μεταναστών. Δάσκαλοι και διευθυντές απευθύνθηκαν σε ΜΚΟ που ειδικεύονται στην εκπαίδευση των μεταναστών για να σχεδιάσουν το ετήσιο εκπαιδευτικό πρόγραμμα. Όπως ανέφερε η Διευθύντρια του 133ου Δημοτικού Σχολείου (συνέντευξη 2019):

«Η άφιξη αυτών των μαθητών στα σχολεία μας ήταν τόσο ξαφνική και ήμασταν τόσο απροετοίμαστοι να τους δεχθούμε που χρειαζόμασταν βοήθεια από ΜΚΟ για να ανταποκριθούμε στις ανάγκες τους και να καταφέρουμε να δημιουργήσουμε ένα φιλικό και ασφαλές σχολικό περιβάλλον τόσο για τους νεοφερμένους όσο και για τους Έλληνες μαθητές. Σε κάθε περίπτωση, δεν θέλω να υποτιμήσω τη δουλειά των συναδέλφων μου. Λέω απλώς ότι η επιτυχής ένταξη αυτών των παιδιών εξαρτάται από τον ρομαντισμό των δασκάλων, τα επίπεδα ανεκτικότητας των γηγενών γονέων και τη βοήθεια από τις ΜΚΟ.»

Ένα άλλο εμπόδιο που επεσήμαναν οι περισσότεροι από τους ερωτηθέντες είναι οι αντιληπτές πολιτισμικές διαφορές του εισερχόμενου πληθυσμού με εκείνους της τοπικής κοινωνίας και οι συνθήκες κάτω από τις οποίες τα παιδιά εγκατέλειψαν την πατρίδα τους. Όπως είπε ο Διευθυντής του 127ου Δημοτικού Σχολείου κατά τη διάρκεια της συνέντευξης (2019):

«Τα περισσότερα παιδιά δεν έχουν ξαναβρεθεί σε σχολικό περιβάλλον, παρά την ηλικία τους. Μπορείτε να καταλάβετε πόσο δύσκολο είναι για εμάς να τους πειθαρχήσουμε και, κυρίως,

να τους εμπνεύσουμε να παρακολουθήσουν τα μαθήματα υποδοχής μέχρι το τέλος της σχολικής χρονιάς.»

Εκτός από την έλλειψη εκπαιδευτικού υλικού και την πολιτισμική διαφορά μεταξύ των νεοφερμένων και της κοινωνίας υποδοχής, το προσωπικό του σχολείου έπρεπε να αντιμετωπίσει ρατσιστικές και μερικές φορές βίαιες συμπεριφορές από τους γηγενείς γονείς. Ο Διευθυντής του 50ου Δημοτικού Σχολείου, που είναι το μόνο σχολείο με σχεδόν αποκλειστικά ξένους μαθητές, περιέγραψε μερικά ακραία περιστατικά ρατσισμού και στιγματισμού ολόκληρης της σχολικής μονάδας:

«Το 2013 με κάλεσε ο Συνήγορος του Πολίτη και με ενημέρωσε ότι κάποιοι γονείς ανέφεραν τη δράση «Δωρεάν γεύματα για μαθητές», μια πρωτοβουλία που πρόσφερε δωρεάν γεύμα στους μαθητές μας. Απαίτησαν να αποκλειστούν μετανάστες και πρόσφυγες και να διατεθούν τα γεύματα μόνο σε Έλληνες φοιτητές. Για μένα δεν ήταν έκπληξη γιατί το σχολείο απέχει λίγα τετράγωνα από τον Άγιο Παντελεήμονα. Σε αυτή τη γειτονιά, το ακροδεξιό κόμμα, Χρυσή Αυγή, συγκέντρωσε το υψηλότερο ποσοστό του στις εθνικές εκλογές του 2012. Παρόλο που αγνοήσαμε τις κατηγορίες, αυτό παραμένει ένα παράδειγμα του πώς η κοινωνία υποδοχής μπορεί να απομονώσει και να τρομοκρατήσει τον εισερχόμενο πληθυσμό.»

(συνέντευξη 2019)

Η αύξηση των σχολείων με τάξεις υποδοχής ήταν μια επείγουσα πολιτική απόφαση για την κάλυψη των αναγκών των μαθητών που εγγράφηκαν στα δημόσια σχολεία και ως αποτέλεσμα της αξιολόγησης των τάξεων υποδοχής το προηγούμενο ακαδημαϊκό έτος. Παρόλο που η εθνική στρατηγική για την εκπαίδευση των προσφύγων και αιτούντων άσυλο δείχνει αύξηση του αριθμού των τάξεων υποδοχής, η ποιοτική έρευνα επισήμανε ότι οι διευθυντές αποφεύγουν να δέχονται προσφυγόπουλα και μεταφέρουν την ευθύνη στα γειτονικά σχολεία. Το αποτέλεσμα αυτής της στάσης είναι η συσσώρευση προσφύγων μαθητών σε συγκεκριμένα σχολεία με πολλούς μετανάστες μαθητές και σχολεία που παρουσιάζουν υψηλότερα επίπεδα ανοχής στην πολιτισμική διαφορά και ποικιλότητα.

8.3. Το λατρευτικό δικαίωμα. Διαπραγματεύσεις θρησκευτικής ταυτότητας σε χώρους αποκλεισμού.

Όπως ανέφερα και στο πρώτο μέρος της έρευνας πεδίου, τα μεταναστευτικά υποκείμενα ανέπτυξαν τρόπους λατρείας και πολύπλευρες δραστηριότητες γύρω από την θρησκευτική τους ταυτότητα μέσα από την αυτοοργάνωσή τους εντός των camps. Αξίζει να σημειωθεί πως η αυτοοργάνωση για την συγκρότηση των παραπάνω δομών και δραστηριοτήτων, βοήθησε σημαντικά στις προσπάθειες των υποκειμένων να

οικοδομήσουν το αίσθημα του ανήκειν, ακόμα και στους χώρους αποκλεισμού, βασισμένοι στα προσωπικά τους ηθικά συστήματα αξιών και ενάντια στην θέση που τους επιβάλλεται από τον κυρίαρχο λόγο και πολιτικές. Η καθημερινή συνύπαρξη διαφορετικών θρησκειών και θρησκευτικών τάσεων, ο σεβασμός στις διαφορετικές λατρευτικές ανάγκες του «γείτονα», η παρακολούθηση ή ακόμη και η δημιουργική συμμετοχή σε ξεχωριστούς θρησκευτικούς εορτασμούς συνετέλεσε σημαντικά στην κατανόηση και αποδοχή διαφορετικών πολιτισμικών πλαισίων όπως και στην ενδυνάμωση των διαπολιτισμικών αναπαραστάσεων όπου μέχρι πρότινος ήταν ενδεχομένως με περισσότερα στεγανά. Ωστόσο, ο έντονα πολύ-θρησκευτικός χαρακτήρας των camp έφερε κατά καιρούς συγκρουσιακές δυναμικές στην επιφάνεια μεταξύ των διαφορετικών κοινοτήτων. Οι συγκρούσεις προκύπταν είτε από την ίδια την ροή της καθημερινότητας είτε από προϋπάρχουσες αντιθέσεις και κοινωνικο-πολιτικές «πληγές» που εντοπίζονται στις ίδιες τις χώρες προέλευσης των προσφύγων και που είναι πρακτικά αδύνατον να επιλυθούν οριστικά μέσα σε μια προσφυγική δομή. Σημειώνεται πως υπάρχουν και υπήρξαν παραδείγματα δομών όπου, η προσπάθεια του Υπουργείου να εντάξει κοινότητες με συγκεκριμένους θρησκευτικούς προσανατολισμούς ήταν οριακά αδύνατον να συνυπάρξουν σε μαζικό επίπεδο, ιδιαίτερα κατά την περίοδο της επέλασης του Ισλαμικού Χαλιφάτου στη Συρία και στο Ιράκ, ωθώντας συγκεκριμένες κοινότητες στην δυναμική άρνηση της συνύπαρξης με άλλες, συγκρουσιακές κοινότητες.

Σε κάθε περίπτωση, παρότι οι βίαιες συγκρούσεις (μαζικές ή ατομικές) που προκύπταν μεταξύ των διαφορετικών κοινοτήτων (των Αράβων και των Αφγανών, των Κούρδων και των Αράβων, των σιτών και σουνιτών Αφγανών, των Χριστιανών Κονγκολέζων και Σουνιτών μουσουλμάνων) ήταν κομμάτι της μεταξύ τους συνύπαρξης, δεν αποτελούσαν ένα φαινόμενο που κυριαρχούσε στην καθημερινή τους διαβίωση. Οι ίδιες οι κοινότητες έβρισκαν τρόπους και ανοιχτούς διαύλους επικοινωνίας (πχ. συζήτηση με εκπροσώπους των κοινοτήτων, ατομική επίλυση συγκρούσεων μέσα από την παρέμβαση των γηραιότερων, παρέμβαση και συμμετοχή των εργαζόμενων σε ανθρωπιστικές οργανώσεις, κτλ.) έτσι ώστε οι εκάστοτε συγκρούσεις να ομαλοποιούνται και η συνύπαρξη των κοινοτήτων να επανέρχεται σε λειτουργικά επίπεδα. Καταληκτικά, η άσκηση των λατρευτικών αναγκών των προσφύγων σε όλες τις δομές της χώρας, είναι ένα φαινόμενο που παρατηρείται διαχρονικά. Η λατρευτική ταυτότητα των μουσουλμάνων και χριστιανών προσφύγων δεν περιορίζεται αυστηρά στα εσωτερικά όρια της εκάστοτε θρησκείας. Αντιθέτως διαπερνά κοινωνικά ζητήματα που σχετίζονται με την κουλτούρα, τις πολιτισμικές ταυτότητες, το αίσθημα του ανήκειν, την καθημερινή πάλη για ορατότητα, το αίσθημα της ασφάλειας και της ανάγκης για σταθερή σύνδεση με τις χώρες καταγωγής.

8.4. Πρόσβαση στην εργασία. Στο ίδιο έργο θεατές;

Η εργασία είναι κεντρικό ζητούμενο της διαδικασίας εγκατάστασης και του ανήκειν των μεταναστευτικών υποκειμένων καθώς καθορίζει την δυνατότητα επιβίωσης και κάλυψης βασικών αναγκών, μεταξύ των οποίων και της στέγασης. Όπως έχει αναφερθεί στα προηγούμενα κεφάλαια, το εργασιακό καθεστώς των μεταναστών και μεταναστριών είναι έτσι διαμορφωμένο από τις ελληνικές πολιτικές και τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής που τοποθετεί τα υποκείμενα χωρίς χαρτιά εκτός κοινωνικού κράτους αλλά εντός των χαμηλότερων οικονομικών στρωμάτων μέσω της επισφαλούς και μαύρης εργασίας. Στην περίπτωση του νεοαφιχθέντα πληθυσμού, το ζήτημα της εργασίας είναι ιδιαίτερα πολύπλοκο λόγω του νομικού καθεστώτος. Κατά την διάρκεια των συνεντεύξεων, το ζήτημα της εργασίας σε συνάρτηση με την εξασφάλιση κατοικίας εμφανίζεται με δύο τρόπους ανάλογα με τις κοινωνικές σχέσεις και συναντήσεις των υποκειμένων.

Η πρώτη περίπτωση αφορά όσους και όσες έχουν ενταχθεί με κάποιο τρόπο στο ανθρωπιστικό σύστημα ως διερμηνείς το οποίο αξιοποίησε τις γνώσεις τους σε γλώσσες που δεν είναι διαδομένες στην ελληνική κοινωνία (Αραβικά, Φαρσί, Ουρντού, Σουαχίλι, Κρεόλ, κ.ά.). Προκειμένου να καλύψουν τις αυξημένες ανάγκες διερμηνείας, οι ΜΚΟ και ο ΔΟΜ προσέλαβαν μέρος του νεοαφιχθέντα πληθυσμού σε θέσεις διερμηνείας μέσω προγραμμάτων χρηματοδοτούμενων κυρίως από την ΕΕ, όπως για παράδειγμα το πρόγραμμα κατάρτισης και σεμιναρίων διερμηνείας Site Management Support⁷³ (SMS) που χρηματοδοτήθηκε από τον ΔΟΜ και αφορούσε την διερμηνεία σε δομές και υπηρεσίες υγείας ή το πρόγραμμα διερμηνείας του Υπουργείου Μετανάστευσης που χρηματοδοτείται από το AMIF και αφορούσε την διερμηνεία στις υπηρεσίες ασύλου. Αυτές οι θέσεις εργασίας, αν και εξασφάλιζαν σε σημαντικό βαθμό ένα αξιοπρεπές εισόδημα για τους πρόσφυγες και αιτούντες άσυλο, συμβάδιζαν με την επισφάλεια που φέρει η ανθρωπιστική διαχείριση της μετανάστευσης και τα συστήματα ασύλου. Ο Σαλμάν, που εργάζεται σε ένα από αυτά τα προγράμματα, αντιμετωπίζει προβλήματα και καθυστερήσεις στην καταβολή των δεδουλευμένων του λόγω της ανάγκης διαρκούς ανανέωσης των χαρτιών διαμονής του και της διαδικασίας ασύλου. Σε παρόμοια θέση βρέθηκε και η Καρίμα, η οποία απολύθηκε από την πρώτη ΜΚΟ που εργαζόταν λόγω της λήξης χρηματοδότησης του προγράμματος, μένοντας άνεργη μέχρι να προσληφθεί σε μία άλλη ΜΚΟ. Όπως συνέβη και με τους Αλβανούς και Αλβανίδες την περίοδο της «ισχυρής Ελλάδας» των Ολυμπιακών Αγώνων, έτσι και τώρα παρατηρείται η εργασιακή εκμετάλλευση

⁷³ IOM (2020) SUPPORTING THE GREEK AUTHORITIES IN MANAGING THE NATIONAL RECEPTION SYSTEM FOR ASYLUM SEEKERS AND VULNERABLE MIGRANTS (SMS). Διαθέσιμο στο URL: <https://greece.iom.int/el/supporting-greek-authorities-managing-national-reception-system-asylum-seekers-and-vulnerable-migrants-sms> [πρόσβαση στις 10/10/2022]

των προσφύγων για την εξυπηρέτηση αναγκών του ανθρωπιστικού τρόπου διαχείρισης της μετανάστευσης με διαφορά ότι πλέον δεν πρόκειται για βαριές χειρωνακτικές εργασίες, αλλά για θέσεις που απαιτούν δεξιότητες και έναν χρόνο εκπαίδευσης των εργαζόμενων. Αυτή η περίπτωση, παρόλο που φέρει την ανασφάλεια της απόλυσης και της ανεργίας, δίνει στα μεταναστευτικά υποκείμενα δεξιότητες και εργασιακή εμπειρία που από την μία μπορεί να αποδειχθεί και από την άλλη είναι μία εξειδίκευση με συνεχιζόμενη ζήτηση.

Η δεύτερη περίπτωση αφορά τις περιπτώσεις όπου οι νεοαφιχθέντες μπαίνουν στην μαύρη και αδήλωτη αγορά εργασίας μέσω των δικτύων των διακινητών, όπως στην περίπτωση του συζύγου της Φοίφης. Εδώ, πέραν της έλλειψης κοινωνικών παροχών, απουσιάζει και οποιαδήποτε σύνδεση με την νόμιμη εργασία. Σε αυτές τις περιπτώσεις, τα υποκείμενα εργάζονται με αντάλλαγμα την παροχή κατοικίας και ενός ελάχιστου εισοδήματος παράγοντας έτσι ένα εργατικό δυναμικό καθυποταγμένο και αδύναμο να διεκδικήσει οποιοδήποτε εργασιακό δικαίωμα. Η τρίτη περίπτωση που προκύπτει από τις βιογραφικές συνεντεύξεις είναι η εύρεση εργασίας μέσω διεθνοτικών δικτύων και σχέσεων αλληλεγγύης μεταξύ των μεταναστών που βρίσκονται για χρόνια στην χώρα και του νεοαφιχθέντα πληθυσμού. Σε αυτή την κατηγορία κατατάσσεται η εμπειρία του Φερχάλ, ο οποίος περιγράφει:

«Εργάζομαι σε μαγαζί που ράβουν. Την δουλειά την βρήκα ενώ μοίραζα φυλλάδια σε ένα πολιτικό φεστιβάλ. Εκεί γνώρισα έναν άνθρωπο που μου είπε ότι έψαχνε εργαζόμενους και πήγα. Από τότε δουλεύω εκεί, σε μαγαζιά που έχει παντού στην Αθήνα.»

Συμπερασματικά το κοινωνικό κεφάλαιο που προκύπτει από τις διαμεσολαβητικές πρακτικές ένταξης μπορεί να έχει θετικό αντίκτυπο όχι μόνο στην εύρεση εργασίας και κατοικίας ως αποτέλεσμα της δημιουργίας εσωτερικών δεσμών αλλά και ως αποτέλεσμα της ενθάρρυνσης δεσμών εκτός της κοινότητας με την παροχή στρατηγικών για καλύτερη εμπλοκή στις κύριες πολιτικές διαδικασίες και στην κοινωνία αλλά και αντίστροφα.

8.4. Αναζητώντας την θύμηση και η συναισθηματική οικειοποίηση του χώρου.

Σχεδόν όλοι οι συνομιλητές και οι συνομιλήτριές μου απεικόνισαν στους νοητικούς χάρτες τις καθημερινές τους διαδρομές εστιάζοντας τις αφηγήσεις τους στους δημόσιους χώρους, στους κεντρικούς δρόμους της γειτονιάς τους και στα καταστήματα που συχνάζουν και κάνουν τις αγορές τους. Σε αυτές τις αφηγήσεις εντοπίζονται δύο ειδών προσλαμβάνουσες αυτών των τόπων. Η πρώτη αφορά την ανασκευή

της μνήμης του οικείου και του αισθήματος του Σπιτιού έτσι όπως είναι αποτυπωμένο από τα βιώματα πριν την μετανάστευση. Τα καταστήματα με αραβικά ή αφρικανικά προϊόντα και οι καφετέριες της Αχαρνών με τους ναργιλέδες εμφανίζονται συχνά στους νοητικούς χάρτες ως τα μέρη που προτιμούν να κάνουν τις αγορές τους. Η συγκέντρωση καταστημάτων, η συστηματική συνάντηση των υποκειμένων σε αυτές τις περιοχές και ο αντίκτυπος αυτών στις καθημερινές διαπραγματεύσεις της ταυτότητας είναι κάτι που έχει μελετηθεί εκτενώς στην ελληνική βιβλιογραφία (ενδεικτικά Βαΐου 2021, Papatzani and Knappers 2020). Τα καταστήματα μεταναστών σε έναν συγκεκριμένο τόπο συνήθως αποτελούν σημεία αναφοράς για την καθημερινότητα στον συγκεκριμένο τόπο αλλά και ολόκληρη την πόλη, συγκροτούν χώρους κοινωνικοποίησης και είναι από τους πρώτους τόπους που μαθαίνουν να κινούνται οι νεοαφιχθέντες. Αυτό που παρατηρείται επιπλέον στην περίπτωση των υποκειμένων που βρίσκονται για μικρό χρονικό διάστημα στην Αθήνα είναι πως τα υποκείμενα προκειμένου να βρουν την θέση τους, πέραν των εθνοτικών καταστημάτων που επισκέπτονται στην καθημερινότητά τους, δίνουν ένα προσωπικό νόημα και έναν ιδιαίτερο χαρακτηρισμό στους ελεύθερους χώρους της πόλης σε μια προσπάθεια αναζήτησης της χωρικής ταυτότητας του εδώ και του τώρα. Για τον Σαλμάν, ο λόφος του Λυκαβηττού παραπέμπει στους λόφους του χωριού που μεγάλωσε και συνεπώς το να τον επισκέπτεται του δημιουργεί το αίσθημα του οικείου χώρου. Αντίστοιχα, η Μάριαμ, όταν βγαίνει με το πατίνι της σε κεντρικές λεωφόρους του κέντρου νιώθει ελευθερία γιατί αναβιώνει μία συνήθεια που είχε στον τόπο καταγωγή της. Γενικά η εξοικείωση με τον δρόμο και ο προσανατολισμός είναι θεμελιώδες στοιχείο του αισθήματος ανήκειν.

Ο δεύτερος τρόπος που τα υποκείμενα προσλαμβάνουν τα τοπία της πόλης είναι η δημιουργία νέων εικόνων που προκαλούν την έκπληξη, την αναζήτηση του νέου και δημιουργούν εκ νέου το αίσθημα της οικειοποίησης. Το στοιχείο που αναφέρεται συχνότερα από όλα είναι η θάλασσα. Η Ναχίντ, ενώ δεν κολυμπάει λόγω του ότι πρέπει να φοράει την hijab της, αναφέρει πως το σπίτι της φίλης της στην θάλασσα είναι το αγαπημένο της μέρος. Ο νοητικός χάρτης του Ali ενώ περιστρέφεται γύρω από τους δρόμους του κέντρου που οριοθετούν τις καθημερινές του διαδρομές, στο τέλος της συνέντευξης αναφέρει πως η αγαπημένη του διαδρομή είναι εκείνη που τον οδηγεί από το Σύνταγμα στην θάλασσα. Με την Φρουζάν δεν είχαμε τον χρόνο να σχεδιάσει νοητικό χάρτη, παρόλα αυτά της ζήτησα να σχεδιάσει την πιο αγαπημένη της διαδρομή στην πόλη και να μου την δώσει την επόμενη ημέρα που θα επισκεπτόμουν ξανά την Μέλισσα. Για ακόμη μία φορά, στο επίκεντρο βρισκόταν η θάλασσα η οποία, όπως μου είπε, την έκανε να νιώθει ασφάλεια. Το ίδιο ισχύει και για την Εζίν, η οποία ανέφερε πως οι επισκέψεις στην θάλασσα με τις φίλες της την έκαναν να νιώθει ελευθερία. Δεν είναι εφικτό στα πλαίσια του διδακτορικού να ερμηνεύσω την σημειολογία της θάλασσας στις αφηγήσεις των υποκειμένων καθώς αυτό θα απαιτούσε μία ανθρωπολογική και ψυχαναλυτική προσέγγιση. Το γεγονός όμως ότι παρουσιάζεται τόσο συχνά στους

χάρτες των συνομιλητών και συνομιλητριών ως το «αγαπημένο» τους μέρος, θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως ένας τόπος που σηματοδοτεί συναισθηματικές συνδέσεις στον νέο τόπο.

Όλοι οι παραπάνω χώροι εμφάνισης συνοψίζουν μερικές από τις πτυχές της καθημερινής ζωής των υποκειμένων της έρευνας πεδίου που βρίσκονται, εκούσια ή ακούσια, στην Αθήνα ως ένας από τους τόπους του μεταναστευτικού τους ταξιδιού. Κάθε ένας από τους χώρους εμφάνισης που παρατίθενται, δημόσιος ή ιδιωτικός, αποτελείται από μια σειρά πράξεων, συλλογικών ή ατομικών, που διαμορφώνονται και καθορίζονται από τις προσωπικές επιλογές, προσδοκίες και στρατηγικές ζωής των υποκειμένων προκειμένου είτε να νοηματοδοτήσουν μέσα από τα προσωπικά τους βιώματα και ταυτοτικά χαρακτηριστικά την «ένταξη» τους στον νέο τόπο είτε να δημιουργήσουν τις κατάλληλες συνθήκες, μέσω κοινωνικών σχέσεων και πόρων (εργασία, εκμάθηση γλώσσας, κλπ.), για την ομαλή συνέχιση του ταξιδιού τους. Εντός αυτών των χώρων, τα υποκείμενα συνδιαλέγονται με πληθώρα καταστάσεων που ορίζονται από το συγκείμενο και οι οποίες είτε λειτουργούν προωθητικά και διευκολύνουν μία διαδικασία οικοδόμησης του αισθήματος ανήκειν είτε περιορίζουν τα πεδία πράξης και ομιλίας δυσκολεύοντας ή ακόμα και παρεμποδίζοντας την εμφάνισή τους. Σε κάθε περίπτωση, η έρευνα πεδίου αναδεικνύει ότι η ένταξη δεν αποτελεί μία κανονιστική κοινωνική διεργασία που ρυθμίζεται αποκλειστικά από-τα-πάνω, παρά είναι μια διαρκής και συνεχιζόμενη διαπραγμάτευση ορατότητας και διεκδίκησης δικαιωμάτων η οποία προκύπτει από το αστάθμητο της προσωπικής επιλογής, των κοινωνικών δεσμών, της επιθυμίας και της αμφισβήτησης του κυρίαρχου συστήματος.

Ένταξη και το αίσθημα του ανήκειν | Συμπεράσματα και ανοιχτά ερωτήματα

Η εκπόνηση της παρούσας διδακτορικής διατριβής αποτέλεσε μια προσπάθεια επανομηματοδότησης των διαδικασιών ένταξης μεταναστευτικών υποκειμένων που βρέθηκαν στον ελλαδικό χώρο και συγκεκριμένα στην Αθήνα την περίοδο 2015-2020, πέρα από τις εθνικές στρατηγικές και ευρωπαϊκές οδηγίες και με έμφαση στις εμπειρίες, τις προσδοκίες και τα βιώματα των υποκειμένων. Συμπληρωματικά με προηγούμενες έρευνες, η διατριβή ανέδειξε πρωταρχικά τις στρατηγικές ζωής του νεοαφιχθέντα πληθυσμού αλλά και τους τρόπους αναπαραγωγής του Ξένου από τις κυρίαρχες πολιτικές, μέσα από την καθημερινή ζωή και τις χωροκοινωνικές διαπραγματεύσεις ταυτοτήτων και διεκδικήσεις του δικαιώματος για δικαιώματα (Arendt 1958). Η μεθοδολογική προσέγγιση της έρευνας βασίστηκε στον συνδυασμό διαφορετικών προσεγγίσεων κάθε μία από τις οποίες προσέδωσε πληθώρα δεδομένων που στον πυρήνα τους έχουν την χωρική διάσταση του αστάθμητου της ύπαρξης του νεοαφιχθέντα πληθυσμού σε έναν νέο τόπο. Μέσα από ποιοτικές μεθόδους έρευνας (15 ημιδομημένες συνεντεύξεις με στελέχη και εργαζόμενους/ες στον σχεδιασμό και υλοποίηση προγραμμάτων και πολιτικών ένταξης στον Δήμο της Αθήνας και 20 βιογραφικές συνεντεύξεις και νοητικοί χάρτες από νεοαφιχθέντες) αναδείχθηκαν οι διαφορετικές προσεγγίσεις και νοηματοδοτήσεις της ένταξης ανάλογα με την θέση των συνομιλητών και συνομιλητριών στον κοινωνικό ιστό, της εμπλοκής τους στις ενταξιακές διαδικασίες και τις κοινωνικές και πολιτισμικές καταβολές τους. Ταυτόχρονα, μέσα από τις ποσοτικές αναλύσεις (παραγωγή χαρτών και διαγραμμάτων) των δεδομένων που άντλησα από πρωτογενείς (συνεντεύξεις) και δευτερογενείς (κρατικοί και διεθνείς οργανισμοί) πηγές προέκυψαν οι χωρικότητες τόσο της ένταξης από-τα-πάνω, όσο και αυτές που διαμορφώνουν και διαμορφώνονται αυτόνομα από τους/τις νεοαφιχθέντες ως πεδία κοινωνικής αλληλεπίδρασης και εμφάνισης.

Στο επίκεντρο των διεργασιών της διατριβής ήταν η έννοια του Σπιτιού και του αισθήματος του ανήκειν έτσι όπως προσδίδεται από τα ίδια τα υποκείμενα της μετανάστευσης, ως ένας διαφορετικός τρόπος ανάγνωσης της θέσης της πολιτισμικής διαφοράς πέραν του κυρίαρχου αφηγήματος ενός έθνους-κράτους. Το Σπίτι υπολογίστηκε ως μία έννοια που διαπερνά την εμπειρία της μετανάστευσης (εκείνος που εγκαταλείπει το Σπίτι του και αναζητά ένα νέο που να αποδίδει μερικώς το αίσθημα του Σπιτιού), αλλά και ως ένας πόρος που εξασφαλίζει την αξιοπρεπή διαβίωση και συνδράμει στην απόφαση της εγκατάστασης στον νέο τόπο (Ahmed 2000, Clapham 2005). Έτσι, η πρόσβαση στην κατοικία και οι στεγαστικές πρακτικές των υποκειμένων της μετανάστευσης αποτέλεσαν την αφετηρία της έρευνας πεδίου όπου διερευνήθηκε από την σκοπιά τόσο των πολλαπλών επιπτώσεων του από-τα-πάνω τρόπου διαχείρισης όσο και από τις στρατηγικές αποφάσεις και τις επιθυμίες σύνδεσης των ίδιων των υποκειμένων.

Από την σκοπιά των θεσμικών στεγαστικών και ενταξιακών προγραμμάτων, η διατριβή εστίασε σε ζητήματα σχεδιασμού και διαχείρισης του προγράμματος ESTIA στον Δήμο της Αθήνας ως την βασικότερη πολιτική για την στέγαση των νεοαφιχθέντων, καθώς και στο camp του Ελαιώνα ως μία μεταβατική κατάσταση που όμως δημιουργεί μονιμότητες, ιδίως για τα άτομα που παραμένουν «εγκλωβισμένα» σε «αόρατους» χώρους (Agier 2011). Σε ότι αφορά στον σχεδιασμό και στην υλοποίηση του προγράμματος ESTIA, εντοπίστηκαν πολύπλευρες διοικητικές αντιθέσεις αλλά και προκαταλήψεις σχετικά με την θέση της διαφορετικότητας και την κατηγοριοποίηση και ιεράρχηση των μεταναστών και μεταναστριών, οι οποίες αποτυπώνονται αλλά και διαμορφώνουν το στεγαστικό τοπίο και επηρεάζουν τις στρατηγικές ζωής των υποκειμένων. Αρχικά, ο κατακερματισμός του νομικού καθεστώτος των νεοαφιχθέντων και το φιλτράρισμά τους σε επιθυμητούς και μη ανάλογα με τα επίπεδα «ευαλωτότητας» αλλά και την πολιτισμική συμβατότητα με την κοινωνία υποδοχής (όπως η θρησκεία και η «ευρωπαϊκή εντοπιότητα») απέκλεισε μεγάλο αριθμό ανθρώπων από τα προγράμματα με αποτέλεσμα την αναζήτηση στέγασης σε επισφαλείς συνθήκες, όπως είναι η εγκατάσταση σε πολυπληθή σπίτια διακινητών ή ακόμα και η αστεγία. Επιπλέον, η διοικητική ασυνέχεια των προγραμμάτων στέγασης λόγω της μεταφοράς της εποπτείας του ESTIA από την Ύπατη Αρμοστεία στο Υπουργείο Μετανάστευσης και Ασύλου, και κατ' επέκταση, η επιτέλεση των πολιτικών με βάση το ιδεολογικό πρόσημο της κυβερνητικής πολιτικής και την πρόσληψη του Άλλου ως απειλή, λειτούργησαν αποτρεπτικά στην απόφαση εγκατάστασης των νεοαφιχθέντων. Όπως προέκυψε από τις συνεντεύξεις της έρευνας, οι καθυστερήσεις στις πληρωμές των επιδομάτων για την στέγαση (επίδομα ενοικίου), ο μικρός χρονικός ορίζοντας του οικονομικού βοηθήματος και οι εξώσεις από τα σπίτια που διατέθηκαν από τα θεσμικά προγράμματα οδήγησαν τους «ωφελούμενους/ες» να εγκαταλείψουν την χώρα με τυπικούς τρόπους (όπως για παράδειγμα μέσω αιτήματος για οικογενειακή επανένωση) ή με παράτυπους, αποτρέποντας οποιαδήποτε διαδικασία ένταξης.

Οι διοικητικές ασυνέχειες και οι θεσμικές κατηγοριοποιήσεις του μεταναστευτικού πληθυσμού δεν αποτελούν μεμονομές καταστάσεις και «αδυναμίες» του τρόπου διαχείρισης της μετανάστευσης σε περιόδους «κρίσης». Αντίθετα, είναι αποτέλεσμα και συνέχεια της συνολικότερης αντίληψης για την μετανάστευση και της κατασκευής της ως κοινωνικού φαινομένου. Όπως έδειξε η επισκόπηση των πολιτικών εγγράφων της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των Εθνικών Στρατηγικών για την Ένταξη, η ένταξη είναι μία διαδικασία που αφορά κατεξοχήν τους πολίτες τρίτων χωρών, δηλαδή όσων φέρουν διαφορετικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά εντός του φαντασιακού πλαισίου που περιγράφει τα χαρακτηριστικά του ευρωπαϊού πολίτη αλλά και εκείνα του εκάστοτε κράτους μέλους (Lavenex 2001, Favell et al. 2011). Έτσι, το ζήτημα της ένταξης των πολιτών τρίτων χωρών, παρόλο που είναι κομμάτι της συνολικότερης φιλοσοφίας της Ένωσης για την διαχείριση της μετανάστευσης, εναποτίθενται πολιτικά και στρατηγικά

στα εκάστοτε εθνικά πλαίσια για λόγους εθνικής και κοινωνικής συνοχής των κρατών μελών (Favell et al. 2011). Σε ότι αφορά την ελληνική πολιτεία, πριν το 2015, η ένταξη δεν αποτελούσε κεντρικό πολιτικό ζήτημα παρά ήταν περισσότερο μία «υποχρέωση» για την εναρμόνιση με τις ευρωπαϊκές κατευθύνσεις. Συνεπώς, παρά την αύξηση της μετανάστευσης προς την Ελλάδα από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 και κατά την δεκαετία του 1990, μόλις το 2013 συντάσσεται η πρώτη Στρατηγική για την Ένταξη πολιτών τρίτων χωρών η οποία έβαζε στο επίκεντρο την κοινωνική και πολιτισμική αφομοίωση των μεταναστών και μεταναστριών «*βάσει των αρχών και του αξιακού πλαισίου της Ελληνικής Δημοκρατίας*» (Στρατηγική Ένταξης 2013), ενώ η ένταξη αφορούσε κατά κύριο λόγο την εργασιακή ενσωμάτωση συγκεκριμένων υποκειμένων αφού θεωρήθηκε ως μία ευκαιρία «*μεγιστοποίησης των οικονομικών ωφελειών από τη νόμιμη και ελεγχόμενη μετανάστευση.*» (Στρατηγική Ένταξης 2013). Παρατηρείται, λοιπόν, το πέρασμα από ένα μοντέλο “non-policy” των προηγούμενων δεκαετιών, σε αυτό που ο Alexander (2003) περιγράφει ως “guestworker” πολιτικές οι οποίες επικεντρώνονται στις βασικές ανάγκες των υποκειμένων χωρίς να υπολογίζεται η παράτυπη μετανάστευση.

Στην νέα πραγματικότητα των μεταναστευτικών ροών του 2015 και μετά, οι διαδικασίες της «*αποκοινωνικοποίησης*» και της «*επανακοινωνικοποίησης*» του εγκατεστημένου μεταναστευτικού πληθυσμού που αναφέρονται στην Εθνική Στρατηγική του 2013 και οι οποίες υποδηλώνουν την αποτίναξη των πολιτισμικών και κοινωνικών χαρακτηριστικών που φέρουν τα υποκείμενα της μετανάστευσης και την πλήρη αφομοίωση εκείνων της Ελληνικής Δημοκρατίας, αναθεωρούνται σε μία πιο πλουραλιστική πολιτική και κοινωνική κατεύθυνση. Η Ελλάδα, προκειμένου να αναπτύξει πιο συμπεριληπτικές ενταξιακές στρατηγικές, αλλά και για να συμμετέχει στην ενίσχυση της χρηματοδότησης των μελών της ΕΕ για την ανάπτυξη πολιτικών ένταξης μέσα από προγράμματα (βάσει στοιχείων της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (Ιανουάριος 2022) η συνολική χρηματοδότηση που έλαβε η Ελλάδα για την διαχείριση της «*προσφυγικής κρίσης*» συνολικά, ανέρχεται στα 3,39 δις ευρώ για το διάστημα 2015-2021), συνέταξε δύο νέες Στρατηγικές Ένταξης το 2018-2019 και το 2021. Οι στρατηγικές αυτές, από την μία, υιοθετούν έναν λιγότερο διχαστικό λόγο αναγνωρίζοντας την σημασία διατήρησης της πολιτισμικής ταυτότητας του νεοαφιχθέντα πληθυσμού αλλά από την άλλη ενσωματώνουν την ταξινόμηση και τον κατακερματισμό των μεταναστευτικών υποκειμένων. Η απουσία ενός συνεκτικού ενταξιακού σχεδίου πριν από το 2015 σε συνάρτηση με την αύξηση της μετανάστευσης, τα συστήματα ασύλου και τις πολιτικές αποτροπής και ελέγχου (επαναπροωθήσεις, hotspots, κλπ.) είχαν ως αποτέλεσμα την σύγχυση και σε ότι αφορά στον σχεδιασμό και στην υλοποίηση των πολιτικών στέγασης και ένταξης μετά το 2015, με το ελληνικό κράτος να παραδίδει αυτές τις διαδικασίες σε διεθνείς οργανισμούς και οργανώσεις (IOM, UNHCR, MKO).

Συνέπεια αυτής της ταχύρρυθμης διαδικασίας ήταν ότι ο σχεδιασμός των θεσμικών στεγαστικών προγραμμάτων, και συγκεκριμένα του ESTIA, διαπερνάται από έναν υποθάλλοντα χωροκοινωνικό στιγματισμό του Άλλου καθώς έγινε χωρίς την ανάλυση της κοινωνικής γεωγραφίας της περιοχής εγκατάστασης και αδιαφορώντας για την σημασία των κοινωνικών σχέσεων και εθνοτικών δικτύων στην κοινωνικοποίηση των υποκειμένων, προδικάζοντας ότι η συγκέντρωση των μεταναστευτικών υποκειμένων σε μία περιοχή ή γειτονιά θα σήμαινε την αυτόματη γκετοποίησή της (UNHCR 2016). Αντίθετα, κατά την υλοποίησή τους και σύμφωνα με τις συνεντεύξεις με στελέχη ΜΚΟ που συμμετείχαν στο ESTIA, αναδείχθηκε η ανάγκη ενίσχυσης και υποστήριξης της σχέσης με εθνοτικές κοινότητες και αποδομήθηκε ο φόβος της γκετοποίησης. Όπως προκύπτει από τις συνεντεύξεις με τους προνομιακούς πληροφορητές αλλά και με τους/τις «ωφελομένους» των προγραμμάτων, τα κριτήρια διεθνοτικής συγκατοίκησης στα διαμερίσματα του ESTIA στην Αθήνα παρέβλεψαν τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά των «ωφελομένων», ορισμένοι εκ των οποίων βρέθηκαν σε καταστάσεις ανασφάλειας, φόβου ή επανατραυματισμού εντός των διαμερισμάτων με αποτέλεσμα είτε να παραιτηθούν από το δικαίωμα στέγασης είτε να παραμείνουν στα σπίτια, ελλείψει εναλλακτικής διεξόδου με αποτέλεσμα να βιώνουν μεγαλύτερο αποκλεισμό και κοινωνική εσωστρέφεια. Από την άλλη, στις περιπτώσεις που οι συνθήκες στέγασης των προγραμμάτων ικανοποιούσαν τις προσδοκίες των υποκειμένων φάνηκε πως ήταν ευκολότερο για αυτά να ενταχθούν στην καθημερινότητα, στέλνοντας τα παιδιά τους στο σχολείο, αναπτύσσοντας κοινωνικές σχέσεις, βρίσκοντας δουλειά, οικειοποιούνται τον δημόσιο χώρο και εξοικειώνονταν με τα καταστήματα της γειτονιάς έχοντας ρουτίνες καθημερινότητας, κλπ. Σε κάθε μία από τις παραπάνω περιπτώσεις, η διατριβή ανέδειξε συμπληρωματικά με προηγούμενες έρευνες, την σημασία του κοινωνικού κεφαλαίου που προκύπτει από τους εθνοτικούς δεσμούς και τα δίκτυα τόσο σε ότι αφορά εσώστρεφες διαδικασίες (όπως για παράδειγμα στη εύρεση στέγης όπου υπήρχαν γλωσσικά εμπόδια, στην παροχή πρωτογενών πληροφοριών για τις διαδικασίες άδειας παραμονής ή αίτησης ασύλου, κλπ.) όσο και εξώστρεφες διαδικασίες με την παροχή στρατηγικών για την καλύτερη εμπλοκή στην κοινωνία.

Επιπλέον, αυτό που παρέβλεψε ο σχεδιασμός του ESTIA αναφορικά με την χωρική συγκέντρωση των διαμερισμάτων ήταν τα ειδικά χωροκοινωνικά χαρακτηριστικά της Αθήνας. Το αποτέλεσμα ήταν να αναπαράγεται και στην περίπτωση των θεσμικών προγραμμάτων ένταξης και στέγασης ο κάθετος κοινωνικός διαχωρισμός (Maloutas and Karadimitriou 2001) και η στεγαστική συγκέντρωση της διαφοράς, κυρίως στο έκτο διαμέρισμα του Δήμου Αθηναίων και στα όμορα διαμερίσματα, όπου τα διαθέσιμα διαμερίσματα ήταν κατά κύριο λόγο μικρές κατοικίες σε χαμηλούς ορόφους ή μεγαλύτερα σπίτια όπου συγκατοικούν περισσότερες από μία οικογένειες. Η στεγαστική συγκέντρωση συνδέεται επίσης με το συγκεκριμένο της αγοράς ακινήτων και του real estate σε αυτές τις περιοχές (βραχυχρόνια μίσθωση διαμερισμάτων, διαθέσιμες κενές κατοικίες χωρίς βασικές ανέσεις, τουριστικοποίηση, κλπ.). Όμως,

παράλληλα με την αναπαραγωγή του υφιστάμενου χωροκοινωνικού τοπίου της πόλης, τα πολιτικά, κοινωνικά και χωρικά χαρακτηριστικά αυτών των περιοχών συνέβαλλαν στην δημιουργία εναλλακτικών στεγαστικών πρακτικών μέσω της κατάληψης κενών, δημόσιων και ιδιωτικών, κτιρίων. Οι καταλήψεις είχαν στο επίκεντρό τους την συλλογική κατοίκηση ως μια πρακτική αλληλεγγύης και αντιπαραδείγματος στα θεσμικώς σχεδιασμένα στεγαστικά προγράμματα δημιουργώντας χωρικότητες που παράγονται μέσα από τις κοινωνικές σχέσεις και τις σχέσεις εξουσίας (Massey 2005, Lafazani 2018).

Εν τω μεταξύ, οι νεοαφιχθέντες που στεγάστηκαν στις καταλήψεις ήρθαν αντιμέτωποι και αντιμέτωπες με διοικητικά αδιέξοδα, με βασικότερο την αδυναμία δήλωσης νόμιμης διεύθυνσης κατοικίας απαραίτητη για την αίτηση ασύλου. Έτσι, οι καταλήψεις στέγης φέρουν την ιδιαιτερότητα της συνύπαρξης της αλληλεγγύης και της συγκατοίκησης διαφορετικών πολιτισμικών ομάδων με την επισφάλεια της παράνομης διαμονής στα κατειλημμένα κτίρια και τον περαιτέρω χωροκοινωνικό στιγματισμό από τα ΜΜΕ, δίνοντας χώρο σε ρατσιστικές ατζέντες και στοχοποιώντας κινήματα αλλά και ολόκληρες γειτονιές υπεράσπισης των μεταναστών/στριών. Από την άλλη, οι διεθνοτικές σχέσεις και φιλίες που σχηματίστηκαν στις καταλήψεις συνέβαλλαν όχι μόνο στην απόφαση εγκατάστασης αλλά λειτούργησαν και ως δίαυλοι της συνέχισης των στεγαστικών διαδρομών στην πόλη εκτός της επισφάλειας. Οι σχέσεις αλληλεγγύης που αναπτύχθηκαν σε αυτούς τους χώρους λειτούργησαν ως διαμεσολαβητές για τα επόμενα στάδια της στεγαστικής διαδρομής εξασφαλίζοντας την παραμονή των υποκειμένων σε μεταβατικές κατοικίες, από την διαμονή στις καταλήψεις στέγης προς την αυτόνομη αναζήτηση σπιτιού. Αλλά και εκτός των καταλήψεων, οι πρακτικές φιλοξενίας, όσων αποκλείονται από τις θεσμικές δομές, σε σπίτια νεοαφιχθέντων που αυτοστεγάζονται φανερώνουν πρακτικές που στο επίκεντρό τους έχουν το νοιάξιμο, την φροντίδα και την αλληλεγγύη και δημιουργούν «ρήγματα» στις κυρίαρχες κατηγοριοποιήσεις της θέσης του Άλλου τόσο στον χώρο όσο και στην κοινωνία προσδίδοντας βαρύτητα στα ηθικά και πολιτικά συστήματα αξιών των υποκειμένων.

Σε ότι αφορά τις γυναίκες πρόσφυγες και αιτούσες άσυλο, αυτές βιώνουν ενσώματα τα δίπολα της μετανάστευσης και του φύλου, όπως αναφέρει η Βαΐου (2021). Από τις βιογραφικές συνεντεύξεις, η έρευνα ανέδειξε τις συνεχιζόμενες διαπραγματεύσεις χειραφέτησης των γυναικών σε κάθε τόπο. Συγκεκριμένα, διαπιστώθηκε πως σε ορισμένες περιπτώσεις τα αίτια που διαμόρφωσαν την απόφαση της μετακίνησης (διαφυγή από κακοποιητικά περιβάλλοντα, στέρηση δικαιωμάτων λόγω φύλλου) είναι οι ίδιοι λόγοι που οδήγησαν στην απόφαση εγκατάστασης σε έναν νέο τόπο σε μια προσπάθεια αποκοπής από αυτά τα περιβάλλοντα (ειδικά όταν αυτά εκδηλώνονται εντός του οικογενειακού τους περιβάλλοντος και συνεχίζουν να υπάρχουν στον νέο τόπο). Έτσι, η επιθυμία της εγκατάστασης με εκείνη της μετακίνησης θα μπορούσαν να είναι οι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος στην προσπάθεια επαναπροσδιορισμού της θέσης

τους ως γυναίκες μετανάστριες μέσα από τις διαπραγματεύσεις των πολλαπλών τους ταυτοτήτων, όντας αντιμέτωπες με την κυρίαρχη πραγματικότητα της διαφορικότητας, του ελέγχου και της περιθωριοποίησης. Επίσης, σε ότι αφορά τις γυναίκες, εντοπίστηκαν στεγαστικές πρακτικές που είχαν προαποφασιστεί ήδη, πριν από την έναρξη του μεταναστευτικού ταξιδιού και σχετίζονται με την οικογενειακή κατάσταση όπου συνήθως ο άντρας βρίσκεται ήδη σε έναν τόπο και η σύζυγος ακολουθεί την μεταναστευτική και κατ' επέκταση την στεγαστική του πορεία μετά από κάποια χρόνια.

Ένας ακόμη σημαντικός διαμεσολαβητικός παράγοντας για τις στεγαστικές πρακτικές αναδείχθηκε η πρόσβαση στην εργασία. Από τις αφηγήσεις των υποκειμένων προκύπτουν δύο ειδών στεγαστικές πρακτικές που συνδέονται άμεσα με την εργασία. Η πρώτη αναφέρεται στην περίπτωση όπου η εξασφάλιση στέγης λειτουργεί ως ανταπόδοση στην προσφορά αδήλωτης εργασίας (σε αυτή την περίπτωση τα σπίτια και η εργασία προσφέρονται από τα δίκτυα διακίνησης), ενώ η δεύτερη αναφέρεται στην περίπτωση όπου τα υποκείμενα βρίσκουν νόμιμη δουλειά, συνήθως σε κάποια ΜΚΟ ή στον ΔΟΜ ως διερμηνείς αλλά και μέσω εθνικών δικτύων, εξασφαλίζουν μισθό και μπορούν να νοικιάσουν μόνοι/ες τους κάποιο διαμέρισμα. Μέσα από τις βιογραφικές συνεντεύξεις, λοιπόν, προέκυψαν στεγαστικές πρακτικές στα πρώτα στάδια των στεγαστικών διαδρομών του νεοαφιχθέντα πληθυσμού που σχετίζονται με τις διαπραγματεύσεις ταυτότητας, τις στρατηγικές ζωής, την επιθυμία διασύνδεσης στον νέο τόπο και με τον σχεδιασμό προγραμμάτων και πολιτικών στέγασης την περίοδο μελέτης. Αυτές κατηγοριοποιήθηκαν σε τέσσερις επιμέρους καταστάσεις ανάλογα με το υποκειμενικό διάμεσο (Arendt 1958) των κοινωνικών σχέσεων και συναντήσεων εντός του συγκεκριμένου πολιτικού πλαισίου της διαχείρισης της «προσφυγικής κρίσης».

1. *Ακούσιες συν-κατοικήσεις*, είτε σε διαμερίσματα θεσμικών προγραμμάτων είτε στα σπίτια που βρίσκουν μέσω διακινητών, όπου τα υποκείμενα βρίσκουν τους εαυτούς τους σε καταστάσεις ανασφάλειας, φόβου και επανατραυματισμού λόγω της επιβαλλόμενης συμβίωσης με άλλα άτομα. Η συνθήκη των ακούσιων συν-κατοικήσεων προκαλεί μια σειρά αποφάσεων σχετικά με τις στρατηγικές των υποκειμένων που κυμαίνονται από την παραμονή σε αυτές τις καταστάσεις και άρα την κοινωνική εσωστρέφεια μέχρι την απόρριψή τους με τις ανάλογες επιπτώσεις στην πρόσβαση σε κρατικές παροχές.
2. *Προδιαγεγραμμένη διαδρομή*, η οποία αφορά υποκείμενα που εγκαθίστανται απευθείας στην Αθήνα μέσω διεθνικών δικτύων και συγκεκριμένα της οικογένειας.
3. *Συλλογική συνοίκηση*, που περιλαμβάνει τις καταλήψεις στέγης και την διάδοχη κατάσταση έπειτα από τις εκκενώσεις και ταυτόχρονα εμπεριέχει την επισφάλεια και τον στιγματισμό της διαφορετικότητας και του Ξένου μέσω των πολιτικών καταστολής και ελέγχου.

4. Η «ύστερη» επιλογή, είναι μία πρακτική στις διαδρομές στέγασης η οποία έχει στο επίκεντρό της τις κοινωνικές σχέσεις που δημιουργήθηκαν το διάστημα που τα υποκείμενα βρίσκονται στην Αθήνα και μέσω αυτών μπορούν να επιλέξουν χωρικά και κοινωνικά το περιβάλλον τους σε συνάρτηση πάντα με το συγκεκριμένο

Σε ότι αφορά το αίσθημα του ανήκειν, αυτό αναλύθηκε μέσα από μια διεγερμένη προσέγγιση που περιλαμβάνει τα διαφορετικά επίπεδα ανήκειν που εμφανίζονται στην βιβλιογραφική επισκόπηση (θέση στον κοινωνικό ιστό, ταυτότητα και συναισθηματικές συνδέσεις, ηθικά και πολιτικά συστήματα αξιών, Yuval-Davis 2006, Antonsich 2010, Anthias 2015) και τις συλλογικές και ατομικές πράξεις πολιτειότητας (Isin and Neilsen 2008) που λαμβάνουν χώρα στους χώρους εμφάνισης των υποκειμένων και αποτελούν τα μέσα διεκδίκησης δικαιωμάτων. Στην περίπτωση του νεοαφιχθέντα πληθυσμού, όπου το κράτος τείνει να αποτρέπει οποιαδήποτε δημόσια εμφάνιση, η έρευνα ανέδειξε διαμεσολαβητικές πρακτικές ένταξης και ανήκειν όπου τα υποκείμενα δημιουργούν και διεκδικούν δικαιώματα και ορατότητα σε δημόσιους, ιδιωτικούς και ενδιάμεσους χώρους εμφάνισης. Εν τω μεταξύ, η κατανόηση του αισθήματος του ανήκειν συνεπάγεται την προσοχή στο υφιστάμενο πλαίσιο των κοινωνικών, πολιτισμικών και χωρικών κανόνων και αξιών, δηλαδή τις κοινωνικά κατασκευασμένες νόρμες που ενσωματώνουν τα υποκείμενα της μετανάστευσης γύρω από το ποιος αξίζει υποστήριξης (ποιος μπορεί να ανήκει). Με την έννοια αυτή, το αίσθημα του ανήκειν δεν γίνεται να τοποθετείται εκτός πολιτικής και οικονομικής σφαίρας, παρά εκφράζεται με διαφορετικούς τρόπους στο πλαίσιο διαπραγματεύσεων των πολλαπλών ταυτοτήτων των υποκειμένων (Hall 1996, Ahmed 2004a).

Η διατριβή προτείνει την εννοιολογική σύνδεση του «αισθήματος του ανήκειν» και των πρακτικών που το διαμορφώνουν με τις πράξεις πολιτειότητας που εντοπίζονται στην καθημερινή ζωή των υποκειμένων ως μία μέθοδο πολιτικοποίησης του αισθήματος πέραν της κανονιστικής φύσης της ένταξης (μέσω της εξασφάλισης υλικών αγαθών και πόρων) και ενός τρόπου εμφάνισης εκεί που η εμφάνιση αποτρέπεται. Η ανάλυση των δεδομένων της έρευνας εμπνεύστηκε από τους χώρους δημόσιας εμφάνισης της Arendt, όπου μεταξύ άλλων αναφέρει την σημασία των κοινωνικών σχέσεων (υποκειμενικό διάμεσο) που οδηγούν σε δημόσιες συναθροίσεις διαμαρτυρίας ως τις συλλογικές πράξεις που συνεπάγουν την ορατότητα και τις συλλογικές πρακτικές διεκδίκησης του δικαιώματος να έχουν δικαιώματα. Ταυτόχρονα, οι θεωρητικές επεξεργασίες της διατριβής ακολούθησαν την εξελικτική σκέψη για την ευρύτητα του νοήματος των χώρων εμφάνισης με την έννοια ότι αυτοί δεν προέρχονται αποκλειστικά από συστηματικές συλλογικές δράσεις στον δημόσιο χώρο, αλλά μπορεί να είναι στιγμές της καθημερινής ζωής και ατομικές πρακτικές σε κάθε χώρο ύπαρξης των υποκειμένων προσδίδοντας αναλυτική βαρύτητα σε απροσδόκητα μέρη και στις καθημερινές πράξεις των ατόμων (Rancière 2015, Butler 2017). Υπό αυτή την οπτική

διευρύνεται η έννοια του πολιτικού χώρου της Arendt υποστηρίζοντας ότι τα σύνορα μεταξύ του πολιτικού, του κοινωνικού και του ιδιωτικού τομέα είναι πιο διάπλατα.

Οι σύντομες συναντήσεις των υποκειμένων στην πλατεία Βικτωρίας (όπως και στις προσωρινές δομές φιλοξενίας του λιμανιού του Πειραιά, του Σκαραμαγκά και του Ελληνικού) δημιούργησαν μία συνθήκη όπου ένα από τα κεντρικότερα σημεία της Αθήνας μετατράπηκε σε άτυπο κόμβο πληροφόρησης μεταξύ των μεταναστευτικών υποκειμένων, τουλάχιστον για το πρώτο διάστημα διαμονής στην πόλη. Πολλοί και πολλές από τους συνομιλητές/τριες μου περιέγραψαν πως σε αυτούς τους χώρους συνάντησαν άτομα με τα οποία μιλούσαν την ίδια γλώσσα και από τα οποία πληροφορήθηκαν είτε για τη δομή του Ελαιώνα, είτε για τις καταλήψεις στέγης, είτε για άλλες διεξόδους αυτοστέγασης. Αυτές οι σύντομες συναντήσεις που λειτουργούν διαμεσολαβητικά για την εύρεση της πρώτης κατοικίας (ή καταφυγίου) (Wessedorf and Phillimore 2019) και μαζί με το συγκείμενο των μεταναστευτικών πολιτικών συνθέτουν την πρώτη σκηνή δημόσιας εμφάνισης στον νέο τόπο. Εκεί, οι άνθρωποι «χωρίς χαρτιά» αλληλοεπιδρούν, ανταλλάσσουν πληροφορίες και πράττουν συλλογικά μέσα από την κοινωνική και ενσώματη παρουσία τους, όπως περιγράφει η Butler (2017) την κατάσταση πριν την συγκρότηση μιας ομιλούμενης ομάδας και της συλλογικής εμφάνισης. Από την άλλη, στις δημόσιες και συλλογικές συναθροίσεις όπου τα υποκείμενα διαμορφώνουν και εκφράζουν συλλογικά αιτήματα (όπως η διαμονή στο Πεδίον του Άρεως ή οι πορείες διαμαρτυρίας έξω από την Βουλή για τις εκκενώσεις των καταλήψεων) διεκδικείται το δικαίωμα στην στέγαση, στο άσυλο και στα ταξιδιωτικά έγγραφα και το κράτος απαντά μέσω του αποκλεισμού τους και την μετεγκατάστασή τους σε camps είτε εκτός του αστικού ιστού είτε εντός του αλλά σε γειτονίες που θεωρούνται η «πίσω αυλή» της πόλης. Η εκκένωση της δομής του Ελαιώνα, που αρχικά δημιουργήθηκε για να εξυπηρετήσει την απομάκρυνση από την δημόσια σφαίρα του αιτήματος για στέγαση των νεοαφιχθέντων, πυροδότησε διαμαρτυρίες ενεργοποιώντας ξανά μηχανισμούς δημόσιας εμφάνισης των υποκειμένων όπου το κράτος απάντησε με περαιτέρω απομάκρυνση μεταφέροντας τους αιτούντες άσυλο σε δομές εκτός του αστικού ιστού.

Η εσωτερική κινητικότητα μεταξύ των δομών, αλλά και των διαμερισμάτων του ESTIA, είχε πολλαπλές αρνητικές επιπτώσεις στην προσπάθεια δημιουργίας δεσμών και κοινωνικών σχέσεων. Τα ευρήματα της έρευνας πεδίου σε σχολικές μονάδες με τάξεις υποδοχής και ένταξης δείχνουν πως η εσωτερική μετακίνηση οδήγησε σε σχολική διαρροή διακόπτοντας κοινωνικές σχέσεις και συναισθηματικούς δεσμούς τόσο για τους μαθητές και τις μαθήτριες όσο και για τους γονείς. Η πρόσβαση στην εκπαίδευση λοιπόν αναδείχθηκε ως ένα πεδίο πολλαπλών διαμεσολαβητικών πρακτικών όπου διακυβεύονται διαφορετικά επίπεδα του ανήκειν. Μέσα από την διεκδίκηση του δικαιώματος στην εκπαίδευση των παιδιών, τα υποκείμενα προβαίνουν σε πράξεις που διαπερνούν την συμπεριφορική και

δι-υποκειμενική διάσταση της πολιτειότητας (Kallio et al. 2020). Έτσι, προσδίδουν βαρύτητα σε στρατηγικές ζωής που αφορούν την πρόσβαση στα δημόσια σχολεία και την επαφή μέσω αυτής με κοινωνικά δίκτυα και τοπικά θεσμικά συστήματα απορρίπτοντας χώρους (σχολεία) που δεν τηρείται ίση μεταχείριση και αναζητώντας νέους, όπου καλλιεργείται ο σεβασμός στην πολιτισμική διαφορά (υποδοχή και λειτουργία ενταξιακών τμημάτων) και δίνονται κίνητρα συμμετοχής σε πολιτικές διαδικασίες (όπως για παράδειγμα η μετάφραση των αποφάσεων των συλλόγων γονέων και κηδεμόνων και η προτροπή των αλλοδαπών γονιών για συμμετοχή στις συνελεύσεις). Παράλληλα, μέσα από την πρόσβαση στα σχολεία δημιουργούνται κοινωνικές σχέσεις και φιλίες, τόσο μεταξύ «όμοιων» εθνοτικών ομάδων όσο και μεταξύ «ανόμοιων», ως ένα κοινωνικό κεφάλαιο που εγείρει συναισθηματικές συνδέσεις. Στον αντίποδα, ο έμμεσος αποκλεισμός από την εκπαίδευση που εκφράζεται τόσο σε μακρο (κεντρικές πολιτικές) όσο και μικρο επίπεδο (άρνηση ή στιγματισμός από καθηγητές/τριες και διευθυντές σχολείων) δημιουργεί την αίσθηση του «μη ανήκειν» στα υποκείμενα με αποτέλεσμα την παραίτηση από την εκπαίδευση και την σχολική διαρροή.

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, η ίδια θεωρητική βάση ανοίγει ένα αναλυτικό πεδίο διερεύνησης και άλλων διαμεσολαβητικών πρακτικών ένταξης και διαπραγματεύσεων ανήκειν σε διαφορετικά χωρικά επίπεδα και από διαφορετικές αφετηρίες της καθημερινής ζωής. Μία τέτοια περίπτωση θα ήταν η συστηματική παρατήρηση της διαδρομής ανήλικων που έμειναν σε ξενώνες και βρέθηκαν στο εκπαιδευτικό σύστημα και το σχολείο ως μία νέα αφετηρία παρατήρησης του αισθήματος ανήκειν μέσα από την διαφοροποίηση ως προς την ηλικιακή ομάδα, το νομικό καθεστώς, τις ευκαιρίες πρόσβασης σε ευρύτερα πεδία της κοινωνίας αλλά και τις εναλλακτικές διεξόδους του «μη ανήκειν».

Ένα ακόμη πεδίο εμφάνισης των υποκειμένων προέρχεται από το αίσθημα οικειοποίησης της πόλης που εκφράζεται με διαφορετικούς τρόπους στις βιογραφικές αφηγήσεις και στους νοητικούς χάρτες. Από την ικανότητα να διαβάσει κανείς τον χάρτη και να προσανατολίζεται στην πόλη μέχρι την συναισθηματική σύνδεση με γειτονιές, μαγαζιά και ελεύθερους χώρους (λόφους, θάλασσα, κλπ.), που είτε θυμίζουν το Σπίτι είτε προκαλούν νέες εικόνες και συνδέσεις, ο φυσικός και κτισμένος χώρος αποτελεί μια διάσταση που περιλαμβάνει τις πολυσήμαντες επιθυμίες σύνδεσης των υποκειμένων στον νέο τόπο. Εντός αυτών των πεδίων, που δεν συγκροτούν μία συντονισμένη εμφάνιση, τα υποκείμενα δημιουργούν μέσω της ενσώματης παρουσίας τους στους χρόνους της καθημερινότητας, ζωτικούς τόπους εκδήλωσης της ανθρώπινης ελευθερίας, δράσης και διασύνδεσης (Rancière 2015).

Τέλος, η έρευνα ανέδειξε την εργασία ως βασικό διαμεσολαβητή της ένταξης και του ανήκειν, πέραν των καταστάσεων που αναφέρθηκαν παραπάνω και συνδέουν την εξασφάλιση κατοικίας με την

εργασία. Το κράτος, μέσω του μοντέλου της ανθρωπιστικής διαχείρισης της μετανάστευσης, τοποθετεί τους νεοαφιχθέντες σε ένα “pool” εργατικού δυναμικού που απορροφάται κυρίως σε προγράμματα διερμηνείας που υλοποιούν οι ΜΚΟ. Αυτή η συνθήκη, από την μία δημιουργεί ευκαιρίες εργασίας, ανάπτυξης δεξιοτήτων και σχετικής οικονομικής αυτονομίας για τα εργαζόμενα υποκείμενα με αποτέλεσμα την διευκόλυνση εύρεσης κατοικίας και γενικότερα, την δημιουργία ευκαιριών εγκατάστασης. Από την άλλη, αναπαράγει την εργασιακή επισφάλεια μέσω της προσωρινότητας αυτών των θέσεων που διαρκούν όσο και η κρατική χρηματοδότηση των προγραμμάτων και διατηρεί την ταξική θέση των υποκειμένων στα χαμηλότερα οικονομικά στρώματα. Το ζήτημα της εργασίας ανοίγει πολλαπλά περαιτέρω ερευνητικά ερωτήματα και πεδία στην θεωρητική βάση που έθεσε η διατριβή. Συγκεκριμένα, η εργασία αποτελεί μία ακόμα αφετηρία διερεύνησης του ανήκειν που θα πρέπει να συμπεριλάβει, πέραν του αστικού χώρου, και τις αγροτικές περιοχές. Οι πολιτικές που σχετίζονται με τις κοινωνικές ελίτ, τις σχέσεις παραγωγής στον νεοφιλελευθερισμό, τα παραγωγικά μοντέλα, τις εργασιακές σχέσεις και τις σύγχρονες μορφές δουλειάς ερμηνεύουν και επιδιώκουν την ένταξη των ξένων εργατών ως εργαλείο για την διεύρυνση του πάτου του βαρελιού των υποτελών κοινωνικών τάξεων και εν τέλει την μετατροπή αυτών στο κυρίαρχο υπόδειγμα εργασιακών σχέσεων και κοινωνικού κράτους. Συνεπώς, το ζήτημα της εργασίας είναι σημαντικό γιατί καλύπτει ζητήματα που αφορούν δομικά στοιχεία της σύνθεσης του φαντασιακού έθνους-κράτους και επικαθορίζουν τον τρόπο με τον οποίο «εντάσσεται» ο «Ξένος» εργάτης στον δυτικό καπιταλισμό.

Τέλος, πέραν των συλλογικών και ατομικών πράξεων που συγκροτούν την πολύπλευρη και πολύπλοκη διαδικασία προς την δημιουργία του αισθήματος ανήκειν για τα μεταναστευτικά υποκείμενα που διαμορφώνεται και εκφράζεται εντός του αστικού ιστού, υπάρχει και η διάσταση των διαπραγματεύσεων της πολιτισμικής και κυρίως της θρησκευτικής ταυτότητας σε «αόρατου» χώρους της πόλης, όπως είναι τα camps (Agier 2002, 2011). Εδώ δεν αναφέρομαι σε επίπεδα και διαπραγματεύσεις ανήκειν καθώς το «ανήκειν» δεν μπορεί πραγματικά να αναπτυχθεί εντός περικλειστων και απομονωμένων χώρων, όπως ανέφερε και ο Μάντλα στη αφήγησή του λέγοντας ότι «*To camp δεν είναι μία πόλη!*». Παρόλα αυτά, βλέπουμε ότι εντός τους οργανώνονται εθνοτικές κοινότητες και διεθνοτικές πρακτικές συνοίκησης που, στην πρώτη περίπτωση επιδιώκουν την αξιοπρεπή διαβίωση και την συλλογική οργάνωση με στόχο την διεκδίκηση καλύτερων συνθηκών εντός των camps, ενώ στην δεύτερη περίπτωση επιδιώκεται ένας τρόπος αρμονικής συνύπαρξης μέσω της αυτοοργάνωσης που επικεντρώνεται στα θρησκευτικά δικαιώματα. Τέτοιου είδους διεργασίες και διαπραγματεύσεις δεν συναντάμε εκτός των camps όπου η θρησκευτική διαφορά, ειδικά των μουσουλμάνων, χρησιμοποιείται για την εξυπηρέτηση ξενοφοβικών και ρατσιστικών αφηγήσεων. Η θρησκευτική έκφραση και αλληλεπίδραση φαίνεται να είναι πιο πιθανή σε χώρους εκτοπισμού, παρά εντός της πόλης που αποτελεί πεδίο έκφρασης της πολιτισμικής κυριαρχίας του έθνους-κράτους. Κάτι τέτοιο αποδεικνύεται και από την ύπαρξη ενός και μοναδικού τζαμιού στην Αθήνα με

κρατική συνδρομή και την παράλληλη λειτουργία μικρότερων αυτοοργανωμένων μουσουλμανικών χώρων προσευχής σε υπόγεια σπίτια, ισόγεια καταστήματα ή πρώην αποθήκες (Hatziprokopiou and Evergeti 2014, Koutrolίκου 2019).

Εν κατακλείδι, η διατριβή εστίασε στο φάσμα των πράξεων και πρακτικών που φέρνουν στο προσκήνιο χωρικές και κοινωνικές όπου η ταυτότητα που προσδίδεται στον Άλλο επαναδιαπραγματεύεται ή και αποδομείται εντός αλλά και στο περιθώριο του ορατού. Αυτή η συνεχιζόμενη πάλη εντοπίζεται σε πεδία πέραν του δημόσιου χώρου εμφάνισης, σε πολλαπλές χρονικότητες και μέσα από διαφορετικές χωρικές αφετηρίες. Η νοηματοδότηση της ένταξης με βάση το αίσθημα του «ανήκειν» και την οικοδόμηση του αισθήματος του Σπιτιού, αλλά και το «ανήκειν» μέσω της διαμεσολάβησης της ένταξης, δηλαδή μέσω του τρόπου που τα υποκείμενα αντιλαμβάνονται την θέση τους στον κοινωνικό ιστό ενσωματώνοντας τις κυρίαρχες κατηγοριοποιήσεις (Hall 1996), έδωσε μία νέα διάσταση μελέτης του όρου και των διαδικασιών που τον προσδιορίζουν. Η συνεισφορά της διατριβής έγκειται ακριβώς στο ότι επίκεντρο αυτών των νοηματοδοτήσεων αποτέλεσαν τα βιώματα, οι επιλογές και οι προσδοκίες των υποκειμένων χωρίς να παραβλέπεται το συγκείμενο των πολιτικών της μετανάστευσης και των κυρίαρχων αφηγήσεων για την θέση του Άλλου. Άλλωστε, όπως αναφέρει η Butler (2017:145), *«Η επισφάλεια αποκαλύπτει την κοινωνικότητά μας, τις εύθραυστες και αναγκαίες διαστάσεις της αλληλεξάρτησής μας.»* και μόνο μέσα από την κατανόηση και αναγνώριση της θέσης μας στις κυρίαρχες κατηγοριοποιήσεις μπορούμε να αποσυνδεθούμε και να αντισταθούμε σε αυτές προτάσσοντας τα ταξικά και κοινωνικά μας συμφέροντα.

Παράρτημα

Λίστα προνομιακών πληροφορητών/τριών

Προνομιακοί Πληροφορητές/τριες	Ιδιότητα προνομιακού πληροφορητή/τριας	Ημερομηνία Συνέντευξης
Ηρώ	Συντονίστρια στην ΜΚΟ Arsis	29/03/2018
Λευτέρης	Πρώην Αντιδήμαρχος Μετανάστευσης Δήμου Αθηναίων	07/06/2018
Νέλλη	Πρώην Αντιδήμαρχος Εμπορίου Ανάπτυξης και Διαχείρισης Κοινοχρήστων Χώρων	09/06/2023
Κατερίνα	Εργαζόμενη στην ΜΚΟ Praxis	02/04/2018
Εύα	Συντονίστρια στην ΜΚΟ SolidarityNow	25/03/2018
Γιάννης	Συντονιστής στην ΜΚΟ Γιατροί του Κόσμου	14/04/2018
Τιμόκλεια	Εργαζόμενη ESTIA στον Δήμο Αθηναίων	14/02/2020
Στεφανία	Υπεύθυνη Στέγασης Curing the Limbo	24/10/2022
Γιώργος	Συντονιστής ΔΟΜ στο Camp του Ελαιώνα	11/12/2022
Ζαχαρίας	Εργαζόμενος μετανάστης στην δομή του Ελαιώνα	03/06/2022
Βασίλης	Συντονιστής Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης - Υπεύθυνος των ΖΕΠ	12/05/2018
Ελένη	Διευθύντρια στο 99ο Δημοτικό Σχολείο Αθηνών	12/05/2018
Παναγιώτης	Διευθυντής στο 50ο Γυμνάσιο και Λύκειο Αθηνών	10/05/2018
Ιωάννα	Εκπαιδευτικός στο Διαπολιτισμικό Σχολείο Αθηνών	05/12/2022
Σωτηρία	Εκπαιδευτικός στην Μέλισσα	20/01/2023

Οδηγός συνέντευξης με στελέχη της τοπικής αυτοδιοίκησης

1. Αρμοδιότητες | Θέτοντας το πλαίσιο

α. Ποιές είναι οι αρμοδιότητές σας στον δήμο;

β. Προς ποιά κατεύθυνση προσανατολίζεται ο δήμος σχετικά με την διαχείριση της μετανάστευσης συνολικά;

γ. Ποιά πιστεύετε ότι είναι τα κομβικά σημεία σχετικά με την διαχείριση των προσφυγικών ροών από το 2015 και μετά;

2. Στέγαση | Α Μέρος

- α. Προς ποιά κατεύθυνση προσανατολίζεται ο δήμος γύρω από το ζήτημα της στέγασης προσφύγων; Ποιά είναι η φιλοσοφία πίσω από τις δράσεις του δήμου;
- β. Ποιές είναι οι δικές σας αρμοδιότητες ως αντιδήμαρχος σε αυτή την διαδικασία;
- γ. Τι γνωρίζετε για το πρόγραμμα ESTIA;
- δ. Ποια τα στάδια εξέλιξης του προγράμματος από την έναρξή του μέχρι σήμερα; ε. Τι είδους καταλύματα διαθέτει ο Δήμος; Πόσα και μέσα από ποια διαδικασία έγινε η επιλογή των διαμερισμάτων; (κριτήρια επιλογής)
- στ. Σε ποιες γειτονιές του Δήμου βρίσκονται τα καταλύματα;
- ζ. Συναντήσατε προβλήματα ή κωλύματα από τους ιδιοκτήτες; Από τη γειτονιά;
- η. Ποια είναι τα χαρακτηριστικά του πληθυσμού που απευθύνεται το πρόγραμμα; Πόσα άτομα έχουν φιλοξενηθεί μέχρι σήμερα;
- θ. Στο πρόγραμμα ESTIA συμμετέχουν ΜΚΟ που διαθέτουν επίσης διαμερίσματα εντός των ορίων του Δήμου. Πώς θα χαρακτηρίζατε τη συνεργασία σας; Υπάρχει συντονισμός; (βάσει της εξέλιξης του προγράμματος, δίνεται έμφαση στο ρόλο της αυτοδιοίκησης/μετακύλιση αρμοδιοτήτων)
- ι. Πριν το πρόγραμμα ESTIA και όσο ήταν ακόμη ενεργό το relocation, ποια ήταν η στρατηγική του Δήμου σχετικά με τη στέγαση των προσφύγων; (λειτουργία Ελαιώνα, δεδομένου ότι, από τη λήξη του relocation και μετά, οι ανάγκες έχουν αλλάξει λόγω της μεγαλύτερης περιόδου διαμονής των προσφύγων στη χώρα)

Στέγαση | Β Μέρος

- α. Υπάρχει κάποια διαδικασία/πρόγραμμα συνεργασίας, συντονισμού και ανταλλαγής γνώσεων και πρακτικών με άλλες ευρωπαϊκές πόλεις που να έχουν δεχθεί αντίστοιχα μεγάλα ρεύματα προσφυγικών ροών; (πχ. πόλεις Ιταλίας)
- β. Πώς αντιμετωπίζει η δημοτική αρχή τις αυτοοργανωμένες δομές στέγασης; (ως ένα άλλο είδος στέγασης που εξυπηρετεί τις ανάγκες πάνω από 400 άτομα, City Plaza, Νοταρά)

3. Δημόσιος χώρος | Χώροι λατρείας

- α. Η παρουσία των μεταναστών/στριών στους δημόσιους χώρους της πόλης ήταν πολύ έντονη. Ποιος ήταν ο πολιτικός σχεδιασμός του δήμου για την διαφύλαξη της ασφάλειας των νεοεισερχόμενων;
- β. Μέχρι και το 2015, οι μουσουλμανικοί θρησκευτικοί χώροι στην πόλη ήταν άτυποι (σε διαμερίσματα, υπόγεια, κλπ.). Έπαιξε κάποιο ρόλο η αύξηση των προσφυγικών ροών στην επίσπευση της κατασκευής τζαμιού;
- γ. Ποια τα κριτήρια χωροθέτησής του; Έγινε διαβούλευση με μεταναστευτικές κοινότητες ή την τοπική κοινωνία;
- δ. Υπήρχαν αντιδράσεις από τους πολίτες;

- ε. Πώς πιστεύετε ότι λειτουργεί η ύπαρξη τζαμιού στην αποδοχή του “ξένου” από την τοπική κοινωνία;
- στ. Πώς λειτουργεί στην διαδικασία ένταξης του πληθυσμού;

4. Εκπαίδευση

- α. Ποιές οι δράσεις του δήμου για την ένταξη του νεοαφιχθέντα πληθυσμού στην τυπική εκπαίδευση;
- β. Υπήρχαν εθνοτικές ομάδες στις οποίες δόθηκε προτεραιότητα; Γιατί σε αυτές;
- γ. Υπήρξαν άτυπες μορφές εκπαίδευσης;
- δ. Υπήρξαν δράσεις εκπαίδευσης των πολιτών του δήμου στην πολιτισμική διαφορετικότητα;
- ε. Πώς αντιμετώπισε ο δήμος την σχολική διαρροή (ιδιαίτερα μαθητών που έμειναν στον Ελαιώνα);
- στ. Ποιός πιστεύετε ότι είναι ο ρόλος της εκπαίδευσης στην διαδικασία ένταξης;

5. Ένταξη

Ένας από τους βασικούς στόχους των προγραμμάτων είναι η ένταξη των προσφύγων...

- α. Τι σημαίνει «ένταξη» για εσάς;
- β. Πώς πιστεύετε ότι συμβάλλει η στέγαση στην ένταξη των προσφύγων στον κοινωνικό ιστό αλλά και στην πόλη;
- γ. Ποιους άλλους παράγοντες θεωρείτε ως προϋπόθεση για την επιτυχή «ένταξη» των προσφύγων;

6. Κλείσιμο

- α. Υπάρχει κάτι που θα θέλατε να προσθέσετε;
- β. Θα θέλατε να προτείνετε κάποια άλλη οργάνωση/πρόσωπο που θα μπορούσε να μου δώσει παραπάνω πληροφορίες για το συγκεκριμένο θέμα;

Οδηγός συνέντευξης με εργαζόμενους και εργαζόμενες σε ενταξιακά προγράμματα και στέγασης (ΜΚΟ και δήμος)

1. Αρμοδιότητες | Θέτοντας το πλαίσιο

- α. Ποιές είναι οι αρμοδιότητές σας στην ΜΚΟ;
- β. Γιατί αποφασίσατε να εργαστείτε στην διαχείριση του προσφυγικού; Έχετε κάνει σχετικές σπουδές;

2. Στέγαση και γειτονιά

- α. Ποιό είναι το βασικό πρόγραμμα στέγασης αιτούντων άσυλο και προσφύγων;
- β. Πότε ξεκίνησε η εφαρμογή του προγράμματος; Εσείς το παρακολουθείτε από την έναρξή του;
- γ. Ποιοι είναι οι μεσοπρόθεσμοι και μακροπρόθεσμοι στόχοι του προγράμματος;
- δ. Ποιο είναι το χρονοδιάγραμμα του προγράμματος;
- ε. Ποιο το budget του προγράμματος;
- στ. Ποια είναι τα χαρακτηριστικά του πληθυσμού στον οποίο απευθύνεται το πρόγραμμα; Ποια τα κριτήρια επιλογής του συγκεκριμένου πληθυσμού;

ζ. Μέσα από ποια διαδικασία βρήκατε τα διαμερίσματα; Τι προβλήματα αντιμετωπίσατε κατά τη διαδικασία εύρεσης; (κωλύματα από τους ιδιοκτήτες κοκ.)

η. Υπήρχαν προβλήματα με τη γειτονία σχετικά με τη χρήση των διαμερισμάτων από πρόσφυγες;

θ. Πώς ανταποκρίνονται οι «ωφελούμενοι» στις υπηρεσίες που παρέχονται από το πρόγραμμα; Υπάρχει διάλογος/επικοινωνία με τους «ωφελούμενους» προκειμένου να ληφθούν υπόψη οι άμεσες ανάγκες τους;

ι. Συμμετέχουν και άλλοι οργανισμοί/Δήμοι/ΜΚΟ στο συγκεκριμένο πρόγραμμα;

ια. Υπάρχει συνεργασία/ανταλλαγή τεχνογνωσίας με αντίστοιχα προγράμματα άλλων χωρών; Αν ναι, ποια είναι αυτά;

ιβ. Ποιο είναι το κίνητρο για τη λειτουργία του προγράμματος; Για ποιο λόγο ο Δήμος/η ΜΚΟ ανέλαβε μια τέτοια δράση/ποια η «φιλοσοφία» πίσω από το πρόγραμμα;

3. Ένταξη

Ένας από τους βασικούς στόχους των προγραμμάτων είναι η ένταξη των προσφύγων...

α. Τι σημαίνει «ένταξη» για εσάς και τι για το πρόγραμμα;

β. Πώς πιστεύετε ότι συμβάλλει η στέγαση στην ένταξη των προσφύγων στον κοινωνικό ιστό αλλά και στην πόλη;

γ. Ποιους άλλους παράγοντες θεωρείτε ως προϋπόθεση για την επιτυχή «ένταξη» των προσφύγων;

4. Κλείσιμο

α. Υπάρχει κάτι που θα θέλατε να προσθέσετε;

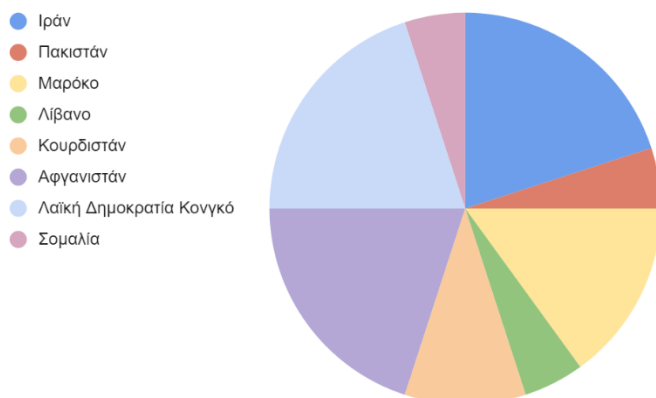
β. Θα θέλατε να προτείνετε κάποια άλλη οργάνωση/πρόσωπο που θα μπορούσε να μου δώσει παραπάνω πληροφορίες για το συγκεκριμένο θέμα;

Λίστα μεταναστευτικών υποκειμένων

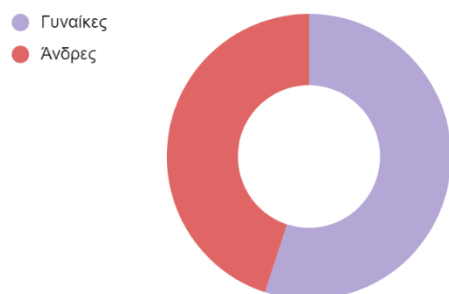
Όνομα	Ηλικία *την στιγμή της συνέντευξης	Φύλο	Χώρα Καταγωγής	Έτος Αφίξης	Ημερομηνία Συνέντευξης	Νομική υπόσταση *την στιγμή της συνέντευξης	Εκκίνηση στεγαστικής διαδρομής στην Αθήνα
Σαλμάν	36	A	Ιράν	2015	23/10/2020	Πρόσφυγας	Κατάληψη
Ναχίντ	22	Θ	Ιράν	2019	6/2/21	Αιτούσα άσυλο	Κατάληψη
Νταμπάχ	25	A	Αφγανιστάν	2016	17/10/2020	Πρόσφυγας	Κατάληψη
Κουσάρ	30	Θ	Αφγανιστάν	2018	29/05/2021	Επικουρική προστασία	ESTIA
Αλί	24	A	Ιράν	2020	5/6/21	Αιτών άσυλο	Αυτοστέγαση
Μπασιράτ	23	Θ	Πακιστάν	2018	17/07/2021	Πρόσφυγας	ESTIA
Μάντλα	28	A	Λαϊκή Δημοκρατία Κονγκό	2017	3/6/22	Αιτών άσυλο	Camp Ελαιώνα
Ρέμι	31	A	Λαϊκή Δημοκρατία Κονγκό	2017	18/02/2021	Αιτών άσυλο	Αυτοστέγαση
Ινές	19	Θ	Λαϊκή Δημοκρατία Κονγκό	2018	10/3/22	Πρόσφυγας	Αυτοστέγαση
Εζίν	23	Θ	Αφγανιστάν	2019	10/3/22	Πρόσφυγας	Αυτοστέγαση
Καμίλ	50	Θ	Λαϊκή Δημοκρατία Κονγκό	2018	10/3/22	Πρόσφυγας	ΜΚΟ
Μαλέκ	30	A	Μαρόκο	2015	29/10/2019	Αιτών άσυλο	Κατάληψη
Αμίρα	23	Θ	Μαρόκο	2015	29/10/2020	Αιτούσα άσυλο	Κατάληψη
Καρίμα	33	Θ	Αφγανιστάν	2016	20/12/2022	Επικουρική προστασία	Κατάληψη
Νεβές	41	A	Σομαλία	2017	3/6/22	Αιτών άσυλο	Camp Ελαιώνα
Φερχάλ	39	A	Κουρδιστάν	2017	22/12/2022	Πρόσφυγας	ESTIA
Κετζάλ	35	Θ	Κουρδιστάν	2020	22/12/2023	Οικογενειακή επανένωση	Αυτοστέγαση
Φοίφη	24	Θ	Λίβανο	2019	18/01/2023	Αιτούσα άσυλο	Αυτοστέγαση
Μάριαμ	19	Θ	Μαρόκο	2015	19/01/2023	Πρόσφυγας	Κατάληψη
Φρουζάν	17	Θ	Αφγανιστάν	2016	18/01/2023	Πρόσφυγας	Αυτοστέγαση

Χαρακτηριστικά πληθυσμού

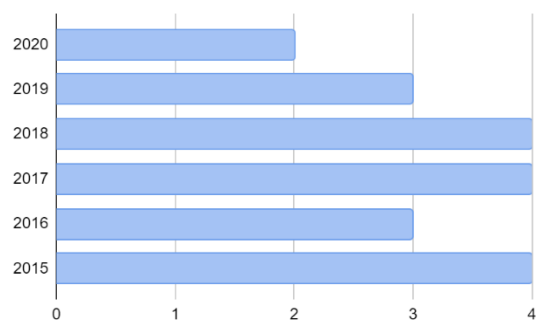
Χώρα προέλευσης

Φύλο

Έτος άφιξης στην Ελλάδα

Οδηγός συνέντευξης και νοητικοί χάρτες με τα μεταναστευτικά υποκείμενα

1. Βιογραφικά στοιχεία

- α. Χώρα καταγωγής
- β. Ηλικία και Φύλο
- γ. Οικογενειακή κατάσταση
- δ. Εκπαίδευση
- ε. Εργαζόσουν πριν φύγεις από την χώρα σου;
- στ. Που έμενες πριν; (πρωτεύουσα, πόλη, χωριο..)

2. Ταξίδι και Στεγαστική διαδρομή

- α. Χρονιά και τρόπος άφιξης στην Ελλάδα
- β. ‘Διαδρομή’ στις διαδικασίες ασύλου και στα θεσμικά προγράμματα στέγασης
- γ. Ποιο το status της αίτησής σου;
- δ. Πότε μπήκες στο πρόγραμμα ESTIA, στο camp...;
- ε. Ποιό ήταν το πρώτο σου σπίτι στην Αθήνα;

Αρχή νοητικού χάρτη και ανοιχτή συζήτηση πάνω στη στεγαστική διαδρομή

- ε. Με πόσα άτομα συγκατοικείς; [εθνικότητες, φύλο, ηλικία]
- στ. Σε έχουν βοηθηθεί τα συμβουλευτικά προγράμματα του ESTIA και το οικονομικό βοήθημα; / Πόση καιρό βρίσκεσαι στο camp; / Έχεις δεχτεί βοήθεια από κάποιο επίσημο φορέα (ΜΚΟ, κράτος, Ύπατη, κλπ);
- ζ. Υπήρχε περίοδος που δεν είχες που να μείνεις;
- η. Ποιες περιοχές γνωρίζεις στην πόλη και τι είδους δραστηριότητες έχεις αναπτύξει εκεί;

3. Σχέσεις με τη γειτονιά

- α. Ποιά είναι η γειτονιά σου;
- β. Τι δραστηριότητες κάνεις εκεί; [ψώνια, βόλτες, σχολείο]
- γ. Έχεις αναπτύξει σχέσεις με άλλους κατοίκους στη γειτονιά;
- δ. Πώς αξιολογείς την παρουσία και άλλων μεταναστών/προσφύγων στη γειτονιά; Έχει σημασία για σένα;
- ε. Νιώθεις ασφάλεια/ανασφάλεια στην περιοχή; Έχεις νιώσει ποτέ φόβο ή να απειλείται;
- στ. Ποιές άλλες περιοχές επισκέπτεσαι στην Αθήνα; Τι δραστηριότητες κάνεις εκεί;

4. Μελλοντικά σχέδια

- α. Σκοπεύει να παραμείνει στην Ελλάδα;
- β. Αν όχι, που θέλεις να πας και γιατί;

γ. Σκοπεύεις να γυρίσει στη χώρα καταγωγής σου;

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

- Ager, A. and Strang, A. (2004) Indicators of Integration final report, Immigration and Asylum Social Cohesion and Civil Renewal
- Ager, A. and Strang, A. (2008) Understanding integration: A conceptual framework. *Journal of Refugee Studies*, 21(2), 166–191. doi:10.1093/jrs/fen016.
- Agier, M. (2002). Between War and City: Towards an Urban Anthropology of Refugee Camps. *Ethnography*, 3(3), 317-341. <https://doi.org/10.1177/146613802401092779>
- Agier, M. (2011) Managing the Undesirable. Refugee camps and humanitarian government. Cambridge: Polity Press
- Ahmed, S. (2000) Strange Encounters. Embodied Others in Post-Coloniality. London and New York: Routledge
- Ahmed, S. (2004a) The cultural politics of emotions. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Ahmed, S. (2012) On Being Included. Racism and Diversity in Institutional Life. Duke University Press.
- Alexander, M. (2003) Local policies toward migrants as an expression of Host-Stranger relations: A proposed typology, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 29(3), 411–430. doi: 10.1080/13691830305610.
- Alexander, M. (2007) Cities and labour immigration: comparing policy responses in Amsterdam, Paris, Rome and Tel Aviv, Research in migration and ethnic relations series. Available at: <http://www.loc.gov/catdir/toc/ecip069/2006007243.html>.
- Alexandri, G. (2012) Dealing with Urban Diversity. The Case of Athens.
- Anagnostou, D., Kontogianni, A., Skleparis, D. and Tzogopoulos, G. (2016) Local government and migrant integration in Europe and in Greece, Old.Eliamep.Gr. Available at URL: www.eliamep.gr.
- Anthias, F. (2015) Interconnecting boundaries of identity and belonging and hierarchy-making within transnational mobility studies: Framing inequalities. *Current Sociology*. doi:10.1177/0011392115614780
- Anthias, F. (2020) Translocational Belongings. Intersectional Dilemmas and Social Inequalities. New York and London: Routledge.
- Antonsich, M. (2010) Searching for Belonging – An Analytical Framework. , 4(6), 644–659. doi:10.1111/j.1749-8198.2009.00317.x
- Arampatzi, A. and Nicholls, W. (2012) The Urban Roots of Anti-Neoliberal Social Movements: The Case of Athens. doi: 10.1068/a44416.
- Arapoglou, V. and Sayas, J. (2009) New facets of urban segregation in Southern Europe: Gender, migration and social class change in Athens. *European Urban and Regional Studies*, 16:345
- Arapoglou, V. and Maloutas, T. (2011) Segregation, Inequality and Marginality in Context: The Case of Athens, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 136(136), 1–13. doi: 10.12681/grsr.47.5
- Askins, K. (2016). Emotional citizenry: everyday geographies of befriending, belonging and intercultural encounter. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 41(4), 515–527. doi:10.1111/tran.12135
- Asylum Service Report (2018) Available at: <https://migration.gov.gr/gas/>

- Avramopoulos, D. (2015) Explanatory note on the “Hotspot” approach. Available at: <http://www.statewatch.org/news/2015/jul/eu-com-hotspots.pdf>
- Baban, F., Ilcan, S. and Rygiel, K. (2017) Syrian refugees in Turkey: pathways to precarity, differential inclusion, and negotiated citizenship rights. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 43(1), 41–57.
- Bagnoli, A. (2009). Beyond the standard interview: the use of graphic elicitation and arts-based methods. *Qualitative Research*, 9(5), 547-570.
- Balampanidis, D., Maloutas, T., Papatzani, E. and Pettas, D. (2019) Informal urban regeneration as a way out of the city? Airbnb in Athens and its effects on space and society. *Urban Research and Practice*, doi: 10.1080/17535069.2019.1600009
- Balibar, E. (2000) What we owe to the Sans-Papiers, in: L. Guenther & C. Heesters (Eds) *Social Insecurity*. Toronto: Anansi.
- Balibar, E. (2004) *We, the People of Europe? Reflections on Transnational Citizenship*. Princeton University Press.
- Barbulescu, R., Goodman, S. and Pedroza, L. (eds.) (2023) *Revising the Integration-Citizenship Nexus in Europe Sites, Policies, and Bureaucracies of Belonging. IMISCOE Series*. Springer.
- Bauman, Z. (1998). *Globalisation: The Human Consequences*. Cambridge: Polity Press.
- Bauman, Z. (2001) *Community: Seeking Safety in an Insecure World*. Cambridge: Polity Press.
- Belavilas, N. and Prentou, P. (2016) The typologies of refugee camps in Greece. 1–23.
- Belavilas, N. (2017) *The Refugees Case in Greece 2015-2017*. Ministry of Education Scientific Committee for the Support of Refugee Children.
- Berry, J. W. (2006). Mutual attitudes among immigrants and ethnocultural groups in Canada. *International Journal of Intercultural Relations*, 30, 719-734.
- Bertossi, C. (2007) French and British models of integration. Public philosophies, policies and state institutions. ESRC Centre on Migration, Policy and Society. *Working Paper No. 46*, University of Oxford
- Bertossi, C. (2011). National Models of Integration in Europe: A Comparative and Critical Analysis. *American Behavioral Scientist*, 55(12), 1561–1580. doi:10.1177/0002764211409560
- Berry, J. W., Phinney, J., Sam, D. & Vedder, P. (eds.) (2006). *Immigrant youth in cultural transition: acculturation, identity and adaptation across national contexts*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Bhabha, H.K. (2012) *The Location of Culture*. New York and London: Routledge.
- Bilotta, N. (2020) Anti-Opressive Social Work Research: Prioritising Refugee Voices in Kakuma Refugee Camp, *Ethics and Social Welfare*, 14(4), 397-414, doi: 10.1080/17496535.2020.1822425
- Bilotta, N. (2021) A critical self-reflexive account of a privileged researcher in a complicated setting: Kakuma refugee camp. doi: 10.1177/17470161211037386.
- Blunt, A. and Dowling, R. (2006). *Home*. London: Routledge.
- Boschmann, E. E. and Cubbon, E. (2014). Sketch Maps and Qualitative GIS: Using Cartographies of Individual Spatial Narratives in Geographic Research. *The Professional Geographer* 66 (2): 236-248
- Brennan-Horley, C. (2012) Mental mapping the “creative city”. doi: 10.4113/jom.2010.1082.
- Brennan-Horley, C. et al. (2010) GIS, Ethnography, and Cultural Research: Putting Maps Back into *Ethnographic Mapping*, 2243. doi:10.1080/01972240903562712.
- Bruter, M. (2004) On what citizens mean by feeling ‘European’: perceptions of news, symbols and borderless-ness, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 30:1, 21-39, doi: 10.1080/1369183032000170150

- Bryan, A (2001 [2012]) *Social Research Methods*. Oxford University Press.
- Butler, J. (2007). *Gender in Translation: Beyond Monolingualism*. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 32(1), 1-17.
- Butler, J. (2016). *Vulnerability and Resistance*. Duke University Press.
- Buchholz, T. (2011) Seeking Spatial Justice – By EDWARD SOJA. *Journal of Economic and Human Geography* 102(3), 378-380. doi: 10.1111/j.1467-9663.2011.00655.x.
- Castles, S. (1997). Multicultural citizenship: A response to the dilemma of globalisation and national identity? *Journal of Intercultural Studies*, 18(1), 5-22.
- Castles, S., Korac, M., Vasta, E., & Vertovec, S. (2002). *Integration: Mapping the Field*. Home Office Report by the University of Oxford Centre for Migration and Policy Research and Refugee Studies Centre, *Immigration Research and Statistics Service*.
- Castles, S. (2002). Migration and Community Formation under Conditions of Globalization. *International Migration Review*, 36(4), 1143–1168. doi:10.2307/4149495
- Castles, S. (2005). Nation and empire: Hierarchies of citizenship in the new global order. *International Politics*, 42, 203-224.
- Castles, S., Miller, M.J. and Ammendola, G. (2005) The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World, American Foreign Policy Interests: *The Journal of the National Committee on American Foreign Policy*, 27(6), 537-542. doi:10.1080/10803920500434037
- Catney, G., Frost, D. and Vaughn, L. (2019). Residents’ perspectives on defining neighbourhood: mental mapping as a tool for participatory neighbourhood research. *Qualitative Research* 19(6): 735–752
- Clark-Kazak, C. (2017) Ethical Considerations: Research with People in Situations of Forced Migration. *Canada’s Journal on Refugees* 33(2), 11–17.
- Clapham, D. (2002) *Housing Pathways: A Post Modern Analytical Framework*, *Housing, Theory and Society*, 19:2, 57-68, DOI: 10.1080/140360902760385565
- Clapham, D. (2005) *The meaning of housing: A pathways approach*. Bristol University Press
- Cox, A. and Benson, M. (2017) *Visual methods and quality in information behavior research: the cases of photovoice and mental mapping*.
- Crawley, H., Sigona, N. and Duvell, F. (2016) *Europe Is Driving Refugees to More Dangerous Routes Across the Med*. The Conversation.
- Citrin J., Sears D. O., Muste C., Wong C. (2001). Multiculturalism in American public opinion. *British Journal of Political Science*, 31, 247-275.
- D’Angelo, A., Blitz, B., Kofman, E. and Montagna, N. (2017) *Mapping Refugee Reception in the Mediterranean: First Report of the Evi-Med Project*. www.mdx.ac.uk/evimed.
- Dadusc, D., Grazioli, M. and Martínez, M. A. (2019) Introduction: citizenship as inhabitation? Migrant housing squats versus institutional accommodation squats versus institutional accommodation, *Citizenship Studies*, 00(00), pp. 1–19. doi: 10.1080/13621025.2019.1634311.
- Dalakoglou, D. (2016) ‘Squatting and spatial materialities of resistance in Athens at times of crisis’, (Christopoulos 2013).
- Davis, A.Y. (1983) *Women, Race and Class*. Vintage
- De Genova, N.P. (2002). Migrant “Illegality” and Deportability in Everyday Life. *Annual Review of Anthropology*, 31, 419–447.
- De Genova, N., and Peutz, N. (Eds.). (2010) *The Deportation Regime: Sovereignty, Space, and the Freedom of Movement*. Duke University Press.

- De Genova, N. (Ed.) (2017). *The Borders of “Europe”: Autonomy of Migration, Tactics of Bordering*. Duke University Press. doi: 10.2307/j.ctv11smr05
- De Wenden, C. W. (2005) Multiculturalism in France. *Canadian Diversity*, 4 (1), 68 - 73.
- Dikeç, M. (2012) ‘Geoforum’, 43, pp. 669–676. doi: 10.1016/j.geoforum.2012.01.008.
- Desforges, L., Jones, R. and Woods, M. (2005) New Geographies of Citizenship, *Citizenship Studies*, 9(5), 439-451, DOI: 10.1080/13621020500301213
- Dreyfus, H. and Rabinow, P. (1982) *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*, Brighton: Harvester.
- EUROSTAT (2023) First-time Asylum Applicants (non-EU citizens) 2008-2022. Διαθέσιμο στο URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Asylum_statistics&oldid=558844. [πρόσβαση 13/09/2023]
- Faist, T. (1998). Transnational social spaces out of international migration: evolution, significance and future prospects. *European Journal of Sociology*, 39(2), 213–247.
- Fassin, D. (2011) Policing Borders, Producing Boundaries. The Governmentality of Immigration in Dark Times. doi: 10.1146/annurev-anthro-081309-145847.
- Favell, A. and Geddes, A. (1999) European Integration, Immigration and the Nation State: Institutionalising Transnational Policy Action? European University Institute Working Paper.
- Favell, A. (2001) Philosophies of integration: immigration and the idea of citizenship in France and Britain]. *West European Politics*, 25(3), 224-224.
- Favell, A., Recchi, E., Kuhn, T., Jensen, J.S. and Klein, J. (2011) The Europeanisation of Everyday Life: Cross-Border Practices and Transnational Identifications Among EU and Third-Country Citizens State of the Art Report. fhal-03461509f
- Favell, A. (2022) Immigration, integration and citizenship: elements of a new political demography, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 48:1, 3-32, DOI: 10.1080/1369183X.2022.2020955
- Fortuijn, J. D., Musterd, S. and Ostendorf, W. (1998) International Migration and Ethnic Segregation: Impacts on Urban Areas Introduction. doi: 10.1080/0042098984808.
- Garcés-Mascareñas, B. and Penninx, R. (2016) The Concept of Integration as an Analytical Tool and as a Policy Concept. In B. GarcØs-Mascareæas, R. Penninx (eds.), *Integration Processes and Policies in Europe*, IMISCOE Research, 11–29. doi: 10.1007/978-3-319-21674-4_2.
- Gemenetzi, G. and Papageorgiou, M. (2017). Spatial Aspects of Housing Policy Developed in the Aftermath of the Recent Refugee Crisis in Greece. Mykonos: Changing Cities III Conference.
- Gieseeking, J. (2013). Where we go from here: The Mental Sketch Mapping Method and Its Analytic Components. *Qualitative Research* 19(9), 712-724.
- Gilbert, G. (2015) Why Europe Does Not Have a Refugee Crisis, 27(4), pp. 531–535. doi: 10.1093/ijrl/eev049.
- Gilroy, P. (2004) *Postcolonial Melancholia*. Columbia University Press
- Gilroy, P. (2005). Multiculture, double consciousness and the ‘war on terror’. *Patterns of Prejudice*, 39(4), 431–443. doi:10.1080/00313220500347899
- Goldring, L. and Landolt, P. (2021) From illegalised migrant toward permanent resident: assembling precarious legal status trajectories and differential inclusion in Canada, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, doi: 10.1080/1369183X.2020.1866978
- Gońda, M., Lesińska, M. and Pachocka, M. (2020) (eds.) *Relations between immigration and integration policies in postwar Europe*. London: Routledge

- Grabska, K., M. de Regt, and N. Del Franco. (2019) *Adolescent Girls' Migration in The Global South – Transitions into Adulthood*. New York: Palgrave Macmillan.
- Hall, T. and Williamson, H. (1999) *Citizenship and Community*. Leicester: Youth Work Press.
- Hall, S. (2000) Conclusion: The Multicultural Question. In Barnor, H. *Un/settled Multiculturalism*, 209-214. London: Zed Books
- Hall, E. (2013) Making and gifting belonging: creative arts and people with learning disabilities. *Environment and Planning* 45, 244–62.
- Hampshire, J. (2016) Speaking with one voice? The European Union's global approach to migration and mobility and the limits of international migration cooperation, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 42(4), 571-586, doi:10.1080/1369183X.2015.1103036
- Hasting, A (2000) Discourse analysis: what does it offer housing studies? *Housing, Theory and Society* 17(3), 131-138
- Hatziprokopiou P. A. and Evergeti V. (2014). Negotiating Religious Diversity and Muslim Identity in Greek Urban Spaces. *Social and Cultural Geography* 15(6) 603-626
- Hatziprokopiou, P. A. (2020) The spatial management of the “migration crisis” and local opposition: Public discourse, actors and reactions against refugee accommodation in Thessaloniki
- Hess, S. and Kasperek, B. (2017) Under Control? Or Border as Conflict: Reflections on the European Border Regime. *Social Inclusion* 5(3) doi: <https://doi.org/10.17645/si.v5i3.1004>
- Hugman, R., Pittaway E., Bartolomei L. (2011b). When ‘Do No Harm’ Is Not Enough: The Ethics of Research with Refugees and Other Vulnerable Groups. *The British Journal of Social Work* 41(7), 1271–87, doi:10.1093/bjsw/bcr013.
- IOM (2022) Project Regulations Handbook. Available at URL: https://greece.iom.int/sites/g/files/tmzbd11086/files/documents/project-regulations-handbook_english_feb22.pdf [accessed 12/2/2023]
- IOM (2022) Feedback from HELIOS programme beneficiaries. Available at URL: https://ec.europa.eu/migrant-integration/library-document/iom-feedback-helios-programme-beneficiaries_en [accessed 9/2/2023]
- IOM (2023) HELIOS Factsheets. Available at URL: https://greece.iom.int/sites/g/files/tmzbd11086/files/documents/HELIOS%20Factsheet%20January%202023%20BW2_Greek.pdf [accessed 9/2/2023]
- Inglis, C. (1996). *Multiculturalism: new policy responses to diversity*. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization
- International Rescue Committee (2022) What is the EU-Turkey deal? Available at URL: <https://www.rescue.org/eu/article/what-eu-turkey-deal#:~:text=The%20EU%2DTurkey%20deal'%20is%20the%20term%20often%20used,Turkey%20to%20the%20Greek%20islands.> [accessed 9/2/2023]
- Isin, E. F. & Wood, P. K. (1999) *Citizenship and Identity*. London: Sage.
- Isin, E. F. (2002) *Being Political: Genealogies of Citizenship*. Minneapolis and London: University of Minnesota Press.
- Isin, E.F. and Turner, B.S. (2007) Investigating Citizenship: An Agenda for Citizenship Studies, *Citizenship Studies*, 11(1), 5-17, doi: 10.1080/13621020601099773
- Isin, E.F. and Nielsen, G.M. (2008) *Acts of Citizenship*. New York: Zed Books Ltd

- Isin, E. F. (2019). Doing Rights with Things: The Art of Becoming Citizens. In: Hildebrandt, P., Evert, K., Peters, S., Schaub, M., Wildner, K., Ziemer, G. (eds) *Performing Citizenship. Performance Philosophy*. Palgrave Macmillan, Cham. doi: 10.1007/978-3-319-97502-3_4
- Jacobsen, K. and Landau, L. B. (2020) The Dual Imperative in Refugee Research: Some Methodological and Ethical Considerations. *Social Science Research on Forced Migration*. doi:10.1111/1467-7717.00228.
- Johnston, R., Poulsen, M. and Forrest, J. (2009) Research note - Measuring ethnic residential segregation: Putting some more geography in. *Urban Geography*, 30(1), pp. 91–109. doi: 10.2747/0272-3638.30.1.91.
- Kallio, K.P, Häkli, T. and Wood, B.E. (2020) Lived citizenship: Conceptualising an emerging field. *Citizenship Studies*, 24(6), 713-729, doi: 10.1080/13621025.2020.1739227
- Kandylis, G. and Kavoulakos, K.I. (2011) ‘Framing urban inequalities: racist mobilization against immigrants in Athens’, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 136, 157–176.
- Kandylis, G. and Maloutas, T. (2017) From laissez-faire to the camp: Immigration and the changing models of affordable housing provision in Athens. *New Developments in Southern European Housing after the Crisis*, 127-153. Pisa University Press
- Kandylis, G. (2015) Levels of segregation, lines of closure: The spatiality of immigrants’ social exclusion in Athens. *Local Economy* 30(7), 818-837
- Kandylis, G. (2019). Accommodation as Displacement: Notes from Refugee Camps in Greece in 2016. *Journal of Refugee Studies* 32 (1), 12–21.
- Karadimitriou, N., Maloutas, T. and Arapoglou, V. (2021) Multiple Deprivation and Urban Development in Athens, Greece: Spatial Trends and the Role of Access to Housing. 1–20.
- Katsiaficas, D., Futch, V., Fine, M. and Sirin, S.R (2011) Everyday Hyphens: Exploring Youth Identities with Methodological and Analytic Pluralism. *Qualitative Research in Psychology*, 8(2), 120-139, doi: 10.1080/14780887.2011.572743
- Klarenbeek, L.M. (2019). Relational integration: a response to Willem Schinkel. *CMS* 7(20) doi:10.1186/s40878-019-0126-6
- Klarenbeek, L.M. (2021) Reconceptualising ‘integration as a two-way process’, *Migration Studies*, 9(3), 902–921, doi:10.1093/migration/mnz033
- Kofman, E. (2005) Citizenship, migration and the reassertion of national identity. *Citizenship Studies*, 9(5), 453-467. doi:10.1080/13621020500301221
- Kotronaki L. (2018) Outside the Doors: Refugee Accommodation Squats and Heterotopy Politics. *South Atlantic Quarterly* 117(4):914–924
- Kourachanis, N. (2019) From Camps to Social Integration? Social Housing Interventions for Asylum Seekers in Greece. *International Journal of Sociology and Social Policy* 39 (3/4), 221–234.
- Koutrolidou, P. (2012) Spatialities of Ethnocultural Relations. *Urban Studies* 49(10), 2049-2066
- Koutrolidou, P. (2016). Governmentalities of urban crises in inner-city Athens, Greece. *Antipode*, 48(1), 172–192. <https://doi.org/10.1111/anti.12163>
- Koutrolidou, P. (2019) Reading perceptions of the ‘Other’ through the debates and public discourses about religious Islamic practices and the presence of mosques in Athens. In I. Micha and D. Vaiou (eds) *Alternative takes to the city / La ville autrement* Paris and London: ISTE Science Publishing Ltd
- Kotzamanis, V. and Karkouli, A. (2016a) The Migration Fluxes in Greece in the Last Decade: Tension and Basic Characteristics of Non-Paper Incoming Populations and Asylum Seekers. Volos: Demo News, *EDKA* 26

- Kotzamanis, V. and Karkouli, A. (2016b). Migration Influxes in Greece Over the Last Decade: Intensity and Characteristics of Refugees and Asylum Seekers. Volos: Laboratory of Demographic and Social Sciences.
- Krause, U. (2017) Researching forced migration: critical reflections on research ethics during fieldwork, (123).
- Laclau, E. (1996) Why do Empty Signifiers Matter to Politics? Emancipation(s). London: Verso, 36–46.
- Laclau, E. and Mouffe, C. (2001) Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics. Verso
- Ladlau, L. B. (2018) A Chronotope of Containment Development: Europe's Migrant Crisis and Africa's Reterritorialisation, *Antipode* 51(1), doi:10.1111/anti.12420
- Lafazani O. (2017) “1.5-year City Plaza: A project on the antipodes of bordering and control policies.” *AntipodeOnline.org*. <https://antipodeonline.org/2017/11/13/intervention-city-plaza/> (last accessed 09 June 2021)
- Lafazani O. (2018) Homeplace Plaza: Challenging the Border between Host and Hosted. *South Atlantic Quarterly*, 117(4), 896–904
- Lafazani, O. (2021) The Significance of the Insignificant: Borders, Urban Space, Everyday Life. *Antipode* doi: 10.1111/anti.12703.
- Lavenex, S. (2001). The Europeanization of Refugee Policies: Normative Challenges and Institutional Legacies. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 39(5), 851–874. doi:10.1111/1468-5965.00334
- Lawson, V. (2009) Instead of Radical Geography, How About Caring Geography? *Antipode* 41(1), 210–213, doi:10.1111/j.1467-8330.2008.00665.x
- Leivaditi, N., Papatzani, Ev., Ilias, Ag. And Petracou, El. (2020) Integration Policies, Practices and Experiences Greece Country Report.
- Leontidou, L. (2012) Athens in the Mediterranean ‘movement of the piazzas’ Spontaneity in material and virtual public spaces, *City*, 16(3), 299–312, doi: 10.1080/13604813.2012.687870.
- Leontidou, L. (2012) The reconstruction of the “European South” in post-colonial Europe: from class conflict to cultural identities. In Afouxenidis, A. (eds.) *Inequality in the Period of the Crisis: Theoretical and Empirical*
- Lister, R. (2007) Inclusive Citizenship: Realizing the Potential, *Citizenship Studies*, 11(1), 49–61, doi: 10.1080/13621020601099856
- Lister, R. (2008) Unpacking children's citizenship. in *Children and citizenship*, (eds.) Invernizzi, A. and Williams, J., 9–19. London: Sage.
- Leivaditi, N., Papatzani, E., Ilias, A. and Petracou, E. (2020) Integration: Policy, Practices and Experiences. Greece Country report, *RESPOND Working Papers*, Global Migration: Consequences and Responses (#770564, Horizon2020) Report Series, University of the Aegean
- Lynch, K. (1960) *The Image of the City*. MIT Press.
- Madanipour, A. (2015 [1998]) Social Exclusion and Space. In Madanipour, A., Cars, G. and Allen, J. (eds.) *Social Exclusion in European Cities: Processes, experiences, responses*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Maloutas, T. and Karadimitriou, N. (2001) Vertical social differentiation in Athens: Alternative or complement to community segregation? *International Journal of Urban and Regional Research*, 25(4), 699–716. doi: 10.1111/1468-2427.00340.
- Maloutas, T. and Sayas, J. (2012) Immigration, inequality and diversity: socio-ethnic hierarchy and spatial organization in. doi: 10.1177/0969776412441109.

- Maloutas, T., Siatitsa, D. and Balampanidis, D. (2020) Access to Housing and Social Inclusion in a Post-Crisis Era : Contextualizing Recent Trends in the City of Athens' 8(3), 5–15. doi: 10.17645/si.v8i3.2778.
- Makrygianni V. (2016) Migrant squatters in the Greek territory: Practices of resistance and the production of the Athenian urban space' in Mudu, P., and Chattopadhyay S., (eds.) *Migration, Squatting and Radical Autonomy*. Routledge.
- Mantanika, R. and Arapoglou, V. (2022) The Making of Reception as a System. The Governance of Migrant Mobility and Transformations of Statecraft in Greece Since the Early 2000s, pp. 201–220.
- Massey, D. (2005) *For Space*. SAGE Publications.
- Massey, D. (2008) When Theory Meets Politics. *Antipode* 40(30), 492-497. doi: 10.1111/j.1467-8330.2008.00619.x
- Massey, D. (2013). *Space, Place and Gender*. Hoboken: John Wiley & Sons.
- Mavrommatis, G. (2017) The rise of a hesitant EU host? Examining the Greek migrant integration policy and its transformation during the crisis, *Journal of Southeast European and Black Sea*, 17(1), pp. 1–15. doi: 10.1080/14683857.2016.1239361.
- Mavrommatis, G. (2018) Grasping the meaning of integration in an era of (forced) mobility: ethnographic insights from an informal refugee camp, *Mobilities*, 13(6), pp. 861–875. doi: 10.1080/17450101.2018.1500098.
- Mbembe, A. (2019). *Necropolitics*. Duke University Press.
- McNevin, A. (2006) Political Belonging in a Neoliberal Era: The Struggle of the Sans-Papiers, *Citizenship Studies*, 10(2), 135-151, doi:10.1080/13621020600633051
- Meer, N. and Modood, T. (2009). The Multicultural State We're In: Muslims, 'Multiculture' and the 'Civic Re-balancing' of British Multiculturalism., 57(3), 473–497 doi:10.1111/j.1467-9248.2008.00745.x
- Mezzadra, S. and Neilson, B. (2012) Between Inclusion and Exclusion: On the Topology of Global Space and Borders. *Theory, Culture & Society* 29(4/5), 58–75.
- Mezzadra, S. and Neilson, B. (2013) *Border as Method, or, the Multiplication of Labor*. Duke University Press.
- Mitchell, K. and Sparke, M. (2018) Hotspot geopolitics versus geosocial solidarity: Contending constructions of safe space for migrants in Europe. doi: 10.1177/0263775818793647.
- Miller, D. (2016). *Strangers in Our Midst: The Political Philosophy of Immigration*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Modood, T. and Werber, P. (1997) *The Politics of Multiculturalism in the New Europe. Racism, Identity and Community*. Bloomsbury Publishing
- Modood, T. (2017). Intercultural Public Intellectual Engagement. *Journal of Citizenship and Globalisation Studies*, 1(1), 36-47. <https://doi.org/10.1515/jcgs-2017-0004>
- Modood, T. (2022) Brexit means less hope for multiculturalism in the EU. Available at URL: <https://www.opendemocracy.net/en/podcasts/podcast-borders-belonging/brexit-migration-white-uk-european-union/> [Accessed 1 September 2023]
- Mohammad, R. (2001) "Insiders" and/or "outsiders": positionality, theory and practice. in Limb, M. and Dwyer, C. (eds), *Qualitative Methods for Geographers. Issues and Debates*. London: Arnold, 101-117
- Moffette, D. (2018) *Governing Irregular Migration: Bordering Culture, Labour and Security in Spain*. UBC Press.

- Morley, D. (2001) Belongings. Place, space and identity in a mediated world. *Cultural Studies* 4(4), 425-448.
- Mylona, V. (2023) The patterns of housing support and school segregation practices affecting asylum-seeking minors in Athens. In Sobczak-Szelc, K., Pachocka, M. and Szałańska, J. (eds.) (forthcoming) *The Integration of Refugees in the Education and Labour Markets*. London: Routledge.
- Narayan, K. (1993) How Native Is a 'Native' Anthropologist? *American Anthropologist* 95(3), 671–86.
- Netto, G. (2011) Identity Negotiation, Pathways to Housing and “Place”: The Experience of Refugees in Glasgow. *Housing, Theory and Society* 28(2), 123–143, doi: 10.1080/14036096.2010.503676
- NIEM (2019) *The European benchmark for refugee integration*
- OECD/European Union (2015), *Indicators of Immigrant Integration 2015: Settling In*, OECD Publishing, Paris. <http://dx.doi.org/10.1787/9789264234024-en>
- OECD (2018), *Working Together for Local Integration of Migrants and Refugees*, OECD Publishing, Paris. doi: 10.1787/9789264085350-en
- Omata, N. (2020) ‘Over-researched’ and ‘Under-researched’ refugee groups: Exploring the phenomena, causes and consequences, *Journal of Human Rights Practice*, 12(3), 681–695, doi:10.1093/jhuman/huaa049
- Papadopoulos, D. and Tsianos, V. S. (2013) After citizenship: autonomy of migration, organisational ontology and mobile commons, *Citizenship Studies*, 17(2), 178-196, doi: 10.1080/13621025.2013.780736.
- Papadopoulos, A., Fratsea, L.M., Mavrommatis, G. (2018). Governing migrant labour in an intensive agricultural area in Greece: Precarity, political mobilization and migrant agency in the fields of Manolada. *Journal of Rural Studies*. doi:10.1016/j.jrurstud.2018.03.013
- Papatzani, E. E. and Knappers, L. (2020) Negotiations of Socio-Spatial Coexistence through Everyday Encounters in Central Athens, Greece, 5(3), 150–162. doi: 10.17645/up.V5i3.2882.
- Papatzani, E., Hatziprokopiou, P., Vlastou-Dimopoulou, F., and Siotou, A. (2022) On not staying put where they have put you: mobilities disrupting the socio-spatial figurations of displacement in Greece. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. doi: 10.1080/1369183X.2022.2090158.
- Papatzani, E., Psallidaki, T., Kandylis, G. and Micha, I. (2022). Multiple Geographies of Precarity: Accommodation Policies for Asylum Seekers in Metropolitan Athens, Greece. *European Urban and Regional Studies* 29 (2), 189–203.
- Park, R.E. and Burgess, E.W. (1925) *The City*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Pennix, R. (2019) Problems of and solutions for the study of immigrant integration. *Comparative Migration Studies*, 7(13), doi: 10.1186/s40878-019-0122-x
- Penninx, R. and Scholten, P. (2016) *The Multilevel Governance of Migration and Integration*. In Garcés-Masareñas, B. and Penninx, R. (eds.), *Integration Processes and Policies in Europe*, IMISCOE Research Series, 91-108. doi: 10.1007/978-3-319-21674-4_6
- Penninx, R., Berger, M., and Kraal, K., (eds.) (2006) ‘The dynamics of international migration and settlement in Europe’, Amsterdam University Press.
- Pennix, R. (2004) *Integration of migrants. Economic, social, cultural and political dimensions*, background paper for the European Population Forum 2004, ‘Population Challenges and Policy Responses, 12-14 January, Geneva. Published on www.unece.org/ead/pau/epf/penninx.pdf
- Pittaway, E., Bartolomei, L. and Hugman, R. (2015) ‘Stop Stealing Our Stories’: The Ethics of Research with Vulnerable Groups. *Journal of Human Rights Practice* 2(2), 229–251, doi:10.1093/jhuman/huq004.

- Probyn, E. (1996) *Outside belongings*. London: Routledge.
- Rancière, J. (2015) *Dissensus. On Politics and Aesthetics*. Bloomsbury Academic
- Rodríguez-García, D. (2010). Beyond Assimilation and Multiculturalism: A Critical Review of the Debate on Managing Diversity. *Journal of International Migration and Integration*, 11, 251-271. <https://doi.org/10.1007/s12134-010-0140-x>
- Ryan, L. and Mulholland, J. (2015) Embedding in motion: Analysing relational, spatial and temporal dynamics among highly skilled migrants. In: Ryan, L., Erel, U. and D'Angelo, A. (eds) *Migrant Capital: Networks, Identities and Strategies*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 135–154.
- Rytter, M. (2019) Writing Against Integration: Danish Imaginaries of Culture, Race and Belonging, *Ethnos*, 84(4), 678-697, doi: 10.1080/00141844.2018.1458745
- Sadler, S. (1999) *The Situationist City*. MIT Press
- Sainsbury, D. (2012) *Welfare states and immigrant rights: The politics of inclusion and exclusion*. Oxford University Press.
- Sassen, S. (2006). *Territory, Authority, Rights: From Medieval to Global Assemblages*. (STU-Student edition). Princeton University
- Schiller, N. G. and Salazar, N. B. (2012) Regimes of Mobility Across the Globe, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, doi:10.1080/1369183X.2013.723253
- Schiller, N. G. and Schmidt, G. (2015) Envisioning Place: Urban sociabilities within time, space and multiscalar power. *Identities: Global Studies in Culture and Power*. doi: 10.1080/1070289X.2015.1016524
- Schinkel, W., (2018) 'Against 'immigrant integration': for an end to neo colonial knowledge production', *Comparative Migration Studies*, 6(31), doi: 10.1186/s40878-018-0095-1
- Schinkel, W. (2023) To decolonize migration studies means to dismantle it. In Adrian Favell's *The Integration Nation and questionability*, *Ethnic and Racial Studies*, 46(8), 1600-1608. doi: 10.1080/01419870.2022.2130704
- Siatitsa, D. (2019) *Anyone at home? Housing in Greece: Austerity effects and prospects for the future*, online publication. Berlin and Athens: Rosa Luxemburg Stiftung, Office in Greece.
- Scientific Committee to assist the work of the Committee of Support of Refugee Children. (2016) *Educational actions for refugee children*. Ministry of Education, Research and Religious Affairs.
- Sigona, N. (2018) The contested politics of naming in Europe's "refugee crisis", *Ethnic and Racial Studies*, 41(3): 456-460, doi: 10.1080/01419870.2018.1388423
- Singh, G. (2003). Multiculturalism in Contemporary Britain: Reflections on the "Leicester Model". *International Journal of Multicultural Societies*, 5(1), 40-54.
- Smith, L.T. (2013) *Decolonizing Methodologies: Research and Indigenous Peoples*. London: Zed Books.
- Soysal, Y. N. (1994). *Limits of Citizenship: Migrants and Post-National Membership in Europe*. Chicago: Chicago University Press.
- Staeheli, L. A. (2011) Political Geography: Where's Citizenship? *Progress in Human Geography* 35(3) doi: <https://doi.org/10.1177/0309132510370671>
- Swerts, T. (2014). Non-Citizen Citizenship in Canada and the United States. In *Routledge Handbook of Global Citizenship Studies*, (eds.) by E. F. Isin and P. Nyers, 295–303. London: Routledge.
- Taha, D. (2022) Critical Reflexivity and Decolonizing Narrative: Reflexions from the Field, in Grabska, K. and Clark-Kazak, C.R (eds.) *Documenting Displacement: Questioning Methodological Boundaries in Forced Migration Research*, 56-80. Montreal and Kingston, London and Chicago: McGill-Queen's University Press

- Takahashi, M. (2017) Refugee Crisis and the European Union: Do the Failed Migration and Asylum Policies Indicate a Political and Structural Crisis of European Integration? 2: 54–72. doi: 10.22522/cmr20170223.
- Tissot, S. (2008) “French suburbs”: A New Problem or a New Approach to Social Exclusion? Working Paper Series, 160
- Tosi, A. (2005) Re-housing and social reintegration of homeless people: A case study from Milan. *Housing, Theory and Society*, 32(3), 293-310. doi:10.1080/13511610500096525
- TRAFIG Synthesis Report (2022) Nothing is more permanent than the temporary. Understanding protracted displacement and people's own responses B. Etzold, E. Isikozlu, S. Christ, L. Morosanu, A. Kraler, F. Pastore, C. Jacobs, F. Vlastou, E. Papatzani, A. Siotou, P. Hatziprokopiou, B. Buchenau, F. Ayoub Momani, S. Tobin, T. Al Yakoub, R. Al Jarrah. URL: <<https://trafig.eu/output/key-findings/trafig-synthesis-report/TRAFIG-synthesis-report-web.pdf>>
- Tramontanias, A. (2022). Pathways to Integration and Dis-integration: An Assessment of the Greek Immigration Policy for the Inclusion of Immigrants, Applicants and Beneficiaries of International Protection. In: Kousis, M., Chatzidaki, A., Kafetsios, K. (eds) *Challenging Mobilities in and to the EU during Times of Crises*. IMISCOE Research Series. Springer, Cham. Doi: 10.1007/978-3-031-11574-5_13
- Trell, E.M., and van Hoven, B. (2016) Young people and citizenship in rural Estonia: An everyday perspective. in K. P. Kallio & S. Mills (eds.), *Geographies of Children and Young People*, 423-443. Singapore: Springer.
- Triandafyllidou, A. (2009). Greek immigration policy at the turn of the 21st century. Lack of political will or purposeful mismanagement? *European Journal of Migration and Law*, 11(2), 159–177.
- Triandafyllidou, A. (Ed.) (2017) *Multicultural Governance in a Mobile World*. Edinburgh University Press.
- Tsavdaroglou, C. (2018). The Newcomers’ Right to the Common Space: The case of Athens during the refugee crisis. *ACME: An International Journal for Critical Geographies*, 17(2), 376–401.
- Tsavdaroglou, C. (2019) Reimagining a Transnational Right to the City: No Border Actions and Commoning Practices in Thessaloniki, 7(2), 219–229. doi: 10.17645/si.v7i2.1973
- Tsavdaroglou, C. and Kaika, M. (2021) The refugees’ right to the centre of the city: City branding versus city commoning in Athens. doi: 10.1177/0042098021997009.
- Tsitselikis, K. (2019) Refugees in Greece: Facing a Multifaceted Labyrinth. *International Migration* (57), 158–175.
- UNHCR. (2015). Refugee Education Project. Syrian Regional Refugee Response. Available at URL: <http://data.unhcr.org/syrianrefugees/asylum.php> [accessed 13 May 2018].
- UNHCR. (2018). Refugee Education Project. Who is a refugee. Available at URL: <https://www.unrefugees.org/refugee-facts/what-is-a-refugee> [accessed 23 April 2019].
- UNHCR (2018a) Refugees and Migrants arrivals to Europe in 2018 (Mediterranean). Available at URL: <<https://data2.unhcr.org/en/documents/details/68529>> [accessed 18/03/2022]
- UNHCR (2021) ESTIA Program. A Home away from Home. Available at URL: <https://data2.unhcr.org/en/documents/details/88995> [accessed 19 May 2022]
- UNHCR (2023) Operational Data Portal. Available at URL: <<https://data2.unhcr.org/en/situations/mediterranean/location/5179>> [accessed 15 July 2023]
- Valluvan, S. (2016) Conviviality and Multiculturalure: A Post-integration Sociology of Multi-ethnic interaction. *YOUNG* 24(3), 204-221

- Ventoura, L., Androusou, A., Belavilas, N., Angelopoulos, G. Askouni, N. and Dimitriadis, S. (2017) Assessment Report on the Integration Project of Refugee Children in Education. *Refugee Education Project*. Ministry of Education, Research and Religious Affairs.
- Vergou, P. (2019). Living with difference: Refugee education and school segregation processes in Greece. *Urban Studies* 56(15), 3162–3177.
- Vertovec, S. (2007) New complexities of cohesion in Britain: super-diversity, transnationalism and civil-integration. Commission on Integration and Cohesion.
- Vlastou, F., Karimali, E., Avramopoulou, E. and Koutrolidou, P. (2023) Embodied geopolitics and negotiations of belongings from Turkey to Athens after 2016. *Political Geography*, 102. doi: 10.1016/j.polgeo.2023.102856.
- Villegas, Paloma E. (2020). North of El Norte. Vancouver: UBC Press.
- Wacquant, L. (2009) ‘The Body, the Ghetto and the Penal State’, (September 2008), pp. 101–129. doi: 10.1007/s11133-008-9112-2.
- Wessendorf, S. and Phillimore, J. (2018) New Migrants’ Social Integration, Embedding and Emplacement in Superdiverse Contexts. *Sociology | British Sociological Association* 53(1). doi:10.1177/0038038518771843
- Wood, N. and Waite, L. (2011) Editorial: Scales of belonging Emotion, *Space and Society* 4, 201–2.
- Wood, B. E. (2013) Young people's emotional geographies of citizenship participation: Spatial and relational insights. *Emotion, Space and Society* 9, 50–58.
- Wood, B.E. (2014) Researching The everyday: Young people’s experiences and expressions of citizenship. *International Journal of Qualitative Studies in Education* 27(2):214-232. doi:10.1080/09518398.2012.737047
- Wood, B. E. (2016). A genealogy of the “everyday” within young people’s citizenship studies. in *Politics, Citizenship and Rights*, 7, 383-399. Singapore: Springer.
- Wyss, A. (2019) Stuck in Mobility? Interrupted Journeys of Migrants With Precarious Legal Status in Europe, *Journal of Immigrant & Refugee Studies*, 17(1), 77-93, doi:10.1080/15562948.2018.1514091
- Yuval-Davis, N. (2006) Belonging and the politics of belonging, *Patterns of Prejudice*, 40(3), 197-214, doi: 10.1080/00313220600769331.
- Žagar, Ž.I, Šalamon, N.K and Hacin, M. L. (eds.) (2018) *The Disaster of European Refugee Policy: Perspectives from the “Balkan Route”*. Cambridge Scholars Publishing

Ελληνόγλωσση

- Αράπογλου, Β. και Σαγιάς, Ι. (2008) Διαδικασίες αστικής ανάπτυξης και χωρικά πρότυπα διαχωρισμού των μεταναστών στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας. *Γεωγραφίες* (14), 24-45
- Αράπογλου, Β. (2007) Διαχωρισμός των μεταναστών και στεγαστικές ανισότητες στην Αθήνα: Έκθεση στην ευημερία ή στην στέρηση; *Πρακτικά του 8^{ου} Πανελληνίου Γεωγραφικού Συνεδρίου*, Ελληνική Γεωγραφική Εμπειρία, Αθήνα, 104-112
- Αράπογλου, Β. (2013) Ταξίδια της θεωρίας στις πόλεις: ποικιλότητα, κοινωνική δικαιοσύνη και αστική μεταβολή, *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 30, 151-185
- Άρεντ, Χ. (1958 [2020]) *Η Ανθρώπινη Κατάσταση*. Αθήνα: Πατάκης.
- Άρεντ, Χ., Αγκάμπεν, Τζ. και Τραβέσο, Ε. (2017) *Εμείς οι Πρόσφυγες. Τρία Κείμενα*. Αθήνα: Εκδόσεις του 21ου.

- Βαΐου, Ν. και Χατζημιχάλης, Κ. (2012) Ο Χώρος στην Αριστερή Σκέψη. Αθήνα: Ινστιτούτο Νίκος Πουλατζάς | Νήσος.
- Βαΐου, Ντ. (2021) Η αθέατη εργασία των γυναικών στη συγκρότηση της πόλης. Όψεις της Αθήνας μετά τη μεταπολίτευση. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Butler, J. (2017) Σημειώσεις για μια Επιτελεστική Θεωρία της Συνάθροισης. Αθήνα: Angelus Novus
- Γυφτοπούλου, Σ., Δραγώνα, Θ., Μπίσκος, Χ., Παπαχριστόπουλος, Κ. και Σικιαρίδη, Α. (2022) Η Αθήνα μαθαίνει και μοιράζεται. *Ευρωπαϊκό πιλοτικό πρόγραμμα: Curing the Limbo 2018 – 2021*. Διαθέσιμο στο URL: https://www.dropbox.com/s/u96kqgrjq5pdjcn/ONLINE_Curing%20the%20limbo_Booklet%20GREEK.pdf?dl=0 [πρόσβαση στις 22/10/2022]
- Διεθνής Αμνηστία (2020) Για τις εξώσεις προσφύγων στην Ελλάδα.. Διαθέσιμο στο URL: <https://www.amnesty.gr/en/node/23498> [πρόσβαση στις 03/09/2021]
- ΔΟΜ, (2023), HELIOS Factsheets. Διαθέσιμο στο URL: https://greece.iom.int/sites/g/files/tmzbd11086/files/documents/HELIOS%20Factsheet%20January%202023%20BW2_Greek.pdf [πρόσβαση στις 9/2/2023]
- Δήμος Αθηναίων (2023) Πρόγραμμα στέγασης για αιτούντες άσυλο – ESTIA. Διαθέσιμο στο URL: <https://www.developathens.gr/el/%CF%80%CF%81%CF%8C%CE%B3%CF%81%CE%B1%CE%BC%CE%BC%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%AD%CE%B3%CE%B1%CF%83%CE%B7%CF%82> [πρόσβαση στις 22/10/2022]
- Εγκύκλιος υπ' αριθμ. Γ2δ/γ.Π.οικ.17033 / 22.3.2022 του Υπουργείου Υγείας. «Οδηγίες σχετικά με την πρόσβαση των Ουκρανών υπηκόων εκτοπισθέντων από τη χώρα τους στο εθνικό σύστημα υγείας», Διαθέσιμο στο URL: bit.ly/3veMfTi
- ΕΛΣΤΑΤ (2023) Ακαθάριστο εγχώριο προϊόν (1995 - 2022). Διαθέσιμο στο URL: <https://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SEL15/> [πρόσβαση στις 02/09/2023]
- Ευρωπαϊκή Ατζέντα για την Ένταξη των Υπηκόων Τρίτων Χωρών (2016) Ανακοίνωση της Επιτροπής στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το Συμβούλιο, την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και την Επιτροπή Περιφερειών. Στρασβούργο.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2018) Ευρωπαϊκό θεματολόγιο για τη μετανάστευση. Διαθέσιμο στο URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/IP_18_1763 [πρόσβαση στις 02/09/2023]
- Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο (2021) Έκθεση σχετικά με τις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής στις ευπαθείς πληθυσμιακές ομάδες σε αναπτυσσόμενες χώρες. Διαθέσιμο στο URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-9-2021-0115_EL.html [πρόσβαση στις 02/09/2023]
- Ευρωπαϊκό Συμβούλιο (2023) «Διάσωση ανθρώπων στη θάλασσα και καταπολέμηση της παράνομης διακίνησης μεταναστών». Διαθέσιμο στο URL: <https://www.consilium.europa.eu/el/policies/eu-migration-policy/saving-lives-sea/> [πρόσβαση στις 05/09/2023]
- Εφημερίδα των Συντακτών (2019) «Γύρευαν ανομία και ναρκωτικά, «σκούπισαν» οικογένειες προσφύγων». Διαθέσιμο στο URL: https://www.efsyn.gr/ellada/koinonia/208552_gyreyan-anomia-kai-narkotika-skoypisan-oikogeneies-prosfygon [πρόσβαση στις 02/09/2023]
- Εφημερίδα των Συντακτών (2020) Ποιός έβαλε τη φωτιά στην Μόρια; Αποκαλυπτικό ρεπορτάζ του BBC. Διαθέσιμο στο URL: https://www.efsyn.gr/ellada/koinonia/264520_poiος-ebale-ti-fotia-sti-moria-apokalyptiko-reportaz-toy-bbc., [πρόσβαση στις 30/11/2022]

- Εφημερίδα των Συντακτών (2021) «Σταυρόλεξο για δυνατούς λύτες η ιθαγένεια». Διαθέσιμο στο URL: <https://www.efsyn.gr/ellada/dikaiomata/283053_stayrolexo-gia-dynatoys-lytes-i-ithageneia> [πρόσβαση στις 21/1/2023]
- Ιωσηφίδης, Θ. (2006) Ποιοτικές Μεθοδολογικές Προσεγγίσεις στη Μεταναστευτική Έρευνα: Προκλήσεις, ερωτήματα και προβλήματα. Στο Κυριακάκης, Γ. και Μιχαηλίδου, Μ. (επιμ.) Η Προσέγγιση του Άλλου. Ιδεολογία, Μεθοδολογία και Ερευνητική Πρακτική. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Καθημερινή (2018) «Μπίζνες αναρχικών με πρόσφυγες στα Εξάρχεια». Διαθέσιμο στο URL: <<https://www.kathimerini.gr/investigations/973780/mpiznes-anarchikon-me-prosfyges-sta-exarcheia/>> [πρόσβαση στις 02/09/2023]
- Κουτρολίκου, Π. και Δημητρίου, Ο. (2011) Περί δημόσιου, ιδιωτικού, «κοινού» και συλλογικού.
- Κουτρολίκου, Π. και Κανδύλης, Γ. (2019) Γεωγραφίες αποτροπής και ελέγχου. Τριάντα χρόνια διαχείρισης της προσφυγικής κινητικότητας στην Ευρώπη. *Γεωγραφίες*, 34.
- Κουτρολίκου, Π. (2020) Τακτικές χρησιμοποίησης του χωρο-κοινωνικού στίγματος: «Εμείς» και «αυτοί/ες» στη γειτονιά του Αγ. Παντελεήμονα, Αθήνα. *Γεωγραφίες*, 35, 98-111
- Λαφαζάνη, Ο. (2014) Διεθνικές Γεωγραφίες της Μετανάστευσης. Διαπραγματεύσεις Συνόρων και Ορίων. Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο. doi: 10.12681/eadd/34670.
- Λεφέβρ, Α. (1969) Η Καθημερινή Ζωή στον Σύγχρονο Κόσμο. Αθήνα: Εκδόσεις Ράππα
- Λεφέβρ, Α. (1968 [2007]) Το Δικαίωμα στην Πόλη. Αθήνα: Εκδόσεις Κουκίδα
- Λυκογιάννη, Ρ. (2012) Η Καθημερινή Ζωή στο Έργο του Ανρί Λεφέβρ. Στο Βαΐου, Ν. και Χατζημιχάλης, Κ. (επιμ.) *Ο Χώρος στην Αριστερή Σκέψη*, 275-280. Αθήνα: Ινστιτούτο Νίκος Πουλατζάς | Νήσος.
- Μαλούτας, Θ. (2018) Η κοινωνική Γεωγραφία της Αθήνας. Κοινωνικές ομάδες και δομημένο περιβάλλον σε μια νοτιοευρωπαϊκή μητρόπολη, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Μαλούτας, Θ. και Σπυρέλλης, Σ. Ν. (2019) Ανισότητες και διαχωρισμοί στην Αθήνα: Χάρτες και δεδομένα. *Athens Social Atlas*. Διαθέσιμο στο URL: <<https://www.athenssocialatlas.gr/>> [πρόσβαση στις 22/06/2022]
- Μαλούτας, Θ. και Σπυρέλλης, Σ. Ν. (2016) Κενές κατοικίες. *Athens Social Atlas*, Διαθέσιμο στο URL: <<https://www.athenssocialatlas.gr/>> [πρόσβαση 22/06/2022]
- Μαρβάκης, Α., Παρσάνογλου, Δ. και Τσιάνος, Β. (2006) Και όμως κινούνται! Η επανάσταση των προσδοκιών και η αυτονομία των μεταναστών. *Σύγχρονα Θέματα* 92, 72-81.
- Μπαλαμπανίδης, Δ., Παπατζανή, Ε. και Πέττας, Δ. (2021) Το Airbnb στην πόλη. Ευκαιρία ή απειλή; Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις.
- Μπαλαμπανίδης, Δ. (2016) Γεωγραφίες της εγκατάστασης των μεταναστών στην Αθήνα, 2000-2010: στεγαστικές διαδρομές, πρόσβαση στην ιδιοκτησία και εθνοφυλετικοί χωροκοινωνικοί διαχωρισμοί. Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο.
- Νόμος 1975/1991 ΦΕΚ 184/Α/4-12-1991 «Είσοδος, έξοδος, παραμονή, εργασία, απέλαση αλλοδαπών, διαδικασία αναγνώρισης προσφύγων και άλλες διατάξεις.»
- Νόμος 3386/2005 ΦΕΚ Α 212/23.8.2005 «Είσοδος, διαμονή και κοινωνική ένταξη υπηκόων τρίτων χωρών στην Ελληνική Επικράτεια.»
- Νόμος 3838/2010. ΦΕΚ Α 49 - 24.03.2010 «Σύγχρονες διατάξεις για την Ελληνική Ιθαγένεια και την πολιτική συμμετοχή ομογενών και νομίμως διαμενόντων μεταναστών και άλλες ρυθμίσεις.»
- Νόμος 4415/2016. ΦΕΚ Α 159/06.09.2016. «Ρυθμίσεις για την ελληνόγλωσση εκπαίδευση, τη διαπολιτισμική εκπαίδευση και άλλες διατάξεις.»
- Νόμος 4375/2016. ΦΕΚ Α 51/3.4.2016. «Οργάνωση και λειτουργία Υπηρεσίας Ασύλου, Αρχής Προσφύγων, Υπηρεσίας Υποδοχής και Ταυτοποίησης σύσταση Γενικής Γραμματείας Υποδοχής, προσαρμογή της

Ελληνικής Νομοθεσίας προς τις διατάξεις της Οδηγίας 2013/32/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου «σχετικά με τις κοινές διαδικασίες για τη χορήγηση και ανάκληση του καθεστώτος διεθνούς προστασίας (αναδιατύπωση)» (L 180/29.6.2013), διατάξεις για την εργασία δικαιούχων διεθνούς προστασίας και άλλες διατάξεις.»

- Νόμος 4636/2019 Τεύχος Α' 169/01.11.2019 «Περί Διεθνούς Προστασίας και άλλες διατάξεις.»
- Παπαταξιάρχης, Ε. (επιμ.) (2014) Πολιτικές της Καθημερινότητας. Σύνορο, σώμα και ιδιότητα του πολίτη στην Ελλάδα. Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Παπαταξιάρχης, Ε. (2017) Ασκήσεις συμβίωσης στην 'ανθρωπιστική πόλη': Άτυπες εκπαιδευτικές πρακτικές και διακυβέρνηση του 'προσφυγικού' μετά το 2016, Σύγχρονα Θέματα, 137, 74-89
- Πρώτο Θέμα (2019) «Απίστευτο: Η Υπηρεσία Ασύλου αναγνωρίζει κατάληψη ως νόμιμη διεύθυνση αλλοδαπών!». Διαθέσιμο στο URL: < <https://www.protothema.gr/greece/article/891244/aristeuto-i-upiresia-asulou-anagnorizei-katalipsi-os-nomimi-dieuthunsi-allodapon/>> [πρόσβαση στις 02/09/2023]
- Σταυρίδης, Σ., Κουτρολίκου, Π., Βαταβάλη, Φ., Κοπανάρη, Μ., Μαραθού, Χ., Γκιζελή, Β. (2009) Μετασχηματισμοί της σχέσης δημόσιου-ιδιωτικού χώρου στα συγκροτήματα κοινωνικής κατοικίας των ελληνικών αστικών κέντρων. *Πρόγραμμα Ενίσχυσης Βασικής Έρευνας ΕΜΠ*.
- Συμβουλίου Δικαιοσύνης και Εσωτερικών Υποθέσεων (2014) Πρακτικά Ημερήσιας Διάταξης για Θέματα Μετανάστευσης. Βρυξέλλες
- Συρρή, Δ. (επιμ.) (2020) Συμβίωση, κοινωνική συμπερίληψη, ένταξη και αλληλεγγύη στην Ευρώπη: Τρέχουσες προκλήσεις και μελλοντικές προοπτικές. Θεσσαλονίκη: Συμβίωση.
- Σχέδιο δράσης για την ένταξη των υπηκόων τρίτων χωρών (2011) Ανακοίνωση της Επιτροπής στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το Συμβούλιο, την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και την Επιτροπή Περιφερειών. Βρυξέλλες.
- Σχέδιο δράσης για την ενσωμάτωση και την ένταξη για την περίοδο 2021-2027. (2020) Ανακοίνωση της Επιτροπής στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το Συμβούλιο, την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και την Επιτροπή Περιφερειών. Βρυξέλλες.
- Τρόντο, Κ.Τ (2011) Για μια Πολιτική της Μέριμνας σ' έναν Ευάλωτο Κόσμο. Αθήνα: Πόλις.
- Τσιώμης, Γ. (2021) Η Αθήνα ξένη στον εαυτό της. Η γέννηση μιας νεοκλασικής πρωτεύουσας. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Ύπατη Αρμοστεία ΟΗΕ (2018) Ενημερωτικός Οδηγός για τις Τοπικές Αρχές, Διαθέσιμο στο URL: <<http://estia.unhcr.gr/el/>> πρόσβαση στις [12/11/2022]
- Ύπατη Αρμοστεία ΟΗΕ (2020) Προς το ESTIA II: Η Ύπατη Αρμοστεία χαιρετίζει τη δέσμευση της Ελλάδας για τη διασφάλιση της συνέχισης ενός εμβληματικού προγράμματος υποδοχής αιτούντων άσυλο. Διαθέσιμο στο URL: <<https://www.unhcr.org/gr/15971-pros-to-estia-2.html>> [πρόσβαση στις 21/1/2023]
- Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλειας και Πρόνοιας (2011) Πρόγραμμα Δράσης για την Κοινωνική Ένταξη των Ρομά, http://www.esfhellas.gr/elibrary/stratigiki_roma_el.pdf
- Υπουργείο Εσωτερικών (2013) Εθνική στρατηγική για την ένταξη των πολιτών τρίτων χωρών. Γενική Γραμματεία Πληθυσμού και Κοινωνικής Συνοχής, Υπουργείο Εσωτερικών, 23/04/2013. <https://bit.ly/3TL5RJf>
- Υπουργείο Μεταναστευτικής Πολιτικής (2019) Εθνική Στρατηγική για την Ένταξη. Υπουργείο Μεταναστευτικής Πολιτικής, 05/07/2019. <https://bit.ly/3DPYYRv>
- Υπουργείο Μετανάστευσης & Ασύλου (2021) Εθνική Στρατηγική για την Ένταξη. Υπουργείο Μετανάστευσης και Ασύλου, 29/11/2021. <https://bit.ly/3NqA6CP>

- Υπουργείο Μετανάστευσης και Ασύλου (2023) Κανονισμός Δουβλίνο ΙΙΙ. Διαθέσιμο στο URL: <
<https://migration.gov.gr/gas/diadikasies/douvlino-iii/>> [πρόσβαση στις 02/07/2023]
- Χαν, Μ.Σ. (2021) Η Κοινωνία της Παρηγοριάς. Ο Πόνος Σήμερα. Αθήνα: Εκδόσεις Opera.
- Χριστόπουλος, Δ. (2019) Ποιός είναι Έλληνας πολίτης; Δύο αιώνες ιθαγένειας. Αθήνα: Εκδόσεις Βιβλιόραμα
- Χρυσόχου, Ξ. (2011) Πολυπολιτισμική Πραγματικότητα. Οι κοινωνικοψυχολογικοί προσδιορισμοί της πολιτισμικής πολλαπλότητας. Αθήνα: Πεδίο.
- Hall, S., Held, D. and McGrew, A. (eds.) (2003) Η Νεωτερικότητα Σήμερα. Οικονομία, κοινωνία και πολιτική. (μτφ.) Αθήνα: Σαββάλας.